

ՀՈԿ ՀԱՆՆԵՍ
ԴՐԱՍԻԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

**ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԴՐԱՄԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻՈՅ**

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

84h
-h 85-

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԴՐԱՄԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ**

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհաբառ բարգմանությունը
և ծանոթագրությունները
Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆԻ

53 020
ՀԵՄԱՆՈՒ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի հանձնաժողով. **Մարտիրոսյան Ռ. Մ.** (նախագահ), **Անանյան Գ. Գ., Թամրազյան Հ. Ս., Մկրտչյան Ռ. Մ., Փանոսյան Ս. Ե.**

ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՐ ՏԵՐ
ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

Բնագրի հետ համեմատեց և խմբագրեց՝
Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հովհաննես Դրասխանակերտցի

Հ 853 Հայոց պատմություն (Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Բ. Թոսունյանի) — Եր.: (Ուսանողի գրադարան) Երևանի պետ. համալս., Երևանի համալս. հրատ., 1996, 397 էջ:

Հայ նշանավոր պատմիչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» ընդգրկում է վաղնջական շրջանից մինչև 924 թ. ընկած ժամանակաշրջանի իրադարձությունները և կարևոր նշանակություն ունի արաբական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև Հայաստանի, Աղվանքի ու Վրաստանի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության համար:

4702080000
704(02)—96

ԳՄԴ 8421+68.3(2Հ)42

ISBN 5-8084-0237-9

Պգապարումն դարուց, ժամուց և ժամանակաց թէպէտև իսկապէս պարև ասաց Բանն դեկ յիբում իշխանութեան՝ ՚ի բաց միանգամայն տարեալ ՚ի մարդկայնոցս պիտուիթեանց զյոյժ հաւաստին և զյաւէտ կարելին. սակայն մարդիկ օժանդակեալք յԱստուծոյ՝ և գեղեցիկ և շափաւոր մոյութեամբք ՚ի փոքունս փոքումբք ինչ յանդգնեալ՝ բանական առաքինութեամբ ետուն մեզ զկարգս պատմութեանց յեղափոխ յեղանակացս սահմանելոց կամ անցելոց, ոչ բանապահոյճ մտացածին ինչ վէպրս յարմարել՝ քան թէ զժանօթութիւն քաջողութեան ՚ի հոգւոց անտի. և ապա յիրս յիրս անցեալ զառանցեալ ժամանակաց մատակարարեալ զմեզ, զի դիրաւ մեզ հեռացելոցս և զիցի հարցանել զհարսն, որք ուսուցեն մեզ և զծերսն, որք պատմեսցեն մեզ: Եւ այսպէս զընտանի իւրեանց առատութեան մտաց շանացան օգուտ աշխարհի գործել՝ զփափագելի մարդկան պէտս լցուին պատրաստեցին, և ստուգազտ իմացածիւ խորհրդոց պատկանաւորեցին, յարձանագրութիւնս բանից մատենագրելով զնախնական պատմութիւնսն, զոր յաւէտ պատուասիրելիք և փափաքելիք և կենցաղօգուտք ինձ իմանին: Այսպէս և ես աստանօր զանձն ՚ի ներքս արկի ՚ի կարգ բանիս, որ առաջի կայ ինձ ստել՝ ոչ մտահաճ հպարտութեամբ ըստ իմում ինչ կամի, այլ վասն զի ծանեայ ղ՛առ ՚ի յինէն խնդրողացն զանդու նոցայն հոգւոյն շարժմունս իմացուածոց*, այնուհետև հարկեալ իբր ՚ի նահապետէ ումեմնէ սրավա-

* ՚ի Խորենացոյ առեալ երեկն բանքս, որպէս սովոր է առնել հեղինակս յընթացս Պատմութեան իւրոյ, զոր և ցուցցուք յիբում տեղոջ: «Չանօպառ խաղացմունս առտուածայնոցն ՚ի քեզ շնորհացն և զանդու շուգոյն ՚ի վերայ քո իմացուածոց շարժմունս ծանեայ, են»: Մովս. Խորեն. Պատմ. գիրք ա. գլ. ա.:

Ասածու միածին Որդին իր իշխանութեան մեջ դարերի, ժամերի ու ժամանակների զոյսութունը թեպէտև իսկապէս Հոր կողմից ստեղծված է համարում՝ հույժ հավաստին ու առավել կարելին ամբողջովին նկատեցնելով մարդկային ճանաչողութունից, սակայն մարդիկ, ստաւոյալով Աստծու օժանդակութունը և գեղեցիկ ու շափավոր խնեթութեամբ կամաց-կամաց հանդգնելով, բանական առաքինութեամբ մեզ ներկայացրին անցյալ փոփոխական կարգերի պատմութունը, և ոչ թե ճոտումարան ու մտացածին պատմութուններ հորինելով, այլ այն հոգիների ողջամիտ ճանաչողութունն իմանալով: Նրանք անցած-գնացած ժամանակների պատմութունը մեզ մատուցեցին տարբեր կերպ, որպէսզի մենք՝ հետնորդներս, հեշտութեամբ կարողանանք հարցնել հայրերին, որոնք սովորեցնում են մեզ, և ծերերին, որոնք պատմում են մեզ: Եվ այդպիսով, նրանք իրենց մտքի հարստութեամբ ու առատութեամբ շանացին երկրի համար օգտակար գործ կատարել, որով մարդկանց անհրաժեշտ կարիքները հոգացին և ստույգ տրամաբանութեամբ շարագրեցին՝ մեր նախնիների պատմութունը մատենագրելով իրենց գրվածքների մեջ, որոնք ինձ համար ավելի պատվելի, փափագելի և ոգտակար են: Այդպէս էլ ես այստեղ խորամուխ եղա այն պատմութեանների մեջ, որոնք առաջիկայում պետք է շարագրեմ, և զա ոչ թե իմ քմահաճույքով կամ ցանկութեամբ, այլ նրա համար, որ ճանաչելի ինձից օգտվողների հոգու մտածողութեան անդադար շարժումները*:

* Տողատակի աստղանիշով տրված այս և հետագա ծանոթագրութունները հրատարակելին են, որոնցում թարգմանչի կատարած հավելումները տրվում են անկունափոր փակագծերում, իսկ միայն թարգմանչի ծանոթագրութունները տրվում են պատմութեան վերջում: Երևում է, որ այս խոսքերը վերցված են Խորենացուց, որպէս սովոր էր մեր հեղինակը իր պատմութեան ընթացքում, որը մենք ցույց կուսնք իր տեղում: Բայց մեզ եղած աստվածային շնորհների անսպառ գործունեությունը և հոգու անդադար շարժումները քո մտածողութեան վրա՝ ևս ճանաչելի այս գեղեցիկ խնդրի միտցած Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութուն, գիրք Ա, դ. Ա):

րեցայ թիակօք 'ի մակուկի ճառիս, և զայս պատմութիւն առնել տաղտկացեալ տագնապեցայ: Սակայն ոչ ըստ գեղջկաց անարուեստից երկրորդեալ զայն ինչ զոր նախ քան զմեզ քաջք և բանաստեղծք արգոյակապք և զարմանալիք զարժանի բան պատմութեան անտուստ 'ի վերուստ արձանագրեցին զյայտապատում իրս թագաւորաց և զպայազատութիւն իշխանաց և զհանգամանս պատերազմաց և զշինանիստ շինուածս քաղաքաց և գաւառաց, գեօղից և զերդաստանաց, և զգործս արեաց և անարեաց կամ ղխոտութեանց և ղխազաղութեանց, զի մի' տղայաբար ինչ յանդգնեալ զմիանգամ զրեալսն երկրորդեցից և զքերթողացն արուեստ տապալեցից, և զայն վերժանողացն ծիծաղելիս յարկացուցից: Եւ արդ մի' ևս ինձ այլ չիրս յառաջարանութեանս եղիցի ծախել զժամանակս. վասն զի ծերութիւն ցաւագին՝ մահ առ դուրս պատրաստ ունի, և տագնապ տարակուսիցս հապճեպ տայ պատմել զանցս անցից աղետիցս և անհնարին խոտվութեանց հասելոց կալելոց զմեզ:

Արդ այսուհետև յարահետ և յազբատիմաց խանթէ իմոցս մտաց յառաջ ձգեցից բան երազագիր դպրի գրչութեամբ. և նախ՝ զգրովք հարցն եկեալ՝ ըստ նախապատում նոցայն հանդիսի ծանօթ' կացուցից, սակաւուք ինչ զնախնական սփռումն բոլոր ազգաց և ազանց, որ յորդուցն նոյն՝ և ապա զմերն Յաբեթ յերկուցն 'ի բաց հատեալ որոշեալ: Եւ թէ ոչ մերս միայն ազգ 'ի նմանէ, այլ և բազում ևս ցեղից արմատ նա՝ ճանաչիր. և ապա ընդ բոլոր Յաբեթեանս ցեղապատմութիւնսն վայր իջեալ մինչ 'ի մերն Քորգոմ. և այլն արտաբոյ իմոց բանիցս թողեալ, զծննդոցն նորա ազգաբանութիւն սուղ ինչ շարայարեցից: Եւ թէ ո՞չք 'ի նոցանէ շինութեան պարապեալ և կամ ո՞չք քաղաքական և բարեզգեաց բարուց. և կամ ո՞չք 'ի նոցանէ ոմանք նախակիզբն գտան թաղաւորելոյ 'ի վերայ մեր. և կամ թէ զկնի նոցա Վաղարշակ Պարթև թագաւորէ տանս Քորգոմայ և զկնի՝ նորուն սերունդք մեզ միապետեալ: Եւ թէ 'ի ժամանակս նոցա սփռեալ տարածեցաւ ընդ ոլորտս երկրի քրիստոնէական կարգ հաւատոյ սրբոյ, և առաւել ևս 'ի Հայկականս գրոհի 'ի Բարթողիմէէ, որ մի է յերկոտասանիցն, և 'ի Թաղէսէ, որ ևս յերկոտասանիցն, որք և վիճակեցանն իսկ 'ի Քրիստոսէ Փրկչէն մերմէ աշխարհիս մերոյ քարոզք և վարդապետք: Ընդ որոց և զսուրբ Լուսաւորչիչն մեր Գրիգոր զկնի շարագրեցից սակաւուք ինչ բանիւք. որ էլից և բովանդակեաց իսկ զառաքելական քարոզս նոցա, 'ի լոյս ածեալ անցուցեալ զՔորգոմեան ազն 'ի խորին կոապաշտութեան շարութեանէն:

այնուհետև ազգվելով մի նավապետից՝ թիավարելով արագ ընթացա իմ ճառի մակուկով և տառապելով շարշարվեցի այս պատմությունն անել: Սակայն նրանք՝ քաջամուտ, զարմանալի ու պատմական մատենագիրները, մեզնից առաջ ոչ-գեղջկական անարվեստ ոճով սկզբից ի վեր կրկնեցին պատմության արժանի դեպքերը՝ թագավորների ու իշխանների հայտնի պատմությունները, պատերազմների հանդամանքները, քաղաքների, գավառների, գյուղերի ու կալվածքների շինությունները, խիզախների ու վախկոտների խոտվության կամ խաղաղության գործերը, որպեսզի չլինի, թէ մեկ անգամ գրվածը միամտաբար հանդրգնեմք նույնությամբ կրկնել, քերթողների արվեստը խաթարել ու այն ընթերցողների համար ծիծաղելի դարձնել: Ես չեմ ուզում առաջաբանի վրա երկար ժամանակ վատնել, որովհետև ցավագին ծերությունը մահը պատրաստ պահում է դռան հետևում, և տագնապն ու տարակուսանքն ստիպում են հապճեպորեն պատմել մեզ հասած անցքերի, աղետների, անհամար խոտվությունների ու դեպքերի մասին:

Ուրեմն՝ այսուհետև իմ տրորված ու ազբատիմաց խոսքն արագապի դպրի գրչությամբ առաջ կտանեմ. նախ գրքերի միջոցով դիմելով հայրերին՝ ըստ նախապես նրանց գործի, երևի փոքր-ինչ ծանոթացնելով նոյի որդիներից սկսած բոլոր ազգերի ու ցեղերի նախնական տարածվելուն և ապա մեր Հաբեթին՝ երկուսից սուսնձնացնելով ու տարբերելով: Եվ ոչ միայն մեր ազգն է նրանից սերում, այլ նաև բազմաթիվ ցեղերի արմատը նա է համարվում: Բացի դրանից, բոլոր հաբեթյանների հետ ցեղապատմությունը հասցնելով մինչև մեր Քորգոմը, իսկ մյուսներին իմ պատմությունից դուրս թողնելով՝ համառոտ կերպով կշարագրեմ նրա ծննդյան, ազգաբանությունը: [Կշարագրեմ] նաև այն մասին, թե նրանցից ովքեր զբաղվեցին շինարարությամբ, ովքեր՝ քաղաքաշինական կամ քարեկարգման գործերով, և կամ նրանցից ովքեր նախապես թագավորեցին մեզ վրա, Իսկ նրանցից հետո Քորգոմի տանը՝ թագավորում է Վաղարշակ Պարթևը, այնուհետև նրա սերունդներն են մեզ տիրում: Նաև այն մասին, թե ինչպես նրանց ժամանակաշրջանում աշխարհի բոլոր կողմերում տարածվեց քրիստոնեական սուրբ հավատը, մանավանդ որ Հայաստանում այն տարածվեց Բարդուղիմեոսի ու Թադեոսի միջոցով, որոնք [Քրիստոսի] տասնհինգու աշակերտներից էին, որոնց էլ վիճակվեց մեր Քրիստոս Փրկչի կողմից դռնալ մեր աշխարհի [առաջին] քարոզիչներն ու վարդապետները: Նրանց հետ էլ համառոտ կերպով կշարագրեմ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մասին, որ համալրեց ու ամփոփեց նրանց առաքելական քարոզները՝ խորին կոապաշտության շարությունից լույս աշխարհ հա-

Ձկնի յարադրելով զօրդիս և զթոռունս նորա, որք արժանի գտան կալ յաթոռ սրբութեան նորա, այլև զայլ ևս զյաջորդս նոցունց մինչև ցայսօր ժամանակի, և որ ինչ 'ի նոցանէն և կամ յայլոց ոմանց յաւուրս նոցա գործեցեալ իրակութիւնք: Եւ կամ թէ որո՞ց ոմանց յաւուրս սպառսպուր դաւարեաց թագակալ պերճութիւնն Հայկականս գրոհի. կամ թէ զիա՛րզ այսրէն 'ի մեզ նորոգեալ տեսաւ թագաւորութիւնն, որ 'ի վաղընչուցն հետէ ապառեալ դադարեալ էր՝ պսակելով զմեծ իշխանն Աշոտ թագաւոր 'ի վերայ մեր: Զի թէպէտ նախ քան զմեզ Շապհոյ Բագրատունուց և մերումն ժամանակի պատմագրի* գրով գրոշմեալ է զնորայն գործոց և զգնացից և իմաստից և մրցարանաց և շինութեանց և խաղաղութեան հանդէս. այլ այս այնչափ միայն առ 'ի լինէն քեզ տեսցի, զի առ 'ի յայժմու ճառս նպաստ լիալ՝ ոչ տայցէ կարգի բանին հատակտուր սեթեթել, այլ յայտ ածել զհիւսումն հաւաստութեան առաջակայ իրին. զկնի ապա ընդարձակիլ բանի, և 'ի նմին զեզերիլ պատմութեան վասն Սմբատայ՝ որդուց Աշոտի, որ թագաւորեաց Հայաստանեացս փոխանակ հօր իւրոյ: Այլ և զարիական մրցմունս նորա և զբաշապինդ հանդէսս և զբարեզգեաց բարս, և թէ զիարզ զշինութիւն աշխարհիս անօրինկ իմաստայեզմ մտօք. ընդ նմին ապա և զայլոց նախարարաց գեկուցուք բանի՝ ոչք հոյակապք և հօշակաւորք, հարուստք և անուանիք և քաջք յայտնեցան 'ի նորին աւուրս: Գարձեալ զազմուկ շփոթի՝ որ 'ի հարաւակողմն Հաղարու հասին հասարակաց հայածանք, սրու վասնումն և սասանումն և սով և զերութիւն և բնաջինջ լինել ողորմելի աշխարհիս Հայոց: Այլև գտարժանական մահ արքային Սրմբատուց բոտ մարտիրոսական հանդիսից 'ի բազմախողխող երկաթոյն Իստիկանն հնարիմաց շարի՝ տրկանէր սուր թշնամութեան ընդ արքային Սմբատայ և ընդ մեծ իշխանն Գագիկ՝ բեռորդի նորուն, թագ նմա կապեալ և հակառակ թագաւորեցուցեալ: Կամ թէ զիա՛րզ յետ մահոտան արքային Սմբատայ՝ երեքեան նոքա միանգամայն թագաւորեն՝ Գագիկ Արժրունի և Աշոտ՝ որցի Սմբատայ, և համարուն նորա՝ որդի յայարապետից, Շապհոյ, հակառակք ընդգեմ միմեանց: Կամ սրբէս արքայորդին Աշոտ շուէր գնացր առ կայսրն Կոստանդին՝ և գեղեցկապէս 'ն նմանէն գահ ընկալեալ, վայելչապէս պերտաշուքեամք բազում ընծայիք բարեմասնաբար ընդր և յուղարկիւր չիւրական աշխարհս: Կամ թէ սրբէս 'ի հակառակութիւն երեցունց անուանակիր թագաւորացն յուզեցան շար իրակութիւնք և սասանութիւնք և դղրզմունք և վրդովմունք

* Շապհոյ Բագրատունուց պատմագրի՝ ժամանակակցի Յովհաննու Կաթողիկոսի, մատենագրութիւն այժմ ոչ երևի 'ի միջի. թերևս բախտին յաջողելով 'ի լուս եկեացէ էրք և է՝ նման գործոցն Մովսիս Կազանկատացուց, Սերիոսի, Ուխտանիսի և այլոց:

նելով հայոց ազգը: Հետո կշարագրեմ նրա որդիների ու թոռների մասին, որոնք արժանի համարվեցին նստելու նրա սուրբ աթոռին: Այս ամենից բացի, [կշարագրեմ] նաև նրանց հաջորդների մասին մինչև մեր օրերը և բոլոր այն իրողությունների մասին, որ պոստեղին նրանք կամ ուրիշները նրանց օրոք: Նաև այն մասին, թե նրանցից ո՞ւմ օրոք դադարեց հայոց ազգի թագակալ պերճութունը³, կամ թե դրանից հետո մեզ մոտ ինչպես նորոգված տեսանք մեր թագավորությունը, որը վաղընչական ժամանակներից վերացել էր, և [այդ ժամանակ] մեզ թագավոր կարգվեց Աշոտ մեծ իշխանը: Թեպետ մեզնից առաջ Շապուհ Բագրատունին* շարագրել է նրանց գործերի, պատերազմների, շինարարությունների ու խաղաղության պատմությունը, բայց այդ ամենը ևս այնպես կմասուցեմ, որ կցկատար աեղեկություններ շատացվեն, այլ կտամ առաջիկա իրադարձությունների հավաստի շարագրանքը, որանից հետո էլ խոսքս ծավալելով կամ երկար կանգ առնելով այն պատմության վրա, որը վերաբերում է Աշոտի որդի Սմբատին, որը Հայաստանում թագավորեց իր հոր փոխարեն: Նաև այն մասին, թե նա ինչպիսի խիզախ կռիվներ էր վարում, ինչպիսի քաջադործություններ [էր ցուցաբերում], առաքինի բարքը դրսևորում, և թե աշխարհի շենությունը ինչպիսի իմաստալից մտքով էր տնօրինում: Իրա հետ միաժամանակ կիսուսնք նաև այլ նախարարությունների մասին, որոնք այդ նույն ժամանակ հայտնի դարձան որպես հոյակապ, հոշակավոր, երեսլի, անվանի ու քաջ մարդիկ: Գարձյալ կիսուսնք այն իրարանցման մասին, որ եղավ Հաղարի⁴ հարավային կողմում, ուր, այն է՝ Հայսց սղորմելի աշխարհում, տեղի ունեցան ընդհանուր հալածանքներ, սրահարություն, սով, գերություն, բնաջնջում: [Կիսուսեմ] նաև Սմբատ արքայի առհասարակ մահվան մասին, որ հասել է նրան մարտիրոսական շարժարանով՝ արաբների բազմախողխող սրից: Նաև այն մասին, թե նախքան թագավորի վախճանը ոստիկանը ինչպիսի հնարաղետ շարությունը էր թշնամություն պոստ արքայի և նրա բեռորդի Գագիկ մեծ իշխանի միջև՝ վերջինիս թագաւորելով նրան հակառակ: [Կշարագրեմ] նաև այն մասին, թե Սմբատ արքայի մահից հետո Գագիկ Արժրունին, Սմբատի որդի Աշոտը ու նրա անվանակիցը՝ Շապուհ սպարապետի որդի Աշոտը, որոնք միմյանց հակառակորդ էին, երեքով մեկտեղ ինչպես էին թագավորում: Կամ թե Աշոտ արքայորդին ինչպես էր շինում-գնում

* Հովհաննու Կաթողիկոսի ժամանակակցի՝ պատմագիր Շապուհ Բագրատունու, մատենագրությունն չի հայտնաբերված, թերևս բախտի բերմամբ երբեք լույս աշխարհ չէ: Մովսես Կազանկատուցուց, Սերիոսի, Ուխտանիսի և այլոց գործերի նման:

անբանաց. այլ և գործք անարժանք և կործանումն անազգակ և ահա-
փետք մահուց:

Արդ այսօրիկ քեզ բաւականացեալ յառաջաբանութիւն, որով մար-
թացես գալ բանիւ գրուցացն ճշմարտութեամբ առ 'ի մատուցանել զը-
սելիս և առնուլ զպատմութիւն, հետեւելով իմ ընդ համառօտ հաւաս-
տութիւն առաջնոցն գրագիծ մատենից աստուածայնոց, այլև ընդ ար-
տաքնոց ևս ժամանակագրութիւնս, որք վիպեն հաւաստեալ՝ ընդ մե-
բումս կշռադատեալ յազգաբանութիւն համարու: Ամենեքեան սոքա զրո-
ւոր աշխարհաց գիտս ծննդոց՝ յերից որդւոցն Նոյի ասեն սերեալք և
գոյացեալք և աճեցեալք և ցանկցիր սփռեալք ընդ երեսս երկրի: Զի թէ
և զանուանս հարցն արտաքինքն տարրորշս 'ի մէնջ տան՝ որպէս Քսի-
սաթրոս զնոյ անուանելով, և Քսերքսէս զՍէմ. սակայն պայագատու-
թեանն զրոյցս 'ի մի տարեալ բովանդակեն: Եւ այսպէս երկաքանչիւրք
սոքա աւանդեն մեզ կարգ բանի, թէ 'ի գալ հանդիպիլ ժամանիլ հա-
սանիլ դարուն երկրորդի՝ հեղեղեալ ողողեալ ներսուղեալ շնջեաց Տէր
'ի բաց սպառսպուռ մաքրելով զերեսս երկրի 'ի մուելոցն և յամբարըշ-
տելոցն և յանօրինելոցն և 'ի վայրագ շամբշեալ շողղակերաց, և 'ի
կոամու մարդոց շարագունից, մինչ ոչ ևս մնալ 'ի բոլոր բանականացս
կամ յանբանից. բայց միայն 'ի տոհմիցն արգարոց հնազանդեալք եղեն
'ի գործս արկղակերտի նոյեան տապանին, զորս և միանգամայն իսկ
մուծեալ 'ի նա և ընդ նոսին ևս և յամենայն անբանից սրբոց և ան-
սարբոց առեալ 'ի ներքս ընդ ինքեանս՝ և այսպէս շնչին փայտի առհա-
սարակ զնոսս հաւատացեալ պահեաց առ 'ի նախախնամել նոքօք զկըր-
կին նորոգութիւն երկրի ըստ իւրաքանչիւրոցն հաւասարակարգ նմանու-
թեան, և ըստ առաջնոյ նուիրմանն 'ի Տեառնէ Աստուծոյ լնուլ և 'ի նո-
սա ևս զօրհնութիւնսն յաճել և 'ի բազմանալ և լնուլ զերկիր և տիրել
մարդկան սմա և որ ինչ 'ի սմա: Եւ վասն զի այսօրիկ այսպէս քեզ
տեսանել եղև՝ այսուհետեւ թէ հաճոյ քեզ թուի՝ յերկուցն զիս 'ի բաց
տարեալ 'ի Սէմայ ասեմ նահապետութեանց և 'ի Քամայ, զմերն Յա-
բեթի ըստ կարգի բանիս սակաւօք ինչ յայտարարութեամբ ասացից-
վասն զի և ոչ իսկ պիտոյ է այժմու ճառիս, այլ՝ այլում տեղոյ և ժա-
մանակի թողլի է:

Կոստանդին կայսեր մոտ, զեղեցկապես նրանից դահ ընդունում, վա-
չելուլ պատվով օծալում բազում բնծաներով և ուղարկվում իր աշ-
խարհը: Կամ թե վերոհիշյալ երեք թագավորների գծտության պատ-
ճառով ինչքան հուզումներ, շար միջագիպիր, վրդովմունք ու ավերա-
ծություններ եղան, ինչպես նաև՝ անարժան գործեր, անտեղի կործա-
նում և մահացու ահաբեկություններ:

Այսքանը թող բավական լինի առաջաբանում, որով ընթերցողը կա-
րող է զրույցները ճշգրտորեն ընկալել և հասկանալ պատմությունը՝
հետեւելով աստվածային առաջին գրքերի իմ հավաստի համառոտու-
թյանը, ինչպես նաև օտար ժամանակագրություններին, որոնք պատ-
մում են հավաստիորեն, և դրանք համապատասխանում են մեր ճյու-
ղագրությանը: Բոլորը աշխարհի բոլոր մարդկանց ծննդյան մասին ա-
սում են, որ նրանք սերել են, գոյացել ու երկրի վրա տարածվել Նոյի
երեք որդիներից: Թեև օտարները նախահայրերի անունները մեզից
տարբեր ձևով են տալիս, այսպես՝ Քսյուսաթրոսը Նոյ է անվանում,
Քսերքսեսը՝ Սեմ, սակայն սերունդների հաջորդականության վերաբեր-
յալ զրույցները նույն բանն են բովանդակում: Եվ սրանցից չուրաքան-
չյուրը մեզ ավանդում է՝ պատմությունը՝ այն հասցնելով մինչև երկ-
րորդ դարը, երբ Տերը ողողեց, հեղեղեց և իսպառ բնաջնջեց՝ երկրի
երեսից մաքրելով մուլագործներին, ամբարիշտներին, անօրեններին, խեղ-
թացած հումակերներին, շարագույն կոամու մարդկանց, մինչև որ բա-
նականներից ու անբաններից ոչ մեկը չմնաց, բացի արգարների տոհ-
մերի այն մարդկանցից, որոնք համաձայնվեցին պատրաստել նոյյան
տապանը: Նրանց բոլորին միասին մտցրեց տապանի մեջ, և նրանք
տապանի մեջ իրենց հետ վերցրին նաև սուրբ ու անսուրբ բոլոր ան-
բաններից: Այսպիսով, վստահելով այդ շնչին փայտին՝ այն նրանց
բոլորին պահպանեց՝ նրանց միջոցով նախապես կրկին հոգալով երկ-
րի նորոգման համար ըստ չուրաքանչյուր կենդանու նմանության, և
ըստ առաջին նվիրման Տեր Աստու կողմից նրանց հագեցնելով օրհ-
նությամբ՝ մարդկանց աճելու, բազմանալու, երկրի վրա տարածվելու,
երկրին և նրա վրա եղած ամեն ինչին տիրելու համար: Եվ սրանք, քա-
նի որ քեզ, [ընթերցող], տեսանելի եղան, այսուհետեւ եթե քեզ հա-
ճելի լինի, երկուսի՝ Սեմի և Քամի նահապետություններից ինձ հեռաց-
նելով, քեզ կպատմեմ մեր Հաբեթինը՝ հաջորդաբար փոքր-ինչ բա-
ցատրելով, քանի որ այժմյան խոսքիս մեջ այն պետք չէ, ուստի՝ թող-
նըվելու է մի այլ տեղի ու ժամանակի համար:

Յեա երկնասահանացն հեղեղաց և անդնդապտոյտ ջրահեղձն լինելոյ բոլոր շնչականաց, և յետ ակամայ կամաւ նաւարկութեանն Նոյի և ՚ի ցամաք ելանելոյ ՚ի Հայս բստ հրամանի Տեառն որդւոյք և կանամբք հանգերձ և այլովք և ընդ նոսին անբան կենդանեօք՝ սկիզբն ապա դարձեալ առնու աստուածային այցելութեամբն անկութիւն ծնընդոց երկրի: Եւ ՚ի մերոյն Յաբեթէ նախ ծնանի որդի և անուանի Գամբրուստի ՚ի նորուն անուն աշխարհ կալուածոց նորա կոչեցաւ Գամիրք: Ակնի ծնանի Մագոզ, և սերունդք Մագոգայ Կեղտք և Գաղատացիք: Եւ ապա զՄագայ, որ դաշխարհ տոհմի իրոյ չիւր անուն Մարս անուանեաց: Եւ ապա զԹորէլ, յորմէ Թէտալք ազգն անուանիր. և զՄոսքը, որ պայազատէր զԼիրիկիայ: Իսկ վեցերորդ զԹիրաս, յորմէ մերն իսկ Ասքանազ. և Թորգոմ, որ զմիապետեալն իւր աշխարհ չիւր անուն յորջորջէր Թրակացիս: Եւ զՔիտիիմ, որ զՄակեդոնացիս նուաճէր ընդ ինքեամբ: Իսկ որդիք Թիրասայ Ասքանազ, յորմէ Մորմատք և Բիփատք. յորմէ Սորամատք: Եւ Թորգոմ, որ բստ Երեմիայ՝ զԱսքանագեանս զունդ չիւր անուն նուաճէր տուն Թորգոմեայ. զի նախ Ասքանազ իսկ էր չիւր անուն սահմանեալ զմերապնեայսս բստ երիցութեանն սակի, զոր չիւրում տեղոջ ասացից: Իսկ Յաւանայ նախնոյն Յունաց եղիշա, յորմէ Սիկելացիք և Աթենացիք: Եւ Թարսիս, յորմէ Վիրք և Տիրենացիք. Կիտիիմ, յորմէ Հոսմայցիք:

Այլ աստ թէպէտն ՚ի հարկէ շարադրական բան յառաջ բերաւ բոլոր ծննդոցն Յաբեթի պայազատութեանց, սակայն շափ* եեթ. զի սուղ ինչ յայտարարութեամբ ծանօթացին քեզ հարազատութիւն գրոհի մերոյ ՚ի միոյ միայնոյ ծննդոյն զոյ այսչափ նահապետութեանց և ազգաց: Աի թէ ոչ բան ինչ յայտասիկ և ոչ յայտնութիւն ինչ իրիք եղելոյ բացերևակի քեզ լինէր լեալ՝ ՚ի տարակուսանս զքեզ հատեալ տարեալ անցուցեալ մղէր, և ինքնահաճոյ արդարև ՚ի միտս և ՚ի բանս և ՚ի դործս զիս դարովեալ: Եւ արդ եթէ զտքնութիւնս իմ ՚ի շնորհակալուս քեզ ընկալցիս՝ ո՛վ ընթերցատէրոյ, և պարտ վարկցիս յայլոցն հարազատ ազգացն ՚ի բաց զիս տարեալ տրոհեալ, որ ոչ իսկ փոյթ այժմու բանիս՝ և միայն զժամանակս և եթ ծախէ, ՚ի մերն Թորգոմ զբանիս իմոյ դարձուցից ո՞՞ ըստ միանգամ առ յինէն ճառելոյն:

Թիրաս, որ երրորդ էր Յաբեթէ՝ ծնաւ Երիս որպիս՝ զԱսքանազ, զԲիփատ և զԹորգոմ. և վասնզի զԹրակացիս ինքեան անձին առանձին Թիրաս պայազատէր՝ պարտ վարկաւ, զի գայլ ևս վիճակեալն իւր սահ-

* Թերևս «սակայն շափաւ ևեթ», պարտ իցէ ընթերցուոյ

Երկնքի իմա՛ Աստուծու] կողմից սահմանված ջրհեղեղից, բոլոր շնչավորների՝ ծովի տակ ջրահեղձ լինելուց, Նոյի կամա թև ակամա նավարկութունից և Տիրոջ հրամանով որդիներով, կանանցով և իրենց հետ եղած բոլոր կենդանիներով Հայաստանում ցամաք դուրս գալուց հետո, աստվածային նախախնամութիամբ, կրկրի վրա դարձյալ սկիզբ ևն առնում ծնունդն ու աճումը: Հետո մեր Հաբեթից նախ ծնվում է նրա Գամբր անունով որդին, որի անունով էլ երկիրը կոչվեց Գամիրք: Հետո ծնվում է Մագոզը, ապա վերջինիս սերունդները՝ կելտերն ու գաղատացիները: Այնուհետև [Հաբեթը] ծնում է Մագային, որի համար էլ նրա տոհմի աշխարհը Մարս կոչվեց: Եվ ապա [Հաբեթը ծնում է] Թորեթին, որի ցեղն անվանվեց թետալացիներ, ապա Մոսքըին, որը տիրում էր Լյուրիկիային: [Հաբեթը] ծնում է վեցերորդ [զավակին]՝ Թիրասին, որից սերում են մեր Ասքանազը և Թորգոմը, որն իր տիրած երկիրը իր անունով կոչում է Թրակիա: [Հաբեթը ծնում է] նաև Քիտին, որն իրեն է ենթարկում մակեդոնացիներին: Իսկ Թիրասի որդիներն են Ասքանազը, որից սերում են սորմատները, և Բիփաթը, որից սերում են սորամատները: Ըստ Երեմիայի՝ Թորգոմը Ասքանազյան ազգին իրեն է ենթարկում և տիրում Թորգոմի տանը, որովհետև մեր ազգը երիցութիամբ կարող նախ Ասքանազն էր իր անունով սահմանել, որի մասին իր տեղում կասեմ: Իսկ նախնի Հովանից Հունաց եղիշան է, որից սերում են սիկելացիներն ու աթենացիները, Թարսիսից՝ վրացիներն ու այլուրենացիները, իսկ Կիտիիմից՝ հոսմեացիները:

Այստեղ թեպետ անհրաժեշտաբար շարադրվեց Հաբեթի բոլոր սերունդների հաջորդականությունը, սակայն շափա՞վոր ձևով*, որպեսզի մի փոքր բացատրությամբ, դու, [ընթերցող], կարողանաս մեկ առ մեկ ծանոթանալ այսբան նահապետությունների ու ցեղերի ծննդյան իսկությունը: Որովհետև եթե սրանց վերաբերյալ իմ խոսքը և կատարված դեպքերի բացատրությունը քեզ համար սյարզ չլինեին, դու կընկնեիր տարակուսանքի մեջ և քո մտքում, խոսքում ու դործում արդարացիորեն ինձ կնախատեր: Այսպիսով, ո՛վ ընթերցասեր, եթե իմ տրքնությունը դու քնդունես շնորհակալությամբ և պարտավորվես հարազատ մյուս ազգերից ինձ զատել, որ հոգ չէ այժմյան խոսքիս համար, այլ միայն ժամանակ է վատնվում, ապա ևս իմ պատմության շարադրանքը կդարձնեմ դեպի մեր Թորգոմը, որպեսզի մեկ անգամ ևս խոսեմ նրա մասին:

Հաբեթի երկրորդ որդին՝ Թիրասը, ծնեց երեք որդի՝ Ասքանազին, Բիփաթին և Թորգոմին: Եվ քանի որ Թրակացիների վրա անձամբ ինքը Թիրասն էր իշխում, հարկ եղավ, որ իրեն վիճակված տարածքը

* [Թորգոմը՝ «սակայն շափ ևեթ»]. Թերևս «սակայն շափաւ ևեթ» պետք է ընթերցել [Մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]:

մանս չերիս հատուածս բաժանեալ տացէ 'ի կալուածս որդոց իւրոց-
ուստի ապա իմաստն զգործն կատարէր: Եւ Ասքանազփյ, որ նախ զմե-
րազնեայս չիւր անուն Ասքանազեան անուանեաց' զՍարմատս նմա
պայազատէր. իսկ Րիփատայ՝ զՍորամատս. իսկ Քորզոմայ զմերազ-
նեայս սեպհականեալ, յորում տիրեալ զԱսքանազեանն նախ անուա-
նեալ չիւր անուն նուաճէր տուն Քորզոմայ: Արդ այսպէս իմա Ասքա-
նազեան զմեզ և տուն Քորզոմայ, և այսպէս քեզ հաւատարմացին որ
վասն նահապետութեան ազգիս է բան, թէպէտև ոմանք այլազգաբար
և ոմանք այլաբանաբար գրուցաց վէպս տան: Իսկ եթէ աստուածայինն
Մովսէս զմերոց աստի զմիոյ միոյ ոչ վերագրէ զժամանակս՝ անար-
ժանս իմն համարեալ բանի պատմութեան. սակայն ընդ ազգաբանու-
թեանն Սեմայ զմերն Յաբեթ կշռագատեալ գտանին մինչև ցՔորզոմ և
ցսկզբան պայազատութեան որդւոյ նորա Հայկայ ամբ շորս հարիւր.
Իսկ 'ի Յաբեթէ մինչև 'ի նախնի մարդն Ադամ ամբ երկուհազար երկու-
հարիւր քառասուն և երկու: Արդ որպէս վերագոյնն ճառեցաւ՝ Աստուա-
ծային Գիրք մինչև ցմերն Քորզոմ մեզ բացատրեալ զպատմութիւնս՝
անարժան վարկաւ զիշատակ ծննդոց նորա բանի: տարորոշել՝ թէ ո-
րո՞վ կամ ուստի՞ կամ զիա՞րդ կամ ո՞չք ոմանք տիրեցին աշխարհիս
Հայոց, կամ ուստի՞ նախարարութիւնք սորա միապետեցան:

Ապա ոմն յազգէ ասորի՝ Մար Աբաս Կատինայ անուն, հրամանաւ
մերոյն Վաղարշակայ երթեալ 'ի դիւանս թագաւորացն Պարսից, որ ու-
շիմ և վարժ էր մտօք՝ քաղղէարէն և յունարէն զպրութեամբ, 'ի խոյզ
և 'ի խնդիր եղեալ՝ գտանէ անդ մատեան մի վաւերական, զոր հրամա-
նաւ Աղէքսանդրի որդւոյ ներտանիբայ 'ի քաղղէացի գրոյ ի յոյն փո-
խարկեալ էր, որ թէպէտ զբազում ազգաց գրոյցս հարստապէս 'ի նմա
ճոխացուցեալ էր. սակայն նա զայլոցն իբրև գհոգս պարապոյ լքեալ
թողեալ՝ զմիայնոյ մերոյս գրոհի հանեալ բերեալ մատուցանէր Վա-
ղարշակայ: Եւ այնուհետև յայնմանէ ծանուցաւ մեզ մերոյն անվրէպ
գրուցաց հաւաստիք. և իմացեալ զիտացաք զարի սկայազօր ախոյեանն
գեղեցիկ զՀայկն գոլ որդի Քորզոմայ և նախնի նահապետ և սերունդ
ազդի մերոյ: Եւ զսոյն զսա զիտէ բանս ընդ վիթխարի սկայիցն միա-
կամեալ գործել զբարձրաբերձ ամբարտակին շինուածս ամբարտաւա-
նութեան, որք կարծէին կարել կատարել զամբարշտութեանն խորհուրդ:
Իսկ ըստ աստուածայնոցն պատմութեանց՝ հողմ ահագին գոցցես իմն
աստուածային հրամանաւն շնչեալ՝ զբուրգն բարձրաբերձ 'ի վայր հո-
սեալ կործանէր՝ զնոցայն ցուցեալ սնավաստակ տքնութիւնս: Այսու-
հետև ապա ներքովթն, որ է Բէլ՝ խրոխտաբար ձեռներէց լեալ և 'ի

երեք հատվածի բաժանի և տա իր որդիներին որպես կալվածքներ,
ուստիև նա գործը խելամտորեն էր կատարում: Իսկ Ասքանազը, որ
մեր ազգը իր անունով նախ Ասքանազյան անվանեց, տիրում էր սար-
մատներին, իսկ Րիփաթը տիրում էր սորմատներին, իսկ Քորզոմը,
ժառանգելով մեր ազգին և տիրելով Ասքանազյան ցեղին՝ նախ իր ա-
նունով անվանում է Քորզոմի տուն: Ահա այսպես [ընթերցող], Ասքա-
նազյան և Քորզոմի տուն իմացիր մեզ, և քեզ այդպես հավաստիաց-
րին այն, ինչ մեր ազգի նահապետությանն է վերաբերում, թեպետև
ոմանք տարբեր ձևով, իսկ ոմանք էլ այլաբանորեն են պատմում: Իսկ
եթե աստվածային Մովսեսը մերոնց ժամանակը մեկ առ մեկ չի նշում՝
անարժան համարելով պատմության համար, սակայն Սեմի ազգա-
բանության հետ քննվում է նաև մեր Հաբեթիներ մինչև Քորզոմը և նրա
որդի Հայկի իշխանության սկիզբը, որը կազմում է շորս հարյուր տա-
րի, իսկ Հաբեթից սկսած մինչև առաջին մարդը՝ Ադամը, կազմում է
երկու հազար երկու հարյուր քառասուներկու տարի: Ուրեմն, ինչպես
վերևում ասվեց, Աստվածաշունչը մինչև մեր Քորզոմը, մեզ ավանդ-
ված պատմությունը, նրա ծնունդը անարժան կերպով է ներկայացնում
ու տարորոշում, այսինքն՝ չի ասվում, թե որո՞վ, որտեղի՞ց, ինչպե՞ս
կամ ովքե՞ր տիրեցին Հայոց աշխարհին, կամ որտեղի՞ց նրա նախա-
րարությունները միապետներ գարձան:

Այնուհետև, ազգությունամբ ասորի Մար Աբաս Կատինան, որը ուշիմ
ու մտավարժ էր, զիտեր քաղղեերեն և հունարեն, մեր Վաղարշակի
հրամանով գնում է Պարսից թագավորների զբաղարանը, որոնում,
փնտրտում և այնտեղ գտնում է վավերական մի մատյան, որը ներ-
տանիբի որդու՝ Ալեքսանդրի հրամանով քաղղեերենից հունարենի էր
վերածվել: Եվ թեպետ բազմաթիվ ազգերի պատմությունն ընդարձակ
կերպով այնտեղ տեղ էր գտել, սակայն ուրիշների պատմությունը մի
կողմ թողնելով՝ նա միայն մերն է հանում, բերում ու մատուցում
Վաղարշակին: Իրանից հետո զրա միջոցով ծանոթացանք մեր հավաս-
տի պատմությանը՝ իմանալով, որ մեր ազգի առաջին նահապետն ու
հայրը եղել է Քորզոմի որդին՝ արի, հսկայազոր, կտրիճ ու զեղեցիկ
Հայկը: Եվ պատմությունը զիտի այն, որ վիթխարի հսկաների հետ
միաբանվելով՝ սկսում են կառուցել բարձրաբերձ ու ամբարտավան ամ-
բարտակը՝ կարծելով, թե կարող են կատարել իրենց ամբարիշտ մտա-
գրությունը: Ըստ Աստվածաշնչի պատմության՝ ասես Աստու հրամա-
նով, փշում է ուժեղ քամի և բարձրաբերձ բուրգը վայր գցում ու կոր-
ծանում՝ ցույց տալու համար նրանց սնավաստակ տքնությունը: Այնու-
հետև ներքովթը՝ նույն ինքը Բելը, խրոխտաբար ձեռներէց լինելով և

վեր գինքն ամբարձեալ՝ միապետել հնարէր առհասարակ ՚ի վերայ այլ-
լոցն ևս սկայիցն: Իսկ մերոյն Հայկայ՝ ուժեղակարար ընդվզեալ և ար-
տաքս գինքն ՚ի հնազանդութենէ Բէլայ բերեալ, գին հասանէ վաղվա-
դակի յայս աշխարհ մեր Արամանեկաւ որդւով իւրով, զոր ծնան ՚ի
Բաբելոն, և այլ ևս դատերբ և թոռամբ և ընտոծնօք և եկօք՝ յարկօք
՚ի նա: Իսկ Նեբրովթն, որ է Բէլ՝ զկնի հետամտեալ Հայկայ հանդերձ
իւրովքն ևս հրոսակօք արամբբ՝ կորովեօք յաղեղն և ՚ի սուսեր և ՚ի տէգ
նիզակաց, և բախեալ ՚ի դիմի հարեալ միմեանց ՚ի ձորադաշտակի միող
ահագին իմն գղղղամամբ իբրև ընդ զառ ՚ի վայր հեղեալ զսաստիկ ուղ-
խից վրդովումն, այսպէս ահս իմն պակուցանողս և սարսափելիս զմի-
մեամբբ շահատակելովն արկանէին: Իսկ մերոյն Հայկայ լայնալիճ ա-
ղեղամբ զերեքթեանն նետ զիպեցուցեալ երկաթագամ տախտակի կըր-
ծիցն Նեբրովթայ՝ թափանցանց ընդ թիկունս յայնկոյս յերկիր հարբս-
տէր: Եւ այնպէս զնա սատակեալ՝ ինքն տիրէ հայրենատուր վիճակեալ
աշխարհի իւրոյ, յիւր անուն զսա անուանելով Հայք: Եւ յետ այսորիկ
բազում զործս քաղաքականս յարդարեալ և շինութեանց աշխարհի պա-
րակեալ՝ և կեցեալ ամս ոչ սակաւ՝ մեռանի, հաւատալով զաշխարհս
մեր Արամանեկայ որդւոյ իւրոյ:

Իսկ Արամանեկայ միապետեալ զմերազնեայսս՝ երթեալ դարեալ
դադարեալ բնակէ ՚ի գեղեցկատեսիլ դաշտի միում, որ իբրև պարտս-
պեալ իմն է բարձրագագաթն սպիտակափառ լեռամբբ՝ յինքն ունելով
զգնացս զհետոց երագագոտնից հատելոց անցելոց ընդ երկայնութիւն
դաշտին խոխոջելով խոռոչացեալ. և ապա զծործորս յերինն հիւսիսոյ
շինեալ յիւր անուն՝ զլեռան յորջորջէ Արադած, և զկալուածս ՚ի ստո-
րոսս նորա՝ Արագածոտն: Մնանի ապա Արամանեկայ որդի զԱրմայիս.
յուով քան թէ սակաւ ամս կեցեալ մեռանի:

Իսկ Արմայիս ՚ի նմին իսկ դաշտի բլուր մի առ եզերբ զետոյ Երաս-
խայ շինէ քաղաք և տուն բնակութեան իւրոյ, Երաստոյ վիճօք զնա
հրաշակերտեալ և անուանէ զնա Արմաիւր: Սորա արիական քաջամաս-
նութեան հանդէսք բուական քեզ յառաջնոցն քան զիս մատենագրացն
պատմի: Սորա հարուստ ինչ ամաց ՚ի վերայ անցելոց կենաց՝ ծնանի
որդի զԱմասիայ. և յետ ծնանելոյ զնա փոքր ինչ յետոյ կեցեալ՝ մե-
ռանի:

Իսկ Ամասիա ՚ի նմին իսկ յԱրմաիւր բնակեալ և շինեալ զհարա-
ակողմ լերինն ստորոսս՝ զլեռան յիւր անուն Մասիս յորջորջէ, և զգա-
ւառն ՚ի ծործորս լերինն՝ Մասեացոտն. և ապա յետ ամաց ինչ ծնանի
զԳեղամ՝ ինքն վախճանեալ զկեանս իւր:

Իսկ Գեղամ՝ շուեալ երթեալ անցեալ զնացեալ զլերամբն արեւելեայ

բոլորից վեր բարձրանալով, ջանում էր իշխել մյուս բոլորի, նաև հըս-
կաների վրա: Իսկ մեր Հայկը, ուժով ընդվզելով և շնազանգվելով Բե-
լին՝ Բաբելոնում ծնված իր որդի Արամանյակի գուտորբի, թոռների.
ընդոծինների՞ և իրեն միացած մարդկանց հետ անմիջապես գալիս,
հասնում է մեր այս աշխարհը: Իսկ Նեբրովթը, այն է՝ Բելը, յուրա-
յին քաջ զինվորների հետ, որոնք աղեղ, սուսեր, տեղ, նիզակ գոր-
ծածելու մեջ կորովի մարդիկ էին, ընկնում է Հայկի հետևից: Եվ մի
ձորադաշտում նրանք դիմահար բախվում են միմյանց՝ բարձրացնե-
լով ահագին զղրդուն, ինչպես զառիվայրից հոսող հեղեղ, և միմյանց.
վրա հարձակվելով՝ ահ ու սարսափ են սփռում: Իսկ մեր Հայկը իր
երեքթեան լայնալիճ աղեղով նետը խփում է Նեբրովթի կրծքի երկա-
թագամ տախտակին, և [սլաքը] թիկունքից անցնելով՝ մխրճվում է
հողի մեջ: Եվ այդպես նրան սպանելով՝ [Հայկն] ինքն է տիրում իր
հայրենատուր ու իրեն վիճակված աշխարհին և իր անունով այն Հայք
է կոչում: Այնուհետև զբաղվելով երկրի բարեկարգման ու շինարարա-
կան շատ գործերով և ապրելով ոչ քիչ տարիներ՝ նա մահանում է, մեր
աշխարհը կտակելով իր որդի Արամանյակին:

Իսկ Արամանյակը, իշխելով մեր ազգի վրա, զնում, դադար է առ-
նում ու բնակվում մի գեղեցկատես դաշտում, որը պարսպի նման շըր-
ջափակված բարձրագագաթ սպիտակափառ լեռներով, որտեղ կան ա-
րազընթաց գետեր, որոնք խոխոջելով և հուն բացելով կտրում, անց-
նում են դաշտի երկայնությամբ: Այնուհետև հյուսիսային լեռան ծոր-
ծորներում շենքեր է կառուցում և լեռն իր անունով կոչում է Արագած,
իսկ լեռան ստորոտում գտնվող կալվածքները՝ Արագածոտն: Եվ ապա
Արամանյակը ծնում է իր որդի Արմայիսին՝ և շատ, ոչ թե քիչ տարի-
ներ ապրելով՝ մեռնում է:

Իսկ Արմայիսը նույն դաշտում, մի բլրի վրա, Երասիս գետի ափին,
շինում է քաղաք ու իր բնակության տունը, կարծր քարերով այն հրա-
շակերտելով, և անվանում է Արմավիր: Նրա խիզախ քաջագործություն-
ների մասին քեզ, [ընթերցող], պատմում են ինձնից առաջ եղած մա-
տենագիրները: Շատ տարիներ անցնելուց հետո նա ծնում է Մասիս
որդուն, իսկ նրան ծնելուց հետո կարճ ժամանակ ապրելով՝ մեռնում է:

Իսկ Ամասիան, բնակվելով հենց նույն Արմավիրում և շինարա-
րություն անելով լեռան հարավային ստորոտում, լեռը իր անունով
Մասիս է կոչում, իսկ լեռան ծործորներում գտնվող գավառը՝ Մաս-
յացոտն: Մի քանի տարի անց նա ծնում է Գեղամին, և ինքը մեռնում
իր մահով:

Իսկ Գեղամը զնում, անցնում է լեռան հյուսիսարևելյան կողմը,

հիւսիսոյ յեզր ծովակի միոյ՝ և շինեալ անդ գեօղս և գերդաստանս, ըստ իւր իսկ անուան զլեռան կողէ Գեղամ, և զծովեզերեայ շինանիստն՝ Գեղարքունի. և ծնեալ սորա երկուս որդիս՝ զՀարմայ և զՄիսակ: Եւ Հարմայի հրաման տայ յԱրմաւիր բնակիլ և միապետել զտուն հայրենի. իսկ Միսակայ ՚ի բնակութիւն տայ սկիզբն կալեալ ՚ի ծովեզերէն զհարաւակողմն արեւելեան մինչ ՚ի դաշտ ինչ, ընդ որ հատեալ անցանէ գետն Երասխ՝ յորձանուտ խոխոջիւք վազս առեալ և թափ անկեալ ընդ նեղ և ընդ նուրբ խոխոմս քարանձաւի միոյ, որ այժմ ՚ի բազմաց Քարաւազ անուանի, իսկ Գեղամայ դարձեալ անտի՝ շինէ զդաստակերտն մեծ և զեղեցիկ՝ զԳեղամի, որ յետոյ Գառնի ՚ի Գառնկոյ անուանիւր, և ինքն մեռանի: Բայց Հարմայ ծնանի զԱրամ և յետ ամաց ինչ մեռանի:

Արամայ բազում արութիւն քաջութեանց մրցանաց պատմի, և ընդարձակեալ ասի հարստահարութեամբ բազմաւ զսահմանս Հայոց հասարակ ընդ շորս ոլորտս երկրի: Զի ըստ քաջափայլ հանդիսի առն զօրութեան, որք շուրջ զմեօք են ազգք՝ ՚ի նորին անուն յարակցարար Արմանեակս զմեզ անուանեն: Սա ոչ միայն զայլս ոմանս դիրադաս, այլև զկապուտկեցիս ևս բազում արիական քաջամարտութեամբ ընդ իւրեաւ նուաճեալ սեպհականէր. և զկղիմայն զայն և զպոռփտոնն ըստ իւրում իսկ անուանն Արմենի անուանէր, որ մինչև ցայսօր անուն Յունականաց անտի աշխարհին այնմիկ անուանի: Իսկ յԱրմենէն յայնմանէ կողեցելոյ մինչև ցկողմանս Պոնտացոց Առաջին Հայք զաշխարհն անուանեաց. և ՚ի Պոնտոսէ մինչև ցոյորտս քաղաքին Մելիտիոյ Երկրորդ Հայք. և ՚ի Մելիտիոյ մինչև ցսահմանս Մոփաց՝ Երրորդ Հայք. և ՚ի Մոփաց մինչև ցքաղաքն Մարտիրոսաց և յաշխարհն Աղձնեաց արեւմտեայ Զորրորդ Հայք. այս մինչև ցսահմանս բնիկ տէրութեան իւրոյ: Իսկ զսեպհական և զբնիկ աշխարհ իւր համատարած զսա Մեծ Հայք անուանէ: Սա յետ ամաց ինչ կենաց ծնանի զԱրայն գեղեցիկ, և զկնի այլ ևս ամս բազումս կեցեալ՝ մեռանի:

Իսկ Արայի զշինութիւն աշխարհի տնօրինեալ՝ յիւր անուն զբնակութեան իւրոյ վայրս կողէր Այրարատ: Իսկ յետ ամաց ինչ վաւաշն այն և տոփոտ կաթոտն Շամիրամ՝ իմացեալ ՚ի համբաւոյ զգեղաղէշ գեղեցկութիւն նորա, բազում անգամ հրեշտակաղնացութեամբ ձիրս առատաձեռն և բազմապարզ քարութիւնս նմա խոստանայր, միայն թե հաւանեցի գալ առնուլ զնա ՚ի կնութիւն կամ կատարել գոնէ զկամս ցանկութեան: Որում ոչ հաւանեալ՝ հապճեպ տայր վաղվաղակի հասանել յերկիրն Հայոց ընդդէմ Արայի՝ ոչ այնչափ ՚ի հալածել կամ ՚ի սպանանել զնա զէմ եղեալ՝ քան որչափ ՚ի նուաճել և զրոտմբ ածել առ ՚ի լնուլ զկամս կամեցողին հեշտ ցանկութեանն: Որ թէպէտ զգու-

մի ծովակի ափ և այնտեղ հիմնելով զյուզեր ու կալվածքներ՝ լեռը իր անունով կոչում է Գեղամ, իսկ ծովափնյա կառուցապատված մասը՝ Գեղարքունի: Նա ծնում է երկու որդի՝ Հարմային և Միսակին: Հարմային հրամայում է բնակվել Արմավիրում և տեր դառնալ հայրենի տանը, իսկ Միսակին բնակութեան տեղ է տալիս [լեռան] հարավարևելյան կողմում՝ սկսած ծովափից մինչև մի դաշտ, որով կտրում-անցնում է Երասխ գետը: Գետը, հոսելով հորձանուտ խոխոջուկով, անցնում է մի քարանձավի նեղ ու բարակ անցքով: Այդ քարանձավը այժմ շատերի կողմից Քարավազ է անվանվում: Իսկ Գեղամն այնտեղից վերադառնալով շինում է մի մեծ ու գեղեցիկ դաստակերտ՝ Գեղամի, որը հետո Գառնիկի անունով Գառնի է անվանվում: Եվ ինքը [Գեղամը] մեռնում է: Բայց Հարման ծնում է Արամին և տարիներ անց մեռնում է:

Պատմվում է Արամի բազում քաջագործությունների ու կռիվների մասին, և ասվում է, որ նա բռնի կերպով գրավելով շատ տեղեր՝ ընդարձակում է Հայաստան երկրի շորս կողմերը: Եվ նրա պայծառափայլ զորութեան համար մեր շուրջը եղած ազգերը նրա անունով մեզ հարակցաբար Արմանյակք են անվանում: Նա բազմաթիվ հանդուգն քաջագործություններով ոչ միայն թույլ ցեղերին, այլ նաև կապուտկեցիներին է նվաճում ու իրեն ենթարկում: Եվ առաջինն ու նոր նվաճածը իր իսկ անունով Արմենի է կոչում, որը մինչև օրս հույները այդ անունով են անվանում: Իսկ այդ Արմենի կողվածից մինչև պոնտացիների կողմերը անվանեց Առաջին Հայք, Պոնտոսից մինչև Մելիտենե քաղաքի կողմերը՝ Երկրորդ Հայք, Մելիտենեից մինչև Մոփաց սահմանը՝ Երրորդ Հայք, Մոփացից մինչև Մարտիրոսաց քաղաքն¹⁰ ու Աղձնիքի արևմուտքը՝ Զորրորդ Հայք. այն [հասնում էր] մինչև իր բուն տերութեան սահմանները: Իսկ իր սեփական ու բնիկ ամբողջ աշխարհը անվանում է Մեծ Հայք: Նա մի քանի տարի անց ծնում է Արա Գեղեցիկին և դրանից հետո շատ տարիներ պարելով՝ մեռնում է:

Հոգալով աշխարհի շենութեան մասին՝ Արան իր բնակութեան վայրերը իր անունով կոչում է Այրարատ: Տարիներ անց այն մուլի ցանկասեր ու անառակ Շամիրամը, լսելով Արայի չքնաղ գեղեցկութեան մասին՝ սուրհանդակների միջոցով նրան խոստանում է առատ պարգևներ, միայն թե նա համաձայնի գալ և իրեն կնութեան առնել կամ գոնե կատարել իր ցանկութեանը: Երբ Արան չի համաձայնվում, [Շամիրամը] հրաման է տալիս անմիջապես հասնել Հայոց երկիրը, Արայի դեմ՝ նրան ոչ թե հալածելու կամ սպանելու, այլ նվաճելու ու իր ձեռքը պցելու համար, որպեսզի կատարեր իր անառակ ցանկութեանը: Թեպետ

շացուցանէր զգօրս իւր կենդանի պահել զցանկալին իւր. սակայն նա ՚ի մէջ պատերազմի մարտկացն անգիտաբար մեռեալ՝ թողու իւր որդի զԿարդոս: Իսկ շուայտոտն Շամիրամ սակս առաջին իւրոյ խանդաղատանացն առ Արայն կոչէ զանունն Կարդոսի յանուն հօր իւրոյ Արայն կարգելով զնա ՚ի վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց, որ և մեռաւ իսկ ՚ի պատերազմի ընդ Շամիրամայ՝ թողով իւր որդի բազմահարուստ և լիահանճար յիրս և ՚ի բանս զԱնուշաւանն սօսանուէր, որ երբեմն զմասն ինչ աշխարհիս և ապա զքոչորս իսկ նուաճեալ պայազատէր: Սա յետ ամաց յուզից կենաց մեռանի:

Ի գարմից սորա և ՚ի զաւակաց ոչ տիրեալ զստանէին հայրենի նահապետութեանցն, այլ այլք ոմանք բռնակալեալք ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջագիմութեան տիրեալ Քորդոմեանս զրոհի, որոց անուանք են այսոքիկ. Պարետ, Արբակ, Զաւան, Փառնակ, Սուր (առ սովաւ Յեսու ժառանգեցուցանէր Իսրայէլի զԾրկիրն Աւետեաց), զկնի սորա Հոնակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամբակ, Առնակ, Նորայր, Վասամ, Կար, Գոռակ, Հրատն, Ընձակ, Գզակ, Հօրոյ, Զարմայր (որ յՆիլիական պատերազմին ընդ Եթովպացի զօրուն մեռանի), Պերճ (առ որով Դաւիթ արքայն Իսրայէլի) Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայպակ, Սկայորդի: Յետ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ. աստանօր զանազգիսն ՚ի բաց լքեալ հերքեալ՝ և զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերջստին նորոգեալ պայազատէր: Սա ճոխաբար պսակի թագընկալութեամբ ընդ առաջին ՚ի Հայս. զի Վարբակէս զաւատով Մեղացի ՚ի քաջաց արանց բարեկամս իւր կազմեալ առատութեամբ բազկաւ, ընդ որս և զքաջն և զաջողակն մեր Պարոյր յինքն յանկուցեալ՝ ձև և շուք թագաւորութեան նմա զնէր և նոքօք հանգերձ յինքն զբաւեալ ՚ի Սարգանապաղղայ զթագաւորութիւնն՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի:

Յայնմհետէ ՚ի պարծանս զովեստից ազգիս մերոյ միտք իմ որցեալ զիս բերէ դեզերիլ ՚ի ներքողումն. զի ոչ նահապետս այսուհետեւ, այլ թագաւորս զմերազնեայս շարայարել ինձ պատշաճի պանծալի պարծանօք: Ապա առ սովաւ Արծրունիքն յորդոցն Սենեքերիմայ բնակիլ ՚ի Հայս բարեպատիւք ՚ի Պարոյրայ եղեն, իսկ Պարոյր յետ մահուան իւրոյ թողու իւր որդի զՀրաչէ՝ ըստ արժանի անուանն և տեսակ դիտակին. վասն զի յաւէտ իմն զուարթատեսիլ և բոցակնագոյն նա տեսողացն երկիր: Առ սովաւ զերեալ զիտէ Գիրն զՀրէաստան ՚ի Նաբոգոդոնոսորայ: Իսկ Հրաչեայ ՚ի զլիաւոր զերելոցն զմի ոմն ՚ի Նաբոգոդոնոսորայ հայցեալ՝ զՇամբաթ անուն, բնակեցուցանէ յերկրիս

նա զգուշացրել էր իր զորքին՝ կենդանի պահել իր տարփածուին, բայց Արան կովի ժամանակ անգիտաբար սպանվում է Շամիրամի զինվորների կողմից՝ իրենից հետո թողնելով իր որդի Կարդոսին: Իսկ պաշտոն Շամիրամը Արայի նկատմամբ իր ունեցած առաջին խանդաղատանքի համար Կարդոսին հոր անունով կոչում է Արա՝ նրան վերակացու կարգելով Հայոց աշխարհի վրա: Նա էլ մեռավ հենց իր՝ Շամիրամի դեմ մղած պատերազմում՝ որպես ժառանգ թողնելով զործով ու խոսքով հանճարեղ, երևելի ու սոսանվեր որդուն՝ Անուշավանին, որը նախ երկրի մի մասը, իսկ հետո ամբողջը նվաճելով՝ իշխում էր: Նա շատ տարիներ անց վախճանվում է:

Նրա զավակներից ու ցեղից ոչ ոք չի իշխում իր հայրենի երկրին, այլ ուրիշները տիրեցին, որոնք ոչ թե ազգականներ էին, այլ թորգոմյան ազգի մեջ առաջագիմությամբ աչքի ընկնողներ, որոնց անունները սրանք են՝ Պարետ, Արբակ, Զավան, Փառնակ, Սուր (նրա օրոք Հեսուն Իսրայելին ժառանգել տվեց Ավետայց երկիրը): Սրանից հետո [թագավորեցին]՝ Հոնակը, Վաշտակը, Հայկակը, Ամբակը, Առնակը, Նորայրը, Վասամը, Կարը, Գոռակը, Հրատնը, Ընձակը, Գզակը, Հորոն, Զարմայրը (նա մեռնում է Նիլիական պատերազմում՝ Եթովպական զորքի դեմ), Պերճը (որի օրոք էր Իսրայելի Դաւիթ արքան), Արբունը, Բազուկը, Հոյը, Հուսակը, Կայպակը, Սկայորդին: Այդ բոլորից հետո Հայկի ցեղից Պարոյրը, այդ ժամանակ դուրս բջիւղով ոչ ազգականներին ու կրկին վերականգնելով իր հայրենի իշխանութունը, թագավորում է: Նա առաջինն է փառավորապես թագազորվում Հայաստանում, որովհետեւ ծնունդով մեղացի Վարբակեսը քաջ մարդկանցից առատաձեռնությամբ ավելացնում էր իր բարեկամների քանակը, նրանց հետ նաև մեր քաջ ու ճարպիկ Պարույրին իրեն միացնելով՝ թագավորության ձև ու շուք է տալիս նրան և նրանց հետ Սարգանապաղից գրավելով թագավորութունը՝ տիրում է Ասորեստանին ու Նինվեիին¹²:

Այնուհետև մեր ազգի գովաբանության համար իմ միտքը ստիպում է ինձ զբաղվել ներքողմամբ, զի պատշաճ է ինձ այսուհետև ոչ թե նահապետներին, այլ մերազնյա թագավորներին ներկայացնել պարծանքով: Սրա օրոք Արծրունիները¹³, որոնք սերում էին Սենեքերիմի որդիներից, բնակվելով Հայաստանում, մեծ պատվի արժանացան Պարույրի կողմից: Պարույրն իր մահից հետո թողնում է իր որդի Հրաչին, որը տեսքով ու անունով արժանի էր իր անվանը, քանի որ նա տեսնողներին միշտ զվարթատես ու բոցեղեն աչքերով էր երևում: Սուրբ Գիրքը գիտի, որ սրա օրոք է Հրեաստանը գերվել Նաբուգոդոնոսորի կողմից: Իսկ Հրաչեն, խնդրելով Նաբուգոդոնոսորի կողմից գերված գլխավոր զերիներից մեկին՝ Շամբաթին, նրան մեծապատիվ շքեղությամբ բնակեց-

մերում մեծապատիւ շքեղութեամբ: Եւ 'ի ծննդոց սորա սերեալ ազգք Բագրատունեաց:

Իսկ յետ Հրաշեայ Փառնաւազ զցեղապետութիւն ազգիս պայազատէ. և յետ նորա Պաճոյճ, և յետ նորա Կոռնակ, յետ որոյ Փառոս. և զկնի Փառոսայ միւս Հայկակ. իսկ յետ սորա Երուանդ, որ փոքր ինչ 'ի նահապետութեան կեցեալ՝ ծնանի զմեծն Տիգրան:

Եւ այսքան անուանք և զրոյցք թէ հարցեալ լինի՝ յորմէ՞ գոյ. գիտեի, գիտացէ զի Քաղզէացոց մատեանքն մեզ ընձեռեցան, որք կան 'ի Նինուէ և լեզեսիայ առ Տիբերի գրեալ: Բայց Տիգրանայ առաւել ևս քան զքնաւ թագաւորս մեր իմաստայեղջ հարստութեամբ խոհեմամիտ երևեալ՝ անցեալ զանցեալ՝ զամենեքումք լինէր: Սա յետ բազում առաքինի քաշութեան և զբազում գործս քաղաքականս յարդարելոյ զՄարացն 'ի բաց բարձեալ զիշխանութիւն՝ պայազատէր զնա. և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ինչ ընդ իւրեաւ հնազանդեալ նուաճէր. զԱժգահակ սպանեալ՝ զարքունիս նորա 'ի գերութիւն վարէր, և օժանդակեալ ևս յԱնուշ մօրէն Վիշապաց և կալեալ զԿիրոս՝ յինքն զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից գրաւեալ յանգուցանէր. և զսահմանս հայրենի գրոհին 'ի հինն մեր հասուցանէր չեզերս ծայրից բնակութեանց, և զազգս մեր ևս քան զևս բարձրացուցանէր ճոխացուցեալ. և որք ընդ լծով հարկի ալլոց ոմանց էին կացեալք՝ ամենեցունց նոցա լծադիր և հարկապահանջ լինէր: Եւ 'ի սմանէ ասեն լինել զՈստանիկ ազատութիւն բարձին, որ այժմ դեռ ևս կայ և պահի անուամբ իբր թագաւորական իմն զարմ զնոսա իմացեալ: Այսպէս էր սա մեծիմաստ և պարկեշտ և մեծազան և նազելի 'ի գնացս և 'ի գործս զկեանս իւր էր քաղաքավարեալ. այլ և 'ի հաւասարասիրութիւն առ ամենեանս զինքն կշռադատեալ՝ այսպէս և անզր ևս քան զայլս լցեալ էր սորա բարի մրցանաց հանդէսք. և բան զովեստից սորա բազում ճառից պիտոյ է, այլ շտապ տազնապի տարակուսանացս ոչ ներէ ինձ ծախել զժամանակս 'ի ներքողումն սորա քան թէ փութալ յայլ ինչ, որ առաջի կայ: Տիգրան ծնեալ որդի զԹաբ, զՏիրան, զՎահագն, զոր 'ի կանտոցահար աղերախս ընդ վիշապաց համբաւէին կոռուլ նմա և յաղթել, և ընդ քաջին Հերակլիայ նահատակութեանցն զնա համեմատել: Ասի բան զՎահագնէ, թէ 'ի նահանգին Վրաց ըստ շափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ պատուէին զոհիք: Եւ 'ի զարմից սորա սերին Վահունիք. սա ծնանի որդի և 'ի կրտսերոյ որդւոյ նորա Առաւելն Առաւելեանք ցեղապետին: Իսկ յԱռաւելայ ծնանի Ներսէճ, և 'ի Ներսէճէ Չարեճ, յորմէ ազգ Չարեհաւանեան. իսկ 'ի Զա-

նում է մեր երկրում: Եվ նրա զավակներից էլ սերում է Բագրատունյաց ազգը:

Հրաշեից հետո մեր ազգի վրա իշխում է Փառնավազը, նրանից հետո՝ Պաճոյճը, նրանից հետո՝ Կոռնակը, որից հետո՝ Փալոսը, և Փալոսից հետո՝ մյուս Հայկակը, իսկ սրանից հետո՝ Երվանդը, որը փոքր-ինչ նահապետելով՝ ծնում է մեծն Տիգրանին:

Եվ եթե մեկը հարցնի, թե այսքան անուններն ու դեպքերը որտեղից գիտենք, պիտի իմանա, որ այդ ամենը մեզ ընձեռեցին քաղաքացիների մատչաները, որոնք գրվել են Տիբերի օրոք և գտնվում են Նինվեում ու Եզեխիալում: Բայց Տիգրանը, իր խոհեմությամբ, շրջահայացությամբ ու մեծությամբ առավել լինելով մեր բոլոր թագավորներից, զերազանցում էր բոլորին: Բազում առաքինի քաջագործություններից ու նվաճումներից և մարերի իշխանությունը վերացնելուց հետո նա իշխում էր բոլորի վրա, և նվաճելով բավական ժամանակ իրեն էր ենթարկում նաև հույներին: Նա սպանում է Աժգահակին և գերում նրա արքունիքը, օգնություն ստանալով վիշապների մայր Անուշից և բրոնելով Կյուրոսին՝ իրեն է ենթարկում նաև Մարաց ու Պարսից իշխանությունները: Մեր հայրենիքի սահմանները նա հասցնում է մինչև ժովափ և մեր ազգին փառաբանելով՝ էլ ավելի է բարձրացնում: Եվ ովքեր ուրիշի լծի տակ էին, այժմ բոլորը նրան են ենթարկվում ու հարկատու դառնում: Եվ ասում են, որ նրանից է եղել Ոստանիկի պատվի ազատությունը, որն այժմ էլ դեռ կա և պահպանվում է՝ ճշմարտելով նրանց որպես թագավորական մի ցեղ: Այսպիսով, նա իր կյանքն անցկացրել էր խելացի, պարկեշտ, աշխատասեր, պանծալի ընթացքի ու գործերի մեջ: Բացի դրանցից, նա բոլորի նկատմամբ համակված էր հավասար սիրով, — այս բոլորի հետևանքով ամենուրեք մեծապես տարածված էր նրա արդարացի կոնվենի համբավը: Նրան գովաբանելու համար բազում ճառերի կարիք է զգացվում, բայց շտապելը թույլ չի տալիս ինձ՝ ժամանակ վատնել նրան գովերգելու համար, որովհետև պետք է շտապ պատմել այլ բաներ, որ կան մեր առաջ: Տիգրանը ծնում է Բաբին, Տիրանին, Վահագնին: Վերջինիս մասին ասում էին, թե նա քնարահարությամբ է կռվել վիշապների հետ և հաղթել: Եվ նրան համեմատում էին նահատակված քաջ Հերակլի հետ: Վահագնի մասին ասվում է, թե Վրաց աշխարհում նրա հասակի շափով մի արձան էր կանգնեցվել և զոհերով այն մեծարվել: Նրա ցեղից սերում են Վահունիները: Նա որդի է ծնում, իսկ նրա կրտսեր որդուց՝ ցեղապետ Առավելից, առավելյաններն են սերում: Իսկ Առավելից ծնվում է Ներսէճը, Ներսէճից՝ Չարեճը, որից սերում է զարեհաւանյան ցեղը, Զա-

բեհէ Արմոգ, և յԱրմոգայ Բայգամ, 'ի Բայգամայ Վան, և 'ի Վանէ: Վահէ: Սա խրոխտաբար սոնքացեալ ընդդէմ Աղեքսանդրի Մակեդոնաց- տոյ՝ սպանանի 'ի նմանէ:

Յայսմհետէ ոչ գտանի ստուգաբան պատմութիւն ինչ ցեղապետու- թեանցն կացելոց մինչև ցթագաւորել Պարթևիս Վաղարշակայ: զի սա- մարտիկոս շփոթութեամբ զմիմեամբք ելեալ և այր ընդ առն 'ի կոխս կաքաւեալ՝ մինչև դիւրամուտ զօտարածինն 'ի բնակութիւն իւրեանց առնէին և անյայտ դիւրեանցն զրոյցս:

Արդ այլ մի՛ ևս աստանօր ինձ աշխատութիւն հասուցաներ, որ զհամառոտութիւն բանի և զհաստատութիւն և զարագաբանութիւն միշտ պատուել գիտես: Բայց ամենեցունց սոցա թուականք ժամանակաց 'ի մերոյն Հայկայ մինչև ցթագաւորել Վաղարշակայ գտանին ամբ 2297:

Իսկ ես յայսմհետէ սակաւօք ինչ զթագաւորելն Վաղարշակայ 'ի վերայ մեր շարայարեցից և որք յետ նորա 'ի նորին սերմանէ փոխա- նորդեցին զթագաւորութիւն, որք և Արշակունիք անուանեցան. և զա- լելորդն՝ որ յայլոց ոմանց եղև պատմեալ 'ի նոսա հրաւիրեցից գիտել: Թէ պիտոյ է քեզ:

Աղեքսանդր Փիլիպպեայ տիեզերակալեալ բազմաց՝ տայր տէրու- թիւն կտակաւ, զի 'ի վերայ ամենեցունց միապետեալ իւրն անուանես- ցի իշխանութիւն: Եւ սորա մեռեալ՝ Սելևկոս զկնի թագաւորէ Բաբելոնի, զՊարթևս ևս ընդ իրեաւ հնազանդեալ պատերազմաւ սաստկիւ: Եւ սո- րա ևս մեռեալ՝ առնու զթագաւորութիւնն Անտիոքոս, որ և Սովտերն: Եւ յայպէս սոքա թագաւորեալ ընդ փոքր և ընդ շատ իբրև ամս վաթ- սուն, ապա ապստամբին Պարթևք 'ի Մակեդոնացոց: Իսկ Արշակ քաջ 'ի զաւակէ Աբրահամու ի Քեստուրական ծննդոց, զոր յետ մահուանն Սառայի էառ իւր կին՝ թագաւորէ 'ի վերայ Պարսից և Մարաց և Բա- բելացոց, և անուանի Պարթև՝ այսինքն բռն ու թիւն: Սա բազում պատերազմօք ընդդէմ քաջաց անյաղթ գտեալ՝ ընդ իրեաւ զամենայն թագաւորութիւնս նուաճէր. և վասն զի տիեզերակալութեամբ իմն ձեռ- ներէց լինէր ինքնիշխանաբար՝ ապա թագաւորեցունէ Հայաստանեա- ցըս զՎաղարշակ եղբայր իւր՝ զայր բարեխորհուրդ և խոհեմ և քաջ: Սա յետ բազում մրցական յաղթանակաց ընդդէմ թշնամեաց բաղում գործս քաղաքականս և կենցաղօգուտս յարդարեալ կազմէր վայելչա- կան կարգօք: Նախ անձինն եղեալ շուք թագաւորութեան բոլոր իսկ պեր- ճապահոյճ վարուց հանդիսի. յետ որոյ նախարարութիւնս ընդ ձեռամբ հաստատեալ կացուցանէ 'ի դրան արքունի. և ընդ ոլորտս ևս իւրոյ տէրութեանն և զարս պատուականս և պիտանիս հաստատէր 'ի նահա-

րհհից սերում է Արմոգը, Արմոգից՝ Բայգամը, Բայգամից՝ Վանը, Վա- նից՝ Վահեն: Նա զոտոգաբար խրոխտանալով Ալեքսանդր Մակեդոնաց- ցու դեմ՝ սպանվում է նրա կողմից:

Այնուհետև մինչև Վաղարշակ Պարթևի թագավորելը՝ ցեղապետ- ների վերաբերյալ ոչ մի ստույգ պատմություն չկա, որովհետև խոտ- վարար [սամարտիկոս] ցեղերը, հարձակվելով մեկը մյուսի վրա, հեշ- տությամբ իրենց երկիր մտած օտարներին դուրս էին քշում, և նրանց պատմությունները անհայտ էին մնում: Արդ՝ այստեղ նոր աշխատանք մի՛ հասցրու ինձ, որի խոսքի համառոտությունը, հավաստիությունը և արագաբանությունը պատվելի գիտես: Բայց սրանց բոլորի ժամա- նակների թվերը միասին՝ սկսած մեր Հայկից մինչև Վաղարշակի թա- գավորելը 2297 տարի են կազմում:

Այսուհետև ես փոքր-ինչ կշարադրեմ Վաղարշակի թագավորելը մեզ վրա, իսկ նրանից հետո ովքեր ժառանգեցին նրա թագավորությունը, նրանք նրա սերնդից էին և Արշակունիք անվանվեցին. մանրամասները, որոնք պատմեցին ուրիշները, եթե քեզ, [ընթերցող], պետք լինեն, կարող ես նրանցից իմանալ:

Փիլիպպեի Ալեքսանդրը, տիրելով շատերին, իր տիրությունը տա- լիս է կտակով, որպեսզի ամենքի վրա իշխելով՝ իշխանությունն իր անունով կոչվի: Նրա մեռնելուց հետո Բաբելոնի վրա թագավորում է Սելևկոսը, որն ահեղ պատերազմով պարթևներին էլ հնազանդեցնում է իրեն: Երբ նա մեռնում է, թագավորությունը խլում է Անտիոքոսը, այն է՝ Սովտերնը: Եվ սրանք, մեկը՝ շատ, մյուսը՝ քիչ, թագավորեցին մոտավորապես վաթսուն տարի. հետո պարթևներն ապստամբություն բարձրացրին մակեդոնացիների դեմ: Իսկ քաջ Արշակը, որը սերում էր Աբրահամի զավակից՝ ծնված Քեստուրա կնոջից, որին Սառայի մահ- վանից հետո [Աբրահամը] կնության էր առել, թագավորում է պար- սիկների, մարերի ու բաբելացիների վրա և անվանվում է Պարթև, այ- սինքն՝ բռնություն¹⁴: Նա քաջերի դեմ բազում պատերազմներ է մը- դում, հաղթում նրանց և ամբողջ թագավորությունն իրեն է ենթարկում: Իվ քանի որ համարձակ տիեզերակալ է լինում, Հայաստանում թագա- վոր է նշանակում իր եղբայր Վաղարշակին՝ մի ողջամիտ, խոհեմ ու քաջ մարդու: Նա թշնամիների դեմ մղած բազում հաղթական կռիվ- ներից հետո վայելուլ կերպով՝ քաղաքակալ և կենցաղօգուտ գործեր է կատարում: Նախ՝ իր պիւրճապահույճ վարքով հովանի է դառ- նում իր թագավորությանը, ապա՝ նախարարներին իրեն ենթարկելով, կապում է արքունիքի հետ և իր տիրություն բոլոր կողմերում ղեկավար- ներ է նշանակում պատվական ու պիտանի մարդկանց, որոնց մի մա-

պետութիւնս բազմօրինակ մասամբք 'ի զարմիցն Հայկայ և յայլոց ևս աջողակաց արանց: Նախ զԲագարատ, որ 'ի Շամբաթայ Հրէէ էր, զորմէ համբաւեն լինել յաղգէ Դաւթի՝ թագադիր թագրնկալութեան անձին իւրոյ գոյ հաստատէր. քանզի նա նախ զանձն ընծայ մատուցանէր քան զայս բազումս: Այլ և սպարապետ և իշխան բիրուց և հազարաց զնա կացուցանէր: Յետ որոյ քաջապէս վանեալ զՅունականն ևս՝ նուաճեալ կարգէ ընդ իւրով ձեռամբ զՊոնտոս և զԿեսարիայ, որ կոչի Միծակ՝ հանդերձ շրջագայեալ գաւառօքն: Եւ անտի դարձեալ ընդ ծովեզերայն առ ստորոտով լերինն Կովկասու՝ հրաման պատուիրանի տայ շղորտաբարոյ վայրենի ազգացն այնոցիկ 'ի բաց քեցել յանձանց զաւազակութիւնն և զմարդադաւութիւն և զբարս շարակեղտս, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ կալ, և պատուի՝ բարձի ցեղապետութեանց յարբունուստ արժանի գտանիլ:

Այսպէս սորա զարտաքոյս արքունեացն յարմարապէս հոգ ածեալ՝ ապա յօրինէ կարգս վայելուչս իւրում ևս պալատանն, որ ինչ օրէն է թաղաւորութեան և որ պիտակ է թաղաւորութեան և որ բազմաձէ զթագաւորութիւն: Եւ նախ թագադիր իւր ըստ ամենայն սկզբանց ասացելոցն կացուցանէ. ապա զգեցուցանողս արքայի և թիկնապահս, և ապա որսօնս. իսկ էրէոց և հաւուց 'ի պէտս խորտկաց՝ և դարձեալ սպասիկս և գահաւորս և հազարապետս զոհարանաց. և ապա մատուակս և արձուէկիրս և բաղէկիրս և պատրաստիչս ձեան ամարանոցաց և համբարածուս ձմերանոցաց, և լեզէօն պահպանակ թիկնոցաց, և դռնաբանս դրանց արքունի, այլ և ներքինիս խղեալ. ապա երկրորդ ևս թագաւորութեանն իւրոյ կացուցանէր 'ի զաւակէ Մարացուոյն Աժդահակայ, որ այժմ Մուրացանդ անուանի:

Այսպէս յարգարեալ սորա զարքունական պիտոյիցն զհանդամանս՝ կարգեալ կացուցանէ այնուհետև կողմնակալս, կուսակալս, նահապետս, սպասալարս, զօրագլուխս. կարգէ և բղեշխս, մի՛ երկրին Գուգարաց հիւսիսոյ, և միւս ևս յարեմտից հարաւոյ աշխարհին Աղձնեաց: Որոշէ և ժամս յարքունիս մտանելոյ, և ժամանակս խորհրոց և երաստից և խրախճանութեանց պատրաստէ. և յիշեցուցանողս երկուս, միումն ըզբարի յիշողութիւնն ընդ ուշի կապել և յանիրաւ հրամանս թագաւորին գեկուցանել զիրան և զմարդասիրելն. իսկ միւսումն զվրէժխնդրութիւն շարացն և զհասս իրաւանցն ցուցանել: Իսկ զբաղաքացիս նախապատիւս քան զգեղջուկս համարել հրամայէ. այլ և բաղաքայնոց ոչ իսպառ

սը Հայկի սերնդից էր, իսկ մյուսները՝ հաջողակ մարդկանցից: Նախ Բագարատին, որը [սերում էր] հրեա Շամբաթից, որի մասին ասում էին, թե Դաւթի ցեղից է, անձամբ իրեն թագադիր է դարձնում, քանի որ նա իր անձը նրան որպես ընծա էր մատուցում, քան շատ ուրիշները: Նրան նաև կարգում է սպարապետ և բյուրավոր ու հազարավոր մարդկանց իշխան: Դրանից հետո հուններին ևս քաջաբար դուրս քշելով ու նվաճելով՝ նա իր ձեռքի տակ է գցում Պոնտոսն ու Կեսարիան, որը իր շրջակա գավառների հետ միասին կոչվում է Միծակ: Եվ այնտեղից Կովկասյան լեռան ստորոտներով վերագառնալով դեպի ծովափնյա տարածքները՝ այնտեղի վայրենի ցեղերին հրաման է տալիս թողնել ավազակությունը, մարդասպանությունը, շար սովորությունները և հպատակվել արքունի հրամաններին ու հարկերին և արքունիքի կողմից արժանանալ ցեղապետությունների պատվին ու աստիճանին:

Եվ այդպես հոգ տանելով արքունիքից դուրս եղողների մասին՝ նա հետո ստեղծում է վայելուչ կարգեր իր պալատում ևս, այսինքն՝ այն, ինչ որ վայել է թագավորությանը, ինչ որ պիտանի է թաղավորությանը, և ինչ որ միավորում է թագավորությունը: Նախ, ինչպես ասվեց սկզբում, իրեն թագադիր է կարգում, ապա՝ արքային զգեցնողներ, թիկնապահներ, և ապա որսորդներ: [Նշանակում է] նաև սպասավորներ՝ տարբեր կերակուրների համար անհրաժեշտ կենդանիներ ու թռչուններ որսալու համար, գահի պահապաններ, զոհարանների հազարապետներ, այնուհետև՝ մատովակներ, արծվակիրներ, բազեակիրներ, ամառանոցների ձյուն ու ձմեռանոցների պաշար պատրաստողներ, թիկնապահ պահապան զինվորներ, արքունիքի դռնապահներ, ներքինիներ, իսկ իր երկրորդ թագավորութան համար կարգում է Մարացի Աժդահակի գավակից ծնվածին, որն այժմ անվանվում է Մուրացան:

Այսպես կարգավորելով արքունական կարիքները՝ այնուհետև նշանակում է կողմնակալներ, կուսակալներ, նահապետներ, սպասալարներ, զօրագլուխներ: Կարգում է նաև բղեշխներ, որոնցից մեկը՝ Գուգարքի հյուսիսային կողմի, իսկ մյուսը՝ Աղձնիքի հարավային կողմի համար: Նշանակում է նաև արքունիք մտնելու ժամերը և պատրաստում է խորհուրդների, ժողովների ու խրախճանքների ժամանակները: [Նշանակում է] նաև երկու հիշեցնողներ, որոնցից մեկին հանձնարարում է միշտ մտքում ունենալ բարի հիշողություններ և թագավորի՝ անիրավ հրաման տալու ժամանակ նրան հիշեցնել իրավացին ու մարդասիրականը, իսկ մյուսին՝ ցույց տալ շարերի վրեժխնդրությունը և իրենց պատկանող իրավունքը: Հրամայում է՝ քաղաքացիներին ավելի պատվական համարել գեղջուկներից, բայց նաև քաղաքացիները չպետք է

ի վերայ գեղջկացն ընդվզել և պերճանալ. և այսպէս կենահաղորդս լինել ընդ միմեանս աննախանձ եղբայրութեամբ, որ է առիթ շինողութեան և խաղաղութեան: Արդ սա յետ այսպիսի գեղեցկայարմար կարգաց յօրինուածոց բարի և բարգաւաճ անուամբ մեռանի ՚ի Մծրին, թագաւորեալ ամս քսաններկու:

Յետ նորա Արշակ որդի նորուն ընդ նորա թագաւորեալ՝ հետևող հայրենի մշտնջենաբարոյ մրցմանցն գտանիւր: Սա իսկ և իսկ մարտուցեալ ընդ Պոնտացիս և վանեալ զնոսա: Պատմի, եթէ զտէգ նիզակի իւրոյ, զոր արեամբ օձից ասէին մխեալ՝ նստուցանէր հարուստ խորութեամբ յարձանի միում, թողեալ նշան տեսողացն զնա յիւրում քաջութեան: Յաւուրս սորա հատուածեալք ոմանք ՚ի Հրէից՝ բնակելոց ՚ի Բուլկարս, որ ՚ի ծործորս Կովկասոս՝ եկեալ բնակէին առ ՚ի ստորև Կողայ: Եւ երկուք ոմանք ՚ի նոցանէ շարշարեալք սակս ոչ պաշտելոյ զդիսն՝ սրուլ կատարեցան ՚ի վերայ հայրենի օրինացն ըստ Եղիազարու սրբոյ և որդւոցն Շամովնեայ: Բայց Արշակայ թագաւորեալ ամս երեքտասան՝ փոխանորդէ զթագաւորութիւն նորա Արտաշէս որդի նորա: Սա ոչ տուեալ տեղի Արշականայ Պարսից արքայի ըստ օրինի առաջնոյ ունիլ զնախազահութիւնն, և հարստահարութեամբ զնա ընդ իւրեա, հնազանդեցուցեալ. զի Արտաշիսի Արշականն զնախազահութիւնն հաւատարմութեամբ զգրեալ ինքն ունելով զգահ: Սա բազում զօրօք խաղացեալ զնացեալ յարեմուսս ՚ի վերայ Լիդիացոց և ձերբակալ արարեալ զթագաւորն Կրեսոս՝ հրամայէ հանել զնա ՚ի տանջանարան երկաթեղէն տապակի: Իսկ Կրեսոսի զբանսն Սոզոնի ՚ի յիշատակ իւր ասէլով՝ ասէ. «Ոչ պարտի մարդ երանել զբարեբախտութիւն իւր մինչև ՚ի վախճան:» Դարձեալ Արտաշիսի ծովագնացութեամբ ընդ երկիր բերեալ՝ առնու զՊոնտոս և զՔրակէ. կործանէ և զԼակեդեմոնացիս, փախստեալ առնէ և զՓոկէացիս. անձնատուր լինին նմա և Ղոգացիք. զոհս ընդ դիւցազանցն մատուցանէ Ելլազայ. և ՚ի վերայ այսր ամենայնի ոչ ևս ստացեալ նորա յինքեան միտս հպարտութեան՝ այլ արտասուելով ասէր. «Աւաղ փառացս անցաւորի»: Յետ այսորիկ ջան ՚ի մտի եղեալ ծառայեցուցանել իւր զքոյր իսկ արեմտեայսն՝ լնոյր զՈվկիանոս բազում նաւաց բազմութեամբ սակս նաւարկելոյ ՚ի վերայ ազգաց բազմաց: Իսկ անդ ասահաքին իմն աղմուկ շփոթի ՚ի մէջ իւրոց զօրացն լեալ՝ զմիմեանս սատակէին. բնդ որս և Արտաշէս, որ այնչափ յաղթանակեաց զբազում ազգս՝ խողխողի յիւրոցն զօրաց, թագաւորեալ ամս քսանհինգ:

Իսկ զկնի Արտաշիսի թագաւորէ երկրորդն Տիգրան՝ որդի նորուն: Սա գումարտակ բազում ընդդէմ Յունականացն՝ ՚ի վերայ եկելոցն նո-

հոխորտան կամ պարծենան գլուղացիների առաջ, այլ պետք է միմյանց հետ հաղորդակցվեն աննախանձ եղբայրութեամբ, որը շինարարութեան ու խաղաղութեան հիմքն է: Այսպիսով, ստեղծելով այսպիսի գեղեցկահարմար կարգեր և թագավորելով քսաներկու տարի՝ նա բարի ու փառավոր անվամբ վախճանվում է Մծրինում:

Նրանից հետո նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Արշակը, որը դառնում է իր հոր քաջապինդ կոիվների հետևորդը: Ուղղակի մարտնչելով պոնտացիների դեմ՝ նա հալածում է նրանց: Պատմում են, թե ինչպես նա իր նիզակի տեղը, որը օձի արյամբ էր թաթախված, մեծ խորութեամբ մխրձում է մի արձանի մեջ՝ տեսնողների վրա թողնելով իր քաջութեան նշանը: Նրա օրոք ոմանք առանձնանալով հրեաներից, որոնք բնակվում էին Բուլղարիայում և Կովկասյան լեռների ծործորներում, գալիս, բնակվում են Կող լեռան ստորոտում: Եվ նրանցից երկուսը կուռքերին շաշտելու պատճառով տանջանքների ենթարկվեցին ու որի քաշվեցին հայրենի կրոնի համար սուրբ Եղիազարի և Շամովնի որդիների նման: Արշակին, որը թագավորեց տասներեք տարի, փոխարինում է նրա որդի Արտաշեսը: Նա, խույս տալով Պարսից Արշական արքայից, որը առաջվա նման գահերեցութեան իրավունք ուներ, ուժի զսրութեամբ նրան հնազանդեցնում է իրեն, այնպես որ Արշականը առաջին աթոռը վստահում էր Արտաշեսին, իսկ երկրորդ զահն իրեն էր պահում: Նա մեծ զորքով շարժվում, գնում է արևմուտք, լիդիացիների վրա և ձերբակալելով Կրեսոս թագավորին՝ հրամայում է նրան զցեղ երկաթյա տանջարանի մեջ, որպեսզի տապակվի: Իսկ Կրեսոսը, հիշելով Սոզոնի խոսքերը, ասում է. «Մարդը չպիտի երանի տա իր բարեբախտութեանը՝ մինչև իր վախճանը»: Արտաշեսը, նավարկելով դեպի ցամաք, գրավում է Պոնտոսն ու Քրակիան, կործանում է լակեդեմոնացիներին, փախուստի է մատնում փոկեացիներին: Նրան անձնատուր են լինում զոգացիները: Հելլադան գլուցազունների համար զոհ է մատուցում: Եվ այս ամենից հետո նա երբեք չի գոռոզանում իր մտքում, այլ արտասվելով ասում էր. «Ավա՜ղ անցավոր փառքին»: Իրանից հետո նա ջանում էր արևմտյան բոլոր ցեղերին հպատակեցնել. դրա համար նա ծովը լցնում է բազում նավերով և նավարկում շատ ցեղերի վրա: Բայց այնտեղ, իր զորքի մեջ մեծ աղմուկ ու իրարանցում է լինում, և նրանք սպանում են միմյանց, որոնց հետ նաև՝ Արտաշեսին, որը անհամար ցեղերի հաղթելուց հետո խողխողվում է իր զորքի կողմից՝ թագավորելով քսանհինգ տարի:

Իսկ Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա որդի Տիգրան Երկրորդը: Նա մեծ զորք է հանում իր վրա հարձակված հույների դեմ և նր-

րա, կազմեալ՝ ՚ի վերջ կոյս զնոսա նահանջէր, և ՚ի քեռայր իւր Միհր-
դատ զՄիծակ և զայլ Միջերկրեայսն հաւատացեալ՝ դառնայ յաշխարհ
իւր: Այս Միհրդատ երթալ ունի ևս և զԱմասիայ, որ բազում ամօք
յառաջ շինեալ էր յԱմասեայ եղբորդոյն նեքտանիբայ հրամանաւ Ա-
ղեքսանդրի՝ որդոյն նեքտանիբայ, և յընդարձակագոյնս զնա պարսպեաց.
և գրաւելով զնա՝ ՚ի Հայս՝ տիեզերասահման քաղաք զնա յարդարեալ
կոչէ: Եիսնէ ՚ի նմա և արքունիս ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Ռիս գետոյ.
իսկ յարեւելից դիմակի քարանձաւին շիրիմս քարակոփս և տունս բրա-
ծոյս յօրինէ համանման ձեռակերտին Եամիրամայ, որ ՚ի Վան և ՚ի
Խազնաթ Գեղփայ: Բայց Տիգրան յետ բազում կարգաց և յօրինուածոց
իւրոց դիմէ ՚ի վերայ Պաղեստինայ՝ առեալ գերի բազում ՚ի Հրէից:
Յայնժամ ապա և Պոմպէոս Հռոմայեցի գայ՝ հասանէ ՚ի վերայ Միհր-
դատայ. որ թէպէտ և ահագին մարտս ընդդէմ նորա գումարտակ զնէր,
սակայն յաղթեալ ՚ի բազմութենէն՝ փախստական ՚ի կողմանս Պոնտոսի
անկանէր: Իսկ Պոմպէի առեալ զՄիծակ և կալեալ զորդին Միհրդա-
տայ՝ զմանուկն Միհրդատ ըստ անուան հօր իւրոյ, զփախստականն
Միհրդատ ՚ի ձեռն խարզաւանութեան հօրն Պիղատոսի սպանանէ թու-
նաւոր գեղովք, և տայ զպատանին զհայրանունն ՚ի ձեռն Գաբիանու
Հռոմայեցոց. իսկ Գաբիանէ առ Տիգրան քեռի իւր առաքէ զպատանին:
Իսկ յետ սակաւուց ինչ արհամարհութիւն գտեալ Միհրդատայ ՚ի Տիգ-
րանայ քեռոյ իւրմէ և հատուածեալ ՚ի նմանէ անկանի առ Կեսար: Եւ
Կեսարու տուեալ զՄիծակ Միհրդատայ՝ շինէ զնա ևս ընդարձակագոյն
և պայծառ շինուածով, և ՚ի պատիւ Կեսարու անուանէ զնա Կեսարիայ:
Եւ յայնմհետէ ոչ եղև այն քաղաք ընդ իշխանութեամբ Հայոց: Բայց
Տիգրանայ խօթութիւն յինքեան կրեալ՝ կացուցանէ ՚ի նախարարութիւն
Հայոց զԲարզափայ՝ նահապետ Ռշտունեաց և նահապետ նմա կացու-
ցեալ զԳնէլ ոմն յազգէ Գնունի՝ առաքէ ՚ի Պաղեստին և յԵրուսաղէմ
զօրու մեծաւ: Իսկ նոցա բազում ինչ և մեծամեծ քաջութիւնս և արու-
թիւնս անդ ցուցեալ՝ զՀէրովդէս փախստական առնէին և զԱնտիգոնոս
փոխանակ նորա թագաւորեցուցանէին. և զՀիրկանոս քահանայապետն
Հրէից կապեալ ածէին Տիգրանայ հանդերձ ա՛յլ ևս գերութեամբ բազ-
մաւ: Յետ այսորիկ Տիգրանայ փոքր ինչ ժամանակ կենաց ՚ի վերայ
անցեալ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսունչորս:

Ապա յետ մահուանն Տիգրանայ Անտոնինոս թագաւոր Հռոմայեց-
ոց առաքէ զօրս բազումս յԵրուսաղէմ, որք և պաշարեալ իսկ և առեալ
զնա՝ սպանանեն զԱնտիգոնոս և զՀէրովդէս դարձեալ թագաւորեցու-

րանց ետ է քշում մինչև վերջ: Եվ իր քեռայր Միհրդատին վստահելով
Միծակն ու Միջերկրայքը՝ վերագառնում է իր աշխարհը: Այս Միհր-
դատը գնում, գրավում է նաև Ամասիան, որը շատ տարիներ առաջ
նեքտանիբի որդի Ալեքսանդրի հրամանով կառուցել էր նեքտանիբի
եղբորորդի Ամասիան, և այնտեղ շինում է ավելի լայն ու ընդարձակ
պարիսպ: Եվ Հայաստանում այն գրավելով ու բարեկարգելով՝ կոչում
է սահմանային քաղաք: Ռիս գետի հյուսիսային կողմում շինում է նաև
արքունիքը, իսկ արեւելյան կողմում, քարանձավի դիմաց, կառուցում է
քարակոփ գերեզմանոց ու շէնքեր՝ Եամիրամի ձեռակերտին համանը-
ման, որոնք գանվում են Վանում և Խազնաթ-Գեղփում: Բազում բա-
րեկարգումներից ու կառուցումներից հետո Տիգրանը հարձակվում է
Պաղեստինի վրա և գերում է շատ հրեաների: Այդ ժամանակ Պոմպէոս
Հռոմայեցին գալիս հարձակվում է Միհրդատի վրա, որը շնայած նրա
զեմ հանում է մեծաքանակ բանակ, բայց հաղթվում է մեծ զորքի կող-
մից և փախչում գեպի Պոնտոսի կողմերը: Իսկ Պոմպէոսը գրավում է
Միծակը, բռնում է Միհրդատի որդուն՝ մանուկ Միհրդատին, որը կոչ-
վում էր իր հոր անունով, և փախստական Միհրդատին էլ սպանում է
թունավոր գեղերով Պիղատոսի հոր խարդավանքով, իսկ հոր անվա-
նակից պատանուն էլ տալիս է հոռմեացի Գաբիանի ձեռքը: Իսկ Գա-
բիանեն պատանուն ուղարկում է իր քեռի Տիգրանի մոտ: Բայց կարճ
ժամանակ անց Միհրդատը արհամարհանքի է արժանանում իր քեռի
Տիգրանի կողմից և հեռանում է նրա մոտից ու ընկնում է Կեսարի մոտ:
Կեսարը Միհրդատին տալիս է Միծակը, որտեղ նա կառուցում է ըն-
դարձակ ու լուսավոր շէնքեր և Կեսարի պատվին այն անվանում Կե-
սարիա, Իրանից հետո այդ քաղաքը հայերի իշխանության տակ շըն-
կավ: Բայց Տիգրանը հիվանդության պատճառով Հայոց նախարարու-
թյան գլուխ է կանգնեցնում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափային, իսկ
նրա համար նահապետ է նշանակում Գնունի աղգից ոմն Գնելին և
նրան մեծ զորքով ուղարկում Պաղեստին ու Երուսաղէմ: Յուցաբերելով
մեծամեծ քաջագործություններ ու սխրանքներ՝ նրանք Հերովդեսին փա-
խուստի են մատնում և նրա փոխարեն թագավոր կարգում Անտիգո-
նոսին, իսկ Հյուրկանոս քահանայապետին հրեաները կապում ու բե-
րում են Տիգրանի մոտ բազում այլ գերիների հետ միասին, Իրանից
հետո կարճ ժամանակ անցնելով վախճանվում է Տիգրանը՝ թագավո-
րելով երեսունչորս տարի:

Տիգրանի մահից հետո հոռմեական թագավոր Անտոնինոսը Երու-
սաղէմ է ուղարկում մեծ զորք, որը պաշարելով ու գրավելով քաղաքը՝
սպանում է Անտիգոնոսին, և դարձյալ ամբողջ Հրեաստանի վրա թա-

ցանհն առհասարակ Հրէաստանի: Յետ այսորիկ ապա Արտաւազդ որդի Տիգրանայ թագաւորէ Հայոց: Սա ոչ ինչ ըստ սակի հօրն քաջնափայլ փառաց պերճապայծառ զործ արութեան ցուցեալ, քան թէ միայն պորտաբոյծ և որովայնապարար լեալ և թափառեալ զհետ որսոյ և իշավայրեաց՝ զազբիս մեծացուցանէր: Վասն որոյ յանդիմանեալ յիրայնոցն և իբրև խթանաւ իմն ընդոստուցեալ բանի և ՚ի քնոյ զարթուցեալ և բազում զօր գումարեալ՝ խաղայ ՚ի Միջագետս. և զորս յափրշտակեալն էր առ ՚ի նմանէն Անտոնինոս արքայ Հոսմայ՝ վանեալ հալածէ անտի զվօրս Հոսմայեցիս: Իսկ Անտոնինոսի զայն լուեալ և իւրովի առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ զազանաբար յարձակի ՚ի վերայ, ոչ միայն ՚ի մերն յԱրտաւազդայ՝ այլև յայլոց ևս ազգաց և թագաւորութեանց, առհասարակ անտերունչ զամենեանսն թողեալ. ընդ որս և զմերն Արտաւազդ ձերբակալ առնէ ՚ի Միջագետս, և առհասարակ զվօրս Հայոց և Պարսից սատակելով: Իսկ զԱրտաւազդ հանդերձ ընչիւր բազմօր՝ յանկ ածէ պատերազմին, պատրաստել տայ Կղեոպատրեայ, որ յԵրուսաղէմ: Այնուհետև ժողովեալ զօրք Հայոց հրամանաւ Արտաշիսի թագաւորի Պարսից՝ կացուցանեն թագաւոր ինքեանց զԱրշամ, որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ: Ի սմանէ կալու սկիզբն մասնաւորս ինչ հարկիլ Հայոց ՚ի Հոսմայեցիսն. զի իսկոյն Արտաշէս արքայ Պարսից վախճանեալ, և Արշաիր որդի նորուն տղայ փոքր թագաւորեալ՝ ոչ զօրէր գալ ՚ի թիկունս, և ոչ որ այլ գոյր նմա համաշունչ: Աստանօր Ենանոս Բագրատունի, որ արձակեացն զՀիրկանոս ՚ի Հրէաստան, զոր ՚ի Տիգրանայ էր գերեալ և ածեալ՝ վասն այսորիկ իսկ ընկեցաւ ՚ի պատուոյն իւրմէ և եղաւ ՚ի բանտի: Եւ վասն զի նահապետն Գնդունեաց զուրաքսութիւն յականջս Արշամայ հասուցանէր և բանն զօրանայր առ ՚ի հաւատալ՝ հրամայէ պէսպէս տանջանարանօք խոշտանգել զնա, զի կամ թողեալ զօրէնս հրէութեանն՝ երկիր պաղտէ կոտց, կամ կախեալ զփայտէ բնաջինջ լիցի ազգաւ: Եւ զմի ՚ի նորին ազգականաց սպանեալ և զորդիս նորս մատուցեալ ՚ի տեղի սպանմանն. և ՚ի շուտեւ մահուան որդւոյն՝ կատարէ զկամս արքային հանդերձ բոլոր համազգեօքն և յառաջին պատիւն հաստատի: Բայց Արշամայ թագաւորեալ ամս քսան՝ որդի նորուն Արգար փոխանորդէ զթագաւորութիւնն: Սա վասն զի նազելի էր իմաստութեամբ Աւագ այր յառաջնոցն անուանիր, զոր Ասորոց և Յունաց ըստ մերումս լեզուի ոչ բաւեալ ուղղախօսել՝ Արգար զնա անուանէին: Աստանօր ամենայն Հայք հարկեցան Հոսմայեցոց հրամանաւ Օգոստանայ կայսեր՝ յաւուրս աշխարհագրին, յորում ժամանակի

գալոր են նշանակում Հերովդեսին: Դրանից հետո Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Նա իր հոր նման փառավոր ու պանծալի քաջագործություններ չի ցուցաբերում, այլ սորտաբույծ ու որկրամուլ լինելով՝ թափառում էր որսի ու վայրի էջերի հետևից և մեծացնում էր աղբանոցները: Այդ պատճառով հանդիմանվելով յուրայինների կողմից և ինչ-որ մտքով ցատկ կատարելով ու քնից արթնանալով՝ նա մեծ զորք է կազմում և շարժվում դեպի Միջագետք: Եվ հոսմեական Անտոնինոս արքան ինչ որ նրանից խլել էր, [ետ է վերցնում] և այնտեղից հալածում ու դուրս է քշում հոսմեական զորքին: Այդ բանը լսելով՝ Անտոնինոսը անձամբ վերցնում է մեծ զորք և գազանաբար հարձակվում է նրանց վրա: Եվ այդ տեղերը անտերունչ էին թողնված ոչ միայն մեր Արտավազդի, այլ նաև ուրիշ ազգերի ու թագավորությունների կողմից: Միջագետքում ուրիշների հետ նա բռնում է նաև մեր Արտավազդին ու առհասարակ կոտորում է Հայոց և Պարսից զորքերին: Վերջ տալով պատերազմին՝ նա Արտավազդին մեծ ունեցվածքով պատրաստել է տալիս Կղեոպատրեի համար, որ գտնվում էր Երուսաղեմում: Այնուհետև Պարսից Արտաշես թագավորի հրամանով լավաքում է Հայոց զորքը և նրանց համար թագավոր նշանակում Արշամին՝ Տիգրանի եղբայր Արտաշեսի որդուն: Նրանից սկիզբ առավ հայերի վրա հոսմեացիների կողմից քիչ հարկեր դնելը, որովհետև երբ վախճանվեց Պարսից արքա Արտաշեսը, և թագավոր դարձավ նրա անչափահաս որդին՝ Արշավիրը, նա ի զորու շէր գալու օգնություն, և ոչ որ չկար նրան համաշունչ: Այդ ժամանակ Ենանոս Բագրատունին, որը Հյուրկանոսին ուղարկեց Հրեաստան, որին գերի էր վերցրել Տիգրանից ու բերել, զրկվեց իր սլատվից և բանտ գցվեց: Եվ քանի որ Գնթունիների նահապետը բանասրկությունը հասցնում է Արշամի ականջին, վերջինս հավատում է նրա խոսքերին և հրամայում է պեսպես տանջանքներով խոշտանգել նրան, որպեսզի նա կամ թողնի հրեական կրոնը և երկրպագի կուռքերին, կամ կախվելով փայտից՝ ամբողջ ցեղով բնաջնջվի: Սպանում են նրա ազգականներից մեկին և նրա որդուն տանում սպանվածի տեղը: Զորմանալով որդու մահվանը՝ բոլոր ազգակիցների հետ միասին նա կատարում է արքայի կամքը և վերականգնվում առաջին պատվի մեջ: Քսան տարի թագավորելուց հետո Արշամին փոխարինում է նրա որդի Արգարը: Սա, քանի որ իմաստութեամբ ավելի շնորհալի էր, առաջինների կողմից Ավագ այր էր անվանվում, որը ասորիներն ու հույները չէին կարողանում մեր լեզվով ճիշտ արտասանել և նրան Արգար են անվանում: Այդ ժամանակ Ռոստո կայսեր հրամանով բոլոր հայերը հարկատու դարձան հոսմեացի-

ծնեալ լինի Փրկիչն մեր՝ աէր մեր Յիսուս Քրիստոս ՚ի Բեթղէհէմ Հրէաստանի: Բայց ՚ի մէջ Աբգարու և Հերովդէի ոչ փոքր ինչ խռովութիւն և աղմուկ շփոթի պատերազմաց յուզէր. և վասն առ ՚ի Քրիստոս համարձակութեանն Հերովդէի և կոտորելոյն զաղայսն ՚ի Բեթղէհէմ՝ յանհնարին ցաւս բմբռնեալ էր և ոչ կարէր անձամբ վճարել ինչ: Ապա առաքէ զոմն եղբորորդի իւր զօրօք բազմօք, որոյ հասեալ ՚ի Միջագետս և տուեալ պատերազմ ընդ Աբգարու՝ մեռանի ՚ի նմանէ. և իսկ և իսկ վախճանի Հերովդէս, և Արքեղայսս որդի նորուն փոխաբերէ զտեղին: Ապա և Արշարի արքայի Պարսից ևս վախճանեալ՝ աղմուկ շփոթի ՚ի մէջ որդոց նորա լինէր, թէ ո՞վ ոք ընդ հօրն իրեանց թագաւորեսցէ: Իսկ Աբգարու երթեալ իբրև զայր իմաստուն՝ համոզէ ՚ի մէջ նոցա, տնկելով ՚ի նոսա զհաշտ խաղաղութիւնն՝ թագաւորեցուցանէ զԱրտաշէս. իսկ զայլ եղբարս նորա հանդերձ քերթն յերիս ցեղս որոշէ կոչմամբք այսպիսեօք՝ Կարենի Պահլաւ, Սուրենայ Պահլաւ և քույրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ. որ ապա յետ ժամանակաց ինչ սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգորիոս ՚ի Սուրենեանն Պահլաւէ շարժեալ շոռաւիզ ոստ որթոյն Քրիստոսի. և Քամսարը, յորմէ Կամսարականք ՚ի Կարենեանն Պահլաւէ. և այսպէս սոքա տեսեալ լինին թագաւորագունս բողբոջք: Բայց Աբգարու ապականեալ լինէր մարմինն շարաշար ախտիւ. և վասն զի Մարիխաբ բղեշխն Աղձնեաց և Շամշագրամ նահապետն Ապահունեաց և Անան՝ հաւատարիմք արքային Աբգարու, եյեալք յԵրուսաղէմ և տեսեալ զսքանչելի բժշկութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մեյրոյ՝ եկեալ պատմեցին Աբգարու: Սակս այսորիկ գրէ թուղթ աղաշանաց զալ առ նա և բժշկել յախտէն յայնմանէ, զոր ոչ ոք երբէք ՚ի մարդկանէ եզիտ բժշկութիւն: Զոր և ընկալեալ Փրկիչն մեր և արժանի պատասխանուց զնա համարեալ՝ գրէ առ նա, առաւել երանելով զայնոսիկ, որք ոչն տեսեալ իցեն զնա և հաւատացեն. և ՚ի կատարել՝ ասէ, զկամս առաքելին իմոյ, առաքեցից քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, զի զցաւս քոյ բժշկեսցէ և կեանս շնորհեսցէ՝ քեզ և որք ընդ քեզդ են: Իսկ զթուղթ Փրկչին բերեալ առ Աբգար Անանայ սուրհանդակի ընդ նմին և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ մինչև ցայսօր ժամանակի յեղեսացոց քաղաքի: Ապա յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ յերեսներորդի ամի թագաւորութեանն Աբգարու. Թովմաս առաքեալ՝ մի յերկոսասանիցն, առաքէ զԹաղէոս յեօթանասնիցն՝ ընտրելոց բժշկել զթագաւորն Աբգար ըստ խոստման

* Օրինակ իմն՝ «չերկոսասանիցն», որպէս զնի և ՚ի յառաջարանի հեղինակի Պատմութեանս: ՏԵ՛ս եր. 8:

ներին, աշխարհագրի օրերին, երբ Հրեաստանի Բեթղեհէմ քաղաքում ծնվում է մեր Փրկիչը՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը: Բայց Աբգարի ու Հերովդեսի միջև քիչ խռովություն ու կռիվներ չեն լինում, Եվ Քրիստոսի նկատմամբ Հերովդեսի ունեցած հանդգնություն և Բեթղեհէմում երեսաներին կոտորելու պատճառով [Աբգարը] ահալոր վշտի մեջ է ընկնում, բայց չի կարողանում ոչ մի բան անել: Այնուհետև իր մի եղբորորդուն նա [Հերովդեսը] մեծ զորքով ուղարկում է Միջագետք: Հասնելով Միջագետք և պատերազմ տալով Աբգարի դեմ՝ նա սպանվում է նրա կողմից: Այդ նույն ժամանակ վախճանվում է նաև Հերովդեսը, և նրան փոխարինում է նրա որդին՝ Արքեղայսոսը: Հետո վախճանվում է նաև Պարսից արքա Արշավիրը, և նրա որդիների միջև առաջանում է իրարանցում, թե նրանցից ով պետք է թագավորի հոր փոխարեն: Իսկ Աբգարը, որպես իմաստուն մարդ, գնում համոզում է նրանց, խաղաղություն հաստատում նրանց միջև և թագավոր է նշանակում Արտաշեսին, իսկ մյուս եղբայրներին քույրերի հետ միասին բաժանում է երեք ցեղերի՝ այսպիսի անվանումներով՝ Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և քույրը՝ Ասպահապետի Պահլավ: Ժամանականց սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը Սուրենյան Պահլավից սկսում է Քրիստոսի տունկի ճյուղի շոռավիզը, Կարենյան Պահլավից սերում են Քամսարը, նրանից՝ Կամսարականները, և այդպիսով նշանք պաննում են թագավորագուն բողբոջներ: Բայց Աբգարի մարմինը ապականվում է շարաշար ախտով, և նրան հավատարիմ՝ Աղձնիքի Մարիխաբ բղեշխը, Ապահունիքի Շամշագրամ նահապետը և Անանը, գնում են Երուսաղեմ և տեսնում մեր Քրիստոս Աստծու հրաշալի բժշկությունը, զալիս պատմում են Աբգարին: Դրա համար նա աղաչագիր է գրում [Փրկչին], որպեսզի դա և բուժի այդ հիվանդությունը, որի բուժումը մարդկանցից ոչ ոք չգտավ: Դրությունն ընդունելով և պատասխանի արժանի համարելով՝ մեր Փրկիչը գրում է նրան, առավել երանի տալով ներանց, ովքեր շտեսած՝ հավատում են [իրեն]: Վերջում նա ասում է. «Քեզ մոտ եմ ուղարկում իմ առաքել կամբը իմ աշակերտներից մեկի միջոցով, որպեսզի նա քո ցավերը բժշկի և քեզ ու քեզ հետ եղողներին կյանք շնորհի»: Անան սուրհանդակը բերում է Փրկչի թուղթը Փրկչի նկարի հետ միասին, որը մինչև այժմ գտնվում է եղեսիացիների քաղաքում: Մեր Փրկչի երկինք համբառնալուց հետո, Աբգարի թագավորության երեսուներորդ տարում, տասներկու առաքյալներից մեկը՝ Թովմասը¹⁵, առաքում է յոթանասուն* ընտրյալներից մեկին՝ Թադեոսին,

* Օրինակներից մեկում՝ «չերկոսասանիցն» [տասներկուսից]. որպես զրված է հեղինակի սույն պատմության առաջարանում (տե՛ս էջ 9):

Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր և արժանի վարկան իսկ գրով տալ զաւետարանական զաւետիսն: Որոյ ապա եկեալ 'ի տուն իշխանին Տուրիայ Բագրատունոյ, որ ցայն վայր կացեալ մնացեալ էր հայրենի օրինօքն. իսկ իշխանին Տուրիայ առեալ ածէ զԱռաքեալն առ արքայն. և նշան հրաշայի 'ի ղէմս Առաքելոյն արքայն տեսանէր. և ապա ընդգր- ճեալ 'ի ծունկս երկրպագանէր նմա 'ի վերայ երեսաց երկրի: Իսկ Առա- քեալն զձեռն 'ի վերայ եղեալ Աբգարու՝ բժշկէր զնա. այլև զբոլոր իսկ զհիւանդս և զախտաժէաս, որք 'ի տան արքայի և յամենայն քաղաքին՝ բժշկէր: Եւ մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և օր ըստ օրէ բազմանային հաւատացեալքն 'ի տէրու իսկ սրբոյն Քաղէի զԱղղէ ոմն խոյրազիր ձեռնադրեալ և փոխանորդ իւր թողեալ յԵղեսիայ, և ինքն գայր առ Սանատրուկ քեռորդին Աբգարու աւետարանել զիճա- կելոցն նմա զՔրիստոսի աստուածութիւնն: Բայց Աբգար մեծի յուսոյ զանձն տուեալ և կենահազորդ գտեալ փառացն Աստուծոյ, և հետեւեալ 'ի խոստովանութիւն անշարժ յուսոյն՝ վախճանի, վերաթեւեալ 'ի վերին աշտարակն՝ Սիօն:

Իսկ ապա 'ի Հայս նորին իսկ քեռորդի Սանատրուկ կացեալ լինի թագաւոր, որ թէպէտն 'ի սկզբան քարոզութեանն Քաղէոսի առաքելոյ հաւատաց 'ի Քրիստոս, դարձեալ ուրանայ՝ և յետ փոքր ինչ ապա բա- զում շարշարանօք և սրով կատարեալ զսուրբ Առաքեալն ընդ նմին և զգոտարն իւր զՍանդուխտ՝ զձորէ 'ի կենացս, որք 'ի յուս կենաց ան- վախճանից վերափոխեցան ընդ աջմէ փառացն Աստուծոյ: Իսկ զինի աշտրիկ ապա և Բարդուղիմէոս՝ մի յերկրտասանից անտի, որ Հա- յուստան աշխարհիս 'ի Տեառնէ վիճակեցաւ, իսկոյն յայսմ ժամանակի 'ի Սանատրուկ կատարի շարշարանօք. և արեամբ շափ նահատակեալ 'ի Հայս լԱրասբենոն քաղաքի, ուր և եղան իսկ նշխարք ոսկերաց նո- րա 'ի պարժանս Հայաստանեացս և 'ի բժշկութիւն ամենայն ախտա- մետաց: Իսկ յետ քառասուն և երից ամաց կատարման սուրբ առաքե- յոյն Քաղէոսի չաւորս Արտաշիսի Հայոց արքայի աշակերտք սրբոյ Առաքելոյն, որում զյխատրին Ոսկի ճանաչիւր, և բնակեալ էին լա- կունս Եփրատ գետոյ՝ աշակերտեալ մկրտէին զարս ոմանս յԱլանաց 'ի հարազատութենէ Սաթենկայ տիկնոջ, որ էր կին Արտաշիսի: Եւ վա- սրն զի օր ըստ օրէ զմկրտեալն հաստատէին 'ի հաւատս բունին կի- նոց, վասն աշտրիկ ապա խանպացեալ ընդ նոսս որ յուսն Սաթենկայ՝ սրով վճարեցան 'ի կենաց աստի սուրբոն՝ Ոսկի հանդերձ այլես ըն- կերովքն սրբովր: Իսկ ազգականքն Սաթենկայ, որք 'ի Քրիստոս մկր-

սրակեզի նա բուժի Աբգար թագաւորին, ըստ մեր Փրկիչ Հիսուս Քրիս- տոսի խոստման, և դա արժանի համարեց զրի առնել ավետարանական ավետիսը: Նա [Քաղէոսը] գալիս է իշխան Տուրի Բագրատունու տունը, որը մինչև այդ ժամանակ հաստատուն էր մնացել հայրենի օրենքնե- րով: Տուրի իշխանը առաքյալին վերցնում տանում է արքայի մոտ: Արքան հրաշալի նշան էր տեսնում առաքյալի դիմաց և ծնկի գալով՝ խոնարհվում ու երկրպագում է նրան: Իսկ առաքյալը, իր ձեռքը դնելով Աբգարի վրա, բժշկում է նրան: Նա բուժում է նաև բոլոր հիվանդներին ու տկարներին, որոնք կային արքունիքում և ամբողջ քաղաքում: Եվ մկրտվում է ինքը Աբգարը և ամբողջ քաղաքը: Եվ օրհնոք շատանում էին տիրոջ հավատացյալները: Իսկ սուրբ Քաղէոսը ոմն Աղղէին խույ- րազիր է ձեռնադրում և իրեն փոխանորդ թողնում Եղեսիայում, իսկ ինքը գալիս է Աբգարի քեռորդի Սանատրուկի մոտ՝ ավետարանելու նրան, վիճակված Քրիստոսի աստվածությունը: Բայց Աբգարը, մեծ հուշով իրեն նվիրելով ու կենահազորդ գտնվելով Աստուծու փառքին և հետեւելով անփոփոխ հույսի խոստովանությանը՝ վախճանվում է, վե- րաթեւեւելով գեպի վերին աշտարակ՝ Սիօն:

Այնուհետև Հայաստանում թագաւոր է լինում նրա քեռորդի Սա- նատրուկը, որը շնչյաժ Քաղէոս առաքյալի քարոզության սկզբում հա- վատաց Քրիստոսին, [բայց] հետո ուրանում է: Եվ մի փոքր ուշ բա- զում շարշարաններով սրով սպանելով սուրբ առաքյալին և նրա հետ նսն՝ իր դուստր Սանդուխտին՝ [նրանց] զրկում է կյանքից, որոնք վերափոխվեցին անվախճան կյանքի յույսի՝ [տեղավորվելով] փառքի մատուռ աջ կողմում: Իսկ սրանից հետո այն տասներկուսից մեկը՝ Բարդուղիմեոսը, սրին Տիրոջ կողմից վիճակվեց լինել Հայոց աշխար- հում, այդ ժամանակ շարշարաններով սպանվում է Սանատրուկի կող- մից: Նա նահատակվեց Հայաստանում, Արասբենոն քաղաքում, որտեղ և զրկեցին նրա ոսկորների նշխարները, որպես պարծանք հայաստան- գիների ու որպիս բուժման [միջոց] բոլոր հիվանդների համար: Սուրբ Քաղէոս առաքյալի վախճանից քառասուններեք տարի հետո, Հայոց Ար- տաշես արքայի օրոք սուրբ առաքյալի աշակերտները, որոնց ղյխա- վորի անունը Ոսկի էր, և որոնք բնակվում էին Եփրատ գետի ակունքում, սփոթեցնելով մկրտում էին այաններից ոմանց, որոնք Արտաշեսի կնոջ՝ Սաթենիկի ազգականներն էին: Եվ քանի որ մկրտվածներին օրհնոք հաստատում էին այս կյանքի հավատի մեջ, այդ պատճառով նրանց հա նախանձում էին Սաթենիկի որդուն, և սրբերը՝ Ոսկին ու նրա բն- կերները նույնպես, զրկվում են այս կյանքից: Իսկ Սաթենիկի ազգա- կանները, որոնք մկրտվեցին հանուն Քրիստոսի, սրբերի մահվան հա-

տեցան՝ ընդոստուցեալք իմն վասն մահուան սրբոցն, հատուածեալք զնացին 'ի բաց՝ երթեալ զօղեալ թագուցեալ 'ի Զրաբաշխ լերին խոտաբուտ ճարակօք շատացեալ: Եւ ըստ մերկութեան անձանց նոցա 'ի ցօղոյ երկնից զէսս արձակեալ մարմնոցն, որ և 'ի պատահմանէ անտի քօշք անուանեցան: Եւ վասն զի յետ ամաց բազմաց սպանաւ արքայն Հայոց Խոսրով յԱնակայ և անիշխանացաւ Երկիրս Հայոց, ապա Բառլահ ոմն եկեալ յԱլանաց դրանէ և 'ի խնդիր էլեալ գրով վկայիցն և գտեալ զնոսս 'ի Զրաբաշխ կոչեցեալ լերին, և հարց և փորձ արարեալ զնոսս վասն առ 'ի Քրիստոս հաւատոցն՝ սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորէ: Եւ յեաննն ապա յայնմհետէ յանուն Սուքիանոսի զլիաւորի սրբոցն՝ Սուկաւ անուանի:

Բայց իբրև սպանաւ Արտաւան արքայ Պարսից յԱրտաշէ Ստահրացոյ՝ բարձեալ անտի զթագաւորելն Արշակունեաց և ինքն փոխանակ թագաւորէր: Իսկ Անակ որ 'ի Սուրենական Պահլաւայ էր և 'ի Պարթևականն Արշակունի տոհմէ, 'ի բազում և 'ի պէսպէս խոստմունս Արտաշրի հրապուրեալ և իբրև հատուածեալ իմն առ 'ի նմանէ զինքն ցուցեալ, զայ առ արքայ Հայոց Խոսրով. զի 'ի ձեռն ազգականութեանն փախստի զնա վստահացուցեալ և կեղծաւորեալ սիրով զղաւելն դիրաւ արասցէ և հասցէ խոստմանց Արտաշրի, որպէս լիապէս քեզ ուսուցանէ աշողակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս: Եւ յայսպիսի իմն պատճառանաց հատուածեալ՝ եկեալ երեկօթս առնէ յԱրտազ գաւառի. և ըստ երկնային այցելութեանն պատահի սորա տեղի օթեանի 'ի քնարանի սրբոյ Առաքելոյն 'ի ներքագոյն սրակապանի խորանին, և անդ ապա լինել ասի յգութեան մօր Սրբոյն Գրիգորի: Եւ յետ սահմանեալ ատուրցն՝ ապա և ծնունդ նորուն 'ի նմին տեղուչ կատարեալ լինի. զի յորում զլինելութիւնն կրէր՝ զնորին իսկ լցցէ զհոգևոր մշակութիւնն: Բայց Անակայ յետ Երկեամ մի ամաց՝ լիշեալով զուխան որ ընդ Արտաշրի, սպանանէ զԽոսրով, և ինքն և իւրքն առհասարակ սատակին. Զմինն միայն պահեալ շնորհացն Աստուծոյ, որ զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս 'ի ձեռն տայր նմա սուրբ Առաքեալն յարգանդի մօրն, որպէս Լերքմն Յօհաննո մկրտչի զկարապետութիւնն Քրիստոսի: Որ ապա ըստ շար հինին հասելոյ՝ զայեկաց ոմանց զերկուս զուսար մանկուս ստեղեակս ըստ անշուշտ պատմագրին յաշխարհն Յունաց փախստեալ տանէին՝ զմինն 'ի թագաւորական հրահանգս վարժեսլ, իսկ զմիւսն յառաքելական հանդէս և 'ի պատճառս լուսաւորութեան մերոյ: Իսկ ապա երկոքեան սոքա անեալ և 'ի զարգացումն անելութեան հասեալ՝ մինն ըստ ախորժակի իւր և աշողակ զինուորութեանն և պատերազմական մրցմանց 'ի թագաւորութիւնն հայրենի հասանէր յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի կայսեր. իսկ

մար ընդզգելով՝ զատվեցին, զնացին հեռու և թաքնվեցին խոտակեր կենդանիներով հարուստ Զրաբաշխ սարում: Նրանց մերկ մարմինների վրա երկնային ցողից երկար մազեր աճեցին, և այդ պատահարի պատճառով նրանք Կոչե [այժմեր] անվանվեցին: Եվ քանի որ շատ տարիներ անց Անակի կողմից սպանվեց Հայոց Խոսրով արքան և անիշխան դարձավ Հայոց Երկիրը, այանների արքունիքից գալիս է ոմն Բառլահ և վկաների գրութիւնը փնտրելով՝ նրանց գտնում է Զրաբաշխ կոչված սարում: Նրանց հարցուփորձ է անում Քրիստոսի հավատի մասին և ապա սրով կոտորում: Եվ այդ զեպքերից հետո այդ լեռը սրբերի զլիաժողով՝ Սուքիանոսի անունով, Սուկավ է անվանվում:

Բայց երբ Արտաշիր Ստահրացու կողմից սպանվում է Պարսից արքա Արտավանը, այնտեղ վերացվում է Արշակունիների թագավորությունը, և նրանց փոխարեն ինքն է թագավորում: Իսկ Անակը, որ Սուրենական Պահլավից էր և Պարթևական Արշակունի տոհմից, հրապուրվելով Արտաշիրի զանազան խոստումներով և նրանից իրեն բաժանված ցույց տալով՝ դալիս է Հայոց արքա Խոսրովի մօտ, որպեսզի ազգականության միջոցով նրա մեջ փախուստի վստահութունն առաջացնի և կեղծավորաբար սիրաշահելով՝ նրան հեշտորեն դավի ու կատարի Արտաշիրի խոստումը, ինչը քեզ, [ընթերցող], սովորեցնում է հմուտ պատմագիր Ագաթանգեղոսը: Եվ այդ պատճառով նրանից հետո անալով՝ գալիս, երկուշիան իջեանում է Արտազ գավառում: Երկնային նախախնամութիւնը սա օթեանում է սուրբ առաքյալի քնարանում, որը խորանի խցի ներսում էր: Նաև ասում են, որ սուրբ Գրիգորի մայրը այդտեղ է հղիացել: Եվ սահմանված օրերից հետո այդ նույն տեղում է ծնվում, որովհետև սրտեղ լինելութունն էր կրում, հենց ներանոզ էլ պիտի կատարեր հոգևոր ծառայությունը: Բայց մի երկու տարի անց Անակը, հիշելով Արտաշիրի հետ կուպած ուխտը, սպանում է Խոսրովին, բայց ինքն ու յուրայիններն էլ կոտորվում են: Աստուծո շնորհիվ պահպանվում է միայն մեկը, և սուրբ առաքյալը իր առաքելության շնորհը տալիս է նրան դեռևս մօր արգանդում, ինչպես որ մի ժամանակ Հովհաննես Մկրտչին տրվեց Քրիստոսի առաջնորդությունը: Եվ ապա, երբ հասնում է շար ավազակը, ըստ ստուգապատում պատմագրի, զայսպիսիները երկու ծծկեր մանուկների փախցնում, տանում են Հունաց աշխարհը, որոնցից մեկին կրթում են թագավորության, իսկ մյուսին՝ առաքելության և մեր լուսավորության համար: Նրանք երկուսով մեծանալով ու չափահաս դառնալով՝ մեկը իր ցանկութիւնը և դիմավորական ու պատերազմական գործի մեջ հաջողակ լինելով՝ հայրենի թագավորությանն է հասնում Դիոկղետիանոս կայսեր երկրորդ

միւսն յետ բազում և անտանելի շարշարանացն՝ և անհնարին և դառն կտտանաց՝ և զհնդեհտասան ամ լինելոյ ՚ի խոր վիրապին ՚ի զղեակ բերդին որ յԱրտաշատ, ելինալ ՚ի խորոց թունաւորացն՝ արտափայլեցաւ ՚ի փրկութիւն մեզ. և զանճառելի և զանպարազիր Երրորդութեանն հոգեզուարճ բղխումն յինքն ճառագայթափայլեալ՝ զբոլոր Արամեանս ազն բուժեաց յախտից և ՚ի կոպաշտութենէ: Եւ յեօթն և ՚ի տասներորդ ամի արքայութեանն Տրդատայ նստաւ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի և Թաղէոսի՝ սրբութեանցն գտեալ քահանայագործող և ծրնող մեր ըստ աւետարանին և նախահայր աստանօր արտադրելով:

Յետ այսորիկ ապա զնացեալ ևս ընդ արքային Տրդատայ յաստուածակարգ կայսրն Կոստանդիանոս՝ բազմօք իմն և նազելի և վայելուչ մեծարանօք պատուէ զսուրբ հայրապետն իբրև զկենդանի մարտիրոս, առաջի անկանելով և ազօթս նուիրականս և օրհնութիւնս ՚ի նմանէ հայցելով: Եւ այսպէս զնա պատուասիրեալ և Տրդատաւ հանդերձ հանեալ յսկիապատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զճանապարհայն:

Չայսու ժամանակաւ յայտնեալ լինէր Արիոս Աղեքսանդրացի, որ դաւաճանեալ ՚ի դիւէ անտի՝ ոչ զոչ ասէր զվորդի ՚ի բնութենէ Նոր և ոչ հաւասար նմա, և ոչ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Նորէ ծնեալ, այլ՝ արարած և յետ ժամանակի գոյացեալ: Վասն այսորիկ իսկ ապա ժողով եպիսկոպոսաց լինի ՚ի հրամանէ Կոստանդիանոսի ՚ի Նիկիայ Բիւթանացոց, ընդ որս և մերն Արիստակէս կոչեղաւ. և անդ հարք յՅր ըստ Նոգոն Սրբոյ տուշութեան ՚ի քակտել զազանդն Արիոսի՝ նզովեալ մերժեն զնա ՚ի հաղորդութենէ եկեղեցոյ: Իսկ նորա զարժանի ամբարշտութեան կրեալ հատուցումն և խառն ընդ գարշելիսն ՚ի վայր զփորոտին վայթեալ՝ ստտակէր: Իսկ ապա մերն Արիստակէս դարձեալ անտի՝ գայր բերելով ընդ իւր զարժանընկալն քսանական կանոնեալ զլուխս ՚ի ժողովոյն, ընդ որ յաւէտ խրախ լեալ Սրբոյն Գրիգորի՝ յաւելոյր այլ ևս զլուխս ՚ի նոյն՝ զգուշութիւն վիճակելոց իւրոց: Բայց յորմէհետէ եկն սուրբն Արիստակէս ՚ի ժողովոյն Նիկիոյ՝ այլ ոչ ևս յաւել երևել Սուրբն Գրիգորիոս մինչև ցվախճան իւր. այլ երթայր բնակէր լոնկեայն ՚ի Մաննէ ալոս՝ ըստ գրեցելումն, թէ ՚ի նաւահանգիստ փութայ նա խոռվեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ: Իսկ ապա լուսաւորութեանս մերոյ նահապետի սրբոյն Գրիգորի և առաքելական աթոռոյն նախաշաւիղ ճանապարհի՝ յսկզբանց անտի կալոյ յաթոռ հայրապետութեան մինչև ցայն վայր, յորում ոչ ևս յաւել ումեք երևիլ՝ ունին ամք երեսուն:

Իսկ սուրբն Արիստակէս ժառանգ հայրենի աթոռոյն ամենայն իրօք

տարում, իսկ մշուք անտանելի բազում շարշարանքերից ու դաժան անհամար կտտանքերից, տասնհինգ տարի Արտաշատում դանվող բարձր բերդի խոր վիրապում [փոսում] մնալուց և թունավոր խորափոսից դուրս գալուց հետո արտափայլեց մեր փրկութեան համար: Անճառելի ու անպարագրելի Երրորդութեան հոգեզվարճ բխումը իրենից ճառագայթափայլելով՝ ամբողջ Արամյան ազգը³⁶ բուժեց ախտից ու կոպաշտութիւնից: Եվ Տրդատի թագավորութեան տասնյոթերորդ տարում նստեց սուրբ առաքյալներ Բարդուղիմէոսի ու Թաղեոսի աթոռին՝ ըստ ավետարանին դառնալով սրբութիւններ քահանայագործողը, մեր ծնողն ու նախահայրը:

Այնուհետև երբ Տրդատ արքայի հետ զնում է աստվածակարգ կայսրը Կոստանդիանոսի մոտ, վերջինս պանծալի ու վայելուչ մեծարանքով պատվում է սուրբ հայրապետին, իբրև կենդանի մարտիրոսի: Նրա առաջն ընկնելով՝ նա նրանից հայցում էր նվիրական, աղոթքներ ու օրհնութիւն: Եվ այդպես նրան ու Տրդատին մեծարելով ու նստեցնելով սկեպատ կառքը՝ մեծ շքեղութեամբ ճանապարհ է գնում:

Այդ ժամանակներում հայտնվում է Արիոս Ալեքսանդրացին, որը խաբքելով գեղից՝ Որդուն Նոր բնութիւնից [բխած] ու նրան հավասար չէր համարում և ոչ էլ հավիտենականութիւնից առաջ Նորից ծնված, այլ համարում էր արարած և ուշ ժամանակ գոյացած: Հենց այդ պատճառով էլ հետագայում Կոստանդիանոսի հրամանով եպիսկոպոսներին ժողով է լինում Բյուզանդիայի Նիկիա քաղաքում, ուր հրավիրվեց նաև մեր Արիստակէսը: Եվ այնտեղ յՅր [318] հայրեր, ըստ Սուրբ Նոգոն Նորհի, Արիոսի աղանդը քակտելիս, նզովելով վտարում են նրան եկեղեցու հաղորդութիւնից: Իսկ նա, ամբարշտութեանն արժանի հատուցում կրելով և փորոտիքը վայր թափելով՝ պիղծ մարդկանց հետ միասին մեռնում է: Այնուհետև մեր Արիստակէսը, վերադառնալով այնտեղից, գալիս ու իր հետ բերում է ժողովի կանոնների քսան ընդունելի գլուխները, որոնց համար ավելի ուրախանալով՝ սուրբ Գրիգորը դրանց վրա զգուշութեամբ ավելացնում է նաև այլ գլուխներ: Այն բանից հետո, երբ սուրբ Արիստակէսը գալիս է Նիկիայի ժողովից, սուրբ Գրիգորիոսը այլևս չի երևում մինչև իր վախճանը: Նա զնում ու լոնկայն բնակվում է Մաննէ քարայրում, ըստ այն գրածի, թե արեկոծված նավն շտապում է նավահանգիստ, իսկ ժուժկալ մարդը փնտրում է անապատ: Իսկ մեր նահապետ սուրբ Գրիգորի լուսավորութիւնից և առաքելական աթոռի սկզբից մինչև այս պահը, որի վրա ոչ մեկը բան չի ավելացրել, երեսուն տարի է:

Իսկ հայրենի աթոռի ժառանգորդ սուրբ Արիստակէսը ամեն ին-

զհետ երթալը սուրբ և արդար վաստակոց՝ ջանացեալ քրիստոսագիր կիտիւն նուաճել զհօտ իւր ՚ի կամս Քրիստոսի, զոմանս հաւանողակա- նաւ, իսկ զոմանս բնաւորականաւ կարգաւ շանայր պահել յակաս- տանի. և իբրև գսուր ինչ յազդեր միշտ ունելով զՀոգւոյն շարժմունս՝ յանդիմանէր զորս գտանէր ՚ի շար գործս հակառակ Հոգւոյն: Ընդ որոց ապա և Արքեղաւոս ոմն կուսակալ Սոփաց աշխարհին՝ կշտամբեալ ՚ի նմանէ սակա շար գործոց իւրոց, ըստ դիպմանց իմն ճանապարհի ու- րեմն աշխարհի Սոփաց՝ ժպրհեալ յիսերիմ մտօք սպանանէ զսուրբն սրով, և փախստեայ ինքն դնացեալ յարևմուտս Տօրոսի: Զոր ապա բարձեալ զնշխարեալ մարմինն նորուն աշակերտացն՝ տարեալ հան- գուցին յԵկեղեցաց զաւառն ՚ի Քիլն աւանի: Կացեալ ինքն յաթոռ հայ- րապետութեան ամս եօթն. ոչ թաղումն թերևս զնորայն վարկեալ իմ՝ ալ վերափոխումն յաշխարհէ յայսմանէ յաշխարհն կենդանեաց. որ ոչ լսի համբաւ մահու, ալ մշտնջենազուարճ ուրախութիւն:

Իսկ զկնի սորա անդրանիկ եղբայր սուրուն Վրթանէս յաջորդէ զա- թոռն նորուն՝ որպէս և հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն սրբոյ: Բայց հոգևոր ճառագայթն մեր սուրբն Գրիգոր ամս բազումս կեցեալ յայրին Մա- նեայ՝ վախճանի, անդիտարար իմն թաղեալ ՚ի հովուաց իբր գտեալ զնա ՚ի կարգ իմն աղքատաց: Իսկ ապա զկնի բազում ամաց գտանէ զսուրբ մարմինն նորա Կառնիկ ոմն ճղնաւոր աստուածային իմն հոգեցես տես- շուրթեամբ. և տարեալ զնէ զնա ՚ի զեօզն Քորդան յիւր իսկ ՚ի վրօսա- նոց սլարտիղկանն: Զկնի ամաց ինչ ապա և սուրբն Տրդատ արքայ յանհամբուրից բարտյ և յանհնազանդից ճարտարութեանն խարդուա- նեալ խորամանկութեամբ՝ և տուեալ նմա յարբուցումն մահու. զոր տարեալ հանգուցանեն զմարմինն նորա ՚ի նմին աւանի ՚ի նոյն պար- տիղկան՝ մերձ եղեալ ՚ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի, որ համեմատ ընդ նմա իսկ զամենեսևան արտորոշէր ՚ի ճանապարհաց շարագ՝ վերակա- ցու երկրորդ լեալ լուսաւորութեանս մերում: Իսկ մեծն Վրթանէս միևն- ղեռ տակաւին էր ՚ի Տարսն զաւառին ՚ի մատրանն Յովհանու մկրտչի և Աթանագիենեայ վկայի՝ մահ սպառնացեալ լինէր նմա ՚ի ծածուկ իմն ՚ի բնակչաց Սիմ լերինն. որք վասն ապիրատ և անաղակ շար գործոց միշտ յանդիմանեալ առ ՚ի նմանէ լինէին: Իսկ նորա զղացեալ ապու և զտեղի տուեալ շարին՝ զնայ փախստեայ ՚ի գաւառն յԵկեղեցաց, անդ կալեալ իւր կայան բնակութեան:

Իսկ՝ յետ մահուան սրբոյն Տրդատայ անօրէնն Սանատրուկ երկ- րորդ՝ ազգաւ յԱրշակունի տանէ, զոր կացուցեալ էր նահապետ Տրդա- տայ ՚ի Փայտակարան քաղաքի, և յետ մահուան նորա ապստամբու- թեամբ բազմաւ թագ իւր կապեալ: Ըստ ամբարիշտ հրամանի նորա

յով հետևում էր սուրբ ու արդար գործերին՝ ջանալով քրիստոսագիր կանոններով ու Քրիստոսի կամքով նվաճել իր հոտը: Եվ նա ձգտում էր՝ ոմանց համոզելով, ոմանց ստիպելով պահել ապահովութեան մեջ: Հոգու շարժումը, ինչպես սուրբ միշտ ազդրից կապած՝ հանդիմանում էր բոլոր նրանց, ում համարում էր Հոգու ցեմ շար գործեր կատարող: Իր շար գործերի պատճառով նրանց հետ Արիստակեսի կողմից կշտամբ- վում է նաև Սոփաց աշխարհի Արքեղայոս անունով կուսակալը, որը Սոփաց աշխարհի մի ինչ-որ ճանապարհի վրա հանդիպելով նրան և յիսերիմ մտքով հանդգնելով՝ սրով սպանում է սրբին և փախչում, ընկ- նում է Տավրոսի¹⁷ արևմտյան կողմերը: Այնուհետև [Արիստակեսի] աշակերտները նրա նշխարված մարմինը վերցնելով՝ տարան թաղե- ցին Եկեղյաց գավառի Քիլ ավանում: Նա հայրապետական աթոռին նստեց յոթ տարի, և ես կարծում եմ, որ նրանք թաղում չէր, այլ այս աշխարհից ողջերի աշխարհ տեղափոխվել, և մահվան լուր չի լսվում, ալ մշտնջենազվարճ ուրախությամբ:

Նրանից հետո աթոռին հաջորդում է նրա անդրանիկ եղբայր Վրթ- թանեսը, որը հաճո թվաց Սուրբ Հոգուն: Իսկ մեր հոգևոր ճառագայթ սուրբ Գրիգորը, շատ տարիներ մնալով Մանյա քաղաքում, վախճան- վում է: Նրա դիակը գտնում են հովիվները և չիմանալով ով լինելը՝ նրան թաղում են աղքատների կարգով: Շատ տարիներ անց նրա սուրբ մարմինն ասես աստվածային նախախնամությամբ գտնում է Կառնիկ անունով ճղնավոր և տանում զնում է Քորդան գյուղում, իր իսկ զբո- սայլում: Մի քանի տարի անց սուրբ Տրդատ արքան, նրա անտունելի բարբի ու անհնազանդության պատճառով, ճարտարությամբ ու խո- րամանկությամբ թունավորվում է և մեռնում: Նրա մարմինը տանում թաղում են նույն ավանում, նույն փոքր պարտեզում, սուրբ Գրիգորի ցերեղմանի մոտ: Նա ևս սուրբ Գրիգորի նման բոլորին հեռացնում էր շար ճանապարհից՝ լինելով մեր լուսավորության երկրորդ հովանա- վորը: Իսկ մեծն Վրթանեսը քանի դեռ Տարսն գավառում էր, Հովհան- նես Մկրտչի ու վկա Աթանագիենեսի մատուտում, նրան մահ է սպառ- նում Սիմ լեռան բնակիչներից, որոնք իրենց անիրավ ու խեղ գործերի պատճառով միշտ հանդիմանվում էին նրա կողմից: Զգալով ու խուսա- փելով շարից՝ նա փախչում, գնում է Եկեղյաց գավառը, ուր և հաս- տատում է իր բնակության տեղը:

Իսկ սուրբ Տրդատի մահից հետո ազգութեամբ Արշակունի անօրեն Սանատրուկ երկրորդը, որին Տրդատը նշանակել էր նահապետ Փայ- տակարան քաղաքում, ապստամբություն է բարձրացնում և խլում թա- գը: Նրա ամբարիշտ հրամանով հյուսիսային բարբարոս ցեղերը Վաստ-

բարբարոս հիւսիսական ազգքն այնորիկ զսքանչելի մանուկն Գրիգորիս, զոր եպիսկոպոս Աղուանից կացուցեալ էին ՚ի տոհմէ սրբոյն Գրիգորի՝ սպանանեն ձիախորոխս ընթացրութեամբ ՚ի Վատնեան դաշտին. և տարեալ հանգուցանեն զսուրբ մարմին նորա ՚ի գեօղն Ամարաս, որ ՚ի Փոքր Սիւնիս:

Յետ այսորիկ ապա մեծն Վրթանէս շոգաւ գնաց առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, ըզձակեբտութեամբ առ ՚ի նմանէ հայցեալ թագաւորեցուցանել Հայաստանեայցս զհոսորով փոխանակ հօր իւրոյ Տրդատայ, զի տիրեսցէ մեզ՝ աւէ, քրիստոսակարգ տէրութիւնդ ձեր և մի՛ լիցի մեզ տիրել Պարսից անաստուածից: Զոր և ողջախոհաբար ընկալեալ զսուրբ այրն՝ և կատարեալ ևս զխնդիրն, կացուցանէ թագաւոր Հայաստանեայց զհոսորով: Իսկ յետ մահուանն հոսորովայ մեծն Վրթանէս՝ առեալ ընդ իւր զՏիրան որդի հոսորովայ, շուէ գնայ առ կայսրն Կոստանդինոս թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ հօր իւրոյ: Իսկ կայսրն ապա ըստ առաջին նուագին բազմապատիւ պատուով զնա մեծարեալ և առձեռնպատրաստ զհայցուածսն կատարեալ՝ առաքէ ՚ի Հայս պայծառապէս զՏիրան թագով պսակեալ, որ եկեալ տիրէր հայրենի տէրութեանն: Իսկ ապա անօթն ընտրութեան և խորհրդածուն խորոցն Աստուծոյ և առաքելական աւանդիցն քարոզ՝ մեծն Վրթանէս, լցեալ զկէտ կենացս փոխի յաշխարհէ աստի յաշխարհն կենդանեաց, կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս հնգետասան: Եւ տարեալ հանգուցանեն զնա ընդ հարս իւր ՚ի գիւղն Թորգան: Եւ յաջորդէ զաթոռ նորա Յուսիկ որդի նորա, որ հետևող հարցն առաքինութեան գտեալ՝ հանդիսանայր միշտ ՚ի բոլոր բարեկարգութիւնս:

Բայց յետ հրածարմանն Կոստանդեայ Յուլիանոս տնօրէն թագաւորեալ ՚ի Հոսմ և հպարտացեալ ՚ի վերայ գիտութեանն Աստուծոյ՝ կամուռ գտեալ, ուրանայր զՔրիստոս և յարուցանէր հալածանս ՚ի վերայ եկեղեցեաց: Ապա պատանդս ՚ի մերն Տիրանայ առեալ՝ կամակատար իւր զնա կացուցանէր. և ապա զպատկեր իւր նկարակերտ, որ ըստ դիւաց պատկերից էր պատճառեալ՝ հրամայէ Տիրանայ կանգնել յեկեղեցւոյ իւրում: Եւ վասն զի առ վտանգի երկիւղին իւրովի Տիրան տարեալ զպատկերն կանգնէր յեկեղեցւոյ իւրում ՚ի Մոփ գաւառի, վասն այնորիկ դիպեալ ՚ի տեղին սուրբն Յուսիկ հոգևոր վարդապետութեամբ տրոհել զնա ՚ի շար մտածութենէն հնարէր: Իսկ իբրև իննոյր զլսելիքն առ ՚ի շիւնի՝ յափշտակեալ ապա զպատկերն ՚ի ձեռաց նորա և ընկեցեալ յերկիր և տրորեալ ոտիւք ՚ի վերայ՝ խորտակէր. ընդ որ և ՚ի շարութիւն իսկ Տիրանայ բորբոքեալ՝ հրամայէ հարկանել զնա վարոցօք, մինչև անդէն զհոգին աւանդել: Իսկ ծերունին Դանիէլ վասն այնպիսի շար

նյան դաշտում ձիու ոտքերի տակ են գցում ու սպանում սքանչելի մանուկ Գրիգորիսին, որը սուրբ Գրիգորի տոհմից էր և Աղվանքում եպիսկոպոս էր կարգված: Եվ նրա սուրբ մարմինը տանում թաղում են Ամարաս գյուղում, որը Փոքր Սյունիքում է:

Դրանից հետո մեծն Վրթանեսը գնում է Կոստանդոս կայսեր մոտ, Կոստանդիանոսի որդին էր, և նրան թախանձանքով խնդրում է Տրդատի փոխարեն հայաստանցիների վրա թագավոր կարգել նրա որդուն՝ հոսորովին, որպեսզի, ասում է, նա տիրի մեզ՝ ձեր քրիստոսակարգ տերությանը, և շինի, որ մեզ տիրեն պարսից անաստվածները: Նրա խնդիրքը ողջախոհաբար ընդունում է այն սուրբ մարդը և կատարելով խնդրանքը՝ հայաստանցիների վրա թագավոր է կարգում հոսորովին, իսկ հոսորովի մահից հետո մեծն Վրթանեսը, իր հետ վերցնելով հոսորովի որդի Տիրանին, շարժվում գնում է Կոստանդինոս կայսեր մոտ, որպեսզի նա նրան թագադրի իր հոր փոխարեն: Իսկ կայսրը, առաջվա նման, նրան մեծարելով, սիրով նրա խնդրանքը կատարելով և Տիրանին առողջ-փառոք թագադրելով՝ ուղարկում է Հայաստան, որը գալով տիրում է հայրենի տերությանը: Իսկ հետո ընտիր անոթը, Աստու խորքերի խորհրդածուն և առաքելական ավանդների քարոզիչը՝ մեծն Վրթանեսը, ծերանալով ու հայրապետական աթոռին տասներեք տարի նստելուց հետո այս աշխարհից տեղափոխվում է ողջերի աշխարհը: Նրան տանում թաղում են Թորգան գյուղում, իր հայրերի մոտ: Աթոռին հաջորդում է նրա որդին՝ Հուսիկը, որը լինելով հայրերի առաքելության հետևող՝ միշտ հանդես էր գալիս տարբեր բարեկարգություններով:

Բայց Կոստանդոսի մահից հետո Հոսմում թագավորելով անօրեն Հուլիանոսը և հոխորտալով Աստու ուսմունքի դեմ՝ կռապաշտ է դառնում, ուրանում է Քրիստոսին և հալածանք հարուցում եկեղեցիների դեմ: Ապա պատանդներ վերցնելով մեր Տիրանից՝ նրան դարձնում է իր կամակատարը, և ապա իր նկարակերտ պատկերը, որը դեերի պատկերի նման էր պատրաստված, Տիրանին հրամայում է գնել իր եկեղեցում: Եվ քանի որ վտանգի երկյուղից Տիրանը պատկերը տանում գնում է Մոփաց գավառի իր եկեղեցում, այդ պատճառով սուրբ Հուսիկը, հանդիպելով այդ տեղում, ջանում էր հոգևոր վարդապետությամբ զատել նրան այդ շար մտածությունից: Բայց երբ [Տիրանը] ականջները փակում է շիւնու համար, նրա ձեռքից [Հուսիկը] հափշտակելով նկարը, գցում է գետին, ոտքերով տրորում ու ջարդում է: Դրա վրա էլ շարությունից ավելի է բորբոքվում Տիրանը և հրամայում է Հուսիկին գավազանով այնքան ծեծել, մինչև որ հոգին ավանդի: Իսկ ծերունի Դանիելն այդ-

անզգամութեանն անիծակուր զարքայն արարեալ, հրամայէ ապա և զնա խեղդամահ առնել, զոր տարեալ հանգուցանեն զնա ի Հացեաց վանս: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն տարեալ զնեն ընդ հարս իւր 'ի զիւզն Քորդան. որ եկաց 'ի հայրապետութեան անդ ամս վեց:

Բայց քանզի որդիք սրբոյ Յուսկանն՝ Պապ և Աթանագինէս, ըստ որում խաւարեցուցին իսկ զսիրտս իւրեանց անմտութեամբ՝ ընդ նմին և սարսափելի մահ անձանց իւրեանց նիւթեցին. զի հրացայտ ցոլմունք 'ի վայր հոսեալ՝ սատակէր զերկոսեանն 'ի միում տեղոջ: Մանկիկ մի փոքրիկ՝ ներսէս անուն, միայն թողլով իւր որդի Աթանագինէս, որ յայնժամ էր 'ի վարժս ուսման 'ի Կեսարիայ: Եւ ապա վասն ոչ գտանելոյ այր յազգէ սրբոյն Գրիգորի՝ ընտրեցին զոմն Փառնեքսն անուն յԱշտիշատէ, և կացուցին զնա յաթոռ հայրապետութեան: Սա ոչ աւելի քան զերիս ամս տեւեալ՝ վախճանի: Ապա Արշակ արքայ, որդի Տիրանայ կուրացելոյ ըստ արժանին 'ի Պարսից յարքայէ՝ առաքէ մեծաւ պատուով զներսէս զորդի Աթանագինէայ որդոյ Յուսկանն ըստ առաջնոյ կարգին 'ի Կեսարիայ ձեռնադրիլ 'ի հայրապետութիւն, որ և սքանչելի իմն նշանք պատմի լեալ, զի մինչդեռ կայր ընդ բեմականսն 'ի ձեռնադրութեան անդ շնորհք Հոգոյն սրբոյ աղանակիրպ 'ի վերայ զխոյ նորա հանգուցեալ 'ի զարմացումն զբոլոր կղերիկոսս եկեղեցւոյն ածեալ լինէր: Եւ այսպէս ապա լուսազարդեալ նորա՝ զայ հաստատէ գեղեցկագիր յարմարութեամբ զբոլոր կարգս ուղղութեան, բարենախանձ լինելով 'ի նախանձ հոգեւոր: Եւ նախ ապա զամենայն անգթութեան արմատս խլեալ՝ փոխանակ 'ի ներքս ածէ զողորմութիւն. շինէ և աղբատանոցս առ 'ի միխթարութիւն վշտացեալ մարմնոց մարդկան, ուրկաց և բորոտից և հաշմից և բոլոր վտանգելոց, ոռճիկս նոցա կարգեալ 'ի զիւզից և 'ի գերդաստանաց, զի ոչ լիցի նոցա արտաքս ըստ բնակութիւնս իւրեանց ելանել: Կարգէ և վանորայս և օտարանոցս և հիւրանոցս և տնանկանոցս 'ի քաղաքագիւղս և յաւանս. այլ և յանապատս մենաստանս և խրճիթս կուսակրօնից և միանձանց յարդարէ. բառնայ և զմերձաւոր խնամութիւնս և կոծադիր ոճիրս 'ի վերայ մեռելոց: Եւ ապա այնուհետև ոչ իբրև զբարբարոսս այլանդակս, այլ իբրև զհամեստագոյն քաղաքացիս լինէր տեսանել զաշխարհս մեր: Զայսպիսի բարեկարգութեան ձև և զշուք տեսեալ ապա թագաւորին և նախարարացն Հայոց, այլ և զխոստամբեր վարս նորա ճգնողականս՝ 'ի մտի եղեալ ընդ այլոց ևս ոմանց և զնա ևս նախակարգել 'ի պատիւ պատրիարքութեան: Քանզի փոքր ինչ յառաջ քան զայս Կոստանդոս որդի մեծին Կոստանդիանոսի, յմփեսոսէ 'ի Կոստանդինուպօլիս զնշխարս ոսկերաց Յովհաննու Աւետարանչին փոխեալ, և յայնմանէ համարձակութիւն առեալ պատրիարք 'ի Կոստանդինուպօլիս կացուցանէ: Ապա ըստ նմին

պիսի շար անզգամութեան համար անիծում է արքային, որը հրամայում է նրան նույնպես խեղդամահ առնել. նրան տանում թաղում են Հացեաց վանքում: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը տանում դնում են Քորդան գյուղում, իր հայրերի մոտ. Հուսիկը հայրապետական աթոռին մնաց վեց տարի:

Եվ քանի որ սուրբ Հուսիկի որդիները՝ Պապը և Աթանագինեսը, անմտութեամբ խավարեցրին իրենց սրտերը, դրանով իսկ իրենց համար սարսափելի մահ նյութեցին, որովհետև հրացայտ շանթերը վայր հոսելով, երկուսին էլ սպանում են նույն տեղում: Աթանագինէս ներսես անունով մի փոքրիկ մանկիկ է թողնում, որն այն ժամանակ ուսում էր ստանում Կեսարիայում: Եվ սուրբ Գրիգորի ազգից ոչ ոքի չգտնելով՝ ընտրեցին Փառնեքսն անունով մեկին, որն Աշտիշատից էր, և նրան նստեցրին հայրապետական աթոռին: Երեք տարուց ավելի շտեմած՝ նա վախճանվում է: Ապա Արշակ արքան՝ պարսիկների կողմից արժանիորեն կուրացված Տիրանի որդին, Հուսիկի որդի Աթանագինէի որդի ներսեսին մեծ պատվով առաքում է Կեսարիա՝ առաջվա նման ձեռնադրվելու հայրապետութեան համար: Եվ պատմում են, որ քահանան մինչդեռ ձեռնադրում էր նրան, Սուրբ Հոգու շնորհք աղավնու կերպարանքով իջնում է նրա գլխին՝ զարմացնելով եկեղեցու բոլոր կղերականներին: Եվ այդպես լուսազարդվելով՝ նա զալիս ու գեղեցկագիր հարմարութեամբ հաստատում է բոլոր ուղիղ կարգերը՝ բարենախանձ լինելով հոգեւոր եռանդի համար: Նախ՝ պոկելով անգթութեան բոլոր արմատները՝ նրանց փոխարեն ներս է բերում ողորմութիւնը: Քոստոսների, բորոտների, հաշմանդամների, բոլոր նեղյալների վշտացած մարմինների միխթարութեան համար շինում է աղբատանոցներ, նրանց համար ոռճիկ է կարգում գյուղերից ու կալվածքներից, որպեսզի իրենց բնակութեան վայրերից դուրս շնան: Նա բարեկարգում է նաև գյուղաքաղաքներում ու ավաններում եղած վանքերը, իջևանատները, հյուրանոցները և կուսակրօնների ու ճգնավորների խրճիթները, վերացնում է խնամիութիւնը մերձավորների միջև և մեռելների վրա դառն լացուկոծ անելը: Գրանից հետո մեր ժողովրդին կարելի էր տեսնել ոչ թե որպես այլանդակ բարբարոսներ, այլ որպես համեստ քաղաքացիներ: Հայոց թագավորն ու նախարարները, այսպիսի բարեկարգութեան ձև ու շուք տեսնելով, ինչպես նաև նրա ճգնողական ու համբերատար վարքը ուրիշների հետ համեմատելով՝ նրան ևս պատրիարքութեան պատվի են արժանացնում: Քանի որ մի փոքր առաջ, քան մեծն Կոստանդիանոսի այս Կոստանդոս որդին, Հովհաննես ավետարանչի ոսկորների նշխարները Եփեսոսից Կոստանդինուպօլիս էին տե-

չայսմ պատճառի համարձակութիւն և Երուսաղէմացոցն առեալ՝ զիւրեանցն ևս աթոռ հաստատէին, 'ի պատիւ պատրիարքութեան իրաւունս համարեալ ըստ որում և 'ի նմա գոլ տեսեալ եղև բանին շօր ծնունդ և ընդ մարդկան շրջիլ, և 'ի Յովհաննէ մկրտիլ, և խաչիլ, թաղիլ և յերրորդ աւուր յառնել: Եւ վասն զի ցայն վայր շորք միայն էին ընդ երկրաւ պատրիարք ըստ շորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին յԱնտիոք, Մարկոսին յԱղէքսանդրիա, Ղուկասն 'ի Հոսմ և Յովհաննուն յԵփեսոս. ապա յայսմանէ իրակերտութեանց վեց բովանդակեալ կային: Ըստ սմին սակի ապա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին 'ի պատրիարքութիւն տանս թորգոմայ զմեծն Ներսէս, փաստս իրաւախորհս ըստ արժանին 'ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր՝ զԲարթոլղիմէոս և զԹաղէոս, որք Ասքանագեանս ազին վիճակեցան 'ի Տեսունէ քարոզք և աւետարանիչք. և նըշխարեալ ոսկերք նոցա կան 'ի միջի մերում, զորոց և զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս: Եւ ապա խորհուրդն զգործն կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարքութեան, որ կայ և մնալ պահեալ մինչև ցլաւիտեանս ժամանակաց: Եւ յայսպէս ապա նահապետութիւն խորհրդոյ եկեղեցւոյ և 'ի մերումս աշխարհի լցաւ բովանդակաբար՝ ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պատուեալ զգլխաւորս արքեպիսկոպոսոսացն Վրաց և Աղուանից՝ արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա կարգեալ: Իսկ 'ի Սեբաստիայ և 'ի Մելիտինէ և 'ի Մարտիրոսաց քաղաքին մետրապօլիտս կացուցանէին: Իսկ Եպիսկոպոսունս ապա ըստ որոշեալ վիճակացն իւրաքանչիւրոց հաստատէին և քահանայս և սարկաւազունս և կէսսարկաւազս և վերժանօզս և սաղմոսերգոս. այսոթիկ ցանկցիր ընդ բոլոր եկեղեցիս Հայաստանեայցս վայելչապէս յարգարեալ լինէին 'ի փառս Աստուծոյ: Իսկ 'ի նշկահնչն Արշակայ զՎաղէնտիանոս կայսր՝ մեծաւ ցասմամբ ապա Վաղենտինեայ լցեալ՝ սպանանէ զեղբայրն Արշակայ՝ զՏրդատ, զոր 'ի պատանդի առ նմա էր: Զոր ապա զգացեալ մեծին Ներսեսի՝ փութացեալ և առ կայսր հասեալ և 'ի հանդարտութիւն շրջեալ զնորայն կամս, և մեծապատիւ առ 'ի նմանէ լեալ ըստ օրինի պատրիարգաց. և յինքն զորդի սպանելոյն Տրդատայ և զայլս ևս պատանդս հայցեալ՝ առեալ 'ի կայսերէ, դառնայ գայ ի Հայս խաղաղութեամբ բազմաւ:

Այլ 'ի վախճանիլն Վաղէնտիանոսի թագաւորէ անօրէնն Վաղէս՝

դափոխել, և դրանից համարձակութիւն ստանալով՝ Կոստանդնուպոլսում պատրիարք է կարգում: Այդ նույն պատճառով քաջալերվելով՝ նաև երուսաղէմցիներն են իրենց աթոռը հաստատում՝ որպէս պատիվ պատրիարքութեան իրավունք ունենալով, քանի որ այնտեղ հնաբաւոր, եղավ տեսնել շոր Որդու ծնունդը, մարդկանց մեջ շրջելը, Հովհաննէսի կողմից մկրտվելը, խաչվելը, թաղվելը և երրորդ օրը հարութիւն առնելը: Եթէ մինչ այդ ամբողջ երկրում ընդամենը չորս պատրիարքներ կային, ըստ չորս ավետարանիչների՝ Մատթէոսինը՝ Անտիոքում, Մարկոսինը՝ Ալեքսանդրիայում, Ղուկասինը՝ Հոսմում և Հովհաննէսինը՝ Եփեսոսում, իսկ դրանից հետո իրականում ստեղծվեցին վեցը: Ըստ այդմ՝ հետագայում մեր Արշակ թագաւորը և Հայոց նախարարութիւնները, համարձակութիւն ստանալով, թորգոմի տանը պատրիարք կարգեցին մեծն Ներսեսին՝ ըստ արժանվույն մեջ բերելով արդարադատ փաստեր, [այսինքն]՝ մեր սուրբ առաքյալներ Բարդուղիմէոսին և Թաղէոսին, որոնց վիճակվեց Տիրոջ կողմից դառնալ մեր ասքանազան, ազգի [առաջին] քարոզիչներն ու ավետարանիչները: Եվ նրանց նըշխարված ոսկորները գտնվում են մեզանում, և կենդանի մարտիրոս Գրիգորոսն էլ ընդունեց հենց նրանց [առաքյալների] աթոռը: Եվ ապա զործը կատարելով՝ խորհուրդը պատրիարքութեան թիվը հասցնում է յօթի, որը կա և պահպանվում է մինչև հավիտենական ժամանակները: Այսպիսով, եկեղեցու նահապետութեան խորհուրդը ամբողջութեամբ տարածվեց նաև մեր աշխարհում՝ բոլորը մեկտեղ դասակարգելով իննի, Վրաց և Աղվանից գլխավոր արքեպիսկոպոսների հետ միասին, որոնց համար արքեպիսկոպոս էին նշանակվում նրա միջոցով: Իսկ Սեբաստիայում, Մելիտենեում և Մարտիրոսաց քաղաքում մետրապօլիտներ էին նշանակում, Ըստ սահմանված վիճակների քանակի՝ հաստատում էին նաև եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավազներ, կիսասարկավազներ, զպիրներ և սաղմոսերգուներ, որոնք բոլորք տարածվելով հայաստանյայց եկեղեցիներում՝ դրանք զարգարում էին ի փառս Աստծո: Իսկ երբ Արշակ արքան արհամարհում է Վաղենտիանոս կայսրին, վերջինս լցվում է մեծ ցասումով և սպանում է Արշակի ևղբայր Տրդատին, որը նրա մոտ պատանդ էր: Այդ բանն իմանալով՝ մեծն Ներսեսն շտապ հասնում է կայսրի մոտ, հանգստացնում է նրան և նրա կողմից մեծ պատվի արժանանում՝ պատրիարքների կարգի համաձայն: Եվ խնդրելով սպանված Տրդատի որդուն ու մյուս պատանդներին և առնելով կայսրից՝ մեծ խաղաղութեամբ վերադառնում, գալիս է Հայաստան:

Իսկ երբ վախճանվում է Վաղենտիանոսը, թագաւորում է նրա

եղբայր նորին, և վաղվաղակի զմեծ զօրավարն Քէոզոս զօրու մեծաւ առաքէ հրոսակ Արշակայ արքայի, որ և ակամայ իսկ աղաչեալ զմեծն Ներսէս շուի խնդրել զխաղաղութիւն: Ոչ ապա նա անփոյթ առնէ զկորուստենէ վիճակելոց իւրոց. այլ վաղվաղակի առեալ զՊապ՝ որդի Արշակայ, տանի պատանդ առ մեծն Քէոզոս զօրավար. որում և լսող լեալ՝ դառնայ առ կայսր, ընդ իւր տարեալ զպատրիարքն Ներսէս հանդերձ պատանդաւն: Իսկ անօրէնն Վաղէս ոչ իսկ արժանի արար տեսանել զսուրբ այրն Աստուծոյ, այլ ՚ի կղզի մի հեռաւոր զնա հրամայեաց արտասահմանել իւրօքն հանդերձ կղերիւք, յորում ոչինչ ամեննին գտանիւր ոգեպահ պարենի աւուր միոյ: Այլ ՚ի հրամանէ Աստուծոյ ցնդամբ ալեացն ծովն զձուկն արտաքս ընկենլով ՚ի կերակուր նոցա մատակարարէր զամիսս ութ: Բայց յաղագս անօրէն Վաղէսի ասի բան, թէ ըստ հրամանի հզօր ձեռինն Աստուծոյ սուրբ վկայն Գէորգէոս անբմբունի ձեռամբ զնա սատակէր՝ արժանի շար խորհրդոցն նմա հատուցեալ:

Եւ զկնի նորա առնու զթագաւորութիւնն Քէոզոս մեծն և բարեպաշտն և աստուածասէր, որ զամենայն նիւթս խաւարային խորհրդոց փարատեալ ՚ի բաց և զանբիծ հաւատս հիմնացեալ հաստատեաց. և ապա որք ՚ի մետաղս ՚ի Վաղեսէ արտասահմանեալք էին՝ զարձայց յիւրաբանչիւր տեղիս, ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր պահէր՝ մինչև ՚ի ձեռն նորա զամբարիշտ հայհոյութիւնն Մակեդոնի ՚ի ստուգութիւն հաւատոյ ճշմարտութեան դարձուցէ: Եւ ապա ժողով եպիսկոպոսացն միանգամայն իբրև նձ ՚ի Բիւզանդիոն արարեալ՝ նզովեալ մերժեցին ՚ի բաց զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտսն:

Բայց Շապուհ Պարսից արքայի կալեալ և կապեալ զԱրշակ արքայ Հայոց՝ դնէ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. իսկ Արշակայ յայնմ բերդի սրով ՚ի սիրտս խոցեալ՝ իւրովի զինքն զրկէ ՚ի կենաց աստի: Զայսպիսի շար աղէտս մահու նորա լուեալ մեծին Ներսեսի՝ ըզձակերտութեամբ իմն հայցէ յինքնակալէն Քէոզոսէ թագաւորեցուցանել Հայոց զՊապ՝ որդի Արշակայ, զոր և արարեալ իսկ՝ հանդերձ սրբովն Ներսեսի վաղվաղակի առաքէ ՚ի Հայս. որք եկեալ գտին՝ զՄեհրութանն ուրացող բազում զօրք՝ միապետեալ զՀայս: Եւ ապա խմբէին ՚ի պատերազմ ընդ միմեանս ՚ի Չիրաւ. և իբրև յաւէտ իմն պատերազմն սաստկանայր՝ ելանէ ապա մեծն Ներսէս ՚ի լեռն Նպատ և ըստ օրինակին Մովսիսի տարածեալ զբազուկսն ՚ի յերկինս աղերսալի պաղատանօք առ ՚ի Քրիստոսէ հայցէ լինել պաշտպան քրիստոսադոշմ բանակին, որով և պար-

եղբայր՝ անօրեն Վաղեսը, որն անմիջապես մեծ զօրավար Քեոզոսին մեծ զօրքով առաքում է Արշակ արքայի վրա, որն ստիպված աղաչում է մեծն Ներսեսին՝ զնալ և խնդրել խաղաղություն: Նա չի անտեսում իրենց վիճակված կորուստը. այլ նաև անմիջապես վերցնելով Արշակի որդուն՝ Պապին, որպես պատանդ է տանում մեծն Քեոզոս զօրավարի մոտ: Դրան լսելով՝ [Պապը] վերադառնում է կայսրի մոտ՝ իր հետ տանելով նաև Ներսես պատրիարքին պատանդների հետ միասին: Իսկ անօրեն Վաղեսը արժանի չհամարեց անգամ տեսնել Աստծու սուրբ մարդուն, բայց հրամայեց՝ նրան հոգևորականների հետ միասին աքսորել հեռավոր մի կղզի, որտեղ մեկ օրվա ապրելու համար ուտելիք էլ չէր գտնվում: Բայց Աստծու հրամանով ծովի ալիքները ամբողջ էին զցում և նրանց համար ութ ամիս որպես կերակուր մատակարարում: Բայց անօրեն Վաղեսի մասին ասվում է, թե Աստծու հզոր հրամանով սուրբ վկա Գեորգեսը անիմանալի ձեռքով սպանում է նրան՝ շարախորհուրդների դիմաց նրան հատուցելով արժանին:

Նրանից հետո թագավորությունը վերցնում է բարեպաշտ ու աստվածասեր մեծն Քեոզոսը, որը հեռացնելով խավար մտքի բոլոր նյութերը՝ հիմնադրում ու հաստատում է անբիծ հավատը, և ովքեր Վաղեսի կողմից տաժանակիր աքսոր էին քշված, նրանց վերադարձնում է իրենց տեղերը: Նրանց հետ բերելով նաև մեծն Ներսեսին՝ նրան պահում է իր մոտ, մինչև որ նրա միջոցով Մակեդոնի ամբարիշտ հայհոյությունը ստույգ ու ճշմարիտ հավատի փոխի: Եվ ապա Բյուզանդիայում մոտավորապես նձ [150] եպիսկոպոսներ միասին ժողով անելով՝ նզովեցին ու մերժեցին Մակեդոնին և հոգու դեմ բոլոր կովոչներին:

Բայց Պարսից Շապուհ արքան բռնում է Հայոց Արշակ արքային և նրան կապում, դնում է Անուշ կոչված բերդում, իսկ Արշակը, սրով խփելով սրտին, ինքն իրեն զրկում է այս կյանքից: Նրա մահվան այդ շար աղետը լսելով՝ մեծն Ներսեսը թախանձանքով խնդրում է Քեոզոս ինքնակալին՝ Հայաստանում թագավոր կարգել Արշակի որդուն՝ Պապին: Այդ բանը կատարելով՝ նրան սուրբ Ներսեսի հետ միասին անմիջապես ուղարկում է Հայաստան: Տեղ հասնելով տեսնում են, որ ուրացող Մեհրութանը ինքնազուխ կերպով մեծ զօրքով տիրել է Հայաստանին: Եվ ապա նրանք հավաքվում են Չիրավում՝ միմյանց դեմ կովելու համար: Երբ պատերազմը էլ ավելի է սաստկանում, մեծն Ներսեսը բարձրանում է Նպատ լեռան վրա և Մովսիսի նման բազուկները տարածելով դեպի երկինք՝ աղերսալի պաղատանքով Քրիստոսից խնդ-

* Թերևս տրադում զօրքոք:

* Թերևս՝ տրադում զօրքով:

տեցանն իսկ աստուածամարտ մարտուցեալքն: Եւ բանակքն Հայոց զօրացեալք՝ դիակամբք թշնամեացն լցին զառ ՚ի ստորին զամենայն. ուր և ձերբակալ իսկ արարեալ Սմբատայ զպիղծն Մեհրուծան Արծրունի և երկաթ բոլորեալ ՚ի ձև պսակի՝ և շանթիւք հրոյ շողացուցեալ՝ դնէ ՚ի գլուխ նորա. և այնպէս զնա սատակեալ: Բայց Պապ արքայ միշտ հրապոյրս ինքն կրեալ ՚ի ճակաճան աղտեղի գործոց, վասն այնորիկ ապա հանապազ կշտամբեալ և յանդիմանեալ լինէր ՚ի սրբոյն Ներսիսէ: Ընդ որում յաւէտ զշարեալ Պապայ և յայտնի ինչ ոչ իշխնցեալ առնել՝ տայ նմա արբուցումն մահու ՚ի գիւղն Խաղ. և լուծեալ զնա ՚ի կենացս իբրև ՚ի լքմեղս իմն՝ տարեալ թաղէին զնա ՚ի Թիլն աւանի. որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեան ամս երեսուն և չորս:

Զինի սորա ապա կացուցանեն յաթոռ նորա զՇահակ ՚ի զաւակէ Ալբիանոսի, այր գովելի և լի առաքինութեամբ և բարեկարգութեամբ կրօնից, ոչ ևս ըստ սովորութեանն առաջնոյ առաքեալ զնա ՚ի Կեսարիայ, այլ լքեալ ՚ի բաց զօրէնն առաջին՝ ըստ օրինի պատրիարգաց կալան կարգ ժողով եպիսկոպոսաց ձեռնադրել որպէս Անտիոք, և Աղեքսանդր* և Հոսմ և Եփեսոս և Կոստանդնուպոլիս և Երուսաղէմ, զի մի՛ այլոց ոմանց ընդ ձեռամբ անկցի որ ինքնակալութեամբն է պատուեալ պատրիարգութիւն:

Իսկ յետ այսորիկ իբրև ըմբռնեալ սպանաւ Պապ արքայ ինքնակալէն Թէոդոսէ, և փոխանակ նորա զՎարազդատ ՚ի տանէ Արշակունեաց թագաւորեցոյց: Յերկրորդ ամի սորա վախճանի պատրիարգն Շահակ՝ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց, և եղբայր նորուն Զաւէն հաստատի յաթոռ նորա՝ նորին առաքինահրաշ վարուք պայծառացեալ: Ապա և զՎարազդատ ևս մեծն Թէոդոս արտասահմանեալ ՚ի Թուլիս կղզի Ռփկիանոսի՝ թագաւորեցուցանէ միանգամայն զերկոսին որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎարազդատ: Իսկ յերկրորդ ամի Արշակայ՝ իբրև եկաց Զաւէն ՚ի հայրապետութեան ամս երեք, փոխեալ ՚ի կենաց աստի, կալաւ զկնի նորա զաթոռն Ասպուրակէս եղբայր նորուն՝ ՚ի նոցին առաքինութիւնսն յառաջադէմ գտեալ: Բայց Շապուհ արքայ Պարսից զնոսրով ոմն Արշակունի թագաւորեցուցանէ իւրոյ կողմանն բաժնի. վասն զի Արշակ տիրել հաճեցաւ արևմտեայ կողմանն Յունական բաժնին: Այլ երկոցունց սոցա զվարս և զկարգս և զարութիւնս և զանարութիւնս և զպատերազմունս՝ թէ պիտոյ է քեզ, բովանդակարար ցուցցէ քեզ Պատմութիւնն Մովսեսի Խորենացոյն:

* Թերևս «Աղեքսանդրիան»:

րում է պաշտպան լինել քրիստոնյա բանակին, որի միջոցով էլ պարտվեցին աստծու դեմ մարտնչողները: Եվ Հայոց բանակը զորանալով ամբողջ ստորուտը լցնում է թշնամու գիակներով: Այնտեղ Սմբատը բռնում է պիղծ Մեհրուծան Արծրունուն և երկաթը պսակաձև բուրեղով՝ հրով շիկացնում ու դնում է նրա գլխին և այդպես սպանում նրան: Բայց քանի որ Պապը միշտ համակված էր ցանկասեր ու աղտեղի գործերով, այդ պատճառով նրան շարունակ կշտամբում ու հանդիմանում էր սուրբ Ներսեսը: Դրա վրա ավելի շարանալով և չհամարձակվելով բացահայտ որևէ բան անել, [Պապը] անմեղ ձեռնալով՝ Խաղ գյուղում նրան թունավորում է ու մեռցնում, [Ներսեսին] տանում թաղում են Թիլ ավանում. նա հայրապետական աթոռին տիրել էր երեսունչորս տարի:

Ներսեսից հետո նրա աթոռին նստեցնում են Շահակին, որը Ալբիանոսի զավակից էր: Շահակը գովելի մարդ էր՝ լի կրոնական առաքինությամբ և բարեկարգությամբ: Առաջվա սովորության համաձայն՝ նրան Կեսարիա շին ուղարկում, այլ անտեսելով այդ կարգը՝ պատրիարքների կանոնով ձեռնադրելու համար եպիսկոպոսների ժողով են անում, ինչպես Անտիոքը, Աղեքսանդրը*, Հոսմը, Եփեսոսը, Կոստանդնուպոլիսը և Երուսաղէմը¹⁸, որպեսզի ուրիշների ձեռքի տակ չընկնի, որ ինքնիշխան կերպով մեծարել էր պատրիարգությունը:

Դրանից հետո, երբ Պապ թագավորը բռնվեց ու սպանվեց ինքնակալ Թեոդոսի կողմից, նրա փոխարեն [Թեոդոսը] թագավոր կարգեց Վարազդատին, որը Արշակունյաց տնից էր: Մրա երկրորդ տարում վախճանվում է Շահակ պատրիարքը՝ հայրապետական աթոռին մնալով վեց տարի, և աթոռին նստում է նրա եղբայր Զավենը՝ փառավորվելով նույն առաքինահրաշ վարքով: Այնուհետև մեծն Թեոդոսը, Վարազդատին ևս աքսորելով Օվկիանոսի¹⁹ Թուլիս կղզին, միանգամից թագավոր է նշանակում Պապի երկու որդիներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին: Իսկ Արշակի երկրորդ տարում, երբ Զավենը հայրապետական աթոռին մնաց երեք տարի՝ հեռանալով կյանքից, նրանից հետո աթոռը զրավեց նրա եղբայր Ասպուրակեսը՝ նույն առաքինության մեջ առաջադեմ գտնվող մի մարդ: Բայց Պարսից Շապուհ արքան իր կողմի բաժնում թագավոր է կարգում Արշակունի Խոսրով անունով մեկին, քանի որ Արշակը ցանկացավ տիրել հունական մասի արևմտյան կողմին²⁰, Այս երկուսի վարքը, կարգերը, արիությունները, անարիություններն ու պատերազմները, եթե պետք է քեզ, [ընթերցող], այդ ամբողջը քեզ ցույց կտա Մովսես Խորենացու պատմությունը:

* Թերևս՝ «Աղեքսանդրիան»:

Բայց յետ մահուանն Արշակայ՝ Մեսրոպը, որ 'ի Հացեկաց Տարոնոյ՝ և աշակերտեալ մեծին Ներսեսի և էր քարտուղար 'ի դրան արքունի, ընկեցեալ 'ի բաց զպատիւ մարդկային՝ զհետ զնայր երկնաւորին զվարս միայնակեցուցեալն ստացեալ: Բայց զառաջադիմութիւն վարուց նորա և սքանչելիսն, զոր նովաւ Աստուած ցուցանէր, բաւական ցուցցի թեզ յայնցանէ, որ նախ քան զմեզ պատմեցին: Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ հայրապետն մեծ Ասպուրակէս, որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն զամս հինգ: 'Ի տեղի նորա յաջորդէ արքայ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսեսի: Եւ վասն զի սա ստուգապէս գոլով ծնունդ առաքինութեան՝ յիրաւի ապա զհետ սորա ընթանայր սուրբ և արդար վաստակոց հանդէսք. որ յաշխարհի գոլով և իբրև զանապատաւորս ամենայն հեղանաց հանդիսիւ ընդ կարգս աշխարհիս անցուցանէր՝ մըշտընչեանամուռն յողովիք հանդերձ իւրովք աշակերտօքն կատարեալ զպաշտօն բարեկարգութեանն: Իսկ Արտաշիր որդի Շապուհ Պարսից արքային կալեալ զԽոսրով արքայ Հայոց և եղեալ յԱնուշն բերդի՝ և փոխանակ նորա թագաւորեցուցանէ զՎոսմշապուհ եղբայր նորա: Բայց մեծին Սահակայ երթեալ առ Արտաշիր Պարսից արքայ՝ մեծարի առ 'ի նմանէ յաւէտ պատուով. վասն զի արդոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհաւատից, և ապա աշախուղք երեսօք զբոլոր նորա կատարէ զհայցուածս: Իսկ իբրև եկն սուրբն Սահակ և զպարգևեալսն յԱրտաշիւ հաստատեաց 'ի ձեռն մերոյն Վոսմշապուհոյ՝ մեռանի ապա Արտաշիր արքայ Պարսից, և փոխանակ նորա թագաւորէ Վոսմ:

Ընդ այն ժամանակս ապա եկեալ Մեսրոպայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր զոգցես նմա պարգևեալ 'ի տեսութիւնէ շնորհացն Աստուծոյ, իսկ և իսկ 'ի հրամանէն մեծին Սահակայ ժողովէ մանկունս խոհեմամիտս, սրամախոհս, քաջուշեղս, փափկամանկս, և դպրոցս կարգէ ըստ գաւառաց գաւառաց ուսուցանել մեծաւ պնդութեամբ: Յետոյ որոյ շուեալ 'ի Վիրս և անդ ըստ լեզուի նոցա արարեալ նշանագիր՝ վարդապետս և դպրոցս 'ի նմա ևս կարգէ: Եւ ապա իջեալ 'ի կողմն Աղուանից և նոցա ևս ստեղծանէ նշանագիր ըստ կիսահագագ և խեցբեկոր լեզուի նոցա՝ վերակարգելով 'ի նմա ևս աշակերտանոցս: Եւ ապա ինքն դարձեալ դառնայ 'ի Հայս և գտանէ զսուրբ Սահակ անդադար 'ի թարգմանութիւն պարապեալ: Բայց 'ի վախճաննն Վոսմշապուհոյ արքային Հայոց՝ զնայ ապա մեծն Սահակ առ արքայն Պարսից Յազկերտ և աղաչէ արձակել զկապեալն Խոսրով 'ի Հայս փոխանակ Վոսմշապուհոյ. որոյ և կատարեալ իսկ զհայցուածսն սրբոյ առնն՝ տայ

Բայց Արշակի մահից հետո Մեսրոպը, որ Տարոնի Հացեկաց դուղից էր, աշակերտել էր մեծն Ներսեսին և քարտուղար էր արքունիքում, մի կողմ զցելով մարդկային պատիվը, հետևում էր երկնավորին՝ ստանալով միայնակյացի վարք: Բայց նրա առաջադեմ վարքը և սքանչելի գործերը, որ Աստված ցույց էր տալիս նրա միջոցով, դու, [ընթերցող], կարող ես բավարարվել նրանցից, ովքեր պատմեցին մեզինց առաջ: Դրանից հետո վախճանվեց մեծ հայրապետ Ասպուրակեսը, որը հայրապետական աթոռին տիրեց հինգ տարի: Նրա տեղը Խոսրով արքան նստեցնում է Սահակին՝ մեծն Ներսեսի որդուն: Եվ քանի որ նա իսկապես առաքինի ծնունդ էր, իրավամբ նրան էին հետևում սուրբ և արդար գործ կատարողները: Լինելով այս աշխարհում՝ նա անցկացնում էր ճգնավորի հեզ կյանք՝ կիրառելով այս աշխարհի բոլոր կարգ ու կանոնները և իր աշակերտների հետ մշտամուռն աղոթքներով կատարելով բարեկարգ պաշտամունքը: Իսկ Պարսից Շապուհ արքայի որդի Արտաշիրը, բռնելով Հայոց արքա Խոսրովին և նրան զնելով Անուշ բերդում, նրա փոխարեն թագավոր է կարգում նրա եղբայր Վոսմշապուհին: Բայց մեծն Սահակը, գնալով Պարսից արքա Արտաշիրի մոտ, նրա կողմից մեծ պատվի է արժանանում, քանի որ Աստված իր ծառաներին հարգելի ու պատվելի է ցույց տալիս անհավատների առաջ, հետո նա զվարթ դեմքով կատարում է նրա բոլոր խնդրանքները: Իսկ երբ՝ եկավ սուրբ Սահակը, մեր Վոսմշապուհի միջոցով տեղավորեց Արտաշիրից ստացած բոլոր պարգևները: Այնուհետև մեռնում է Պարսից արքա Արտաշիրը, և նրա փոխարեն թագավորում է Վոսմը:

Ապա այդ ժամանակներում գալիս է Մեսրոպը և բերում մեր լեզվի նշանագրերը, որոնք կարծես նրան պարգևվել էին Աստծու նախախնամությամբ: Մեծն Սահակի հրամանով [Մեսրոպը] իսկույն հավաքում է խոհեմ, խելացի, սրամիտ, բարեհնչյուն ձայն ունեցող մանուկներ և տարբեր գավառներում դպրոցներ է բացում ու մեծ ջանքեր թափելով ուսուցանում: Մեսրոպը դրանից հետո գնում է Վրաստան, այնտեղ էլ նրանց լեզվի համաձայն ստեղծում է նշանագրեր և կարգում ուսուցիչներ ու դպրոցներ: Եվ ապա իջնելով Աղվանքի կողմերը՝ նրանց համար ևս ստեղծում է նշանագրեր՝ ըստ նրանց կիսահագագ ու աղճատված լեզվի՝ և այնտեղ ևս բացում է դպրոցներ: Ապա ինքը այնտեղից վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է, որ սուրբ Սահակը անդադար զբաղված է թարգմանությամբ: Բայց երբ վախճանվում է Հայոց արքա Վոսմշապուհը, մեծն Սահակը գնում է Պարսից արքա Հազկերտի մոտ և աղաչում է ազատ արձակել շղթայված Խոսրովին, որպեսզի նա զս Հայաստան և [զթագավորի] Վոսմշապուհի փոխարեն: Կատարելով սուրբ

Խոսարովայ զտէրութիւն Հայոց: Բայց նա 'ի կրկնակի թագաւորելն ոչինչ աւելի քան զմի ամ կեցեալ՝ վախճանի:

Իսկ 'ի վախճանելն Յազկերտի և փոխանակ նորա թագաւորեալ երկրորդն Վոսմ 'ի Պարս: Սա բազում դպան ոճիրս զարթուցանէր 'ի Հայաստանեայս և վրդովէր զամենայն բարեկարգութիւնս յեղծումն և յապականումն հասուցանել. զոր տեսեալ սրբոյն Սահակայ զլարին արկածս՝ զնայ 'ի մասն Յունաց. վասն զի յերկուս ճեղքեալ բաժանեալ էր լայք 'ի մէջ Կայսեր և Պարսից: Իսկ մեծն Քէոզոս թէպէտ և 'ի սկզբան անդ ընդ ակամբ հայէր առ 'ի շնորհունել, սակայն իմացեալ 'ի բազմաց լի զնա աստուածային շնորհօք և ամենայն առաքինազարդ վարուք՝ մեծաւ պատուով և բարի օճանաւ ընդունի իբրև զնոյն ինքն առաքեալ Քրիստոսի. այլ և զնշանագիրսն, որ առ 'ի նոցանէն յԱստուծոյ ընծայեցաւ՝ հրամայէ փութով ուսանել և զծախս դպրոցացն յարքունուստ լինիլ:

Եւ ապա սուրբն Սահակ իսկ և իսկ առաջէ Վարդան թոռն իւր առ արքայն Պարսից Վոսմ խնդրել զխաղաղութիւն. և նորա մեծարեալ զհայցուածս սրբոյն՝ կատարէ, թագաւորեցուցանէ Հայաստանեայցս զԱրտաշէր որդի Վոսմշապհոյ: Սա զի զեղխ էր միշտ 'ի դիճական շարիս անարգել, զոր և պատճառս քսութեան նախարարացն դայն զըտեալ՝ թուեցուցանէին իբր տաղտկացեալ զինքեանս առ 'ի նմանէն՝ դուր Եւ բողոք առ մեծն Սահակ բարձեալ՝ հայցէին կցորդակից ինքեանց առնել և շարախօս առ արքայն Պարսից, զի կա՛մ կալցի 'ի կոտորանս և կա՛մ 'ի բաց ընկեցի թագաւորն Հայոց: Այլ նա թէպէտև զիրս բամբասանացն 'ի սուտ ոչ հնարէր, սակայն մատնել զարքայն իւր հեթանոս արքայի ոչ առնոյր յանձն՝ յուսալով տեսանել զկազմումն պորկոյն և ոչ զընկճումն: «Քա՛ւ՝ ասէ, լիցի ինձ զայլոց զիմս մատնել յուրեանս ոչխար. զի թէ անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբն դրոշմեալ է. պոռնիկ է՝ այլ քրիստոնեայ է. դիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անշաւատ հոգևով. զեղխ է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ»: Եւ այսպէս դախտացեալ իւր ոչխարն ոչ փոխանակէր ընդ առողջ գազանի: Այլ թէպէտ և սուրբն այսպէս արդարախորհ լինէր, սակայն Վոսմայ զլսելիսն շարախոսացն մատուցեալ և առանկ Սուրմակայ, որ զլեզուն սուսեր սատակիչ պատրաստեալ՝ ակնկալեալ փոխանակ սրբոյն Սահակայ դահակալել յաթոռն: Եւ ապա 'ի բանտ զԱրտաշէր արգելեալ և մարդպան պարսիկ Հայոց կացուցեալ՝ և զՍուրմակն շարալեզու փոխանակ սրբոյն

մարդու խնդրանքը՝ նա Խոսարովին է տալիս Հայոց տերութիւնը: Իսկ նա երկրորդ անգամ թագավորելով մեկ տարուց ոչ ավելի՝ վախճանվում է:

Իսկ երբ վախճանվում է Հազկերտը, նրա փոխարեն Պարսկաստանում թագավորում է Վոսմ Երկրորդը: Սա բազում դաժան ոճիրներ է գործում Հայաստանում և վրդովում ամբողջ բարեկարգութիւնը՝ այն հասցնելով ավերման ու ապականման: Այդ շար մարդու կատարածը տեսնելով՝ սուրբ Սահակը գնում է հունական մասը, քանի որ Հայաստանը բաժանված էր ու տրոհված երկու մասի՝ [բյուզանդական] կայսրութիւնն ու Պարսկաստանի միջև²², Իսկ մեծն Քեոզոսը թեպետ սկզբում ծուռ աչքով էր նայում՝ շնորհունելով նրան, սակայն շատերից իմանալով, որ նա լի է աստվածային շնորհքով ու ամեն տեսակի առաքինազարդ վարքով՝ մեծ պատվով ու բարի օգնութեամբ ընդունում է նրան, որպէս Քրիստոսի առաքյալի: Բացի դրանից, նա հրամայում է շտապ կարգով սովորեցնել Աստուծու կողմից նրանց շնորհված նշանագրերը և դպրոցների ծախսերը հոգալ արքունիքի կողմից:

Եվ ապա սուրբ Սահակն իսկույննեթ իբ թոռ Վարդանին ուղարկում է Պարսից արքա Վոսմի մոտ՝ խաղաղութիւն խնդրելու: Եվ նա մեծարելով սրբի խնդրանքը՝ կատարում է դա և հայաստանցիների վրա թագավոր է կարգում Վոսմշապուհի որդի Արտաշէրին: Բայց քանի որ ուսանողակ էր և միշտ շար գործերի մեջ ցանկատեւ, դա քսութիւն պատճառ դարձնելով՝ նախարարները ցույց էին տալիս, որ իրենք նրանից զզվել են: Եվ բողոքելով մեծն Սահակին՝ խնդրում էին իրենց կցորդակից և շարախօս դարձնել Պարսից արքայի առաջ, որպէսզի նա Հայոց թագավորին կա՛մ բանտարկի, կա՛մ հեռացնի: Սահակը այդ բամբասանքները թեև անհիմն չէր համարում, սակայն չէր համաձայնվում հեթանոս արքայի ձեռքը հանձնել իր արքային՝ հույս ունենալով, որ նա կործանումից ետ կկանգնի և չի տապալվի: Նա ասում է. «Չիքի թե իմ մոլորված ոչխարը ես գայլերին տամ, որովհետև թեև նա անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբ է կնքված, պոռնիկ է, բայց քրիստոնեայ է, մարմնով ցանկատեւ է, բայց հոգով անհավատ չէ, վարքով շվայտ է, բայց կրակապաշտ չէ»: Եվ այդպէս իր հիվանդ ոչխարին չէր փոխանակում առողջ գազանի հետ: Չնայած սուրբն այդպէս արդարամիտ էր, սակայն [այդ բանը] շարամիտները Վոսմի ակաւոր լցնում էին, առավել ևս Սուրմակը, որը լեզուն սպանիչ սուսեր դարձնելով՝ ակնկալում էր սուրբ Սահակի փոխարեն նստել աթոռին: Եվ ապա [Վոսմը] բանտարկելով Արտաշէրին և Հայաստանում պարսիկ մարդպան շնշանակելով՝ սուրբ Սահակի փոխարեն կարգում է շարալեզու Սուր-

Սահակայ կացուցանէ. որ ոչ աւելի քան զմի ամ տեւալ՝ հալածի 'ի նոյն նախարարաց:

Յետ որոյ զկնի նորուն կացուցանէ Վոամ զոմն Ասորի Բրգիշոյ՝ այր ապարասան և յափշտակող, որ տանտիկին կանամբք զտուն իւր մատակարարէր: Եւ վասն զի զսա ևս նախարարքն ատեցին՝ ապա տայ զայլ ոմն Ասորի՝ Շմուէլ անուն, որ հետեոյ գտանէր վարուցն Բրգիշոյի առաւել ևս ազահոյժեան մասամբք և մեծին Սահակայ միայն զվարդապետելն հրամայէ և ձեռնադրել՝ զոր Շմուէլն հրամայէ: Բայց մեծն Սահակ յետոյ աղաչեալ 'ի նախարարացն՝ ոչ առնոյր յանձն կրկին առաջնորդ լինել նոցա. սակայն ոչ ինչ կասէր միշտ զհոգևոր կաթն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցոյ: Բայց 'ի վախճանիկն Վոամայ և փոխանակ նորա Յազկերտի որդւոյ նորա թագաւորել, ապա և սուրբն Սահակ հիւանդացեալ հիւանդութիւն մեծ՝ առ Քրիստոս վերափոխի 'ի Բագրուան գաւառի 'ի Բլուրն կոչեցեալ գիւղ. որ զանմարմնոցն յինքեան բերեալ զվարս՝ 'ի մահականացու մարմնի զանմահն թողոյր յիւր յիշատակ բարւոյ, ընդ հրեշտակականսն դասակցելով պարս, գահակարգեալ ևս ընդ այմէ աթոռոցն քրիստոսականացն յանդերանութիւնսն: Իսկ ըզպատուական մարմին նորա տարեալ հանգուցանեն 'ի Տարօն 'ի գիւղն Աշտիշատ:

Բայց զկնի վեցից ամսոց միայն ապա և սուրբն Մեսրոպը փոխի 'ի կենաց աստի 'ի Վաղարշապատ քաղաքի. որ գրեթէ ըստ երկայնոցն զուարթնոց զարգու՝ ամենեցուն զինքն բոլորապէս ցուցանէր: Ուր ապա և նշան սքանչելի 'ի վերայ նորա փայլատակէր խաշանման լուս նշողի առկայացեալ յերկար ժամ՝ մինչև բարձեալ տարան զսուրբ մարմինն 'ի գեօղն Օշական, զհետ ընթանալով դազաղացն նոյն լուսեղէն խաշանման տեսիլն: Եւ անդ 'ի հանգիստ զնա փոխեալ՝ ապա տեսիլն աներևոյթ լինէր:

Բայց զաթոռ հայրապետութեանն տեղապահութեամբ յաջորդէր Յովսէփ քահանայ 'ի Վայոյ ձորոյ 'ի Հողոցմանց գեղջէ. սակայն 'ի հրամանէ Յազկերտի Սուրմակ կատարէ ձեռնադրութեան զլրումն զամս վեց՝ մինչև մեռալ իսկ. և ապա զսուրբն Յովսէփ 'ի ձեռնադրութիւն Հայոց:

Աստ ապա սպառսպուռ 'ի վերջ հասեալ՝ դադարէր թագաւորութիւնն գրոհի Արշակունեաց 'ի Հայաստանեայցս. ընդ նմին և հայրապետութիւնն յազգէ երիցս երանեալ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի: Եւ այլ իւրաքանչիւր զկամս իւր կատարեալ՝ վրդովէր խաղաղութիւնն և խորհանայր բարեզարգութիւնն:

Եւ ապա ոմանք 'ի մերոց նախարարաց գաւաճանեալք 'ի շարէն՝ ուրացան զհաւատս քրիստոնէութեան՝ հեթանոսական օրինաց հնազանդեալք: Իսկ աւագազոյնք երկուք 'ի նոցանէ Շաւասպ Արծրունի և Վնգոյ

մակին, որք մեկ տարուց ոչ ավելի մնալով՝ հալածվում է նույն նախարարների կողմից:

Գրանից հետո նրա փոխարեն Վոամը նշանակում է մի ոմն ասորի Բրգիշոյի՝ անզուսպ ու հափշտակող մի մարդու, որի տունը տանտիկիններն էին սպասարկում: Եվ դրա համար նախարարները նրան ևս ատեցին, և [Վոամը] նշանակում է Շմուել անունով մեկ այլ ասորու, որը հետևող եղավ Բրգիշոյի վարքին առավելապես իր ազահոյժյամբ. Եվ մեծն Սահակին թույլ էր տրվում միայն վարդապետել ու ձեռնադրել: Բայց հետո երբ նախարարները աղաչում են մեծն Սահակին կրկին առաջնորդ լինել, նա հանձն չի առնում, սակայն ոչ մի բան չէր կասեցնում նրան՝ հոգևոր կաթով սնելու եկեղեցու մանուկներին: Երբ վախճանվում է Վոամը, նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Հազկերտը: Այնուհետև սուրբ Սահակը հիվանդանալով ծանր հիվանդությամբ՝ վախճանվում է Բագավան գավառի Բլուր կոչված գյուղում: Անմարմիններին հատուկ վարք ունենալով՝ մահականացու մարմնի մեջ որպես բարի հիշատակ թողնում է անմահականը՝ դասակցելով հրեշտակներին խմբին և այն աշխարհում գահակալելով քրիստոնեական աթոռի աջ կողմում: Իսկ նրա պատվական մարմինը տանում թաղում են Տարոնի Աշտիշատ գյուղում:

Վեց ամիս անց Վաղարշապատ քաղաքում վախճանվում է նաև սուրբ Մեսրոպը, որը բոլորի աչքում գրեթե ներկայանում էր երկնային հրեշտակների նման: Նրա վրա սքանչելի լույս էր փայլատակում՝ երկար ժամանակ մնալով խաշանման լույսի շողի նման: Երբ նրա սուրբ մարմինը վերցրին, տարան Օշական գյուղը, այդ լուսեղեն խաշանման տեսիլը ընթանում էր նրա դազաղի հետևից, Եվ այնտեղ, երբ նրան հողին են հանձնում, տեսիլը աներևութանում է:

Հայրապետական աթոռին տեղապահությամբ հաջորդում է Հովսեփ քահանան, որը Վայո ձորի²³ Հողոցմանց գյուղից էր: Սակայն Հազկերտի հրամանով ձեռնադրությունը վեց տարի, մինչև նրա մեռնելը, կատարում էր Սուրմակը: Եվ ապա Հայաստանի համար ձեռնադրում են սուրբ Հովսեփին:

Այստեղ ապա ամբողջապես հասնելով վերջին՝ դադարում է Արշակունյաց ազգի թագավորությունը Հայաստանում, նրա հետ նաև հայրապետությունը՝ երիցս երանելի մեր Գրիգոր Լուսավորչի ցեղից²⁴. Եվ երբ ամեն մարդ իր կամքն էր կատարում, վրդովվում էր խաղաղությունը, և նսեմանում էր բարեզարգությունը:

Եվ ապա մեր նախարարներից ոմանք, խաբվելով շարի կողմից, ուրացան քրիստոնեական հավատքը՝ հնազանդվելով հեթանոսական կրոնին: Իսկ նրանցից ավելի ավագ երկու անձ՝ Շավասպ Արծրունի

ի Գվին քաղաքէ, հրամայեն շինել զմեհեանն Որմզդական և զտուն հրապաշտութեան: Եւ քրմապետ կարգէր Վնդոյն զորդի իւր զՇերոյ, և դնէր օրէնս ՚ի Պարսիկ մատենէ բազում և անհնարին բարս շարեաց զործոց՝ և լի մթացուցիչ և նսեմական պիղծ ուսմամբ: Լուեալ ապա զայս քաջին Վարդանայ՝ թողին մեծին Սահակայ, թէ շիջաւ բարեկարգութիւնն եկեղեցւոյ և տօնք տարեկանաց տիրացան, յանկարծակի ապա զօր զումարեալ և յանդուզն արձակմամբ ՚ի վերայ հասեալ, գանօրէնն Շաւասպ փայլակնահար իմն սրով սատակէր, և զմարդպանն Մշկան փախստական առնէր. և զպիղծն Վնդոյ ձերբակալ արարեալ՝ յատրուշանի կրակին, զոր շինեաց ինքն իսկ ՚ի Գվին՝ այրէր, և զորդի նորա Շերոյ ՚ի վերայ բազնին զփայտէ կախէր: Եւ ՚ի տեղի բազնին շինէ եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ Սրբոյն Գրիգորի, անդ փոխելով զաթոռ հայրապետութեանն. և հաստատեալ կացուցանէ ՚ի նմա զմեծ հայրապետն Գիւտ: Վասն զի սուրբ հայրապետն Յովսէփ ՚ի մետազս բանտից ըմբռնեալ էր ընդ սրբոց Ղևոնդեանցն, որ թէպէտ զեռես կայր կենդանի, սակայն ոչ պարտ վարկան նախարարքն Հայոց առանց հովուի զհօտն Քրիստոսի թողուլ, զի մի՛ վաքատեսցին ՚ի հեթանոսական գայլոցն. կամ թէ ՚ի հրամանէ սրբոյն իսկ Յովսէփայ այն իրագործէր: Եւ այսպէս ապա վերստին նորոգէր գեղեցիկ կարգ եկեղեցւոյ սրբոյ: Եւ յայնմհետէ ապա հնազանդէին Հայք առաջնորդութեան քաջին Վարդանայ մինչև ցօր մահուան նորա, որ բազում պատերազմունս քաջութեան վասն առ ՚ի Քրիստոս հուատուցն կատարեալ՝ արժանի գտանի առնուլ բազում և այլ ևս բնկերօքն զպսակն անթառամ յանմահ յարբայէն Քրիստոսէ:

Ղկնի այսորիկ ապա լինի կատարումն սրբոյ կաթողիկոսին Յովսէփայ՝ կայեալ զաթոռ հայրապետութեան զամս ութ. ընդ նմին և այլ ևս եպիսկոպոսացն և քահանայիցն Ղևոնդեանց և սարկաւազաց նոցա ՚ի Պարսս յանօրինէն Պերոզէ, որք եղին ՚ի զլուխս իրեանց զպսակն մարտիրոսական կազմեալ յամենասուրբ ձեռացն Աստուծոյ: Զայսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն Գիւտ, որ յմթմոյզ գեղջէ՛ կացեալ ամս տասն յաթոռ հայրապետութեան՝ վախճանի: Եւ զկնի նորա յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Յոհան Մանդակունի, որ առկեալ իսկ էր ամենայն հոգևոր հանձարով. և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պաշտառապէս զամենայն ազօթական ժամանակագրութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. և յարգարէ ևս ճառս զղուշացուցիչս զիսաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգուցն փրկութիւն: Եւ յաւուրս սորա պայազատէր զՀայաստանեալսս Վահան Մամիկոնեան որդի Հմայեկի՛ եղբորորդի սրբոյն Վարդանայ, որ արիաբար յաղթեալ ամենայն զօրաց՝ եկելոյ ՚ի վերայ

և Վնդոն, որ Գվին քաղաքից էր, հրամայում են շինել Որմզդական մեհյան ու կրակապաշտութեան տաճար, Վնդոն իր որդի Շերոյին կարգում է քրմապետ և պարսկական մատյանով բազում անհնարին ու շաք պործերի կարգ է սահմանում՝ խաղար ու նսեմ պիղծ կրոնական օրենքով լի: Քաջ Վարդանը՝ մեծն Սահակի թոռը, լսելով, որ մարեց եկեղեցու բարեկարգութեանը, և տարեկան տոները պատմութեան վերածվեցին, հանկարծակի զորք զումարելով և հանդուզն հարձակմամբ վրաս հասնելով՝ անօրեն Շավասպին կարծես շանթահար սրով սպանում է և Մշկան մարդպանին էլ փախուստի մատնում: Չերբակալելով պիղծ Վնդոյին՝ այրում է Գվինում նրա շինած ատրուշանի վրա, իսկ նրա որդի Շերոյին էլ մեհյանի փայտից կախում: Եվ մեհյանի տեղում կառուցում է մի մեծ եկեղեցի՝ Սուրբ Գրիգոր անվանակոչությամբ՝ այնտեղ տեղափոխելով հայրապետական աթոռը: Եվ հաստատում ու դրան է նստեցնում Գյուտ մեծ հայրապետին: Այդ ժամանակ սուրբ հայրապետներսեւր բանտարկված էր սուրբ Ղևոնդյանների հետ միասին և թևակտ գիտեա ողջ էր, սակայն Հայոց նախարարները հարկ չհամարեցին Քրիստոսի հոտը առանց հովվի թողնել, որպեսզի նրանք ցաթուցրիվ չլինեին հեթանոսական գայլերի կողմից, կամ թե նույն սուրբ Հովսէփի հրամանով այն իրագործվեր: Եվ այդպես վերստին նորոգվում էր սուրբ եկեղեցու գեղեցիկ կարգը: Դրանից հետո հայերը ենթարկվում են քաջ Վարդանի առաջնորդությանը մինչև նրա մահվան օրը: Քրիստոսի հավատի համար բազում խիզախ պատերազմներ մղելով՝ նա արժանի է համարվում իր բազմաթիվ ընկերների հետ միասին անմահ Քրիստոս արքայից ստանալու անթառամ պսակը:

Դրանից հետո մահանում է սուրբ Հովսէփ կաթողիկոսը, որը հայրապետական սջթոռին նստեց ութ տարի: Նրա հետ նաև Ղևոնդյան այլ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկավազներ, որոնք նշանակված էին անօրեն Պերոզի կողմից Պարսկաստանում, իրենց գլխին դրին մարտիրոսական պսակը, որը պատրաստվել էր Աստծու ամենասուրբ ձեռքով: Այդ ժամանակներում Գյուտ մեծ հայրապետը, որը Ոթմսո դյուղից էր, հայրապետական աթոռին նստելով տասը տարի, վախճանվում է: Նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստում է Հոհան Մանդակունին, որը առեցնուն էր ամենայն հոգևոր հանձարով: Կարգեր հորինելով՝ նա պաշտառապէս ճոխացնում է սուրբ եկեղեցու բոլոր ազդեական ժամակարգութեանները և կարգավորում է կյանքին լավ նախելու խրատական ճառերը, որոնք բերում են ողինների փրկութեան: Նրա օրոք Հայաստանում իշխում էր Վահան Մամիկոնյանը՝ Հմայակի որդին, սուրբ Վարդանի եղբորորդին, որը արիաբար հաղթելով իր վրա հարձակված բոլոր

նորա, և ժողովեալ զհարկ աշխարհիս՝ շինէ այնուիկ զեկեղեցիս զաւերեալս ՚ի թշնամեաց՝ թելադրութեամբ և խրատու և աղօթից նպաստիւ սուրբ հայրապետին Յոհաննու Մանգակունուց: Եւ մինչդեռ Պերոզ զկորուստ աշխարհիս Հայոց հնարէր կատարել՝ յանկարծօրէն յաղօթից սրբոյ առնն աստուծոյ Յոհաննու սատակի ՚ի Քուշանաց ինքն և առհասարակ զօրք իւր:

Յետ սորա Վաղարշ թագաւորէ Պարսից, որ բարեխրատուց լսող լեալ՝ ՚ի Վահան զաշխարհս մեր հաւատալոյ: Իսկ մեծ հայրապետն Յոհան Մանգակունի՝ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց, փոխի առ Քրիստոս: Եւ զկնի նորա ապա Բաբգէն ՚ի նորուն յաշակերտութենէ կալաւ զաթոռ հայրապետութեան. յորում ժամանակի Պերոզ թագաւորեալ Պարսից՝ և ՚ի դուռնն զՎահան կոչեալ, ետ նմա զմարգպանութիւն Հայոց և առաքէ ՚ի Հայս: Զայսու ժամանակաւ աստուածահաճոյ վարուք և բարեպաշտ հաւատով երջանիկ արքայն Հոռոմոց Զենոն վախճանէր. որ ՚ի ժամանակի տէրութեան իւրոյ... զլուսասփիռ պայծառատարած ճառագայթաւէտ զհաւատս առաքելական ծաղկեցուցանէր յեկեղեցուց Աստուծոյ: Իսկ յետ սորա քաջանունն Անաստաս՝ կացեալ չաթոռ թագաւորութեանն Հոռոմոց, նմանապէս կամ թէ ևս առաւել ճշմարտասիրաբար և հաճոյակատար Աստուծոյ վարուք հաստատէր զաւանդութիւն բարեպաշտութեան հարցն սրբոց և շրջաբերական թրդթովք նդովեաց զամենայն հերձուածողս՝ ընդ ամենեանն և զժողովն Քաղկեդոնի նդովէր:

Իսկ ապա զկնի ՚ի սմին յայսմ ժամանակի բարեպաշտութեան աշխարհին Հոռոմոց՝ մեծ հայրապետն Հայոց Բաբգէն առնէ ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց և Աղուանից ՚ի նոր քաղաքի ՚ի սուրբ կաթողիկէի ՚ի մայրն եկեղեցեաց Հայոց, որք նմանապէս... խոտեցին զժողովն Քաղկեդոնի... ՚ի նմին հիման սրբոյն Գրիգորի հաստատեալ կային: Եւ այսպէս յայսմ ժամանակի մի հաւատ բարեպաշտութեան առհասարակ հաստատեալ լինէր յաշխարհին Հոռոմոց, Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ հաւասար ամենեցունց... Ի բաց ընկեցեալ զժողովն Քաղկեդոնի: Իսկ իբրև ամբ լն ՚ի վերայ ճշմարիտ հաւատոյն անցանէին, և զկնի Անաստասայ Յուստիանոս... թագաւորէր՝ սա... զանտանելի զվտանգս վշտալից տանջանաց արանց սրբոց և ուղղափառաց ՚ի վերայ հաստատէր. և դարձեալ արեամբ շաղախէր և զյատակս եկեղեցուց սրբոյ: Բայց մեծ հայրապետն Բաբգէն՝ իբրև եկաց յաթոռ հայրապետութեան ամս հինգ, վախճանեցաւ:

Իսկ զկնի սորա զՍամուէլ ՚ի գեղջէն Արծկէոյ նստուցանեն յաթոռ

զորքերին և հաճաքելով երկրի հարկերը՝ դրանցով շինում է թշնամիների կողմից ավերված եկեղեցիները՝ սուրբ հայրապետ Հոհան Մանգակունու հորդորանքով, խրատով ու նպաստավոր աղոթքներով: Եվ մինչդեռ Պերոզը Հայոց աշխարհի կորստյան մասին էր մտածում, Աստու սուրբ մարդու՝ Հոհանի աղոթքների շնորհիվ քուշանների կողմից հանկարծորեն կոտորվում են ինքը և իր ամբողջ զորքը:

Իրանից հետո Պարսկաստանում թագավորում է Վաղարշը, որը անսալով յարի խրատներին՝ մեր աշխարհը վստահում է Վահանին: Իսկ մեծ հայրապետ Հոհան Մանգակունին, հայրապետական աթոռին վեց տարի նստելուց հետո, վախճանվում է: Նրանից հետո հայրապետական աթոռին տիրեց նրա աշակերտներից մեկը՝ Բաբգենը, որի ժամանակ Պերոզը, թագավորելով Պարսկաստանում և Վահանին արքունիք կանչելով, Հայոց մարգպանութունը տալիս է նրան և ուղարկում Հայաստան: Այդ ժամանակներում վախճանվում է աստվածահաճո վարքի ու բարեպաշտ հավատի տեր հունական Զենոն երջանիկ արքան, որը իր իշխանության ժամանակ...²⁵ Աստու եկեղեցում ծաղկեցնում էր առաքելական լուսապայծառ, պայծառատարած, ճառագայթալեռ հավատը: Իսկ սրանից հետո մեծանուն Անաստասը, նստելով հոռոմեական թագավորական աթոռին, բարեպաշտ սուրբ հայրերի ավանդութունները զորացնում էր նույն ձևով կամ առավել ևս ճշմարտասիրաբար և հաճոյակատար Աստու կամքով՝ շրջաբերական թրդթով նդովելով բոլոր հերձվածողներին ու բոլորի հետ նաև՝ Քաղկեդոնական ժողովը:

Իսկ հետո հոռոմեական աշխարհի բարեպաշտության այդ ժամանակներում Հայոց մեծ հայրապետ Բաբգենը Հայոց, Վրաց, Աղվանից եպիսկոպոսների ժողով է անում՝ նոր քաղաքում²⁶, Հայոց եկեղեցիների մայր սուրբ կաթողիկեում..., որոնք նույնպես մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովը... սուրբ Գրիգորի հիմքի վրա էին հաստատված, Եվ այդ ժամանակներում հոռոմեական, հայկական, վրացական և աղվանական աշխարհներում հաստատվել էր բոլորի համար հավասար ու բարեպաշտ մի հավատ..., մերժելով Քաղկեդոնի ժողովը: Իսկ երբ ճշմարիտ հավատի վրայով անցնում է լն [35] տարի, և Անաստասից հետո Հուստիանոսն... է թագավորում, որը... սուրբ ու ուղղափառ մարդկանց համար սահմանում է անտանելի նեղութուններ և վշտալից տանջանքներ և սպա արշամբ շաղախում սուրբ եկեղեցու հատակը: Եվ Բաբգեն մեծ հայրապետը հայրապետական աթոռին հինգ տարի նստելուց հետո վախճանվում է:

Իրանից հետո հայրապետական աթոռին նստեցնում են Սամվելին,

հայրապետութեանն. և յորում ժամանակի Վարդ՝ եղբայր Վահանայ, պայազատէ զՀայս: Եւ սորա ևս կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս տասն՝ վախճանի: Իսկ ապա յետ սորա զՄուշէ՝ ՚ի նահանգէ Կոտէից՝ ՚ի գեղջէ Այլաբերից կացուցանեն ՚ի հայրապետական յաթոռն. յորում ժամանակի մարզպանք Պարսիկք Հայաստաննայցս տիրէին: Սորա կացեալ յաթոռ սրբութեան ամս ութ՝ վախճանի:

Եւ զկնի սորա զՍահակ ՚ի գաւառէն Հարթայ՝ Յզկայ գեղջէ կացուցանեն ՚ի հայրապետական աթոռն: Եւ ՚ի սորին ևս աւուրս մարզպանք Պարսիկք Հայաստաննայցս տիրէին հրամանաւ Կաւատայ արքայի: Սորա լցեալ զաւուրս հայրապետութեան իբրև ամս հինգ՝ վախճանեցաւ և սա: Ապա զՔրիստափոր ՚ի գաւառէ Բագրևանայ ՚ի Տիրաոխճ գեղջէ նստուցանեն յաթոռ հայրապետութեան, որ կալաւ զառաջնորդութիւն ամս վեց: Եւ զկնի սորա զՂևոնդ, որ էր ՚ի Փոքր Եռաստայ՝ կացուցանեն յաթոռ սրբութեան: Յաւուրս սորա խոսրով թագաւորէ Պարսից փոխանակ հօր իւրոյ Կաւատայ. և ապա ապստամբեալ ՚ի նմանէ Վարդանն Մամիկոնեան՝ սպանանէ զմարզպանն Սուրէն ՚ի Գվին քաղաքի, և ինքն հանդերձ ալլօք նախարարօքն գնայ ՚ի ծառայութիւն Յունաց: Իսկ Ղևոնդի կալեալ զաթոռ հայրապետութեան զամս երիս՝ վախճանի: Եւ զկնի սորա զՆերսէս ՚ի գաւառէն Բագրևանայ ՚ի գեղջէ Աշտարակաց ածեալ հաստատեն յաթոռ սրբութեան: ՚ի ժամանակի աստ խոսրով արքայ Պարսից զօր բազում գումարեալ՝ առաքէ հրոսակս Վարդանայ, և լինի պատերազմ սաստիկ ՚ի դաշտին խաղամախայ. և ՚ի մշտաշան աղօթից սրբոյն ներսեսի անհնարին հարուածովք մաշեն զօրքն Վարդանայ զՊարսիկսն: Յաւուրս սորա Մախոծ, որ էր ՚ի Բեշապուհ գաւառէ ՚ի Քունարաստան գեղջէ և յազգէ մոզ, և ըստ սուրբ աւագանին ՚ի մկրտութեանն Յիզտրուզիտ անուանեալ, որ թարգմանի «աստուած ապրեցոյց», բազում շարշարանս կրեալ ՚ի մարզպանէ Վշնասն Վահագրեցոյց, բազում շարշարանս կրեալ ՚ի մարզպանէ Վշնասն Վահագրեցոյց՝ ՚ի Գվին քաղաքի պսակի մարտիրոսական մահուամբ ՚ի Քրիստոսէ: Զոր բարձեալ զսուրբ մարմինն սրբոյ մարտիրոսին՝ մեծի հայրապետին ներսեսի բովանդակ եպիսկոպոսօք և կղերիք եկեղեցոյ՝ եղին մերձ ՚ի սուրբ եկեղեցին կաթողիկոսարանի յարեւիլից կողմանէ, շինեալ ՚ի վերայ վկայարան սուրբ կոփածոյ քարամբբ: Սորա կալեալ զհայրապետական աթոռն իբրև զամս ինն՝ վախճանի: Եւ զկնի սորա զամն Յոհաննէս ՚ի Գարեղենից ՚ի գեղջէ Սնծեղուան կացուցանեն հայրապետ Հայաստաննայցս, որ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս

որը Արծկե գյուղից²⁷ էր: Նրա ժամանակ Հայաստանում իշխում էր Վահանի եղբայր Վարդը: Եվ [Սամվելը], հայրապետական աթոռին նստելով տասը՝ տարի, վախճանվում է: Իսկ նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստեցնում են Մուշեին, որը Կոտայք գավառի Այլաբերք գյուղից²⁸ էր: Նրա ժամանակ Հայաստանում իշխում էին պարսիկ մարզպանները: Հայրապետական աթոռին ութ տարի նստելուց հետո նա վախճանվում է:

Նրանից հետո հայրապետական աթոռին են նստեցնում Սահակին, որը Հարթ գավառի²⁹ Հղուկ գյուղից էր: Նրա օրոք ևս պարսիկ մարզպաններն էին իշխում Հայաստանում՝ Կավթատ արքայի հրամանով: Նրա հայրապետության հինգ տարին լրանալուց հետո նա ևս վախճանվում է: Հետո հայրապետական աթոռին նստեցնում են Քրիստափորին, որը Բագրևան գավառի Տիրաոխճ³⁰ գյուղից էր. նա աթոռակալեց վեց տարի: Նրանից հետո սուրբ աթոռին նստեցնում են Ղևոնդին, որը Փոքր Եռաստ գյուղից³¹ էր: Նրա օրոք Պարսկաստանում թագավորում է Խոսրովը իր հոր՝ Կավթատի փոխարեն: Այնուհետև Վարդան Մամիկոնյանը, ապստամբելով նրա դեմ, Գվին քաղաքում սպանում է մարզպան Սուրենին և այլ նախարարների հետ միասին զնում է ծառայելու հույներին: Իսկ Ղևոնդը, հայրապետական աթոռին նստելով երեք տարի, վախճանվում է: Նրանից հետո Բագրևան գավառի Աշտարակք գյուղից բերում են ներսեսին և նստեցնում սուրբ աթոռին: Այդ ժամանակ Պարսից խոսրով արքան, գումարելով մեծ զորք, հրոսակներ է առաքում Վարդանի դեմ, և մեծ պատերազմ է լինում խաղամախ դաշտում³², և սուրբ ներսեսի մշտաշան աղօթքներով Վարդանի զորքն անխնա կոտորում է պարսիկներին: Նրա օրոք Մաժոխը, որը Բեշապուհ գավառի Քունարաստան գյուղից էր, մոզերի գասից, սուրբ ավագանում մկրտության ժամանակ անվանվեց Հիզտրուզիտ, որը թարգմանվում է «աստված ապրեցրեց»: Բազում շարշարաններ կրելով մարզպան Վշնասն Վահագրեցոյց՝ նա Գրգվին քաղաքում Քրիստոսի կողմից պսակվում է մարտիրոսական մահովամբ: Սուրբ մարտիրոսի սուրբ մարմինը վերցնելով՝ մեծ հայրապետ ներսեսը և եկեղեցու բոլոր եպիսկոպոսներն ու կղերականները տանում թաղում են սուրբ եկեղեցու մոտ, կաթողիկոսարանի արևելյան կողմում՝ ասուած քարերով նրա վրա շինելով սուրբ վկայարան: Հայրապետական աթոռին տիրելով մոտավորապես ինը տարի՝ նա վախճանվում է: Նրանից հետո Հայաստանի հայրապետ են կարգում Գարեղյաններից³³ ոմն Հովհաննեսին, որը Սնծեղվան գյուղից էր: Հայրապետական աթոռին

* Յերուսաղէմ տագրեալն ունի «կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս քսան՝ վախճանի»: ՏՆ՝ ս. 44:

* Երուսաղեմյան հրատարակութունում՝ «կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս քսան՝ վախճանի» (Հայրապետական աթոռին նստելով քսան տարի՝ վախճանվում է):

ժէ՝ վախճանի: Յետ սորա ապա ղՄովսէս զայն Աստուծոյ, որ յնդի-
վարդ գեղջէ, (որ և անեալ և ուսեալ 'ի հայրապետանոցին սրբոյ) կա-
ցուցանեն յաթոռ Սրբոյն Գրիգորի: Յամի տասներորդի հայրապետու-
թեան սորա և երեսներորդի առաջներորդի ամին խոսրովայ՝ որդու
Կաւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի
հինգհարիւր երեսուն երկու ամաց, ապա 'ի հրամանէ մեծին Մովսէսի
քերթոզք և զիտունք արուեստին եշին ղկարդ թուականութեան Քորգո-
մեանս համարոյ, որ է շարժումն յառաջխաղաց և հիմն զանաղան մա-
սանց արուեստին: Եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ ասմար
տօնից տարեկանաց, յայնմ՝հետէ ոչ կարօտանանալին իբրև մուրացիկ
իմն առնելով յայլոց ազգաց ղպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս:

Այս Մովսէս ղԿիրիովն՝ սրբոյ Կաթողիկէի վանաց երէց, ձեռնա-
դրէ յարքեպիսկոպոսութիւն Վրաց նահանգին և Գուգարաց և Եգեթաց-
ոց՝ ըստ օրինակի կարգացն առաջնոց: Իսկ ապա մերձ 'ի վախճանն
Մովսէսի՝ Կիրիոն զճշմարիտ կարգաց և ղկրօնից ուղղութիւնն՝ 'ի բաց
խզեալ, զոր 'ի Հարցն մերոց ուղղափառաց աշակերտեալ էին կողմանքն
այնոքիկ՝ միտէր զհետ... ժողովոյն Քաղկեդոնի, ղկնի փառամոյ ամ-
բարհաւաճութեանն իւրոյ ձգեալ զաւանանեալ զնախահարս աշխարհին:
Ապա վաղվաղակի իսկ 'ի դերև եյանէր խոկացեալ նորայն զաւանա-
նութիւնն: Իսկ Մովսէս բազում մարտումն ընդդէմ նորս եղեալ՝ աս-
տուածամերձ խրատու բանից բարեզղեաց զնա կշտամբէր՝ դառնալ 'ի
շարափառ հրէական մոլորութենէ հայհոյութեանցն 'ի ճշմարիտ գիտու-
թիւնն ըստ Հարցն սրբոց զաւանութեան: Այլ նա ոչ ախորժեալ առնու
զղեղ 'ի դեղատուէ իմաստնոյ՝ իսկոյն ապա հասանէ կատարումն կե-
նաց մեծի հայրապետին Մովսէսի՝ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան
ամս երեսուն*:

Բայց մինչդեռ կենդանի էր սուրբ հայրապետ Մովսէս՝ խոսրով
որդի Կաւատայ արքայի Պարսից յետ բազում մարտից արութեանց և
քաջութեանց և տիրելոյ ազգաց բազմաց ըստ ծագման նշողից աստուա-
ծային լուսոյն 'ի սիրտ նորա՝ 'ի ժամ վախճանի իւրոյ հաւատացեալ
յԱստուած ճշմարիտ և յիրդի նորա միածին և 'ի Հոգին Սուրբ Աստու-
ծոյ, և անարգեալ 'ի բաց զկառմոյ ամբարշտութիւնն՝ խոստովան եղև,
թէ ոչ զոյ այլ աստուած բայց 'ի միոյն միայն, զոր քրիստոնեայքն
պաշտեն: Եւ ապա աւագանին սրբոյ վերստին ծննդեան լուսաւորու-
թեամբ հաղորդի 'ի կենդանարար մարմնոյ և արեան ճեառն, և ողջու-
նեալ զսուրբ Աւետարանն Քրիստոսի համբուրմամբ՝ յետ կրից ասուրց

նստելով ժէ [17] տարի՝ նա վախճանվում է: Նրանից հետո սուրբ Կիրի-
գորի աթոռին նստեցնում են Աստուծու մարդուն՝ Մովսէսին, որը Եղվարդ
դյուրից էր (նա մեծացել ու կրթվել էր սուրբ հայրապետանոցում): Նրա
հայրապետութեան տասներորդ և Պարսից արքա Կավատի որդու՝ Խոս-
րովի երեսունմեկերորդ տարում, լրացավ ու ամբողջացավ հինգ հար-
յուր երեսուներկու տարվա շրջանը: Այնուհետև մեծ Մովսէսի հրամա-
նով գիտնականներն ու արվեստագետները սահմանեցին թորգոմյան⁸⁴
թվականության կարգը, որը առաջնթիւց շարժում էր և արվեստի զա-
նազան մասերի հիմքը: Եվ ըստ հայոց լեզվի տալով տարեկան տոնա-
ցույցը՝ դրանից հետո այլևս կարիք չէին զգում մուրացկանի նման
օտար ազգերից վերցնելու պիտանի խորհուրդների արարողությունները:

Այս Մովսէսը սուրբ կաթողիկէի վաներեց Կյուրիովնին իր նախորդ-
ների օրինակով ձեռնադրում է վրաց նահանգի, գուգարացիների և եգե-
թացիների⁸⁵ արքեպիսկոպոսության համար: Իսկ հետո Մովսէսի վախ-
ճանին մօտիկ Կյուրիոնը, մերժելով ճշմարիտ կարգերը ու կրօնի ուղ-
ղութունը, որ այդ կողմերի [մարդիկ] սովորել էին մեր ուղղափառ
հայերից, ետ է փեքում... Քաղկեդոնի ժողովին իր փառամոյ պոտղու-
թյանը հեռակեղծ ու զավանանելով երկրի նախահայրերին: Հետո ան-
միջապես ի դերև է ելնում նրա մտածած զավանանութունը: Իսկ Մով-
սէսը նրա դեմ բազում մարտեր մղելով՝ աստվածամերձ խրատներով
և բարի խոսքերով նրան կշտամբում էր հրեական հայհոյական հերե-
տիկոս մոլորությունից զատնալու դեպի ճշմարիտ ուսմունքը՝ ըստ սուրբ
հայրերի զավանութեան: Բայց նա չի ցանկանում ղեղ վերցնել իմաս-
տուն բժշկից, և ապա իսկույն հասնում է մեծն Մովսէս հայրապետի
վախճանը, որը հայրապետական աթոռին նստել էր երեսուն տարի*:

Եվ մինչդեռ ողջ էր սուրբ հայրապետ Մովսէսը, Պարսից Կավատ
արքայի որդի խոսրովը բազում խիզախ մարտերից, քաջագործութուն-
ներից, բազում ազգերի տիրելուց հետո վախճանվելուն մօտ նրա սըր-
տում աստվածային լույսը ծագելու ժամանակ հավատում է ճշմարիտ
Աստուծուն, նրա միածին Որդուն և Աստուծու Սուրբ Հոգուն ու արհամար-
չելով ամբարիշտ կառմոյությունը, խոստովանվում է, թէ չկա այլ աստ-
ված, բացի մեկից, որին պաշտում են քրիստոնյաները: Եվ ապա սուրբ
ովագանում լուսավոր ծննդյամբ նա վերստին հաղորդակից է դառնում
Տիրոջ կենդանարար մարմնին ու արյանը և համբուրով ողջունելով
Քրիստոսի սուրբ ավետարանը՝ երեք օր անց վախճանվում է խոր ծե-

* Չբաժանմանէ կենդեցոյն Վրաց 'ի Հայոցն մանրամասն պատմէ Ուխտանէս, որոյ
գրչագիր օրինակ Պատմութեանն գտանի 'ի սեպհական մերում գրագարանի, զոր և ոչ
դանդաղեցուցք 'ի լոյս ընծայել աստարութեամբ մերոց հայրենասիրաց:

* Վրաց կենդեցո՛ւ հայոց կենդեցոյ բաժանման մասին մանրամասն պատմում է
Ուխտանէսը, որի պատմութեան գրչագիր օրինակը գտնվում է մեր սեփական գրագա-
րանում, որը չնք ուշացնի հրատարակել մեր հայրենակիցների օգնությամբ:

վախճանի 'ի բարուք ծերութեան: Եւ բարձեալ զմարմին նորա Քրիստոնէից՝ նուիրական սաղմոսերգութեամբ և քահանայական դասուք տարեալ զնեն 'ի շիրիմս թագաւորացն:

Եւ թագաւորէ որդի նորուն Որմիզդ ընդ նորա, զոր իւրոց իսկ մերձաւորացն և այլոց ևս նախարարաց նենզ գործեալ՝ յիւրումն իսկ զահլճի զնա սպանանեն. և փոխանակ նորա որդի նորուն Խոսրով թագաւորէ: Այլ և սմա ևս 'ի Վահրամայ ումեմնէ իշխանէ, որ թագաւոր զինքն կարգայր՝ նենզ գործեալ, փախստեալ անկանի առ Մորիկ կայսր Հոռոմոց: Իսկ կայսերն օժանդակեալ Խոսրովայ բազում զօրու հանդերձ՝ սպանանի Վահրամն յԻռայ առհասարակ 'ի նոցանէ:

Եւ Խոսրով՝ թոռն հաւատացեալ Խոսրովուն, հաստատի դարձեալ 'ի թագաւորութիւնն Պարսից. և ըստ երախտահատուցն լինելոյ խնւրէ Մորիկ 'ի Խոսրովայ զՄիջագետս Գարայիւ և Մծբնու հանդերձ, և 'ի Հայոց զայն աշխարհ, որ Տանատիրական Գունդն անուանէր՝ բայց յՌատանէն, 'ի Դվին քաղաքէ և յերկուցն ևս գաւառաց, որ է Մասեացոտն և կողմն Արագածու: Զայսոսիկ 'ի բաց դատուցեալ՝ զայն ամենայն Պողու Խոսրով 'ի Մորիկ, 'ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիսար մինչև ցԱռևսան աւան և ցՀացիւն: Ապա կայսեր Մորկայ ձեռնբերիցութեամբ իմն փոփոխումն արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ 'ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր. և նախ զԱրմենին զայն, որ Առաջին Հայքն անուանիր՝ Երկրորդ Հայք զնա Մորիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեաստիայ: Իսկ զԿապաղովկիայ, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիայ՝ և Երկրորդ Հայք նախ անուանիր, կոչէ զնա Երրորդ Հայք և առնէ զնա Եպարքի: Իսկ զՄելիտինէ, որ ունի զհամանուն իւր գաւառս՝ է և Երրորդ Հայք, կոչէ զնա Առաջին Հայք: Իսկ զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն՝ կոչէ զնա Մասն մեծ Հայոց. և Զորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսացալոյս. այսինքն՝ նրփրկերտ, Յուստիանունիստ, զնա գրէ 'ի դիւան արքունի: Դարձեալ զաշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսուպոլիս՝ անուանէ զնա Մեծ մասն Մեծ Հայոց: Եւ որ 'ի Մեծն Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր 'ի ձեռս Հոռոմոց կողմանց անտի ի Բասենոյ մինչև 'ի սահմանս Ասորեստանի Մեծ Հայք զնա կոչէ. իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօք իւրովք հանդերձ՝ Խորագոյն Հայք, և զկողմն Դվին քաղաքի՝ Ներքսագոյն Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մորկայ՝ գրէ 'ի դիւանս արքունի:

Արդ այսոքիկ սակա այսորիկ առ յինէն քեզ երկրորդեալ զրեցաւ, զի մի՝ տգիտութիւն ինչ ինձ վարկցես զայն, զոր յառաջագոյն առ յինէն քեզ պատմեալ եղև Առաջինն և Երկրորդն և Երրորդ և Զորրորդ

րուժյան մեջ: Եվ վերցնելով նրա մարմինը՝ քրիստոնյաները սաղմոսերգութեամբ և քահանայական ժամերգութեամբ տանում թաղում են թագաւորների գերեզմանոցում:

Նրա փոխարեն թագաւորում է նրա որդի Որմիզդը, որը իր իսկ մերձավորների և այլ նախարարների դեմ նենգորեն գործելով՝ հենց իր դահլիճում սպանվում է նրանց կողմից: Նրա փոխարեն թագաւորում է նրա որդի Խոսրովը: Եվ երբ նրա դեմ նենգութուն է գործում ոմն իշխան Վահրամը, որն իրեն էր թագաւոր կոչում, փախչում, ընկնում է հոռոմեական Մորիկ կայսրի մոտ: Իսկ կայսրը Խոսրովին օգնում է մեծաքանակ զորքով, և Իռայում նրանց կողմից սպանվում է Վահրամը:

Եվ Պարսկաստանում դարձյալ թագաւոր է դառնում հավատացյալ Խոսրովի թոռը՝ Խոսրովը: Իսկ Մորիկը երախտահատուց լինելու համար Խոսրովից պահանջում է Միջագետքը Գարայի ու Մծբինի հետ միասին և Հայաստանի այն մասը, որը անվանվում էր Տանուտիրական գունդ³⁶, բացի Ռատանից, Դվին քաղաքից և ևս երկու գավառից, որոնք գտնվում են Մասացոտնի ու Արագածի կողմերում: Իրանք առանձնացնելով՝ մնացած բոլորը Խոսրովը թողնում է Մորիկին, Ընծաքիսար կոչվող լեռից մինչև Առեսան ավանը և Հացիվը: Այնուհետև Մորիկ կայսրը ինքնագլուխ փոփոխում է այն աշխարհների անունները, որոնք հերթականութեամբ գրել էր մեր Արամը: Նախ՝ Արմենին, որն Առաջին Հայք էր կոչվում, Մորիկը կոչնց Երկրորդ Հայք, որի մայրաքաղաքն է Սեաստիան: Կապաղովկիան, որի մայրաքաղաքը Կեսարիան էր, և նախապես Երկրորդ Հայք էր անվանվում, կոչում է Երրորդ Հայք և այն դարձնում է եպարքոսութուն [փոխարքայութուն]: Մելիտենեն, որն ունի իրեն համանուն գավառ, և որը Երրորդ Հայքն էր, կոչում է Առաջին Հայք, Պոնտոսը, որի մայրաքաղաքը Տրապիզոնն է, կոչում է Մեծ Հայքի Մաս, իսկ Զորրորդ կոչված Հայքը, որի մայրաքաղաքն է Մարտիրոսացալոյսը³⁷, այսինքն՝ նփրկերտը կամ Հուստիանունիստը, գրանցում է արքունի դիվանում: Կարնո աշխարհը, որի մայրաքաղաքը Թեոդոսուպոլիսն³⁸ է, անվանում է Մեծ Հայքի Մեծ մաս: Եվ Մեծ Հայքից ինչ մաս որ մնացել էր հոռոմեացիների ձեռքում, Բասենի կողմերից մինչև Ասորեստանի սահմանները, կոչում է Մեծ Հայք, Տայքի կողմերը իր սահմաններով հանդերձ՝ Խորագոյն Հայք, իսկ Դվին քաղաքի կողմը՝ Ներքսագոյն Հայք: Բոլորը այդպես փոփոխելով՝ Մորիկը զըրանք դրանցում է իր արքունի դիվանում:

Արդ՝ [ընթերցող], ինձ տգետ մի՛ կարծիր նրա համար, որ ես կրկին գրեցի այն, ինչ ինձնից ավելի առաջ քեզ պատմել էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Զորրորդ Հայքի մասին, որովհետև առաջին անգամ

Հայք. զի այն առաջինն 'ի մերոյն չկրամայ քաջէ անուանեալ եղև. իսկ այս երկրորդ' 'ի Մօրկայ կայսերէ Հոռոմոց: Եւ արդ այսորիկ քեզ վասն այսոցիկ բաւականացեալ՝ ես դարձեալ 'ի կարգ Պատմութեանս դարձայ:

Խոսրովայ հաստատեալ 'ի Թագաւորութիւնն Պարսից՝ աստանօր Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդ-գէմ բոլոր թշնամեաց նորա. և արիաքար մրցմամբ վանեալ վտանգեալ պրնաւ հակառակորդս նորա՝ յոտին նմա կացուցանէր: Ընդ որ վարմացեալ Խոսրովայ՝ յաւէտ իմն հաճոյանայր Սմբատ յաշս նորա. և բազմօք ոմամբք ընծայական օժտութեամբք զնա պատուախրեալ՝ տայ նմա և զմարդպանութիւն Վրկանայ, իսկ Սմբատայ երթեալ հասեալ յաշխարհն յայն՝ գտանէ անդ զգերեալ ազգս 'ի Հայաստանեայց և բնակեցուցեալս 'ի Թուրքաստան կողմանէ մեծի անապատին, որ Սագաստան անուանի, զլեզու իւրեանց մոռացեալ և զպրութիւնն նուագեալ յոյժ: Որոց և տեսեալ զՍմբատ՝ յաւէտ իմն խրախ լինէին, և 'ի հրամանէ նորոն դարձեալ աշակերտեալ ըստ հայերէն հազազացս սիղորայիցն զլեզուն նորոգէին. և ուսեալ զզպրութիւն հայերէն՝ հաստատէին 'ի հաւատս: Եւ ապա զերէց ոմն 'ի նոցունց իսկ՝ Աբէլ անուն, ևպիսկոպոս նոցա հրամայէ կացուցանել մեծի հայրապետին մերոյ Մովսէսի: Եւ այսպէս վիճակ մեծի աթոռոյ Սրբոյն Գրիգորի 'ի հեռաստան երկրի զնոսա կազմէ մինչև ցայսօր ժամանակի*:

Բայց Սմբատայ, որ մարտի բաջութեամբ գտմենայն թշնամիս Խոսրովու նուաճեալ հնազանդէր՝ յետ բազմաբաղձ բարութիւնս նմա պարգևելոյ Խոսրովու և մեծահարկի մեծարանս զնելոյ, հրամայէ երթալ տեսանել Սմբատայ զերկիր ծննդեան իւրոյ: Իսկ նա յերթայն իւրում ըստ հրամանի Խոսրովայ՝ խնդրէ շինել զեկեղեցին 'ի Դվին քաղաքի, որ էր իսկ անուանակոչութեամբ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ արքայի աշաւորջ երեսօք զհայցուածս նորա լցեալ՝ և այնպէս հրաման առ 'ի նմանէ ընկալեալ՝ շուէ զնայ, և եկեալ հասեալ յիւրական յաշխարհս

* Հայս յինչև նաև Սամուէլ Անեցի և Մխիթար Այրիվանեցի, յորոց առաջին այսպէս գրէ. «Զլն. Աստուծոյ Սմբատ Բագրատունի բազում մարտս յարդարէր՝ և առակ բաշտութեամբ առ թշնամիսն Խոսրովու. վասն որոյ պատուեալ զՍմբատ՝ տայ նմա մարդպանութիւն Վրկանի. և նա երթեալ գտանէ ազգս զերեալս ի Հայոց անդ, որ Սակաստուն կոչի՝ մոռացեալ զլեզու և զզպրութիւն. զոր նորոգեալ Սմբատայ և զՀարէլ ոմն ևպիսկոպոս տայ ձեռնադրել կաթողիկոսին Հայոց»: Իսկ երկրորդն դայս գրէ. «Սմբատ Բագրատունի զնայ ի Երկանք, որ է Սագաստան, և գտանէ Հայք մոռացեալ զլեզու և կարգ ևպիսկոպոս զՀարէլ»:

մեր քաջ Արամն էր անվանել զրանք, իսկ այս երկրորդ անգամ՝ հոռմեական Մորիկ կայսրը: Եվ արդ՝ սրանք այդքանի մասին քեզ բավարար համարելով՝ կվերադառնամ իմ պատմութեան շարագրանքին:

Խոսրովը երբ հաստատվում է Պարսից թագավորության մեջ, այդ մամանակ քաջ Սմբատ Բագրատունին բազմաթիվ դժվարին՝ մարտեր է մղում նրա բոլոր թշնամիների դեմ և արիաքար կռվելով՝ նեղում ու յաղթում է նրա բոլոր հակառակորդներին ու սարքի կանգնեցնում նրան: Գրանով հիանում է Խոսրովը, և Սմբատը էլ ափելի է հաճելի դառնում նրա աչքում: Եվ նրան մեծարելով բազում ընծաներով՝ [Խոսրովը] նրան է տալիս նաև Վրկանի մարդպանությունը: Կնալով ու հասնելով այդ աշխարհը՝ Սմբատը այնտեղ գտնում է Հայաստանից դերված մոզովրդին, որ բնակվել էր Թուրքաստանի մեծ անապատում, որը Սագաստան էր կոչվում: Հայերն [այստեղ] մոռացել էին իրենց լեզուն, և հույժ նվազել էր զպրությունը: Տեսնելով Սմբատին՝ նրանք էլ ափելի են ուրախանում, և նրա հրամանով դարձյալ սովորելով հայերենի նշյունների արտասանությունը՝ նրանք նորոգում են իրենց լեզուն և սովորելով հայերենի զբապրությունը՝ հաստատվում են իրենց հավատքի մեջ: Եվ ապա մեր մեծ հայրապետ Մովսեսը հրամայում է՝ նրանց Արևլ անունով երեցին ևպիսկոպոս կարգել նրանց համար: Այսպիսով սուրբ Գրիգորի մեծ աթոռի վիճակի [թեմի] մեջ են մտնում նաև երկրի ձեռաստաններում [գտնվողները] մինչև այժմ*:

Բայց երբ Սմբատը քաջաբար կռվելով՝ Խոսրովի բոլոր թշնամիներին նվաճում ու հնազանդեցնում է, Խոսրովը բազմաբաղձ բարություններ ու մեծահարկի պատիվ ցույց տալուց հետո հրամայում է նրան զնալ և տեսնել իր ծննդավայրը: Իսկ նա [Սմբատը] իր գույալս ժամանակ խնդրում է Դվին քաղաքում եկեղեցի շինել՝ կոչելով սուրբ Գրիգորի անունով: Արքան ուրախութեամբ կատարում է նրա խնդրանքը: Այդպես արքայից հրաման ստանալով՝ նա մեկնում գրնում է: Եվ զալով-հասնելով իր աշխարհը՝ տեսնում է, որ Հայոց աշ-

* Այս բանը հիշում են նաև Սամուէլ Անեցի և Մխիթար Այրիվանեցի, որոնցից առաջինն այսպէս է գրում. «Շղն [593]. Այստեղ Բագրատունին բազում մարտեր է մղում և առակ բաշտութեամբ՝ Խոսրովի թշնամիների դեմ: Գրա համար մեծարելով Սմբատին՝ նա նրան է տալիս Վրկանի մարդպանությունը: Եվ գնալով այնտեղ՝ նա որոնում է Հայաստանից դերված մոզովրդին այն վայրում, որը Սակաստուն է կոչվում. սրանք մոռացել էին իրենց լեզուն ու զպրությունը: Սմբատը նորոգում է զրանք և Հայոց կաթողիկոսին հրամայում է ոմն Հարելին ձեռնադրել ևպիսկոպոս»: Իսկ երկրորդն ասում է. «Սմբատ Բագրատունին զնում է Վրկանք, այն է՝ Սագաստան, գտնում է իրենց լեզուն մոռացած հայերին և Հարելին կարգում է ևպիսկոպոս»:

յայս և տեսեալ առանց առաջնորդի զաշխարհս Հայոց՝ վասն զի վախճանեալ էր մեծ հայրապետն Մովսէս, ապա կարգէ 'ի վերակացութիւն Հայոց զԱբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս 'ի գեղջէ Աղբաթանից. և քնքն արկանէ հիմն եկեղեցւոյն սրբոյ կոփածոյ քարամբք գեղեցկադիր շինուածիւ՝ կրով ձուլեալ 'ի մի, զի յառաջ յաղիւսոյ և 'ի փայտէ կազմեալ էր նա 'ի սրբոյն Վարդանայ: Իսկ պահնակ ամրոցին ամբաստան առ արքայ լինի իբր վնասակար զնա զոլ բերդին. և վազվազակի հրաման ընդունի, եթէ բերդը քակեսցի և եկեղեցիդ 'ի գմին տեղ շինեսցի: Բայց մեծ հայրապետն Աբրահամ քրիստոսաւանդ կարգօք և առաքինահրաշ երկօք գուն 'ի վերայ գործէ, զի թերևս հնար լիցի դարձուցանել զԿիրիոն և հնազանդեալսն նմա 'ի մոլորութեան ճանապարհէն, այլ նոքա ոչ թերևս զճշմարտութիւնն պատուէին՝ քան թէ միայն զզօշաքաղութեան և զփառամոլ բարոց բոյսս 'ի վեր ընծիւղեալ աճեցուցանէին: Եւ այսպէս ապա զմարդագաւան տօմարն Լեոնի փոխանակէին ընդ առաքելական արանդից երիցս երանեալ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի, որ երաց նոցա զգուն լուսոյ ճշմարիտ աստուածգիտութեան. և այնուհետև բազում եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի հայրապետին Աբրահամու 'ի Դվին քաղաքի հրամանաւ քաջին Սմբատայ և այլոց ևս նախարարացն՝ աստուածամերձ և ամբիժ այցելութեամբ ուշ եղեալ Աստուածային Գրոց, և ստուգազէտ իմացուածիւ ծանուցեալ զուղիղ դաւանութիւն սուրբ Հարցն՝ նդովեցին զԿիրիոն զպառակտիչն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և զամենայն հնազանդեալս և զհամախորհս շարհերեսիութեան. և անէծս ցաւագին ուղղափառ դաւանողաց մերոց նահանգիս 'ի վերայ եղին՝ ոչ բնաւին իսկ ընդ նոսա միաբանիլ, որք զկնի Կիրիոնի շարափառի շեղեցան, և ոչ հաղորդակից նոցա լինել, և ոչ 'ի տուրեառիկ վաճառս ընդ նոսա բերիլ, և ոչ խնամութեամբ իւրք ազգակցիլ. զի մի՛ 'ի ձեռն այսպիսեաց ինչ մերձաւորութեանց ընդ միմեանս հարեալք՝ և վասն այգորիկ վրդովեալ շփոթեցի ամբիժ և ուզիղ հաւատ խոստովանութեան մերոյ դաւանութեան և խրամատեսցի ցանկ առաքելակտն:

Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն Մօրկայ զՅոհան ոմն ի գաւառէ Կոզայ 'ի Բագարան զեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս Յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա 'ի քաղաքադիւղն Ասան, ուր և շինեացն իսկ ինքնին Յոհան զպայծառակերտ քաւարանն սուրբ և շուրջանակի նորա յարգարեաց կալուածս կայանի իւրոյ: Իսկ մեծ հայրապետն Աբրահամ ըստ նախասաց բանին 'ի Դվին քաղաքի բնակէր 'ի

խարհք առանց առաջնորդի է [մնացել], որովհետև վախճանվել էր Մովսեսն մեծ հայրապետը: Նա Հայաստանի վերակացու է կարգում Ռշտունյաց եպիսկոպոս Աբրահամին, որն Աղբաթանք գյուղից էր: Նա գցում է սուրբ եկեղեցու հիմքը ու այն շինում տաշած քարերով, գեղեցկադիր կառուցվածքով և ամրացնում կրով, որովհետև առաջ այն աղյուսով ու փայտով էր կառուցված սուրբ Վարդանի կողմից: Իսկ ամրոցի պահապանը բողոքում է արքային, թե դա բերդին կարող է վնասակար լինել: Իսկույն հրաման է ընդունվում, թե պետք է բերդը քանդել և եկեղեցին նրա տեղում շինել: Բայց Աբրահամ մեծ հայրապետը քրիստոսաավանդ կարգ ու կանոնով և առաքինահրաշ աշխատանքով ջանք է թափում, որպեսզի թերևս հնարավոր լինի Կյուրիոնին ու նրան հնազանդվողներին ետ դարձնել մոլոր ճանապարհից: Բայց նրանք թերևս այնքան ճշմարտությունը չէին հարգում, որքան ընչաքաղցությունը, և փառամոլ բարքի բույսերը վեր ընծյուղելով՝ առնեցնում էին: Եվ այդպիսով Լեոնի մարդագավան տոմարը՝ փոխանակում էին երիցս երանելի սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի առաքելական ավանդի հետ, որ [Գրիգոր Լուսավորիչը] նրանց համար բացել էր ճշմարիտ աստվածագիտության լույսի դուռը: Այնուհետև Աբրահամ մեծ հայրապետը քաջ Սմբատի և այլ նախարարների հրամանով Դվին քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով արեց աստվածային անբիժ նախախնամությամբ ուշադրություններ քննելով Աստվածաշունչը, և ներանք, ճշմարիտ իմացություններ ծանոթանալով սուրբ հայրերի դավանությունը՝ նդովեցին Կյուրիոնին՝ Քրիստոսի եկեղեցու պառակտիչին, և անօրեն հերետիկոսության բոլոր հնազանդալներին ու համախոհներին: Եվ նրանց ենթարկեցին մեր աշխարհի ուղղափառ դավանանքին հետևողների ցավագին անհեծքին, [այն է]՝ բնավ չմիաբանվել նրանց հետ, ովքեր Կյուրիոնի հետևից շեղվեցին զեպի հերետիկոսությունը, ներանք հետ չհաղորդակցվել, առևտուր չանել և խնամիության միջոցով ազգակցություն չհաստատել, որպեսզի միմյանց հետ այդպիսի բարեկամության պատճառով չխաթարվի մեր ճշմարիտ դավանանքի անբիժ ու ուղիղ հավատը, և չխախտվեն առաքելական մատյանների գլուխների ցանկերը:

Դրանից հետո Մորիկ կայսրի հրամանով մի ոմն Հոհանի, որը Կողգավառի Բագարան գյուղից էր, նշանակում են հունական կողմի կաթողիկոս՝ նրան բնակեցնելով Ավան գյուղաքաղաքում, ուր և հենց նա՝ Հոհանը, շինեց պայծառակերտ սուրբ քավարանը ու նրա շուրջն էլ պարդարեց իր բնակավայրի կալվածքներով: Իսկ Աբրահամ մեծ հայրապետը, ինչպես նախապես ասվեց, բնակվում էր պարսկական բաժ-

Պարսից Բաժնի անդ. վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկուցունց ընդ մէջ հատանէր: Եւ թէպէտեւ Յոհան այր ճշմարիտ և արդար էր և առաքինի 'ի վարս... սակայն հակառակաթող գոյով՝ յերկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական ամբողջն. և ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկուքին: Բայց Մմբատ զկնի արիական քաջութեանց և բազմահանդէս երկոց՝ և կրկին անգամ մեծամարտիկն լինելոյ ընդ Եփթաղեայ՝ արքայի Քուշանաց և սպանանելոյ զնա՝ վախճանի 'ի բարուք ծերութեան 'ի Տիզրոն քաղաքի: Եւ բարձեալ տարան զմարմին նորա 'ի Հայք՝ և դնեն 'ի Գարոն, որ 'ի Կոզ գաւառի:

Իսկ զօրքն Մօրկայ ապստամբեալ առ 'ի նմանէ և սպանեալ զնա 'ի պալատանն՝ կացուցանեն փոխանակ նորա զՓոկաս: Իսկ Փոկաս եկեալ զօրօք բազմօք 'ի Բասեան առ ընդ իւրեաւ զՀայաստանեայս նուաճել: Իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ Խոսրովայ հասեալ 'ի Հայս և դիմեալ 'ի վերայ՝ խորտակէր զզօրսն Յունաց, զի ոչ լինէր թիւ սպանելոցն 'ի գաշտին. և ինքն կալեալ զզործ պատերազմի ընդ Կարնայ քաղաքի՝ առնոյր զնա: Եւ յետ երկեամ մի ամաց զբնակիրս քաղաքին յԱհմատան փոխէ: Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յոհան կայր 'ի փախըստականութեան 'ի նմա՝ ընդ նոսին և նա ևս ըմբռնեալ՝ վարեալ 'ի գերութիւն և անդէն վախճանեալ՝ բերաւ 'ի գիւղն Աւան, որ եղաւ մերձ յեկեղեցին, զոր իւր իսկ էր շինեալ. կալեալ զաթող հայրապետութեան ամս իզ: 'Ի նմին իսկ ամի ապա երանելի հայրապետն Աբրահամ լցեալ զթուականն կենաց իւրոց իբրև ամս իզ՝ փոխի և նա յաշխարհէ. և յաջորդէ զաթող նորա Կումիտաս 'ի գեղջէ Աղցից, և փակակալ սրբորոյն Հոփսիմեան վկայարանին՝ Եպիսկոպոս զկնի Մամիկոնեան Տարօնոյ:

Բայց Հերակլի սպանեալ զՓոկաս՝ զորդի իւր ընդ նորա թագաւորեցուցանէ և ինքն զօրու բազմաւ շուէ զնայ յԱսորեստան: Իսկ Խոռեմ հրամանաւ Խոսրովայ առեալ զԵրուսաղէմ՝ անճնարին կոտորածի ուպառէ՝ 'ի նմա զամենայն այր և զբազումս գերէ, ընդ որս և զհայրապետն նոցա զԶաքարիայ. և զքրիստոսընկալ զսուրբ Խաչն տէրունեան 'ի գերութիւն վարէին:

Զայսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն Կումիտաս զվկայարանն սուրբ Հոփսիմեանց, որ նախ խրթին և փոքրատեսակ իմն էր շինեալ՝ ևս հրաշապէս և վայելուչ և նազելի և պայծառ շինուածով յարդարէր. ուր և պատահեալ սուրբ տիկնոջն Հոփսիմեայ՝ ոչ սակաւ լինէր հոգեւոր մխիթարութիւն բնաւ իսկ Հայաստանեայս: Եւ էր նա կնքեալ մա-

նում, Գլին քաղաքում, քանի որ Ազատ գետը երկու բաժինները սահմանազատում էր միմյանցից: Թեև Հոհանը ճշմարիտ, արդար և վարքով աղաքինի մարդ էր... սակայն հակաթող լինելով՝ հայրապետական ամբողջ միատարր միութիւնը ճեղքվել էր երկու հատվածի, և այդ պատճառով երկու կողմերը քիչ հակառակութիւն շունհին իրար դեմ: Բայց Մմբատը, քաջագործութիւններից ու երևելի գործերից հետո, կրկին մեծամարտելով քուշանների արքա Եփթաղեի հետ ու սպանելով նրան, վախճանվում է խոր ծերութեան մեջ, Տիզրոն քաղաքում: Վերջնելով նրա մարմինը՝ տանում են Հայաստան և թաղում 'ի Գարոն, որը գտնվում է Կոզ գաւառում⁴⁰:

Իսկ Մորիկի զօրքը, ապստամբելով նրա դեմ ու պալատում նրան սպանելով, նրա փոխարեն նշանակում է Փոկասին: Մեծ զորքով գալով Բասեն՝ Փոկասն իրեն է ենթարկում հայաստանցիներին: Խոսրովի հրամանով ոմն Աշոտը, հասնելով Հայաստան ու հարձակվելով հունական զօրքի վրա, նրանց այնպես է կոտորում, որ դաշտում քնկածների թիվ չկար: Եվ ինքը պատերազմ սկսելով Կարին քաղաքի դեմ՝ գրավում է այն: Մի երկու տարի անց քաղաքի բնակիչներին տեղափոխում է Ահմատան: Եվ քանի որ ծերունի Հոհան կաթողիկոսը փախուստի մեջ էր և գտնվում էր այնտեղ, նրանց հետ նրան ևս բռնելով՝ բշտում է դերութեան, որտեղ և նա վախճանվեց ու բերվեց Ավան գյուղը և թաղվեց այն եկեղեցուն մոտիկ, որը ինքն էր շինել. նա հայրապետական ամբողջն նստել էր իզ [26] տարի: Նույն տարում վախճանվում է նաև Աբրահամ երանելի հայրապետը իր կյանքի իզ [24-րդ] տարում: Նրան հաջորդում է Կումիտասը⁴¹, որը Աղցից գյուղից էր, հետո սուրբ Հոփսիմյան վկայարանի փակակալը [լինում է] Տարոնի Մամիկոնյան Եպիսկոպոսը:

Բայց Հերակլը սպանում է Փոկասին և նրա փոխարեն թագավոր է կարգում իր որդուն, իսկ ինքը մեծ զորքով շարժվում-դնում է Ասորեստան: Խոսրովի հրամանով Խոռեմը գրավելով Երուսաղեմը՝ անհամար կոտորածով կոտորում է այնտեղի տղամարդկանց, շատերին էլ, նրանց հետ նաև Զաքարիա հայրապետին, գերում է: Նրանք գերի են տանում նաև տերունական քրիստոսաընկալ սուրբ Խաչը:

Այդ ժամանակներում Կումիտաս մեծ հայրապետը սքանչելի, վայելուչ, պանծալի ու լուսավոր շինություններով բարեկարգում էր սուրբ Հոփսիմյանների վկայարանը, որը սկզբում կառուցված էր փոքր ու անկանոն տեսքով: Այնտեղ էլ հանդիպելով սուրբ տիկին Հոփսիմեի [մատուցեին]՝ այն պակաս հոգևոր մխիթարութիւն չէր լինում ամբողջ հայաստանցիների համար: Մասունքը կնքված էր սուրբ Գրիգորի և

տանեալ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ. ապա և մեծի հայրապետին ևս Կուժիտասայ՝ ոչ համարձակեալ բանալ զնա, եղ և զիւր ևս կնիք ՚ի վերայ նորա. իսկ շափ հասակի սուրբ տիկնոջն՝ ինն թիզ և առ շորս մատունս: Ապա շինեալ զեկեղեցին սուրբ՝ և անդ ամփոփեալ ժողովէ զնշխարս սուրբ տիկնոջն ՚ի պատրաստեալ իւր կայանսն: Յետ որոյ ապա քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին, որ ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի՝ շինէ զնա զեղեցկայարմար և չքնաղատես կոփածոյ քարամբբ:

Բայց Կուտաս՝ որդի առաջնոյ Խոսրովայ, սպանեալ զերկրորդն Խոսրով Պարսից արքայ՝ ինքն փոխանակ նորա թագաւորէ: Եւ ապա տուեալ Կուտասայ զմարդպանութիւնն Հայոց Վարազտիրոցի՝ որդւոյ քաջին Սմբատայ, տաքէ զնա յիւրական յաշխարհն: Իսկ եկեալ նորա՝ եզիտ հրաժարեալ ՚ի կենաց աստի զմեծ հայրապետն Կուժիտաս. որ եկաց իսկ յաթոռ հայրապետութեան անդ ամս ութ: Ապա զՔրիստափորոմն յԱքրահամեան տանէ խորհրդակցութեամբ Քեղոզորոսի Ռշտունեաց տեանն՝ կացուցանէ յաթոռ հայրապետութեան: Զսմանէ բան ճառի, թէ քսութիւն իմն յիւրում լեզուի կրէր. և սակս այնորիկ՝ առէ, ասպետն Վարազտիրոց զշարեալ գտանէր ընդ եղբարս իւր: Իսկ ՚ի վերայ այսպիսի համբաւոյ ապա և յընտանեաց տանն քիզք շարբանք ՚ի վերայ յարուցեալ նորա՝ բամբասանս ապիրատս յօղէին. և ապա այնուհետև ոչ ըստ իրաւանց ուղղոց ինչ, այլ կամակար մտօք ըստ կամս անձանց հաստատէին վճիռ՝ անկանիլ նմա ՚ի պատուոյն: Իսկ նորա իւրովի կամաւ խոյս ՚ի շարէն տուեալ՝ երթեալ շինէ միայնարան մեծ մերձ ՚ի գիւղն Ուղեաց, որ ՚ի Մասեացոտան. և բազում միանձունս առ ինքն գումարեալ՝ առաքինաջան երկօք և բազմաշխատ քրտամբք փայլէր պահոց պնդակազմութեամբ և աղօթից պաշտպանութեամբ և ամենապիշեր տքնութեամբ, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս յ:

Ապա փոխանակ նորա կացուցանեն զեզր ՚ի Նիգ դաւառէ ՚ի Փառածնակերտ զեղչէ, որ էր փակակալ սրբոյ Գրիգորի: Յաւուրս սորա վախճանի Կուտաս Պարսից արքայ՝ թողլով զՄագաւորութիւնն Արտաշէրի տղայադիտակ որդւոյ իւրոյ: Իսկ ապա Հերակլ սակս ըզձակերտութեան քրիստոսընկալ նշանի խաչին թագաւորեցուցանէ Պարսից զԽոռեմ, և զխաչն սուրբ փոխարէն իւր առ ՚ի նմանէ հայցեալ, որոյ երթեալ և սպանեալ ՚ի Տիղբոն գտղայ թագաւորն Արտաշիր՝ վազվազակի առաքէ զտէրունեան խաչն առ կայսրն Հերակլ: Եւ իսկ և իսկ ապա զօրքն Խոռեմայ սպանանեն զԽոռեմ ՚ի ճեմարանի իւրոյ ասպարիսին՝ կացուցեալ թագաւոր զԲոր՝ զուսոր Խոսրովու, որ էր կին Խոռեմայ, որ յետ մահու նորա զԽոսրով ոմն յազգէ Մասանայ. իսկ յետ

սուրբ Սահակի մատանիներով: Կուժիտաս մեծ հայրապետի, շտապեալ զազգայնալ ինքն, նրա վրա դրեց նաև իր կնիքը: Սուրբ տիկնոջ ձակվելով բացել այն, նրա վրա դրեց նաև իր կնիքը: Սուրբ տիկնոջ հասակը ինք թիզ շորս մատ էր: Այնուհետև շինելով սուրբ եկեղեցին և հավաքելով այնտեղ, իր պատրաստած տեղում է ամփոփում սուրբ տիկնոջ նշխարները: Գրանից հետո քանդելով Վաղարշապատ քաղաքի սուրբ կաթողիկեի փայտակերտ գմբեթը՝ այն շինում է զեղեցկահարմար և շքնաղատես տաշած քարերով:

Բայց Խոսրով առաջինի որդի Կուտասը, սպանելով Պարսից արքա Խոսրով երկրորդին, նրա փոխարեն ինքն է թագավորում: Եվ ապա Հայոց մարզպանութունը տալով Վարազտիրոցին՝ քաջն Սմբատի որդուն, նրան ուղարկում է իր աշխարհը: Կալով [Հայաստան]՝ նա Կոզուն, նրան ուղարկում է իր աշխարհը: Կալով [Հայաստան]՝ նա Կոմիտաս մեծ հայրապետին գտնում է վախճանված, որը հայրապետական աթոռին նստել էր ութ տարի: Ապա Աքրահամայան տնից ոմն Քրիստափորի Ռշտունյաց տեր Քեղոզորոսի խորհրդով [Վարազտիրոցը] նըստեցնում է հայրապետական աթոռին: Սրա մասին ասվում էր, թե նա խառնակիչ լեզու ուներ, և այդ պատճառով ասպետ Վարազտիրոցը շարացել էր իր եղբայրների դեմ: Եվ հայրենի տանը այսպիսի գրպարտությունների վրա ավելացնելով [նոր] շարախոսությունների՝ հորինում էին անիրավացի բամբասանքներ: Այնուհետև ոչ թե իրավացիորեն, այլ ինքնազուլս իրենց կամքով վճիռ էին կայացնում՝ նրան [Վարազտիրոցին] պատվից զրկելու համար: Իսկ նա [Քրիստափորը], իր կամքով շարից խուսափելով, գնում և շինում է մի մեծ միայնարան Ուղեացքով շարից խուսափելով, գնում և շինում է մի մեծ միայնարան Ուղեացքով շարից խուսափելով, գնում է Մասայացոտնում: Եվ իր մոտ հավաքելով պաշտպաններին՝ նա փայլում էր առաքինի աշխատասիրութեամբ, բազմաշխատ քրտինքով, հաստատուն պահպանողությամբ, աղթքների պաշտպանությամբ, ամեն գիշերվա ժամերգությամբ՝ հայրապետական աթոռին մնալով շորս տարի:

Ապա նրա փոխարեն նշանակում են Նզրին, որը Նիգ գավառի Փառածնակերտ գյուղից էր և Սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] փակակալը: Սրա որոք վախճանվում է Պարսից արքա Կավաթը՝ թագավորութունը թողնելով իր փոքրահասակ որդուն՝ Արտաշիրին: Իսկ հետո Հերակլը խաչքրիստոսընկալ նշանն ունենալու ցանկությամբ Պարսկաստանում թագավոր է կարգում Խոռեմին՝ փոխարենը նրանից խնդրելով սուրբ խաչը: [Խոռեմը] գնում է Տիլբոն, սպանում մանուկ թագավոր Արտաշիրին և տերունական խաչը անմիջապես առաքում է Հերակլ կայսրին: Եվ Խոռեմի զորքը տեղնուտեղը սպանում է Խոռեմին իր ձիարշավաբանում՝ թագավոր դնելով Խոսրովի գուսոր Բորին, որը Խոռեմի կինն էր: Իսկ նրանից հետո [թագավոր են կարգում] Մասանյան ցեղից ոմն

նորա զԱզրմիկ զուտը Խոսրովայ և յետ նորա զՈրմիզդ՝ թողն. Խոսրովայ, զոր խեղդամահ արարին. և զկնի նորա թագաւորէ Յպղկերս՝ թողն Խոսրովայ:

Իսկ Հերակլայ զքրիստոսընկալ խաչն տարեալ զնէ յԵրուսաղեմ ՚ի տեղոջ իւրում: Բայց Մածեծ Գնունի զօրավարի ՚ի Հերակլեայ և առաքի ՚ի Հայս. ապա պատուէր տայ հայրապետին. Եզրի երթալ լինել կցորդակից և հաղորդ կայսեր ՚ի գործ մասին խոստովանութեան հաւատոյ. «Լ՛ եթէ ոչ՝ ասէ, կամիցիս երթալ միակցիլ: արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս»: Եւ Եզրի՝ վասն զի ոչ կարացեալ զատանիլ յիւրոց հաւատացեալ հօտիցն, յանձն առնու երթալ առ Կայսր. Եւ իբրև շոգաւ՝ ոչ տանէր ընդ իւր զՅոհան փակակալ. սրբոյն Գրիգորի, որ էր յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կատարեալ և Աստուածային Գրոց գիտութեան բանիբուն ճանաչէր. այլ զայլ ոմն. զիւր քեռորդի՝ կիսակատար ուսմամբ, առեալ զնայր նովա վճարել զգործ իրին: Եւ ՚ի հանդիպել Կայսերն՝ խնդրեն առ ՚ի նմանէ ձեռնարկ հաւատ նամակի. որ և վաղվազակի իսկ գրեալ ետ նոցա՝ նզովեալ զամենայն հերձուածողս բայց ՚ի ժողովոյն Քաղկեդոնի: Իսկ Եզրի և իւրայոցն տգիտաբար իմն իբր անծանօթ Գրոց Աստուածայնոց՝ ոչ կարացեալ ՚ի միտ առնուլ զխորամանկ հնարիմացութիւն հերձուածոյն, որ ընդ կայսերական ձեռագրին իբր ընդ գրուանաւ էր թաղուցեալ, դաւաճանեալ խաբեցան ընդ նոսա ըստ օրինի տօմարին Լևոնի: Եւ ապա մեծարեալ յարքայէ և ընկալեալ պարգևս զերիւր մասն զիւղաքաղաքին Կողբայ և զազս նորուն բովանդակաբար՝ զառնալ մեծաւ շքով ՚ի տեղի իւր: Իսկ ՚ի շունչ գալ նորա՝ ըստ օրինի սովորական կարգացն կղերք եկեղեցւոյն իւրոյ փութացեալ ընդառաջ լինէին: Բայց փիլիսոփոսն Յոհան, զոր վերադոյն ասացաք՝ ոչ ես ընդ այլոն երթալով լնուլ զսակ հարկին, որ ՚ի վերայ կայր: Եւ մտեալ ՚ի տաճարն՝ խնդիր Յոհաննու լինէր ՚ի հայրապետէն Եզրի: Եւ պատմեցաւ ապա յոմանց Յոհաննու՝ հանդերձ մեղադրութեամբ, «Եթէ ընդէ՞ր ոչ շոգար ընդ առաջ նորա յերկրպագութիւն» առ որս պատասխանի տուեալ ասէ, «Զիտ՞րդ պարտ վարկանիմ յողջոյն կամ յերկրպագութիւն նմա երթալ, որ քակեացն իսկ զսահման կանոնի Հարցն մերոց ուղղափառաց»... Ապա հրամանն Եզրի սաստկանայր ՚ի վերայ. և ակամայ կամօք մուծանէին զՅոհան ՚ի սենեակն: Եւ իբրև յանդիման եղև՝ ասէ կաթողիկոսն, «Խորխաբար իմն ամբարհաւաճութեամբ ընդվզեալ թուիս, վասն այնորիկ ախտակրեալ սրբաիւ ոչ ելիւր ընդառաջ մեր և ոչ տեսիւր զմեզ»: Եւ նա ասէ. «Խորխատումն և ամբարհաւաճութիւն յիս ոչ գտանի, այլ ջատագով ճշմարտութեանն լինել հաւանիմ: Բայց բո յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն

Խոսրովի, նրանից հետո՝ Խոսրովի զուտը Ազրմիկին, նրանից հետո՝ Խոսրովի թոռ Որմիզդին, որին խեղդամահ արեցին, իսկ նրանից հետո թագավորում է Հազկերտը՝ Խոսրովի թոռը:

Իսկ Հերակլը քրիստոսընկալ խաչը տանում է Երուսաղեմ և զնում իր տեղում: Բայց Մածեծ Գնունին զօրավար է նշանակվում Հերակլի կողմից. ու առաքվում Հայաստան, հետո նա Եզր հայրապետին պատվիրում է՝ գնալ ու կայսրի հետ կցորդակից ու մասնակից լինել հավատախոստովանութեան գործին. «և եթէ, ասում է, չկամենաս գնալ ու միաբանվել, մեզ ուրիշ կաթողիկոս կընտրենք»: Եվ Եզրը, քանի որ չի կարողանում բաժանվել իր հավատացյալ հոտից, համաձայնվում է գնալ կայսրի մոտ Եվ հր. նա գնում է, իր հետ չի տանում սուրբ Գրիգորի փակակալ Հոհանին, որն այն ժամանակ կատարյալ փիլիսոփա էր և Աստվածաշնչի գիտութեանը քաջատեղյակ, այլ իր հետ վերցնում է կիսակատար ուսման տեր իր քեռորդուն և գնում է՝ նրա միջոցով գլուխ բերելու գործը: Եվ կայսրին հանդիպելիս նրանից խնդրում են հավատագրի ձեռագիրը, որը իսկույն դրեց ու տվեց նրանց, նզովելով բոլոր հերձվածողներին, բացի Քաղկեդոնի ժողովից: Իսկ Եզրը և նրա յորայինները տգիտութեան ու Աստվածաշնչին անծանօթ լինելու պատճառով չկարողացան բմբունել հերձվածի խորամանկ հնարամտութիւնը, որը կայսերական ձեռագրի տակ էր թաքնված՝ նրանց հետ խաբվելով Լևոնի տոմարի համաձայն: Եվ ապա մեծարվելով արքայի կողմից և ընդունելով նրա պարգևները՝ Կողբ գլուղաքաղաքի երրորդ մասը՝ այնտեղ եղած աղահանքի հետ միասին, վերադառնում է իր տեղը: Իսկ երբ նա վերադառնում է, սովորական կարգի համաձայն՝ իր եկեղեցու կղերականները շտապ նրան ընդառաջ են գնում: Բայց Հոհան փիլիսոփան, որի մասին վերևում ասացինք, մյուսների հետ չգնաց և հարկը չվճարեց, որ դրված էր նրանց վրա: Մտնելով տաճարը՝ Եզր հայրապետին հարցնում են Հոհանի մասին: Ոմանք պատմում են Հոհանի մասին՝ նրան մեղադրելով, թե «Ինչու՞ և չգնացիր ընդառաջ՝ նրան երկրպագելու». նրանց պատասխանելով՝ [Հոհանը] ասում է. «Ինչպե՞ս կարող եմ ողջույնով ու երկրպագութեամբ նրան դիմավորել, որը խախտեց մեր ուղղափառ հայրերի կանոնները»...: Հետո սաստկանում է Եզրի հրամանը, և Հոհանին գոռով մտցնում են նրա սենյակը: Եվ երբ նա ներկայացավ, կաթողիկոսն ասում է. «Հանդուգն, գոռոզ և խոռված ես երևում, այդ պատճառով սրտացավորեն մեզ ընդառաջ շեշար և մեզ շտեմար»: նա պատասխանում է. «Ինձանում հանդգնութիւն ու գոռոզութիւն չկա, այլ ես համաձայն եմ լինել ճշմարտութեան ջատագով: Բայց իրավամբ բո անունը Եզր կըչվեց, քանի որ դեպի եզր տանելով

գի յ Ե զ ր տարեալ հաներ տրոհեցիր զՀայաստանեայս՝ քակեալ զսահման հաւատոյ Հարցն մերոց ուղղափառաց և խրամատեալ զցանկն առաքելական և 'ի մարդագաւան տօմարն լեռնի կործանեալը» Ապա հրամայէ Եզր մուրցացի տանջել զպարանոց նորա և զկզակս. իսկ Յոհանն ձեռս 'ի վեր ամբարձեալ ասէ, թէ «Ահաւասիկ գնացի խնդալով յերեսաց ատենին, զի վասն անուանն Տեառն արժանի եղէ անարգելոյ»։ Եւ զայս ասացեալ՝ ելեալ գնաց։ Եւ երթեալ առկայանայր 'ի Մայրոյ վանս, որ 'ի ծործորս յերինն ամբոցին Բշնոյ. և սակս 'ի նմա բնակելոյն Յոհաննու՝ փոխեալ Եզրի զանուն տեղւոյն Մայրոյ վանաց, Մայրեզում զնա անուանէր, և զՅոհանն՝ Մայրոզումեցի։

Բայց վասն զի յայնմ տեղւոյ ևս հրամայէր զնա հալածել, ապա շուէ զնայ 'ի գաւառն Գարդմանայ. և անդ ապա խոտամբեր վարս իւր ստացեալ՝ նեղ և անձուկ պողոտայիւ հետեի զկնի ամենայն առաքինի վարուց։ Զսմանէ ապա համբաւ ամբաստանութեան պատմի, իբր զառն հերձուածս իմն նմա մուծանել յեկեղեցի սուրբ. սակայն ես ոչ կարեմ հաւանութիւն իմոց կարծեացս տալ վասն այնպիսոյ առնն, թէ զի՛որդ նա կարէր խորհիլ առ 'ի փլուզանել զուղիղ հաւատոյ շինուածս։ Այլ կարծիս իմն ընդունի սիրտ իմ 'ի հակառակագիր և յոխորիմաց այլոց կամաց այս գործ համբաւոյ լեալ։ Բայց եթէ սակս Սարգսի աշակերտի նորա համբաւէ ոք զայնպիսի շար հերձուածս ընծիրեալ՝ և ես ևս ոչ վասն նորա հակառակիմ. զի իմ իսկ ընթերցեալ է զիր վնասու նորա։ Այլ վասն զի Յոհանն 'ի բաց յիւրմէ հալածեաց զՍարգսին, սակս այնորիկ արտաքոյ կամաց նորա ասեմ զնորայն հերձուած։

Իսկ ապա հայրապետն Եզր զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինեալ՝ քակեալ զայն, ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն զնա շինեաց՝ կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով. և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քահանայական դասուց 'ի պաշտօն աստուածային խորանին։

'Ի ժամանակի աստ յայսմիկ վարազտիրոց՝ որդի քաշին Սմբատայ, փախստեայ լեալ յՌոստոմայ իշխանէ Ատրպատականի՝ շուէ զնայ ընտանեօք և աղխիւ առ կայսրն Հերակլ. վասն զի նենգ թագուցեալ յինքեան Ռոստոմայ սպանանել զվարազտիրոց, սակս այնորիկ գնացեալ տարաբնակէր ի Յոնս։ 'Ի սմին յայսմիկ աուուրս կայսրն Հերակլ զԳաւիթ Սահառունի կուրապաղատ արարեալ՝ իշխան Հայոց կացուցանէր. որ մեծաւ ճոխութեամբ և յաղթութեամբ բազմաւ քաղաքավարէր զիշխանութիւնն ամս զ. և 'ի հրամանէ նորուն շինէր իսկ եկեղեցին գեղեցկայարմար, որ 'ի քաղաքագեղն Մրեն։ Իսկ յետ երեամ մի՝ անարգեալ

ու հանելով՝ հայաստանցիներին արոհեցիր և խախտեցիր մեր ուղղափառ հայրերի հավատի սահմանը՝ խաթարելով առաքելական մատչանների գլուխների ցանկերը և կործանելով լեռնի մարդադավան տոմարով»։ Ապա Եզրը հրամայում է բռունցքով խփել նրա պարանոցին ու ծնոտին, իսկ Հոհաննը, ձեռքը վեր բարձրացնելով, ասում է. «Ահավասիկ խնդալով գնացի դատարանի առաջ, որովհետև Տիրոջ անվան համար արժանի եղա անարգվելու»։ Եվ այդ բանն ասելով՝ ելավ գնաց։ Եվ զնում, դադար է առնում Մայրո վանքում, որը գտնվում է Բշնի ամրոցի լեռան ծործորում։ Եվ Հոհանի այնտեղ բնակվելու պատճառով Եզրը փոխում է Մայրո վանքի անունը՝ այն անվանելով Մայրագում, իսկ Հոհանին՝ Մայրազումեցի⁴²։

Բայց քանի որ [Եզրը] հրամայում է այնտեղ էլ նրան հալածել, ապա նա թողնում զնում է Գարգման զավառը։ Եվ այնտեղ վարելով ճգնափորական կյանք՝ նեղ ու անձուկ ճանապարհով հետևում է ամեն մի առաքինի գործի։ Հետագայում նրա մասին ամբաստանություն լուր է տարածվում, իբր թե նա մի դաժան հերձված է մտցրել սուրբ եկեղեցի։ Սակայն ես չեմ կարող հավանություն տալ այդպիսի մարդու մասին ասված կարծիքին, թե նա ինչպե՞ս կարող էր խորհել փլուզելու ուղիղ հավատի շենքը։ Եվ ես այս կարծիքն ընդունում եմ որպես նրա հակառակորդների ու թշնամիների կամքով հորինված գործ։ Բայց եթե մեկը նման շար հերձված վերագրի նրա աշակերտ Սարգսին, ես նրան չեմ կարող հակառակվել, որովհետև ես ինքս եմ ընթերցել նրա վնասակար գրությունը։ Բայց քանի որ Հոհանը Սարգսին իրենից հեռացրեց, դրա համար ասում եմ, որ անկախ Հոհանի կամքից է եղել նրա հերձվածը։

Իսկ այնուհետև Եզր հայրապետը, քանդելով սուրբ Գայանեի վկայարանը, որը երբեմն անշուք ու մութ ձևով էր շինված, այն կառուցում է տաշած քարերով և ամրացնում կրով, որն ավելի ընդարձակ ու լուսավոր էր։ Գրսի կողմից բարեկարգում է աստվածային եկեղեցուն սպասարկող քահանայական դասի բնակարանները։

Այդ ժամանակ վարազտիրոցը՝ քաջն Սմբատի որդին, փախչելով Ատրպատականի իշխան Ռոստոմի մոտից, ընտանիքով ու ունեցվածքով շարժվում զնում է Հերակլ կայսրի մոտ։ Քանի որ Ռոստոմը [մտածում էր] նենգաբար սպանել վարազտիրոցին, այդ պատճառով [սա] զնում և բնակվում է Հունաստանում։ Այդ նույն օրերի ընթացքում Հերակլ կայսրը, Գավիթ Սահառունուն կուրապաղատ դարձնելով, նրան կարգում է Հայոց իշխան։ Նա մեծ իշխանություն բազում հաղթանակներով ու առաքինաբար իշխանությունը վարում է դ [4] տարի։ Եվ

ի նախարարաց և զօրաց իւրոց, հալածեցաւ Եւ յանձնեալէ ապա ՚ի շար հակառակութենէ նախարարացն և ՚ի նանիր նախանձուէ դղրդեալ՝ կործանեցին սպառսպուռ զՀայաստաննայսս. բայց միայն բարեպաշտ իշխանն Քէոզորոս ըստ սակաւաձեռն կարի՝ դիմակաց հինից թշնամեաց գտանիւր:

Զայսու ժամանակաւ ապա երևեալ ժառանգն Հագարայ ազախնոյն՝ Մահմէտ, որ ըստ Պողոսի ՚ի լեռնէն Սինայ կամ յանապատէ ՚ի ծառայութիւն ծնեալ: Սա հպարտացեալ ՚ի վերայ քրիստոսադրոշմ և ստուգահաւատ ազգաց՝ ընոյր ապա զիր կորստական խորխորատն խորհրդոց՝ ոչ տալով յազուրդ սրոյն ծարաւոյ, զոր միշտ արբուցանէր յարեմէ վիրաւորելոց գերելոց զլիսոց իշխանաց թշնամեացն՝ յարձակելոց ՚ի վերայ հաւատացելոց. որ թէպէտ կարծեցուցանէր զինքն հակառակորդն հպարտացեալ ՚ի հրամանէ Աստուծոյ զոլ քարոզ ճշմարտութեան Աբրահամեանն հաւատոյ և Մովսիսականն օրինաց, սակայն անաստուած աստուածածանօթութիւն նորա դաւաճանումն միայն լինէր մըտաց տգիտաց: Վասն զի դատապարտ էր դատաստան նորա, և անարգագոյն յարգանք նորա, և ուխտադրուծք ուխտք, և աննուէր նուիրմունք և անողորմ ողորմութիւնք: Քանզի և ոչ իսկ թերևս ՚ի Տեառնէ ստուա ազախնորդոյ ընդ որդոյ ազախն լինիլ ժառանգորդ, որպէս և ոչ իսկ բաժին հաւատացելոյն ընդ անհաւատին:

Արդ իբրն գումարտակ մեծ լինէր Հագարացին՝ և յաղթեալ կոտորէին առհասարակ զղօրս կայսեր Հերակլի որ յԱրաբիայ, այնուհետև ազգք և ազինք պակուցեալք ՚ի յահէ նոցա՝ հնազանդեցան ՚ի ծառայութիւն նոցա: Իսկ Երուսաղէմացիք զքրիստոսարեկալ սուրբ խաչն վաղվազակի յուղարկէին նաւօք ՚ի Կոստանդնուպոլիս, զի մի՛ կրկին ևս ՚ի թշնամեացն գերեցի. և ինքեանք հնազանդեցան ՚ի ծառայութիւն Հագարացոյն:

Աստ ապա վախճանեալ կայսրն Հերակլ՝ Կոստանդին որդի նորա ընդ նմա թագաւորէ: Եւ վասն զի նախարարք աշխարհիս մերոյ անմիաբանք լեալք և ոչ ոք էր որ սմա զօրավարէր. յայնժամ ապականիչ զօրքն Հագարայ համարձակութիւն առեալ՝ յԱսորեստան կողմանէ ասպատակ ՚ի Հայս սփռէին: Եւ ըստ օրինակի հրացայտ իմն հրգեհի՛ ճարակ բոցոյ նոցա վաղվազակի հասանէր յԱյրարատ դաւառ, հարեալ զգաշտավայրն ամենայն և պաշարեալ պատերազմաւ զԴվին քաղաք. և առեալ գնա զսուսերս իւրեանց արբուցին յարենէ քաղաքին, ուր ոչ ևս կայր թիւ բազմութեան սպանելոցն: Երեսուն և հինգ հազար ոգի գերեցին վաճառակուր լինել, և անցեալ գնացին՝ ընդ որ շուեալ եկինն, յԱսորեստան:

Նրա հրամանով Մրեն քաղաքադաշտում շինում են դեղեցկահարմար եկեղեցի: Իսկ երեք տարի անց նա անարգվում է նախարարների ու իր զօրքի կողմից և հալածվում: Այնուհետև նախարարների անօրեն հակասություններից և փուշ նախանձից սարսուռով՝ իսպառ կործանեցին հայաստանցիներին, բայց միայն Քեոզորոս բարեպաշտ իշխանը բիշ ուժերով ավազակներին ու թշնամիներին դիմակայող գտնվեց:

Այդ ժամանակներում հանդես եկավ Հագարի ազախնու ժառանգը՝ Մահմեդը, որը ըստ Պողոսի՝ ծնվել էր Սինա սարից կամ անապատից՝ [մարդկանց] ծառայելու համար: Հոխորտալով քրիստոնյա և ճշմարտահավատ ազգերի վրա՝ նա լցնում էր իր անցավոր խորհուրդների խորխորատը՝ հագուրդ շտալով սրի ծարավին, որին միշտ խմեցնում էր հավատացյալների վրա հարձակվող թշնամիների վիրավոր ու զերված զԵլիավոր իշխանների արյունից: Թեպետ նա իրեն ցույց էր տալիս գոտոպացած հակառակորդ՝ Աստծու հրամանով լինելով Աբրահամյան ճրջմարիտ հավատի և Մովսիսական կրթնի քարոզիչ, սակայն նրա անաստված աստվածագիտությունը տգետ մտքերի համար զավաճանություն էր լինում: Իրա համար դատապարտված էր նրա դատաստանը, նրա հարգանքը ավելի անարգված, ուխտը՝ դրժած, նվիրումը՝ աննվեր և ողորմությունը՝ անողորմ: Քանի որ թերևս Տիրոջ կողմից շտրվեց ազախնորդուն ազատորդու հետ լինել ժառանգորդ, ինչպես որ հավատացյալին անհավատի հետ բաժին շտրվեց:

Արդ՝ երբ հագարացին մեծ բանակ էր կազմում և հաղթելով կոտորում էր Արաբիայում գտնվող Հերակլ կայսրի ամբողջ զօրքին, դրանից հետո ազդերն ու ցեղերը, նրանց ահից վախենալով, ընկան նրա ծառայության տակ: Իսկ երուսաղեմցիները քրիստոսարեկալ սուրբ խաչը նավերով իսկույն ուղարկում են Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի նորից շղթավեր թշնամիների կողմից: Եվ իրենք ենթարկվեցին հագարացիներին:

Այդ ժամանակ վախճանվում է Հերակլ կայսրը, և նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Կոստանդինը: Եվ քանի որ մեր երկրի նախարարները անմիաբան էին, և ոչ ոք չկար, որ առաջնորդեր զօրքին, այդ պատճառով հագարացիների ավերող զօրքը, համարձակություն ստանալով, Ասորեստանի կողմից ասպատակում է Հայաստանը: Եվ հուր ցույտեցնող հրգեհի նման հրո ճարակը անմիջապես հասնում է Այրարատ գավառը՝ ավերելով ամբողջ գաշտավայրը, պաշարելով Գվին քաղաքը և պատերազմով դրավելով այն՝ իրենց սուսերները հարբեցրին քաղաքի արյամբ, որտեղ սպանվածների բազմությանը թիվ ու հաշիվ չկար: Գերեցին երեսունհինգ հազար հոգու՝ վաճառելու համար և անցան-գնացին Ասորեստան, որտեղից որ եկել էին:

Եւ իսկ և իսկ վախճանէր հայրապետն Եզր՝ կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս տասն, իսկ Քէղողորոս Ոշտունեաց տէր և այլ նախարարք Հայոց հանդերձեցին կացուցանել յաթոռ հայրապետութեան փոխանակ Եզրի զնորսէս եպիսկոպոս Տայոց. բայց նա յապշութեան լեալ յանհնարին կոտորելոցն, որ ՚ի գերելոց քաղաքին՝ գաղտնազնաց փախստեայ լինել խորհէր՝ իբր ոչ կարող կալ ՚ի քաղաքավարութեան այնմ աստիճանի մեծի: Ապա յողորմական բանից և ՚ի սաղրելոյ նախարարացն հնազանդեալ հաստատէր: Եւ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան՝ ամփոփեալ հաւաքէր զբազմութիւն դիականցն անկելոց՝ և ՚ի նմին տեղ վերստին շինէր զհրդեհեալ զվկայարան մեծի նահատակին Մերգեայ: Զկնի ապա շինէ տաճար սրբութեան և ՚ի վերայ վերապի սրբոյն Գրիգորի, ուր ՚ի մէջ թունաւորացն թաղեալ՝ առաքելանուէրն այրն Աստուծոյ զկամակոր վիշապին շախշախեաց զգլուխ, ՚ի մեռելութենէ խորոց կոապաշտութեան վերածելով զՀայաստանեայս ՚ի լոյս փառաց Որդոյ Աստուծոյ: Գարձեալ յուսացեալ ՚ի Տէր և ոչ ածեալ զմտաւ զկրթական արշաւանս հինիցն թշնամեաց՝ զեղեցիկ իմն մոլութեամբ դնէ ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի տանն Աստուծոյ ըստ անուանակրութեան սրբոյն Գրիգորի՝ յանձն առնելով զկատարումն իմաստութեան շինողին Քրիստոսի: Իսկ ՚ի հիմնարկել զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի՝ ՚ի ներքոյ շորից սեանցն հաստահեղուցի բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սըրբոյն Գրիգորի առ ՚ի անշուշտ մնացականութեամբ պահել զանձոյն երկնաւորի ՚ի գերշաց ապականշաց և ՚ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ զքրիստոսագորոշմ և զպատուական զլուխն ոչ ՚ի խորոջ, այլ արտաքոյ ՚ի զգրոցի եղեալ՝ դնէ ՚ի զանձարանս աստուածութեանն ՚ի յոյս բարեաց փափաքողաց նմա և ՚ի բժշկութիւն ախտակրելոց: Բայց հայրապետն մեծն ներսէս հրաման հայցեալ ՚ի կայսերէն կոստանդնէ՝ կացուցանէ զօրավար Հայոց զՔէղողորոս Ոշտունեաց տէրն:

Արդ մինչ ցայս վայր ոչ ևս էր իւրովի ելեալ ՚ի պատերազմ ընդ ումեք ամիրապետի Հագարացոյն. այլ միայն զգօրսն և եթ ասպատակաւ հանեալ սփռէր ՚ի ծագս երկրի: Ապա յայսմ նուագի ինքն իսկ ամիրապետն ելեալ ՚ի Սին անապատէ՝ անթիւ բազմութեամբ անցանէր ընդ ծով ՚ի հարաւակողմ և յարևելս, ՚ի Պարս և ՚ի Սագաստան, ՚ի Սինգ և ՚ի Մորան, ՚ի Տարան և ՚ի Մակուրան և յաշխարհն Հնդկաց, առեալ և աւերեալ զքոյրեքսին՝ բառնայ զամենայն թագաւորութիւնս ազգաց բաց յՂիտանացոց, որք են Հոռովմայեցիք: Իսկ կայսրն Կոստանդին ՚ի Մարտինեայ մօրուէ՝ իւրմէ դաւեալ սպանանի՝ կացուցեալ

Եվ այդ ժամանակ, հայրապետական աթոռին տասը տարի տիրելուց հետո, վախճանվում է Եզր հայրապետը: Իսկ Ոշտունյաց տեր Քեղողորոսը և Հայոց այլ նախարարներ պատրաստվեցին Եզրի փոխարեն հայրապետական աթոռին նստեցնել Տայքի ներսես եպիսկոպոսին, բայց նա ապշելով անհամար կատորածներից, որոնք քաղաքի գերվածներից էին, խորհում էր գաղտնի փախուստի գիմել՝ մտածելով, որ այդ բարձր պաշտոնը չի կարող ըստ արժանվույն վարել: Այնուհետև հնազանդվելով նախարարների մխիթարական ու հորդորող խոսքերին՝ նա համոզվում է: Եվ նստելով հայրապետական աթոռին՝ հավաքում էր ընկած բազում դիակները: Նույն տեղում նա կրկին շինում է մեծն Մերգե նահատակի հրդեհված վկայարանը: Գրանից հետո սուրբ Գրիգորի վերապի վրա շինում է սուրբ տաճարը, ուր և թունավորների մեջ թաղվելով՝ Աստծու առաքելանվեր մարդը շախշախեց կամակոր վիշապի զլուխը՝ կոապաշտության խոր մեռելությունից հայաստանցիներին դուրս բերելով զեպի Աստծու Որդու փառքի լույսը: Գարձյալ հույս դնելով Տիրոջ վրա և շմտածելով թշնամիների ու ավազակների փութաչան արշավանքների մասին՝ մի գեղեցիկ ցանկությամբ մեծ, հրաշալի ու բազմապայծառ եկեղեցու հիմքն է դնում: Եկեղեցին անվանում է սուրբ Գրիգորի անունով՝ հանձնելով իմաստուն ու շինարար Քրիստոսի ավարտած գործը: Իսկ երբ հիմնադրում է Քրիստոսի բանավոր հոտի աստվածակերտ եկեղեցին, սուրբ Գրիգորի ոսկորների նշխարները բաժանելով՝ նա դնում է շորս հաստահեղույս սյուների տակ՝ անշուշտ երկնավոր զանձը ապականիչ գերողներից հաստատուն պահելու և քրիստոնեական հավատի պարծանքի համար: Նա քրիստոսագորոշմ ու պատվական գլուխը ոչ թե խորթում, այլ դնում է զգրոցից դուրս, աստվածային զանձարանում՝ դրան լավ փափագողների հույսի ու հիվանդների բժշկության համար: Բայց ներսես մեծ հայրապետը, Կոստանդին կայսրից թույլտվություն խնդրելով Ոշտունյաց տեր Քեղողորոսին Հայոց զօրավար է նշանակում:

Արդ՝ մինչև այստեղ հագարացիների ամիրապետը անձամբ պատերազմի դուրս չի գալիս որևէ մեկի դեմ, այլ միայն ասպատակությամբ զորքին հանում սփռում է երկրի տարբեր ծայրերում: Այս անգամ ինքն ամիրապետը, դուրս գալով Սին անապատից, անթիվ բազմությամբ ծովով անցնում է զեպի հարավ ու արևելք՝ զեպի Պարսկաստան, Սագաստան, Սինգ, Մորան, Տարան, Մակուրան և Հնդկաստան: Գրավելով և ավերելով ամենքին՝ վերացնում է բոլոր ազգերի թագավորությունները, բացի զիտանացիներից, որոնք հոռմեացիներն են: Իսկ Կոստանդին կայսրին դավում և սպանում է իր խորթ մայր Մարտինեն

փոխանակ նորա զորդի իւր՝ զԵրակլակ-Իսկ Վաղենտին զօրավար հուպ 'ի վերայ հասեալ և սպանեալ զՄարտինէ և զԵրակլակ զորդի նորա՝ կացուցանէ թագաւոր զԿոստանդ-որդի Կոստանդին: Իսկ ապա վասն զի հատուած եղեալ և եկեալ էր 'ի Յունաց ասպետն Վարազտիրոց՝ ապա մեծ հայրապետն Ներսէս խնդրէ հաշտութիւն նմա 'ի Կայսերէ, և տայ քանի զնա Կուրապաղատ և հրամանատար Հայաստանեայցս: Իսկ նա՝ յառնուլ զիշխանութեան պատիւն՝ վաղվազակի վախճանի զոր և տարեալ եղին 'ի Գարօն առ հօր իւրում քաջին Սմբատայ: Ապա ներսէս զնորդի նորա զՍմբատ 'ի պատիւ հօրն խնդրէ կացուցանել, և հայցէ ևս զԹէոփորոս Ռշտունեաց տէր 'ի զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայազատեալ՝ ապահովանայր առ ժամանակ մի 'ի շար հինից Հագաւրն աշխարհս մեր:

Իսկ իբրև բառնայր առհասարակ տէրութիւն ազգաց և ազանց՝ այնոճեան պատանեալ առաջաստն հին հարաւոյ՝ շնչեաց 'ի մեզ՝ նոր հարաւահողմ մահաբեր խորշակ. և տապախարշ արարեալ զմատաղատունկս իմանալի բուրաստանաց մերոց՝ խայթոցօքն խոցոտեաց, Եւ այսպէս ապա յամս սակաւ արագընթաց ազգք հարաւոյ փոթորկեալ պատուեալ տիրեցին ամենայն երկրի: զոր տեսեալ Թէոփորոսի և այլոցն ևս նախարարացն՝ և պակուցեալք յաճէ հինից եկելոց՝ հնազանդեցան 'ի ծառայութիւն Հագարացւոյն, զնելով ուխտ ընդ մահու և կռելով դաշինս ընդ զօրոսց: Եւ այսպէս 'ի բաց կային 'ի Կայսերէ: Իսկ Կայսեր զօրս բազումս զումարտակ արարեալ՝ շուէ գնայ 'ի Հայս ընդ իւրև նուճել, որում ոչ ոք թերևս գտաւ հնազանդեալ բայց միայն 'ի Վրաց աշխարհէն: Ապա կայսրն Կոստանդին յաւէտ իմն բարկացեալ՝ խորհէր կործանմամբ սաստիւ բառնալ զերկիրն 'ի միջոյ: Իսկ հայրապետն Ներսէս մեծապաղատ աղաչանս արքային մատուցեալ՝ գառնայ յայնց կամաց իւրոց. և ապա հեղաբար գնացեալ 'ի քաղաքն Դվին իջուանս 'ի տան կաթողիկոսարանին արարեալ. և անդ ապա հրամայէ Հոռոմ քահանայիցն պատարագ 'ի սուրբ եկեղեցւոյն մատուցանել, և քարոզէր 'ի նմա զօրովն Քաղկեդոնի. և հաղորդեցան օրինացն 'ի միասին թագաւորն և հայրապետն մեր Ներսէս: Եւ այսպէս ապա թէ՛ կամաւ և թէ՛ ակամայ պատճառք դայթակղութեան բազմաց այս լեալ՝ շարժեցաւ հաւատն, զոր ընկալեալ էր 'ի սրբոյն Գրիգորէ և ցայն վայր անշուշտ կացեալ և մնացեալ: Իսկ մի ոմն յեպիսկոպոսացն 'ի վայր 'ի բաթրոնէ բեմին իջեալ՝ լռիկ իմն ծածկեցաւ յամբոխին: Իսկ իբրև յայտ իբք եպիսկոպոսին գայր, ածաւ եպիսկոպոսն առաջի արքային. և ապա հարցեալ առ 'ի նմանէ, «Թէ ընդէ՞ր ոչ ընդ իս կամ ընդ քում հայրա-

և նրա փոխարեն կարգում է իր որդուն՝ Երակլակին: Վաղենտին զօրավարը անհապաղ վրա է հասնում և սպանում Մարտինեին, որդի Երակլակին, թագավոր նշանակում Կոստանդինի որդի Կոստանդին: Եվ քանի որ ասպետ Վարազտիրոցը գաղթել և եկել էր Հունաստանից, քանի որ ասպետ Վարազտիրոցը նրան խնդրում է հաշտվել կայսրի հետ և նրան նշանակել է տալիս կուրապաղատ ու Հայաստանի զօրավար: Բայց նա իշխանությունն ստանալու ժամանակ հանկարծակի վախճանվում է: Նրան տանում և թաղում են Գարոնում, իր հոր՝ քաջ Սմբատի մոտ: Ապա Ներսեսը խնդրում է նշանակել նրա որդի Սմբատին՝ ի պատիվ իր հոր, ինչպես նաև խնդրում է Ռշտունյաց տեր Թեոփորոսին հաստատել զօրավարութիւն համար: Եվ այսպես նա իշխանութիւն տեր է դառնում, և մեր երկիրը միառժամանակ ապահովվում է հագարական շար ավազակներից:

Իսկ երբ առհասարակ վերանում է ազգերի ու ցեղերի տերութիւնը, մեզ վրա փշեց հարավային մահաբեր խորշակը և տապախարշ անելով մեր բուրաստանների իմանալի մատաղատունկերը՝ խայթոցներով խոցոտեց: Եվ այդպես մի քանի տարվա ընթացքում հարավային արագ-ցոտեց: Եվ այդպես մի քանի տարվա ընթացքում հարավային արագ-ընթաց ցեղերը, փոթորկի նման շարժվելով, տիրեցին ամբողջ երկրին: Այդ բանը տեսնելով ու վախենալով եկած ավազակների աճից՝ Թեոփորոսը և մյուս նախարարները ընկան հագարացիների ծառայութիւն տակ՝ մահվան հետ ուխտ կնքելով և զօրոսքի հետ դաշինք կռելով: Եվ այդպիսով հեռու էին մնում կայսրից: Իսկ կայսրը մեծ զորք գումարելով՝ շարժվում գնում է Հայաստան՝ այն իրեն ենթարկելու, բայց նրան ոչ ոք չենթարկվեց, բացի Վրաց աշխարհից: Այնուհետև Կոստանդին կայսրը է՛լ ավելի բարկանալով՝ խորհում էր սաստիկ կործանմամբ երկիրը վերացնել մեղսեղից: Իսկ Ներսես հայրապետը, մեծ պաղատանքով աղաչում է արքային և վերադառնում է իր կամքով: Եվ ապա հեղաբար գնալով Դվին քաղաքը՝ իջևանում է կաթողիկոսարանում: Այնտեղ հոռոմեական քահանաներին հրամայում է սուրբ եկեղեցւում պատարագ մատուցել, ուր քարոզվում էր Քաղկեդոնի ժողովը: Եվ միասին կրոնական հաղորդություն ընդունեցին թագավորը և մեր Ներսես հայրապետը: Եվ այդպես կամա թե ակամա դա եղավ շատերի դայթակղութիւն պատճառք, և շարժվեց այն հավատք, որը ընդունվել էր սուրբ Գրիգորից և մինչև այդ պահը անշուշտ մնացել ու պահպանվել էր: Իսկ եպիսկոպոսներից մեկը, բեմի բաղրոնից [բազմոցից] վայր իջնելով, լռելայն թաքնվեց ամբոխի մեջ: Իսկ երբ եպիսկոպոսի այդ արարքը հայտնի է դառնում, նա տարվում է արքայի մոտ: Եվ երբ [արքան] նրան հարցնում է, թե «Ինչո՞ւ ինձ կամ քո հայրապետի հետ

պետին ոչ հաղորդեցար.» նա պատճառս փաստարանականս 'ի մէջ առնուր, «Ան ահի սրտիս՝ ասէ, դայն գործեցի, քանզի մեք՝ ասէ, մինչ 'ի տախտակի տպաւորեալ նկարապատճոյճ դեղով միայն զձեզ կայսերսդ տեսանեմք՝ դողումն զմեզ պատեալ պաշարէ, թողում ասել զկենդանի դիտակ երեսացդ նկատել և հաղորդակից ևս լինել:» Կայսրն ասէ.— «Արդ հաղորդի՞ս ընդ քում պատրիարքիդ:» Ասէ եպիսկոպոսն՝ «Երբև ընդ սրբոյն Գրիգորի՝ սակայն ինքն իսկ դա եղև պատճառք չհաղորդելոյս իմոյ ընդ իւր: Զի երկու ամօք յառաջ քան զայս հրամայէր դա ժողով եպիսկոպոսացն առ ինքն լինել. որք միաբան ընդ դմա ձեռնարկ արարեալ՝ նզովեցին զամենայն հերձուածողս, և առաւել ևս զժողովն Քաղկեդոնի, և ես ևս ապա խառն ընդ դոսս.»— Վասն որոյ կայսր զայրազնեալ յանդիմանէր զնենգութիւնն Ներսեսի 'ի լեզու իւր. և ապա այն ևս եպիսկոպոս հաղորդէր ընդ նոսա՝ օրհնելով զթագաւորն, և թագաւորն զնա:

Եւ ապա ըստ հապճեպ տալոյ խնդրակաց 'ի Կոստանդնուպօլսէ՝ զնայ կայսրն փութանակի. իսկ հայրապետն Ներսէս երկուցեալ իմն 'ի սաստիկ ցասմանէն Ռշտունեաց տեառնն՝ երթեալ դադարէր 'ի Տայս: Բայց յետ միանդամ և երկիցս ասպատակի Իսմայէլեան զօրու 'ի Հայս և սպառսպուռ տիրելոյ՝ առին պատանդ յամենայն գլխաւորաց աշխարհին, զկանայս և զուստերս և զդատերս: Բայց թէ՛ողորոս Ռշտունեաց տէր զնայ ընդ Իսմայէլեան զօրուն յկտրեստան իւրայօքն համազգեօք: Եւ անդ մեռաւ. և մարմին նորա բերեալ եղաւ 'ի գերեզմանի հարցն իւրոց. իսկ հայրապետն Հայոց Ներսէս յետ վեց ամի հալածանաց իւրոց՝ իբրև լուաւ զվախճանն թէ՛ողորոսի և զգաղարումն Իսմայէլեան ասպատակի՛ն, դարձաւ անդրէն 'ի տեղի իւր: Եւ միախորհ ապա լալ ընդ նախարարացն՝ իշխան 'ի վերայ Հայաստանեայցս կացուցանեն զՀամազասպ Մամիկոնեան, որ էր այլ ընթերցասէր և ուսումնասէր և վարժ 'ի բոլոր հրահանգս, և զնախնական քաջութեացն պայման միշտ ջանայր լրութեամբ կատարել մրցարանաց կրթութեամբ: Բայց հայրապետն Ներսէս պարսպ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ 'ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր 'ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց. և ածեալ ջուր 'ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիր առապար դաշտավայրն 'ի գործ արկանէր, տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց:

չհաղորդեցիր». նա իրավական պատճառաբանութիւնն է մեջ բերում՝ ասելով, թէ «Այն կատարեցի սրտիս ահից, քանի որ, մենք, ասում է, մինչ այդ ձեզ՝ կայսրերիդ, միայն տեսել ենք զույնզույն ներկերով նկարված պատկերով, այդ պատճառով մեզ պատել էր ահն ու դողը, ուր մնաց ձեր կենդանի դեմքին նայելինք, առավել ևս հաղորդակից լինեցինք»: Կայսրը հարցնում է. «Այժմ հաղորդվում ես քո պատրիարքի հետ»: Եպիսկոպոսը պատասխանում է. «Երբև սուրբ Գրիգորի հետ: Սակայն հենց ինքը եղավ պատճառ իր հետ չհաղորդվելու համար: Ռշտունեան դրանից երկու տարի առաջ նա հրամայում էր եպիսկոպոսութեանը հրահանգներին, առավել ևս Քաղկեդոնի ժողովը, և նզովեցին բոլոր հերձվածողներին, առավել ևս Քաղկեդոնի ժողովը, և ես էլ նրանց հետ խառնված»: Այդ պատճառով զայրանալով՝ կայսրը իր լեզվով հանդիմանում էր Ներսեսի նենգութիւնը: Եվ ապա այն եպիսկոպոսը ևս հաղորդվում է նրանց հետ՝ օրհնելով թագավորին, իսկ թագավորը՝ նրան:

Եվ ապա Կոստանդնուպօլսից եկած նվիրակներին հապճեպ թույլ տալով՝ կայսրը զնում է փութանակի, իսկ Ներսես հայրապետը, երկընչելով Ռշտունայց տիրոջ սաստիկ ցասումից, զնում և դադար է առնում Տայքում: Բայց իսմայելյան զորքը մեկ-երկու անգամ Հայաստանը ասպատակելուց ու ամբողջովին տիրելուց հետո, երկրի բոլոր գլխավորներին պատանդ վերցրեց՝ կանանց, ուստրերին և դուստրերին: Բայց Ռշտունայց տեր Թեոդորոսը իր համազգիների հետ զնում է Ասորեստան: Նա այնտեղ էլ մեռավ: Նրա մարմինը բերվեց ու թաղվեց իր հայրերի գերեզմանոցում: Իսկ Հայոց Ներսես հայրապետը իր վեցամյա հալածանքներից հետո երբ լսեց Թեոդորոսի վախճանը և իսմայելյան ասպատակութեան դադարումը՝ այնտեղից վերադարձավ իր տեղը: Եվ Հայոց նախարարների հետ միաբան լինելով՝ նրանք Հայաստանի վրա իշխան են կարգում Համազասպ Մամիկոնյանին, որը ընթերցասեր ու ուսումնասեր մի մարդ էր, բոլոր ասպարեզներում վարժված: Նա միշտ ջանում էր նախնական քաջագործութիւնների պայմանը ամբողջութեամբ կատարել մրցարանների վարժութեամբ: Բայց Ներսես հայրապետը, ժամանակ գտնելով և իր իսկ կառուցած հրաշակերտ եկեղեցու դրսի կողմը շրջապատելով պատերով ու պարսպով, փակում էր՝ այնտեղ կառուցելով բնակարաններ՝ հաստահեղույս տաշած քարերով: Նախ քաղաքի կարգի համաձայն այնտեղ բնակիչներ ու ժողովուրդ էր բնակեցնում և Քասաղ գետից ջուր բերելով՝ մշակում է ավազի մեջ խրված քարքարոտ դաշտավայրը, այնտեղ հիմնում է այգիներ, բուրաստաններ ու ծաղկանոցներ:

Աստ ապա դարձեալ սակս անհնարին և ծանրաբեռն ծառայութեանն 'ի բաց կացեալ Հայք յիսմայելեան բոնակալացն՝ հնազանդէին 'ի ծառայութիւն Կայսեր: Եւ մեծին ներսեսի խնդրեալ յարքայէ առնել կուրապաղատ զՀամազասպ և հրամանատար Հայաստանեայցս. զոր ապա լուեալ ամիրապետին՝ զամենայն պատանդսն Հայոց առհասարակ կոտորէր՝ հոգիք իբրև հազար եօթն հարիւր եօթանասուն և հինգ: Եւ յայնմ օրէ հետէ ապա հոգի խոտվութեան առաքեալ յԱստուծոյ 'ի մէջ բոլոր բանակացն Իսմայելեան, և այր 'ի վերայ ընկերի յարուցեալ և սուր 'ի յազդեր կալեալ՝ անհնարին սատակմամբ զմիմեանս կոտորէին: Եւ սպանանէին և զամիրապետն իւրեանց՝ և այլ 'ի տեղի նորա կացուցանէին: Ապա զօրքն Իսմայելեան, որ էր յնգիպտոս՝ միաբանեալ ընդ կայսեր Կոստանդինի, հաւատացին 'ի Քրիստոս. և մկրտեցան արք իբրև վեշտասան հազար: Եւ ապա զօրացեալ Մաւի և սպանեալ զայն ևս ամիրապետ՝ ինքն իսկ թագաւորէ 'ի վերայ բոլորից Հազարացուցն, արարեալ խաղաղութիւն ընդ բոլոր ծագս երկրի:

Բայց Համազասպայ յետ երից ամաց առնլոյ զպատի կուրապաղատութեանն 'ի Կայսերէ՝ հասանէ նմա կէտ վճարման 'ի կենացս, և վախճանեալ դնի ընդ հարս իւր: Ապա մեծ հայրապետն ներսէս հանդերձ նախարարօքն Հայոց հայցէ կացուցանել յիշխանական պետութիւնն Հայոց 'ի Մաւեայ ամիրապետէ զԳրիգոր Մամիկոնեան, որ 'ի պատանդի իսկ առ նմա կացեալ էր: Իսկ նորա լուրջ երեսօք զխնդիրսն կատարեալ՝ տայ Գրիգորի զիշխանական պատիւն և առնէ զնա հրամանատար Հայոց: Սա էր այր բարեպաշտ և երկիրլած յԱստուծոյ, առաջնորդ գտեալ յօրենապատիկ կարգաց և ուղղութեանց, շինութեան և խաղաղութեան, ապահովութեան և բարեմասն լրութեան, որ գրեթէ յաշխարհի իբր յանապատի գոլով՝ հետևէր զկնի ամենայն արգար վաստակոց: Եւ ապա իբրև եկաց մեծ հայրապետն ներսէս յառաջնորդութեան անդ իւրում ամս քսան՝ հրաժարեալ 'ի կենաց աստի, եղաւ մարմինն 'ի հանգստարանի անդ, զոր իւրովի իսկ յօրինեալ էր 'ի հիւսիսոյ կողմանէ բազմապայծառ քաւարանին, որ ըստ արժանի աթոռոյ իւրում նախահօրն էր կանգնեալ յարկ: Եւ այսպէս երջանիկ և հոշակաւոր և հոյակապ երևեալ 'ի հարս՝ ժամանեաց 'ի հանգիստ անմահական կենացն 'ի պարս առաքելական դասուց: Զկնի ապա մեծին ներսեսի յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեանն՝ Անաստաս՝ 'ի գեղջէն Ակոռոյ, որ 'ի Մասեաց սոխն: Սա սենեկապան լեալ մեծին ներսեսի՝ և վերակա-

Հետո հայերը, դաժան ու ծանրաբեռն հպատակութեան պատճառով զատվելով իսմայելյան բանակալներից՝ ենթարկվում են կայսրին: Եվ մեծն ներսեսը արքայից խնդրում է Հայաստանի հրամանատար ու կուրապաղատ նշանակել Համազասպին, այդ բանը լսելով՝ Հայոց ամիրապետը առհասարակ կոտորում է բոլոր պատանդներին՝ մոտավորապես հազար յոթ հարյուր յոթանասունհինգ հոգու: Եվ այդ օրվանից հետո Աստուծու կողմից խառնակիչ ոգի է ուղարկվում իսմայելյան բոլոր բանակների մեջ, ու ամեն մարդ սուրբ ազդրին կապած, հարձակվում է իր ընկերոջ վրա և անհամար կոտորած տալով՝ [նրանք] սպանում են միմյանց: Նրանք նաև սպանում են իրենց ամիրապետին և տեղը մեկ ուրիշին նշանակում: Ապա իսմայելյան զորքը, որ գտնվում էր Եգիպտոսում, միաբանվելով Կոստանդին կայսեր հետ, հավատում է Քրիստոսին, և մոտավորապես տասնվեց հազար մարդ է մկրտվում: Այնուհետև Մավին հզորանալով ու սպանելով այդ նույն ամիրապետին՝ ինքն է թագավորում բոլոր հազարացիների վրա՝ խաղաղություն հաստատելով երկրի բոլոր ծայրերում:

Բայց կայսրի կողմից կուրապաղատությունը ստանալուց երեք տարի հետո ավարտվում է Համազասպի կյանքը, և նա վախճանվելով թաղվում է իր հայրերի մոտ: Հետո ներսես մեծ հայրապետը Հայոց նախարարների հետ միասին Մավի ամիրապետին խնդրում է Հայոց պետութեան գլուխ կարգել Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը որպես պատանդ էր մնում հենց նրա մոտ: Իսկ ամիրապետը նրա խնդրանքը կատարում է ուրախությամբ և իշխանական աթոռը տալիս է Գրիգորին ու նրան նշանակում Հայաստանի հրամանատար: Վերջինս, որ բարեպաշտ ու աստվածավախ մարդ էր, առաջնորդ դարձավ բազմապատիկ կարգ ու կանոնի, ուղղությունների, շինարարութեան, խաղաղութեան, ապահովության և բարեկարգ այլ գործերի: Աշխարհում, իբրև թե անապատում լինելով, նա հետևում էր ամեն անսակի արդար աշխատանքների: Իսկ հետո, երբ ներսես մեծ հայրապետը իր առաջնորդարանում մնաց քսան տարի ու հեռացավ այս կյանքից, նրա մարմինը զրվեց այն գերեզմանոցում, որն ինքն էր կառուցել այն հոյակապ քավարանի հյուսիսային կողմում, որ աթոռի արժանիքին համապատասխան նրա նախահայրն էր կառուցել: Եվ այդպես հայրերի մեջ երևալով ավելի երջանիկ, հոշակավոր ու հոյակապ՝ նա ժամանեց անմահ կյանքի գերեզմանատունը և զասվեց առաքելական դասի շարքին: Մեծն ներսեսից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Անաստասը, որը Ակոռի գյուղից էր, որն էլ գտնվում է Մասյացոտնում: Անաստասը, մեծն ներսեսի սենեկապետը լինելով, ներսեսի հրամանով հրաշակերտ

ցու շինուածոյ հրաշակերտ եկեղեցւոյն գտանէր հրամանաւ ներսեսի, մինչ էր նա 'ի հալածանս 'ի գաւառին Տայոց:

Զայսու ժամանակաւ բարեպաշտ իշխանն Գրիգոր Մամիկոնեան աստուածային այցելութեամբ հիմնադրեալ զշքնաղագեղ եկեղեցին, որ 'ի դաստակերտին Արուճ՝ շինէ զնա ստիպով, երկնային իմն ճեմարան յարդարեալ 'ի վերայ երկրի: Եւ 'ի հարաւոյ կողմանէ զնէ զարքունիս իւր յեզր քարածայռ ձորակին, յորում բղխէ ականակիտ աղբիւր պղպը-շակեալ ընդ քարածերպս վիմարդ քարանցն. որ զեզերս ունի իբրև զպսակ պատուարի: Եւ ապա հաստահեղոյս քարամբք և կրով պարբս-պեալ՝ կարգէ տուն բնակութեան իւրոյ: Շինէ նաև նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում և եկեղեցի պայծառապաճոյճ 'ի նմա յարդարեալ ըստ յարեկից կուտէ դաստակերտին մեծի Նղիվարդայ՝ տուն բնակութեան կուսակրօնից զնա հաստատէ 'ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ:

Բայց մեծն կաթողիկոսն Անաստաս շինէ զպայծառապաճոյճ եկեղեցին 'ի հայրենի բնակութեան իւրում 'ի վանս դաստակերտին Ակո-տոյ՝ կացորդ զնա յարդարեալ քահանայական ուխտի միակրօնից և այ-լոց ևս կղերց եկեղեցւոյ 'ի պաշտօն աստուածային խորանին և 'ի տա-ծողութիւն հանգստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքատաց:

Բայց Դաւիթ, որ էր 'ի պարսիկ տոհմէ յազգէ թագաւորաց՝ աս-տանօր եկեալ ա՛ն իշխանն մեծ Գրիգոր՝ խնդրէ առ 'ի նմանէ տալ իւր զբրիստոսական գրողմն, զոր և խնդութեամբ իսկ զնա ընկալեալ՝ հրա-մայէ կաթողիկոսին Անաստասայ տալ նմա զկնիք մկրտութեանն, սրբ-քոյ: Եւ վասն զի յառաջագոյն Սուրհան անուանիւր. ապա իշխանն մեծ՝ ընկալեալ զնա 'ի ջրոյ սուրբ աւազանին, Դաւիթ զնա յորջորջէ յանուն հօր իւրոյ. և տայ բնակութիւն նմա զգիւղն Ջագ 'ի նահանգին Կոտայից, որ զկնի ամաց իսկ 'ի Դվին քաղաքի ընկալաւ զմարտիրո-սական պսակն: Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկոսն, որ 'ի քաղա-քագիւղն Երեանի, զոր և բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազ-մի զհանգամանս որ նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին:

Իսկ Անաստասայ հայրապետին հոգացեալ վասն Հայկականս տօ-մարի, զի թերևս անշարժ զնա ըստ այլոց ազգաց մարթասցէ յօրինել. զի միշտ անշարժք լինիցին տօնք տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղա-նակք ժամանակաց: Վասն որոյ և առ ինքն զԱնանիայ Անեցի կոչեալ՝ որ բանիբուն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա ստեղծագործել զինգրեկին իւր: Իսկ նորա ջան 'ի վերայ եղեալ և ըստ բոլոր ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ Հայկականս տօմարի. զի բարե-ձևագունից ոմանց և զմերս կշռադատեալ՝ մի՛ կարօտացցուք գալ 'ի

եկեղեցու կառույցի վերակացուն էր, քանի դեռ նա [Ներսեսը] Տայոց գավառում հալածանքի մեջ էր:

Այդ ժամանակներում Գրիգոր Մամիկոնյան բարեպաշտ իշխանը, աստվածային նախախնամութեամբ հիմնադրելով շքնաղագեղ եկեղեցին, որը գտնվում է Արուճ դաստակերտում, շուտով կառուցում է այն՝ երկ-որը գտնվում է Արուճ դաստակերտում, շուտով կառուցում է այն՝ երկ-նային այդ մեծ տաճարը պատրաստելով երկրի վրա: Իր արքունիքը՝ հիմնադրում է հարավային կողմում, քարածայռ ձորակի եզրին, որ-տեղից բխում էր ականակիտ աղբյուրը՝ պղպջալով ժայռերի քարա-ծերպերով, որի եզրերը պատված էին պսակի ձևով: Եվ ապա հաստա-հեղույս քարերով ու կրով պարսպելով՝ նա հիմնում է իր բնակարանը: Կրօնական դասի համար շինում է նաև վանք, իսկ Նղիվարդ մեծ դաս-տակերտի արևելյան կողմում կառուցում է պայծառազարդ եկեղեցի և կուսակրոնների համար կացարաններ՝ իր հոգու փրկութեան համար:

Բայց Անաստաս մեծ կաթողիկոսը իր հայրերի բնակավայրում կա-ռուցում է պայծառազարդ եկեղեցի, իսկ Ակոսի դաստակերտի վան-քում բարեկարգում քահանայական միաբանների և եկեղեցու այլ կղեր-ների կացարանները՝ աստվածային եկեղեցու պաշտամունքի և հյուրե-րի, անտունների, աղքատների հանգստի համար:

Իսկ Դավիթը, որ պարսիկ տոհմից էր, թագավորական ցեղից, գա-լով մեծ իշխան Գրիգորի մոտ՝ նրանից խնդրում է տալ իրեն քրիս-տոսական գրողմն: Նրան ուրախութեամբ ընդունելով՝ [Գրիգոր իշխա-նը] Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտու-նը՝ Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտու-նը՝ Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտու-նը՝ Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտու-նը: Եվ որովհետև նախապես նրա անունը Սուրհան էր, մեծ իշխանը, նրան վերցնելով սուրբ ավագանի ջրից, նրան իր հոր անունով կոչում է Դավիթ: Նրան բնակութեան տեղ է տալիս Ջագ գյուղը, որը Կոտայքի նահանգում էր: Եվ նա տարիներ անց Դվին քաղաքում ըն-դունեց մարտիրոսական պսակը, նաև ասում են, թե այն ժամանակ Երեան քաղաքագլուղում կոխվ է եղել, և այդ պատերազմի հանգա-մանքները մեղանից առաջ քեզ, [ընթերցող], բավականաչափ ուսու-ցանում են մեր մյուս պատմագիրները:

Իսկ Անաստաս հայրապետը հոգ է տանում հայկական տոմարի մասին, որպեսզի թերևս կարողանա մյուս ազգերի նման անշարժ տո-մար հորինել, որպեսզի միշտ անշարժ լինեն տարեկան տոները և փո-փոխական տարվա եղանակները: Դրա համար իր մոտ է կանչում Ա-նանիա Անեցուն, որը հմուտ ու տեղյակ էր այդ արվեստին, և նրան նախա Անեցուն, որը հմուտ ու տեղյակ էր այդ արվեստին, և նրան հրամայում է կատարել իր պահանջը: Իսկ նա ջանք է թափում և ըստ բոլոր ազգերի կանոնների հորինում է հայկական տոմարը, այնպես որ մերը համեմատելով ոմանց բարեվայելուչ տոմարի հետ՝ կարիք չըզ-

զուգաւորութիւն Հոռովմայեցւոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովօք Եպիսկոպոսաց զեղեակսն հաստատել՝ վախճան կենաց նմա ժամանէր, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց: Անփոյթ զկնի եկելոցն այսմիկ արարեալ՝ և զառաջին մշտախաղաց շրջագայեալ կարգըն կալեալ: Յետ այսորիկ Իսրայէլ յՂմսոյ գեղջէ յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան: Յաւուրս սորա զԲառարայ ոմն զօրագլուխ զօրուն Տաճկաց որ 'ի Հայք' վանեալ վասնէ կոտորմամբ սաստի ներսեճ իշխան Վրաց' փախստեալ զնա արարեալ, Իսկ Իսրայէլ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս տասն՝ վախճանի: Եւ զկնի նորա Սահակ կայ յաթոռ հայրապետութեանն, որ հայրենեօք էր 'ի Չորափորոյ յարբունաշէն զեղջէ և մայրենեօք 'ի Մաղազ զաւառէ 'ի գեղջէ Բերդկաց: Սա նախ կարգեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Ռոտոկաց և զկնի ապա կոչեցաւ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ ապա յեօթներորդում ամի աթոռակայութեան սորա պատերազմ սաստիկ յայնմ մարզէ նազրաց 'ի վերայ սաստկացեալ լինէր մեծ իշխանին Գրիգորի, որ և սպանաւ իսկ՝ և եպաւ ընդ հարս իւր: Եւ յայնմհետէ ապա խաղաղութիւնն վրդովեցաւ և սասանունն սաստիկ զՀայաստանեայս պատեալ պաշարեաց:

Չկնի սորա պայազատէ զիշխանութիւնս Հայոց Սմբատ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ, և յայսմ վայրի Մրուան ոմն յիսմալէիան տոհմէ ոստիկան 'ի Հայս առաքեալ՝ մարտ ընդ բոլորից իսկ ամբոցաց Հայոց զնէր. և զորս միանգամ յինքն գրաւէրն առ հասարակ քանդեալ աւերեալ 'ի վայր կործանէր: Իսկ Սեան կղզի՝ որ 'ի ծովակին Գեղամայ, թէպէտև յիսկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ 'ի ձեռս նորա, սակայն զկնի երկեամ մի ամաց մատնեցաւ 'ի ձեռս նորա: Եւ որք միանգամ բնակեալք կային յամբոցի անդ՝ զերի առեալ տանէր, և զկապուտ կոզոպուտան յաւարի առեալ՝ սպառսպուտ քանդէր աւերէր զամբոցն: Եւ զկնի Մահմէտի ա՛յլ ոստիկան 'ի Հայս առաքեցաւ՝ Աբղլլահ անուն, այր ժանտ ժայրհճ և ապարասան և յաւէտ շարաբարոյ, որ զկեղծաւորութիւնն իբրև զթոյնս իծի յինքն բունեալ ունէր և կալանաւոր կապանօք շարաբէր զիշխանս և զազատս աշխարհիս Հայոց, և յաւարի առնոյր զկարասի և զստացուածս բազմաց: Ապա և զմեծն Սահակ կապեալ 'ի շրջթայս՝ տայր տանել 'ի Գամասկոս, ընդ նմին և զիշխանն Հայոց՝ զՍրմբատ որդի Սմբատայ: Եւ առհասարակ ապա զամենայն եկեղեցիս Քրիստոսի 'ի բոլոր զարդուց կապուտ կոզոպուտ թողոյր. և յարտօսք կականման և 'ի սուգ և 'ի տրտմութիւն զծերս և տղայս բերէր: Այս Աբղլլահ զնորահաւատն Գաւիթ, որ յառաջագոյն յիշատակեցաւ առ 'ի մէջն՝ ըմբռնեալ շարաշար հարուածովք և կապանօք և բանտիւ զնա խոշ-

գանք հաճասարգելու հոռմեացիների տոմարին: Եվ մինչդեռ մեծն Անաստասը խորհում էր եպիսկոպոսների ժողովով եղածը հաստատել, վախճանվում է վեց տարի հայրապետական աթոռին նստելուց հետո: Հետո եկողների կարգը անտեսելով՝ նա պահում է առաջին մշտաշարժ կարգը: Գրանից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Իսրայելը, որը Ռթմսո դյուզից էր: Սրա օրոք տաճիկների¹⁵ զորագլուխ ոմն Բառաբային, որը գտնվում էր Հայաստանում, սաստիկ կոտորածով վախճանվում է: Նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստում է Սահակը, որը հոր կողմից Չորափոր արքունաշեն դյուզից էր, իսկ մոր կողմից՝ Մաղազ գավառի Բերդկաց գյուղից: Այն նախ մտնում էր Ռոտոկքի եպիսկոպոսութեան մեջ, իսկ հետո կոչվեց սուրբ Գրիգորի աթոռի անունով: Այնուհետև սրա աթոռակայութեան յսթերորդ տարում սաստկացել էր խաղիքների պատերազմը Գրիգոր մեծ իշխանի դեմ, որտեղ սպանվեց նա և թաղվեց իր հայրերի մոտ: Գրանից հետո խաղաղությունը խախտվեց, և սաստիկ սասանումը պատեց ու պաշարեց հայաստանցիներին:

Նրանից հետո Հայոց իշխանութեանը տիրում է Սմբատ Բագրատունին՝ Սմբատի որդին: Այդ ժամանակ իսմայելյան տոհմից Մրվան անունով մի ոստիկան գալով Հայաստան՝ կոխի է սկսում Հայոց բոլոր ամբոցների դեմ: Եվ նա ինչ որ գրավում էր, ամբողջովին քանդում, ուրիշում ու կործանում էր: Իսկ Սեան կղզին, որը գտնվում է Գեղամա ծովակում, թեպետև առաջին անգամ շրջակալ նրա ձեռքը, սակայն մի երկու տարի անց մատնվեց նրա ձեռքը: Եվ ուլքեր բնակվել էին այդ ամբոցում, նրանց գերի է տանում և կոզոպակելով ու թալանելով իսպառ քանդում ու ավերում է ամբոցը: Եվ Մահմեդից հետո Հայաստան առաքվեց Աբղլլահ անունով մեկ այլ ոստիկան՝ դաժան, սնօրեն, կատաղած և խիստ շարաբարո մի մարդ, որը կեղծավորությունը իր մեջ դրած ունեւր իբրև իծի բույն և կալանավորի կապանքներով շարաբում էր Հայոց աշխարհի իշխաններին ու ազնվականներին և թալանում շատերի ունեցվածքն ու հարստությունը: Հետո մեծն Սահակին շղթայակապ տանել է տալիս Գամասկոս, նրա հետ նաև Հայոց իշխան Սրմբատին՝ Սմբատի որդուն: Նա քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներն առհասարակ թողնում է առանց զարդերի և ծեփերին ու երեսաներին զբցում է լացուկոծի, սգի ու տրտմութեան մեջ: Այս Աբղլլահը նորահաժատ Գավթին, որը վերևում հիշատակվեց մեր կողմից, բռնելով խոշտանգում է շարաշար հարվածներով, կապանքներով ու բանտարկելով՝

տանգէր վասն առ 'ի Քրիստոս հաւատոցն, յիւր կորստական խորխորատն զնա հրապուրէր արկանել, որում ոչ հաւանեալ և քաջապէս ընդդէմ վառեալ սուրբ ծերունին՝ 'ի փայտի զնա բեռնակապ պնդէր, և նետածիգ 'ի սիրա սրբոյն արարեալ՝ 'ի Քրիստոս զհոգին աւանդէր: Զոր տարեալ եպիսկոպոսաց և քահանայից՝ հանգուցին զմարմին նորա մերձ 'ի վկայարան սրբոյն Յիզորուզաի:

Զայսու ժամանակաւ լինի ապա կոիւն 'ի Վարդանակերտի և բնաջինջ կոտորումն Իսմայէլեան բանակին. վասն որոյ ցարդ ևս բան առ Հագարացիսն ըստ իւրեանց աղիատորոյզ բառին պատմի, թէ «Վարդանակերտ առիւ մի՝ յիշեսցի մեզ:» Եւ վասն զի յոյժ տագնապեալ տարակուսեալ տառապեալ նեղեցան մեծամեծք Հայոց, ապա յուսացեալ յերկնային այցելութիւնն՝ ընդդէմ դարձան ասպատակաց հինից Իսմայէլեան զօրուն: Եւ վասն զի Ոգբալ ոմն զօրապետ մեծ հանդերձ զօրօք բազմօք շրջէր ընդ կողմամբք Վանանդայ՝ անդ ապա հասեալ 'ի վերայ Կամսարականն հանդերձ ազատօքն Վանանդայ, կոտորեցին սպառապուռ զօրս նորա և ինքն փախստեալ անցեալ զնայր առ ամիրապետն իւր: Եւ անդ ապա բազում զօրս ընդ իւր գումարեալ 'ի ղէնս 'ի զարգս և 'ի տէգ նիզակի՝ և անհնարին դառնութեամբ խրոխտայր գալ առնուլ զվրէժս 'ի Հայոց զիրոյ զօրուն հարելոյ՝ հրդեհել, քանդել կործանել զեկեղեցիս Հայոց, և առհասարակ գերել և կերակուր տալ անիրաւ սրբոյ: Իսկ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ դեռ ևս կայր կենդանի 'ի Դամասկոս. իբրև լուաւ զանհնարին սպառնալիսն Ոգբայի՝ խնդրէր հրածեղա 'ի նմանէ երթալ առ նա, թերևս հնար լիցի դարձուցանել զնա յանհնարին դառնութենէ մտացն: Իսկ 'ի հրամայելն նորա երթալ առ ինքն՝ իբրև չոգա: 'ի Խառան, իսկ և իսկ հիւանդացաւ սուրբ կաթողիկոսն հիւանդութիւն մեծ: Եւ ապա զրէ նամակ ազաշանաց առ Ոգբայ իւրով իսկ ձեռամբ բազում թախանձանօք և աղերսալի պաղատանօք, յուշ ևս առնելով Ոգբայի զհասարակաց մահ մարմնոյ, և թէ զկնի գալոց է և նա ամենայն մահկանացուաց և 'ի տապանի վաղվադակի զնելոց. այլ և զանհնարին դառնութիւնն դժոխոց տարտարոսի նմա ընդ ուշի կապեալ՝ դարձեալ և զօտարամահն իւր լինել 'ի դաշնաւորութիւն նմա բերեալ: Եւ այսպիսի զղջացուցիչ բանիւք համոզեալ ազաշէր դառնալ 'ի խորհրդոց շարաց և շառնել զայն ինչ, զոր հանդերձեալն էր առնել՝ զապիրատ մտածութիւնսն 'ի վերայ Հայաստանեայցս: Եւ ապա զայն հրովարտակն հրամայէ յետ վախճանի իւրոյ զնել յաջոյ ձեռին իւրում, զի ինքնին Ոգբայ եկեալ առցէ 'ի ձեռաց նորա՝ թերևս զղջացի չգործել զանօրէն մտածութիւնսն իւր: Իսկ ոստիկանն Ոգբայ իբրև

Քրիստոսին հավատալու համար: Եվ դրում էր նրան զցեղ իր կորրստյան խորխորատը: Սուրբ ծերունին չի համաձայնվում դրան և կովում է քաջաբար, այդ պատճառով էլ սրբին գամում է փայտի վրա ու նետահարում նրա սիրտը, և [Դավիթը] Քրիստոսին է ազանդում իր հոգին: Եպիսկոպոսներն ու քահանաները տարան նրա մարմինը և թաղեցին սուրբ Հիզորուզիտի վկայարանի մոտ:

Այդ ժամանակներում Վարդանակերտում կռիվ է լինում, և բնաջնջվում է իսմայելյան բանակը: Դրա համար էլ հագարացիները ցարդ իրենց թանձր լեղվով պատմում են, թե «Վարդանակերտի կռիվը՝ թող չհիշվի մեզ մոտ»: Եվ քանի որ Հայոց մեծամեծ մարդիկ, խիստ տագնապելով, տարակուսելով, տառապելով նեղվեցին, ապա հույսները դրնելով երկնային նախախնամության վրա՝ հակառակ կանգնեցին իսմայելյան զորքի ազազակային հարձակումներին: Եվ երբ որովհետև ոմն Ոգբայ մեծ զորապետը մեծ զորքով շրջում էր Վանանդի կողմերում, Կամսարականը Վանանդի աղնվականների հետ միասին հարձակվում է նրա վրա և իսպառ կոտորում նրա զորքը, իսկ նա փախչում զնում է իր ամիրապետի մոտ: Եվ այնտեղ մեծ զորք հավաքելով ու գինելով զնեքով, զարդարանքով և երկար տեգերով՝ նա մեծ զայրույթով հոխորտում էր զնալ Հայաստան և առնել իր կոտորված զորքի վրեժը՝ հրդեհելով, քանդելով հայոց եկեղեցիները, կործանելով և առհասարակ գերելով ու անիրավ սրի մատնելով: Իսկ Հայոց սուրբ կաթողիկոս Սահակը դեռևս ողջ էր Դամասկոսում և երբ լսեց Ոգբայի խիստ սպառնալիքի մասին, նրա մոտ գնալու հրաման էր խնդրում, թերևս հնարավոր լինի նրան ետ դարձնել այդ շափազանց դաժան մտադրությունից: Իսկ նա երբ հրաման տվեց գնալու իր մոտ, և սուրբ կաթողիկոսը երբ զնաց Խառան, իսկույն հիվանդացավ ծանր հիվանդում: Եվ ապա նա իր իսկ ձեռքով ազաշալից նամակ է գրում Ոգբային՝ բազում թախանձանքներով ու աղերսալի պաղատանքներով, նրան հիշեցնելով նաև մարմնի սովորական մահը, որ հետո այն հասնելու է բոլոր մահկանացուներին և անմիջապես դնելու է տապանի մեջ, հիշեցնելով նաև դժոխքի խիստ դառնությունը, ինչպես նաև օտար տեղում իր մեռնելը նրա համար որպես մեղմացնող փաստ բերելով: Եվ խրատական այսպիսի խոսքերով համոզում-աղաչում է նրան ետ դառնալ իր շար խորհրդից և չկատարել իր ապիրատ մտադրությունը, ինչ պատրաստել էր անել Հայաստանի նկատմամբ: Եվ ապա հրամայում է իր մեռնելուց հետո այդ հրովարտակը դնել իր աջ ձեռքում, որպեսզի ինքը՝ Ոգբան, գալով վերցնի իր ձեռքից և թերևս զղջա ու չկատարի իր անօրեն մտադրությունները: Իսկ ոստիկան Ոգբան, երբ

լուաւ զմահ սրբոյն Սահակայ՝ վաղվաղակի առաքեաց դեսպակս հրամայէ ոչ թաղել զնա, մինչ զի ինքն իսկ երթիցէ: Եւ իբրև շոգաւ՝ վաղվաղակի առ դիապատիկ մարմին առնն Աստուծոյ մտեալ, ձեռն նմա շարժէր ըստ օրինին իբրոց իբրև կենդանույ և ողջունէր զնա ՚ի լեզու իւր՝ Ս ա լ ա մ ա լ է ք ա ս ե լ ո վ : Իսկ ապա Հոգւոյն ազլումնն զձեռն սրբոյն, որ անշնչութեամբն էր խափանեալ՝ շարժեաց ընդզէմ ստիկանին ՚ի պատճառս աղերսանաց. ընդ որ յաւէտ ՚ի զարմացման եղեալ և առեալ զնամակն ՚ի ձեռաց նորա և բնթերցեալ՝ ասէ. «Այո՛ ինդիր քո կատարեալ է՝ պատուական այրդ Աստուծոյ:» Եւ նամակ ՚ի նախարարս Հայոց գրեալ և հանդերձ սուրբ մարմնով հայրապետին ՚ի Հայս առաքեալ բազում պատուով. և թողեալ ՚ի բաց դասեցանսն զոր առ նա գործեցին, և ինքն ընդ կրունկն դարձեալ՝ գառնայ ՚ի տեղի իւր: Եւ այսպէս զմեռելութիւն նորա պատուական արար Աստուած քան զմեր կենդանութիւնս, և ՚ի սաղորելոյ ազօթից նորա փրկութիւն մեծ ծագեաց աշխարհիս մերում: Իսկ իբրև եկաց մեծն Սահակ յաթոռ հայրապետութեան ամս իէ՛ վախճանեցաւ:

Զկնի նորա յաչրդէ դաթոռ հայրապետութեան Եղիա ՚ի գեղջէ Արճիշոյ որ լկեղտվաթի. Յատուրս յայսմիկ էր ամիրապետ Իսմայէլեան Արզմէլէք յետ ձե թաականին իւրեանց: Իսկ ապա զօրք նորա որ ՚ի Հայք՝ հուր ՚ի մեղ վառեցին, սատանայ ՚ի նոսա փշելով զբարկութիւնն. և ապա ստահամբաւ դատութեամբ մնտաի յուսով և ինդացուցանող բարի խոստամբք զամենեսեան ՚ի մի վայր դումարէին զազատս և զհեծկարօր դունդս, և զանուանսն նոցա ՚ի գիւանս մատուցանէին իբր թէ բաշխել նոցա զղահեկանաց տարեւորն: Եւ ապա զդատերազմական զէնսն ՚ի նոցանէ ՚ի բաց առեալ ՚ի տաճարն Աստուծոյ զնոսա արկանէին ՚ի նախաւան քաղաքի. և զդուրսն յետ կոչս փակեալ աղիւսով՝ ՚ի բաց պնդեալ ունէին զելիցն վայրս: Իսկ նոցա իմացեալ զգաւաճանութիւնն՝ զմանկանցն զձայնն որ ՚ի հնոցին, երգս առեալ զոշէին: Իսկ շար դահճացն զվերնայարկս եկեղեցւոյն քակեալ և լուցեալ հրով՝ առաւել քան զԲաբելոնին ՚ի վեր զբոցն բարձրացուցանէին այրեցողական նիթովն: Եւ այնպէս ապա հրդեհակէզ եղեալ առաստաղ փայտակերտ եկեղեցւոյն՝ և հրացեալ կզմինգրն ՚ի վերուստ ՚ի վայր հոսեալ մխախառն հրովն, վախճան մահու առհասարակ ՚ի վերայ ամենեցուն նոցա ամէր. և նոցա անգաղար գոհաբանութիւն ՚ի սպառել ողուցն կացեալ դազարէր: Իսկ վրիժագործ այլազղիքն յապահովս կացեալք յերկիւզէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ բնտանիս հրակիզելոցն գերի առեալ ամէին ՚ի Դուին քաղաք. և անտի յուղարկեալ տանէին ՚ի Դամասկոս:

լսեց սուրբ Սահակի մահը, իսկույն բանագնացի՞ ուղարկեց՝ հրամայելով շթաղել նրան, մինչև որ ինքը անձամբ շգնա: Իսկ երբ գնաց, անմիջապես մտտեցավ Աստծու մարդու դիապատված մարմնին, ձեռքը շարժեց իրենց սովորութեան համաձայն որպէս կենդանի մարդու և ողջունեց նրան իրենց լեզվով՝ Սալամալէ ասելով: Իսկ հետո Հօգու աղգեցութեամբ ոստիկանի դիմաց սուրբը աղերսաւ: քով շարժեց իր անշնչեղացած ձեռքը, որի վրա է՛լ ավելի վարմանալով և նրա ձեռքից նամակն առնելով ու ընթերցելով՝ [Ողբան] ասում է. «Այո՛, քո խնդրանքը կատարված է, Աստծու պատվական այր»: Եվ Հայոց նախարարներին նամակ գրեց՝ հայրապետի սուրբ մարմնի հետ մեծ պատվով Հայաստան ուղարկելով ու ներելով այն հանցանքները, որոնք նրանք զործել էին իր դեմ, և ինքը էտ դատնալով վերադարձավ իր տեղը: Եվ այդպիսով Աստված նրա մահը մեր ողջոյցունից ավելի պատվական համարեց, և նրա պղծութիւնով մեր աշխարհին մեծ փրկութիւն: Ծագեց: Իսկ մեծն Սահակը հայրապետական աթոռին իէ [27] տարի նստելուց հետո վախճանվեց:

Նրանից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Եղիան, որը կեղտվաթի Արճեշ գյուղից էր: Սրա օրոք իսմայէլեան ամիրապետը Արզմէլէքն էր, իրենց թվականութեան ձե [85] թվականից հետո: Իսկ հետո Հայաստանում գտնվող նրա զորքերը, որոնց վրա սատանան բարկութեամբ փշեց, մեղանում հուր վառեցին, եվ ապա ստահամբավ խաբուրթեամբ անտաի հույս և ուրախացնող բարիք խոստանալով, բոյորին՝ ազնվականներին, հեծկազոր գնդերին, մի վայրում հավաքեցին և նրանց անունները դիվանում գրանցեցին՝ իբր թէ նրանց տարեկան դահեկաններ բաշխելու համար: Եվ ապա պատերազմական գեները նրանցից խլելով նրանց զոյում էին նախազման քաղաքում գտնվող Աստծու տաճարը՝ Լաւի կողմից աղյուսով փակելով դռները, նաև ամրացնելով Ելքի տեղերը: Իսկ նրանք, հասկանալով դավաճանութիւնը և [լսելով] հնոցում եղած մանուկները ձայնը, երգի եղանակով գոչում էին: Բայց շար դահիճները, եկեղեցու վերնահարկը քանդելով ու հրդեհելով, բոցը Բարկունի բոցից ավելի վեր էին բարձրացնում զուրբավառ նյութերի միջոցով: Եվ այդպէս այրելով եկեղեցու փայտակերտ առաստաղը, և կրակ կտրած կզմինգրը ծխախառն հրի հետ միասին վերեից վայր հոսելով՝ առհասարակ բոյորին մահ էր բերում, և նրանց անգաղար գոհաբանութիւնը դադարում էր շունչները փշելիս: Իսկ վրիժագործ այլազղիքները, սպահով մնալով քաջ զորքի երկյուղից և գերի վերցնելով հրկիզված բնտանիքներից մնացածներին՝ բերում էին Դվին քաղաք, և այնտեղից ճանապարհում զեպի Դամասկոս:

Եւ այսպէս աշխարհս մեր ծովացաւ արտասուօք և լցաւ բազում ողբովք: Իսկ յետ Աբղմէլիքայ Վլիթ՝ որդի նորա լինէր ամիրապետ և յետ Վլիթայ՝ Սղիման եղբայր նորուն առկառակեցութեամբ: Եւ յետ նորա ապա Ռմար. յորում ժամանակի Վահան Գողթան տէր շարշարեալ իսկ ՚ի նմին Ռմարայ՝ և բազում նահատակութիւնս վասն անուանն Քրիստոսի ցուցեալ, յիտուծափ քաղաքի Շամայ պսակի ՚ի Քրիստոսէ անթառամ պսակաւն: Բայց յաւուրս մեծ հայրապետին Սղիայի ներսէս ամն, որ յայնժամ եպիսկոպոսապետ էր Աղուանից՝ ՚ի հրապոյրս ամբարշտութեան զինքն բերեալ, շարագաւան գտանէր... ընդ նմին և տիկին ոմն համաձայնեալ նմա, որ յայնժամ հրամանատար Աղուանից էր: Եւ այսպէս երկաքանչիւրք նոքա միաբանեալ՝ ջանահնար լինէին զբոլոր աշխարհն ածել ՚ի մարդապաշտ հայհոյութիւն տօմարին Լեռնի: Իսկ նախարարք աշխարհին իմացեալք՝ զեկուցին մեծի հայրապետին Սղիայի, որոյ գուն ՚ի վերայ գործեալ ոգով շափ և բազում նամակս հաւատոյ ապտուածական պատգամօք առ նոսա առաքեալ երկիցս և երիցս անգամ, ոչ ևս զզջացան դառնալ ՚ի մարդադաւան մոլորութենէ իրեանց: Ապա մեծն Սղիա զիմաստութիւն և զընդարձակութիւն սրտի ՚ի գործ արկեալ՝ գրէ թուղթ առ ամիրապետն Իսմայէլեան Ռմար, զեկուցանելով նմա, թէ գոյ աստ յաշխարհիս մերում եպիսկոպոս մի և նախնական տիկին մի զուգակից ընդ եպիսկոպոսին, որք ՚ի բաց բերեալ են ՚ի հնագանգութենէ մեծի տէրութեանդ ձերոյ և ոչ միաբանին ընդ մեզ, որ միշտ գանուն քո յիշատակեալ քարոզմք յազօթս մեր: Եւ զթագաւորն Հոռոմոց քարոզեն, ՚ի նա զաշխարհս մեր հնարին դաւձուցանել: Եթէ ոչ աճապարեցես բառնալ զնոսա ՚ի միջոյ աստի մերմէ, ընդհուպ իսկ հատուածեալ ՚ի Հոռոմս ձեռնատուր լինին ՚ի սակա հարկաց և յամենայն մասունս գործոց:

Չայս ապա ընթերցաւ ամիրապետն՝ շնորհակալութեամբ մեծապատուէ զառաքեալ զեսպանն մեծի հայրապետին, և ինքն յղէ զոմն ներքինապետ իւր՝ վաղվազակի առ ինքն հրամայէր հասուցանել զներսէսն հանդերձ տիկնաւն: Որոյ եկեալ և ըմբռնեալ զերկաքանչիւր զնոսա և կապեալ երկաթի շղթայիւք և հեծուցեալ յուղտս՝ առնու զնայ առ ամիրապետն: Եւ այսպէս խոհականաբար ՚ի ձեռն մարմնական կրից նոցա զհոգոյ մահ ՚ի բաց վարատեալ՝ բառնայ զշարն ՚ի միջոյ մեծ հայրապետն Սղիա: Եւ ապա այլ եպիսկոպոսապետ ՚ի տեղի շարափառին ներսեսի ձեռնադրեալ հաստատէր: Եւ ապա սորա լցեալ զկէտ հայրապետութեան ամս շորեքտասան՝ վախճանի:

Եւ զկնի սորա յաջորդէ զաթոռն սուրբ՝ մեծ իմաստասէրն Յով-

Եվ այդպիսով մեր աշխարհը արտասուքի ծով դարձավ և լցվեց մեծ ողբով: Աբղմէլիքից հետո ամիրապետ է լինում նրա որդի Վլիթը, նրանից հետո՝ կարճ ժամանակով նրա եղբայր Սղիմանը, նրանից հետո՝ Ռմարը, որի ժամանակ Գողթնի տէր Վահանը, շարշարանքի ենթարկվելով նույն Ռմարի կողմից և հանուն Քրիստոսի ցուցաբերելով մեծ քաջութիւն, Շամի Իտուծափ քաղաքում Քրիստոսի կողմից պսակման ենթարկւում, որն այն ժամանակ Աղվանքի եպիսկոպոսապետն էր, հրապուրվելով ամբարշտութեամբ, հերետիկոս է դառնում... և մի տիկին համաձայնում է նրա հետ, որն այն ժամանակ Աղվանքի իշխանն էր: Եվ այդպիսով նրանցից յուրաքանչյուրը միաբանվելով՝ ճար էր փրկւորում ամբողջ աշխարհը զցել Լեռնի տօմարի մարդապաշտ շարախոսութեան մեջ: Այդ մասին իմանալով՝ երկրի նախարարները զեկուցեցին Սղիա մեծ հայրապետին, որը հոգաւափ ջանք թափելով երկու-երեք անգամ նրանց ուղարկում է հավատի նամակներ աստվածային պատգամներով, բայց նրանք չզղջացին և ետ շարձան իրենց մարդադավան մոլորութիւնից: Ապա մեծն Սղիան, գործի դնելով իր իմաստութիւնն ու լայնասրտութիւնը, թուղթ է գրում իսմայէլեան ամիրապետ Ռմարին՝ նրան զեկուցելով, թե այս մեր աշխարհում կան մի եպիսկոպոս ու նրա նման, նրան զուգակից մի տիկին, որոնք դուրս են եկել ձեր տիրութեան ենթակալութիւնից և շին միաբանվում մեզ հետ, [մենք], որ միշտ քո անունը մեր աղոթքներում հիշատակելով ենք քարոզում, իսկ նրանք քարոզում են հոռոմեական թագաւորին և ձգտում են մեր աշխարհը նրան ենթարկել: Եթե շաճապարես նրանց վերացնել մեր միջից, հարկերի և բոլոր գործերի մեջ մեզնից բաժանվելով՝ նրանք անձնատուր կլինեն հոռոմեացիներին:

Ընթերցելով այս գրութիւնը՝ ամիրապետը մեծ շնորհակալութեամբ պատվում է մեծ հայրապետի առաքած սուրհանգակին, և ինքն է ուղարկում իր մի ներքինապետին՝ հրամայելով անմիջապէս իր մոտ հասցնել ներսեսին տիկնոջ հետ միասին: Սուրհանգակը գալով բռնում է նրանցից յուրաքանչյուրին, կապում է երկաթյա շղթաներով, նստեցնում է ուղտերի և առնում զնում է ամիրապետի մոտ: Եվ այդպէս խոհականաբար Սղիա մեծ հայրապետը, նրանց մարմնական կրքերի միջոցով նրանցից հեռացնելով հոգու մահը, մեջտեղից վերացնում է շարիքը: Եվ ապա հերետիկոս ներսեսի փոխարեն ձեռնադրում է այլ եպիսկոպոսապետ: Այնուհետև, երբ լրանում է նրա հայրապետութեան տասնչորս տարին, նա վախճանվում է:

Նրանից հետո սուրբ աթոռին հաջորդում է Հովհաննես մեծ իմաս-

հաննէս, որ հմուտ և տեղեակ գոլով բոլոր քերթողական շարագծաց, մասանց բանի և մասնականաց, այլ և վարժից սեռից և որք ընդ գոյացութեամբ են սեռական տեսակարարութիւնք մինչ ցանհատ վայր, և տարբերութեանցն ևս հանգամանաց և պատահմանց անշատից և անանշատից ոչ անտեղեակ: Գարձեալ և կրթական վարժից թէոնականաց, որ զարուեստին ծառոյ զպտուղս առգանապէս ներադրէ յարուեստասէրն, յաւէտ իմն հմտագոյն սա գրով գրոշմեալ՝ տայ եկեղեցոյ Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտաման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս 'ի մխիթարութիւն կղերց եկեղեցոյ: Այլ և ճառս ևս ինքնախօսս բանաստեղծս յարդարեալ՝ զղջացուցիչս շար գործոց և յորդորականս 'ի պէտս ապաշխարողական սակի: Սա ամենայն առաքինի քաջողութեամբ զանձն տուեալ աշխատասիրաբար կրթական ջանիւ գինքն գինէր յերգս հոգևորս պահօք և աղօթիք և ամենագիշեր տքնութեամբ: Եւ 'ի ներքոյ ոչ յօդաց ասր, այլ յայծեաց ցփսիս դժոխքմբերս զգեստաւորէր. իսկ զարտաբոյսն 'ի պատուական երանգէ նիւթից զգեստաւորեալ պճնազարդէր: Եւ ոսկի մանր խարտիւ աղացեալ և իւղովք անուշիւք յայն ընդխառնեալ՝ փշէր ընդ ծաղկեալ ալեօք մօրումն, որ իշանէր մինչև ցգրապանս զգեստու նորա: Եւ այնպէս ապա տեսան կազմեալ, զի տեսողացն բարեխորհաց բարի պատճառք խրախութեան լիցի՝ և շարացն խակաց ընդոստուցանող պակուցումն 'ի շարէն 'ի բարի: Եւ վասն զի ոչ այնպէս յաներևութից ոմանց ահից զօրութիւն ընդոստուցանող մարդկան բերցի 'ի վատթարէն 'ի լաւն՝ որպէս յերեւելեացս գերաբուն զարգուց խտողանք, և վասն սորին իսկ այսորիկ կալաւ սովորութիւն գեղեցիկ զարգութք պճնազգեստել զանշունչ քարինս եկեղեցոյ, ապա որչափ առաւել մարդ քան զքարինս բերէ 'ի զարմացումն զտեսողսն. սակայն այսոքիկ ոչ ամենեցուն՝ այլ նոցա միայն, որոց դատողական հաւատացեալ է գործ: Եւ վասն զի տեսեալ էր զայրբն Աստուծոյ ոստիկան ոմն Հայոց՝ Վլիթ անուն, և եղև զնալ նմա առ ամիրապետն և պատմել նմա զվայելչութիւնն Յովհաննու, իսկ նորա զնա տեսանել ըղձացեալ՝ վաղվաղակի զմի 'ի ծառայից իւրոց առաքէր առ ինքն զայրն Աստուծոյ ածել: Իրրև ածաւ բազում պատուով յարքունական քաղաքն, պատգամ առ նա ամիրապետն յղէր, զի ըստ սովորականին զարդու գինքն զգեստաւորեալ՝ այնպէս զնա տեսցէ: Իսկ նորա զաւարտահասակ դիտակն իւր ևս առաւել փայլուն և պաղպաղուն

տասերը, որը հմուտ ու տեղյակ էր բոլոր քերթողական գրվածքներին, խոսքի մասերին ու մասունքներին, ինչպես նաև տեսակների ուսմունքին, արարածների տեսակներին ու տարբերություններին մինչև անբաժանելին; անտեղյակ չէր նաև տարբերությունների հանգամանքներին և բաժանելի ու անբաժանելի պարագաներին: Նա [տեղյակ էր] նաև թեոնական ուսմունքին և ճոխացնելով արվեստի ծառի պտուղները՝ գրանք ներդնում էր ուսումնասիրության մեջ: Նաև է՛լ ավելի հրմտորեն գրի առնելով՝ Քրիստոսի եկեղեցուն է տալիս պաշտամունքի ժամերի ամբողջ կարգն ու կանոնները՝ եկեղեցու կղերականների մխիթարության համար գեղեցիկ հորինվածքով ճոխացնելով ու մեկառմեկ բացահայտելով կարգերի մեկնությունները: Նա հորինում էր նաև ճառեր ու բանաստեղծություններ շար գործերից ետ կանգնելու համար և խրատական բաներ՝ ապաշխարողական խորհրդի պետքերի համար: Նա ամենայն առաքինի ողջամտությունամբ ու ժրջանությունամբ իրեն տալով ճգնողական աշխատանքի՝ զինվում էր հոգևոր երգերով, պահեցողությունամբ, աղոթքներով և ամեն գիշերվա ժամերգությունամբ: Տակից ոչ թե բրդյա, այլ այծի մազից պատրաստված կոպիտ ու անտանելի շոր էր հագնում, իսկ զրսից զարդարվում էր գունավոր ընտիր նյութից պատրաստված զգեստով: Եվ ոսկին խարտոցով մանրացնելով ու նրա հետ անուշահոտ խունկեր խառնելով՝ փշում էր ալեխառն մորուքին, որն իջնում էր մինչև նրա զգեստի գրպանները: Ահա այսպես ատյան էր պատրաստում, որպեսզի բարեխոհ տեսնողներին ուրախություն բարի պատճառ լինի, իսկ շարերին ու անգութներին գրդիչ ահ՝ նրանց շարից [բերելով] զեպի բարին: Եվ քանի որ հենց ոչ այնպես մարդկանց զրդող զորությունը ոմանց աներևույթ ահից վատթարից կրերի դեպի լավը, որպես երեւելիների հասարակ բնությունից վեր զարդերի խտողամբքը, հենց այդ պատճառով էլ սովորություն ունեցավ գեղեցիկ զարդերով պճնազարդել անշունչ քարերը. ուրեմն տեսնողներին առավել ևս մարդն էր զարմացնում, քան թե քարերը, բայց ոչ բոլորին, այլ միայն նրանց, որոնց վճռական գործը [Աստուծոյ] հավատալն է: Եվ քանի որ Աստուծու մարդուն տեսել էր Վլիթ անունով Հայոց մի ոստիկան, և պատահեց, որ նա զնաց ամիրապետի մոտ և նրան պատմեց Հովհաննեսի վայելչության մասին, ամիրապետը ցանկացավ տեսնել նրան: Անմիջապես իր ծառաներից մեկին ուղարկում է Աստուծու մարդուն բերել իր մոտ: Երբ նա մեծ պատվով բերվեց արքունական քաղաքը, ամիրապետը նրան պատգամ է հղում, որպեսզի նա իրեն զգեստավորի սովորական զարդարանքով, ու ինքը նրան այդպես տեսնի: Իսկ նա իր բարձրահասակ կերպարանքը է՛լ ավելի փայլուն զգեստ-

զգեստուք պճնաւորեալ՝ և զաղէբեկ ծաղկեալ մօրուսն ոսկեփունչ կազմեալ, և զոսկիանկար գաւազանն, որ ՚ի փայտից ոպնիւազից՝ ՚ի ձեռն առեալ, այնպէս ապա գունեան այրն և թիկնաւէտ առ ամիրապետն մտանէր*։ Զոր տեսեալ՝ հիացեալ զարմացեալ ընդ գեղեցկութիւն նորա բարեհամբոյր հասակին և շքեղաշուք դիտակին, ապա եղաւ ամբողջաբար նշուտիլ նմա և սկսաւ հարցանել ցնա ամիրապետն. «Բնդէ՞ր՝ ասէ, այդպէս պճնապաճոյճ լինիս. վասն զի Քրիստոսն ձեր զպարկեշտ և զշնչին զգեստ պատուեաց և զնոյն արարին աշակերտք նորա։» Իսկ նա պատասխանեալ ասէ. «Քէպէտն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ առ ՚ի մէնչ առեալ մարմնովն զաստուածական փառսն ծածկեալ լինէր իբրև վարագորաւ. սակայն աստուածային զօրութեան սքանչելիք նշանացն ոչ ծածկեցաւ, այլ յամենեանն հեղաւ. զնոյն շնորհ նշանաց և արուեստից տալով ՚ի ձեռս աշակերտացն իւրոց, որ բաւական բերէր զմիտս մարդկան զարթուցանել յերկիւղն Աստուծոյ՝ և ոչինչ պիտոյացան զգեստուց ահարկողաց։ Իսկ արդ վասն զի փակեալ է ՚ի մէնչ բազում նշանաց նոցա շնորհ. վասն այնորիկ ահարկու իմն զգեստուք հնարիմք զպարզամիտ խակութիւն մարդկան ընդոստուցանել յերկիւղն Աստուծոյ։ Զայս ապա և ՚ի մարմնաւոր թագաւորսդ ՚ի ձեզ է տեսանել. ծիրանեփառ և ոսկեճամուկ զգեստուք և գեղեցիկ զարդուք և զինուք առ ՚ի յահարկութիւն բազմաց բերիլ։ Զի թէ խարագնազգեստ զձեզ ՚ի մարդկանէ որ տեսանիցէ՝ և դժուծա և խոշորս, ոչ որ պակասեալ զարհուրեացի ՚ի փառաց ձերոց, որ ոչն երևի։ Բայց եթէ զբովանդակն դիմ գտանել խուզես, հրամայեացէ տէրութիւնդ քո արտաքս սակաւիկ մի դնալ արանցըն»։ Իսկ ապա ՚ի միայնանալն՝ մերկացաւ առ ՚ի զգեստուէն արտաքնոյ, ցուցանելով նմա զցփսիսն այծեայս, ասելով. «Մերկութեա՛ն անգամոցս ա՛յս է զգեստ. իսկ արտաքոյրս միայն են ՚ի տեսիլ արտաքնոցս»։ Եւ իբրև զձեռն ՚ի ցփսիսն արկեալ լինէր ամիրապետն՝ պզգմեալ խոժոռեալ քսամնելով ասէ. «Զիա՞րդ արդեօք կարէ մարմին մարդոյ տնել յսովկալիլ այսպիսի դժոխքմբերելի քրձի, եթէ ոչ յԱստուծոյ առեալ լինի նմա համբերութիւն։» Եւ ապա բազմահարկի պատուով զնա մեծարեալ և եօթն անգամ զնա պճնաւորեալ գեղեցիկ իմն արքունական զգեստուք, և գանձա և սակոյ և արծաթոյ նմա պարզեալ՝ յուղարկէ յարական աշխարհն։ Որոյ Եկեալ և կեցեալ ամս սակաւ՝ վախճանի, կացեալ յամբողջ հայրապետութեան ամս մեծաբան։

* Աստուծոյ Պատմարանս զնախնի Վիպասանացն մերոց խօսս յարմարէ Յովհաննէս իմաստասիրի, «աղբերկ» զմօրուսն նորա ասելով և «զունեան այր և թիկնաւէտ» զնա նկարագրելով։

ներով զարդարելով և նոր սպիտակած մորուքը ոսկե ծաղիկներէ փնչի նման կազմելով ու ձեռքն առնելով ոսկենկար գավազանը, որը երենոսյա փայտից էր, — ահա այդպէս լավ գույն ունեցող ու թիկնավետ այդ մարդը մտնում է ամիրապետի մոտ*։ Տեսնելով ու հիանալով նրա գեղեցկութեամբ, գեղեցիկ հասակով ու փառահեղ տեսքով՝ ամբողջ սրբից նրան նստելու, և ամիրապետը սկսեց հարցնել նրան. «Ինչո՞ւ ես այդպէս պճնազարդված, [գուցե՞] նրա համար, որ ձեր Քրիստոսը պարկեշտ ու շնչին զգեստը պատվեց, և նույնն արեցին նրա աշակերտները»։ Իսկ նա պատասխանելով ասում է. «Քեպէտև մեր Քրիստոս Աստվածը մեզնից առած մարմնով աստվածային փառքը թաքցնում էր ինչպէս վարագործով, սակայն աստվածային զօրութեան հրաշագործութեանները շծածկվեցին, այլ լցվեցին բոլորի մեջ։ Նույն հրաշագործութեաններէ ու արվեստի շնորհը նա սովեց իր աշակերտներին, որ ի վիճակի էր մարդկանց մտքում արթնացնել աստվածավախութեան, և կարիք չզգացին ահաբեկողների զգեստի։ Իսկ այժմ քանի որ մեզնից ծածկված է նրանց բազում հրաշքների շնորհը, դրա համար էլ ձգտում ենք այդ ահարկու զգեստներով միամիտ մարդկանց մեջ աստվածավախութեան տառաջանել։ Այս բանը կարելի է տեսնել նաև ձեր մարմնավոր թագաւորների մեջ, որոնք զարդարված են ծիրանազարդ, ոսկեզարդ զգեստներով և գեղեցիկ զարդերով ու զենքերով, որպեսզի ահաբեկեն շատերին։ Որովհետև եթէ մարդկանցից որևէ մեկը ձեզ տեսնի մագն կոշտ, կոպիտ ու անարգ զգեստ հագած, նա չի վախենա ու զարհուրի ձեր փառքից, որը չի երևում։ Բայց եթէ ցանկանաս ինձ ամբողջութեամբ հետազոտել, դու, տերդ, պետք է հրաման տաս, որ մարդիկ մի փոքր հեռու գնան»։ Իսկ հետո առանձնանալով՝ արտաքին զգեստները հանեց և նրան ցույց տվեց իր այժմազե ցփսին՝⁹⁸ ասելով. «Իմ մերկութեանն է իմ զգեստը, իսկ արտաքինը միայն մարդկանց տեսնելու համար է»։ Եվ երբ ամիրապետը ձեռքը զցում է ցփսիին, մտայնվելով, խոժոռվելով ու քստմնելով ասում է. «Ինչպե՞ս կարող է մարդու մարմինը դիմանալ, տոկալ այսպիսի անտանելի քրձին, եթէ Աստծու կողմից նրան համբերութեան տրված չլինի»։ Եվ ապա մեծ պատվով նրան մեծարելով, յոթ անգամ նրան զարդարելով արքունական զգեստով և նաև նրան պարզելով ոսկու և արծաթի գանձեր՝ [ամիրապետը] նրան ուղարկում է իր աշխարհը։ Նա գալով ապրում է մի քանի տարի և վախճանվում է՝ հայրապետական աթոռին տասնմեկ տարի նստելուց հետո։

* Այստեղ մեր պատմիչը մեր նախորդ պատմագիրների ասածը հարմարեցնում է Նովհաննէս իմաստասիրին՝ նրա մորուքը «նոր սպիտակած» ասելով և նրան նկարագրելով որպէս «լավ գույն ունեցող ու թիկնավետ մարդ»։

Իսկ զկնի նորա կացուցանեն յաթոռ հայրապետութեան զՊապիթ 'ի գեղջէն Արամոնից, որ 'ի Կոտայսն գաւառի: Այս գիւղ սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախ քան զՀարաբանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ վասն զի 'ի բնակչաց հեթանոսաց 'ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այլն Աստուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում շար ոճիրք զնա նեղեցին. ապա տագնապեալ և արտաքս 'ի միջոյ նոցա՝ ըստ գրեցելումն ելեալ, շինէ եկեղեցի 'ի գեօղն Արամոնս գեղեցկայարմար յարդարմամբ. և զնէ շուրջանակի նորա տուն բնակութեան՝ վայելուչ իմն յարմարեալ: Եւ անդ զկէտ կենացս քաղաքավարեալ իբրև ամս երեքտասան՝ վախճանի. հանգուցանելով զնա մերձ առ նոյն իսկ եկեղեցի:

Իսկ զկնի յաջորդէ զաթոռ նորուն Տրդատ յՈթմսոյ գեղջէ, այր սուրբ և պարկեշտ և փայլեալ առաքինութեամբ: Յաւուրս նորա ասպատակք շար հինից յամենայն ուստեք զաղարեալ լինէին 'ի սաղրելոյ սրբութեան աղօթից նորա: Եւ այսպէս ապա խաղաղութեամբ հասեալ 'ի կէտ կոշմանն Քրիստոսի՝ վախճանի. կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս իր: Իսկ զկնի սորա համանուն սորուն Տրդատ 'ի գասնաւորից կացորդի յաթոռ հայրապետութեան. և ոչ աւելի քան զերիս ամս տեւալ՝ վախճանի: Իսկ զկնի սորուն Սիսն 'ի գեղջէ Բաւոնեայ յաջորդէ զաթոռն: Սա 'ի սղաչական հասակէ սեհայ և ուսեալ 'ի սրբումն հայրապետարանի՝ վարժ և կիրթ 'ի բնաւոր առաքինութիւնս յառաջըրբիւր: Իսկ ապա նախ քան զայս կոշեալ լինէր սա յեպիսկոպոսութիւն նահանգին Աղձնեայ. և մինչդեռ անդէն իսկ հովուէր զհաւատացեալն իւր հօտ՝ աղբիւր մի բազմաբուդիս առ ստորտով Սիմն կոշեցեալ լերին ցամաքեցաւ. յորմէ բազում այգեստանք և բուրաստանք անկոց և արտաւարք ստոյանեալ բուծանէին: Եւ այնուհետև ապա սկսաւ տպականիլ և լքանիլ պաղարեքութիւնք զեղջն և յեղծումն աւերակաց բերիլ: Իսկ որ յայնժամ Իսմայէլեան ոստիկանն էր յայնմ նահանգի՝ Սուլէյման անուն, սա ինրն զեպիսկոպոսն կոշեալ՝ աղաչէր զնա թերև հնար ինչ գտանել զարձեալ բղխելոյ աղբերն: Իսկ ապա Սիոնի քարոզ բնդ բոլոր վիճակեալսն իւր առաքեալ, զի միաբան 'ի հսկումն ցայգապաշտամանց բերցին զմի գիշեր որ 'ի կիրակէն լուսանայր: Իսկ 'ի վաղիւ առաւօտու կիրակէին շուեալ զնայ հանդերձ խաչին սրբով և համազունդ հաւատացելովքն յաղբիւրն խցեալ և ցամաքեալ. և անդ սղօթս արարեալ և տեառնազրեալ գտեղին՝ հարկանէ դաւազանտան որ 'ի ձեռին իւրում.

Իսկ նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստեցնում են Դավթին, որը Կոտայք գավառի Արամոնք գյուղից էր: Այդ գյուղը կաթողիկոսական տան սեփականութիւնն էր նախքան Տրդատ արքայի կողմից սուրբ Գրիգորին շարժարելը: Այն նրան տրված էր որպես հոգեբաժին, որը և ձեռագիր վճռով պահվում է մինչև այսօր: Եվ քանի որ Աստուծոյ մարդ Դավթիթը Դվին քաղաքում նեղվում էր հեթանոս բնակիչների կողմից, նրան նեղեցին նաև բազում այլ շարիքներ: Ապա նա, գրածի համաձայն, տագնապած նրանց միջից դուրս գալով, Արամոնք գյուղում շինում է եկեղեցի՝ այն պատրաստելով գեղեցկահարմար ձևով: Եկեղեցու շուրջը կառուցում է իր բնակարանը՝ վայելուչ կերպով այն հարմարեցնելով: Եվ այնտեղ առաքինի կյանքով ապրելով մոտավորապես տասներեք տարի՝ վախճանվում է, և նրան թաղում են այդ նույն եկեղեցու մոտ:

Նրան հաջորդում է Տրդատը, որը Ոթմսոյ գյուղից էր. նա սուրբ ու պարկեշտ մարդ էր և առաքինութեամբ փայլող: Նրա օրոք շար ավազակների ասպատակութիւնները ամեն կողմից զաղարում են՝ նրա սուրբ աղոթքների զրգամբ: Եվ այդպես խաղաղութեամբ հասնելով իր կյանքի ավարտին՝ նա վախճանվում է, հայրապետական աթոռին նստելով իր [22] տարի: Իսկ նրանից հետո հայրապետական աթոռին հանդիսավոր կերպով բազմում է նրա համանուն Տրդատ Դասնավորեցին²⁷, որը ապրելով երեք տարուց ոչ ավելի՝ վախճանվում է: Նրանից հետո աթոռին հաջորդում է Սիսնը, որը Բավոնեայ գյուղից²⁸ էր: Երեխա հասակից սնվելով ու կրթվելով սուրբ հայրապետարանում՝ բնական առաքինութեամբ նա ջանք ու փորձ էր հանդես բերում: Իսկ զրանից առաջ նա հրավիրված էր Աղձնեայ նահանգի եպիսկոպոսութեան համար: Եվ մինչդեռ նա այնտեղ իր հավատացյալ հօտի հովիվն էր, Սիմ կոշեցյալ լեռան ստորոտում ցամաքեց մի հորգաբուխ աղբյուր, որից սողովում էին բազմաթիվ այգեստաններ, բուրաստաններ ու արտեր: Եվ զրանից հետո զյուզի պաղարեքութեանը սկսում է տպականվել ու անտեղել, նրան բերելով եղծում ու ավերում: Այդ ժամանակ տվյալ նահանջում իսմայէլեան ոստիկանը Սուլէյման անունով մեկն էր, որը իր մոտ է կանչում եպիսկոպոսին և աղաչում է նրան՝ հնար գտնել աղբյուրը դարձյալ բխեցնելու համար: Հետո Սիոնը քարոզիչ է առաքում իր բուրք թիմերը, որպեսզի միաբանված զիշերային ժամերգութեան հսկում կատարեն այն գիշերը, որից լուսանում էր կիրակի օրը: Իսկ կիրակիի վաղ առավոտյան սուրբ խաչով և հավատացյալների խմբով շարժվում զնում է խցանված ու ցամաքած աղբյուրի մոտ: Այնտեղ աղոթք անելով ու տեղը խաչակնքելով՝ խփում է ձեռքում բանած գավազանով, և

և յանկարծակի յական թօթափնն բղխէ աղբիւրն վտակեալ յորդաբուղխ
ականակիտ պարզուածիւ. ընդ որ յաւէտ իմն ոստիկանն զարմացեալ՝
ոչ թերևս լինէր մոռացեալ ՚ի մտաց նորա եղեալ նշանքն: Յետ այսորիկ
ապա եհաս ոստիկանն այն պայազատել և զգործակալութիւն Հայաս-
տանեայցս. և ՚ի գնալ նորա ՚ի Գվին քաղաք՝ իսկ և իսկ վախճանէր
երկրորդն Տրդատ: Եւ իմացեալ ոստիկանն վազվաղակի առաքէ ՚ի խըն-
դիր եպիսկոպոսին Սիոնի, և ածեալ կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ
հայրապետութեան. յայսպիսի իմն պատճառանաց բերեալ յայս տեղի:
Յաւուրս սորա եղև կոտորումն Քաղինոյ և Արենոյ և զհիւզաքաղաքին
Քալնայ, յորում սպանան ոգիք իբրև եօթն հարիւր և զերեցան հազար
երկերիւր: Բայց նորա բազում և հրաշալի ճգնողական վարուք վճարեալ
զկէտ կենաց իւրոց իբրև ամս ութ՝ վախճանի, եղեալ ՚ի քնարանի ընդ
հարս իւր:

Եւ ապա զԵսայի, ՚ի նիգ գաւառէ յԱղապատրուշ զեղջէ՝ կոչեն յա-
թոռ հայրապետութեան: Զսա նախ կարդեալ էին եպիսկոպոս ՚ի գաւա-
ռին Գողթան և զկնի ապա կացուցեալ ՚ի հայրապետական աթոռն: Ասի
բան զնմանէ, թէ էր որդի միամօր կնոջ այրույ. և վասն զի յազբատու-
թեան կնոջն հանդիպեալ ստնդեայ որդւովն իւրով մուրացիկ շրջէր՝ եկն
յարեցաւ նա ՚ի տուն կաթողիկոսարանին և անդ կայր՝ ՚ի յուովից իմն
անտես լեալ. և ոչ ևս բնաւ մեկնեալ ՚ի դրանէ տաճարին Տեառն՝ ցըր-
տահար սառուցեալ ՚ի ձմեռայնի լինէր և տապախարշ արևակէզ յա-
մարայնի: Իսկ ՚ի հարցանել քահանայիցն, թէ «Ընդէ՞ր այդպէս բացօ-
թեայք լեալ բոլոր դառնաշունչ օդոյդ հանդերձ ստնդիաց մանկամբզ
տարեալ, և ոչ մտանես ընդ յարկաւ ուրեք.» իսկ նա զայս բան ևնթ
ընդդէմ առնէր պատասխանի. «Ո՞չ զիտէք, զի սակս կաթողիկոսութեան
զորդեակս իմ աստ սնուցանեմ:» Որ զրեթէ մարգարէուհի իմն վասն
մանկան կիսն գտանէր. զի սնեալ և ուտեալ ՚ի նմին հայրապետանոցի՝
նախ յեպիսկոպոսութիւն և ապա ՚ի բարձր աստիճան հայրապետութեան
կոչեցաւ: Եւ սորա քաղաքավարեալ զկեանս իւր իբրև ամս երեքտասան՝
վախճանեալ զնի ընդ հարս իւր: Իսկ յետ սորա զՍտեփաննոս ոմն ՚ի
Գվին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնորդութեան անդ՝ ոչինչ աւելի բան
զերկուս ամս կեցեալ: Եւ յետ սորա Յովաք յաջորդեալ յՈստանէն ՚ի
կուրապաղատին ապարանից՝ իբրև ամիսս վեց միայն տեւեալ:

Զայսու ժամանակաւ Եզիտ ոմն ոստիկան ՚ի Հայս յամիրապետէն
առաքեալ լինէր. որ իբրև եհաս ՚ի նախաւան քաղաք՝ ապա կուսակալս
և գործակալս ըստ գաւառաց գաւառաց առաքէր: Եւ վասն զի ընդ նոքօք

հանկարծակի ակնթարթորեն ըխում է հորդաբուխ սկանակիտ աղբու-
րը: Դրա վրա էլ ավելի է զարմանում ոստիկանը, և նա այլևս չի մո-
ռանում կատարված հրաշքը: Դրանից հետո ոստիկանը հասավ դրան
տիրելու և դարձավ հայաստանցիների վերակացուն: Եվ երբ նա գնում
է Գվին քաղաքը, իսկույն վախճանվում է Տրդատ երկրորդը: Իմանա-
լով այդ մասին՝ ոստիկանն անմիջապէս [սուրհանդակ] է առաքում՝
Սիոն եպիսկոպոսին փնտրելու և հրամայում է նրան բերել ու նստեց-
նել հայրապետական աթոռին՝ այդպիսի պատճառով նրան բերելով այդ
տեղը: Նրա օրոք եղավ Քաղինի, Արենի և Քալին գյուղաքաղաքի կո-
տորածը, որի ժամանակ սպանվեց մոտավորապէս յոթ հարյուր ու զեր-
վեց հազար երկու հարյուր հոգի: Բայց նա երկար ու հրաշալի ճգնողա-
կան վարքով ավարտելով իր կյանքը՝ վախճանվում է ութ տարի [աթո-
ռակալելուց] հետո և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում:

Եվ ապա հայրապետական աթոռի համար հրավիրում են Եսայուն,
որը նիգ պավոսի Աղապատրուշ գյուղից⁹⁹ էր: Նրան նախ եպիսկոպոս
էին կարգել Գողթան գավառում, իսկ հետո նստեցրել հայրապետական
աթոռին: Նրա մասին պատմում են, թե նա մի այլի կնոջ միևնույն
որդին էր: Եվ ազբատութեան մեջ ընկնելու պատճառով կիսր իր ծծկեր
որդու հետ շրջում էր որպէս մուրացիկ: Նա զայիս-մտնում է կաթողի-
կոսարան ու մնում այնտեղ՝ շատերի կողմից անտեսվելով: Բայց նա
բնավ չի հեռանում Տիրոջ տաճարի դռնից՝ ցրտահարվելով ու ստաշե-
լով ձմռանը և տապախարշ ու արևակէզ լինելով ամռանը: Իսկ երբ
քահանաները հարցնում են, թե «Ինչո՞ւ ևս բացօթյա մնացել պանա-
շունչ այս բոլոր եղանակներին ծծկեր մանկանդ հետ միասին և շեւ
մտնում որևէ հարկի տակ», նա տայիս է հետևյալ հակառակ պատաս-
խանք. «Պուք չդիտե՞ք, որ ես իմ որդյակին այստեղ մեծացնում եմ
կաթողիկոսութեան համար»: Եվ այդ կիսը իր մանկան համար զրեթէ
մարդարեուհի եղավ, որովհետև այդ նույն հայրապետանոցում մեծա-
նալով ու կրթվելով՝ նրա որդին հրավիրվեց նախ եպիսկոպոսովյան և
ապա հայրապետութեան բարձր պաշտոնի համար: Եվ առաքինի կյանք
վարելով տասներեք տարի՝ նա վախճանվում է և թաղվում իր հայրերի
մոտ: Իսկ նրանից հետո այնտեղի առաջնորդ են կարգում ոմն Ստե-
փանոսի, որը Գվին քաղաքից էր. նա աթոռին մնաց երկու տարուց ոչ
ավել: Նրան հաջորդեց Հովաքը, որը Ոստանից էր, կուրապաղատի ա-
պարանքից. նրա [աթոռակալութեանը] տեևց միայն վեց ամիս:

Այդ ժամանակներում ամիրապետը Հայաստան է առաքում Եզիտ
անունով ոստիկանին, որը երբ հասնում է նախաւան քաղաքը, կու-
սակալներ ու գործակալներ է ուղարկում տարբեր գավառներ: Եվ նը-

հայրն հարանց հասարակ բաժնի կրօնաւորական դասուն երթեալ բնա-
կէր 'ի Ջրակ որ 'ի Շիրակ գաւառի՝ զճետ նորա և այս ևս Սողոմոն
չուէր գնայր: Եւ անդ 'ի միայնակեցի կարգ ելեալ լինէր 'ի խրճիթ՝
բազում ճգնաց և աշխատութեանց զանձն առեալ: Եւ մինչդեռ 'ի խրճիթ
անտի արտաքս հանեալ՝ շուեալ ամէին յաթոռ հայրապետութեանն, հար-
ցաւ ապա յոմանց սպասաց, թէ «Վասն զի ծեր ես և յանձնարին ճրգ-
նական վարուց յոյժ անաւղեալ, ընգէ՞ր յօժարեալ երթաս 'ի հայրա-
պետութիւն»: Առ որս պատասխանեալ նորա՝ ասէր. «Երթամ, զի գե-
ղապաճոյնն նկարողաց սենյ զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ
եկեղեցոյն»:— Եւ ըստ սմին այսմիկ զործն կատարէր. զի ոչ աւելի
քան զմի ամ կեցեալ՝ փոխի յաշխարհէ աստի և զնի ընդ հարս իւր և
կենդանագրի 'ի քաւարանի սրբում:

Ապա զկնի սորա զԻէորդ 'ի գաւառէ Արագածոտան կացուցանեն
'ի հայրապետութեան: Եւ վասն զի սպասուպուռ Հագարացիքն տիրեցին
կալան զՀայաստանեայս և մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, և մը-
նացեալք զօգեալ զադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակս
այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց 'ի Պատմութենէ աստի զրոյցք
իշխանաց մերոց, բայց եթէ զուցէ զուցի ինչ՝ բաւական քնդ բերցի
նախ քան զմեզ պատմեալն 'ի Շապհոյ պատմագրէ: Բայց զկնի Կեոր-
գայ զՅովսէփ 'ի գաւառէ Արագածոտան 'ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի
կացուցանեն 'ի հայրապետութեան: Յաւուրս սորա ոստիկան ոմն՝ Խու-
զիմա անուն, եկեալ 'ի Գվին քաղաք՝ զընդ իրե կացեալսն նուաճէր:
Եւ տեսեալ զեկեղեցոյթիսն մեծամեծ գաստակերտիցն տան կաթողի-
կոսարանին՝ զԱրտաշատն և զԿաւակերտն և զՀոռոմոց Մարզ հանդերձ
նոցունց ապարակօք, և դաւաճանեալ 'ի շար ցանկութենէ և 'ի դիւա-
մու ապահովենէն՝ ուժգին իմն գծուարութեամբ յինքն 'ի հայրապետէն
Յովսէփայ խնդրէր տալ նմա զմեծ գաստակերտս իբր 'ի պատճառս
զնոց արծաթոյ: Իսկ մեծի առնն զմահ ընդ կեանս խառնեալ՝ ամենևին
ոչ ապր տեղի շար և ապիրատ բանից նորա: Իսկ ոստիկանն առ մրդձ-
կեալ սրտին զնէ 'ի բունտի զայրն Աստուծոյ և կապէր զնա 'ի շղթայս
և գանիւ հարկանէր, զի թերևս զարհուրեալ՝ առ նա զհայցիտիւն տայցէ:
Այլ և նա ոչինչ վարկեալ զտանջանսն՝ եկեալս 'ի վերայ, և ոչ զրեալ
ինչ զբրածեմն առնել՝ քաջապէս համբերէր՝ Աստուծոյ վայն ընծայելով:
Իսկ իբրև այնպէս անփոշի իմն 'ի հայրապետէն ոստիկանն լինէր՝ ա-
պա պայուսակօք երիւք զանձս լցեալ և եղեալ 'ի զուխո իւրոց ծառա-
յից և հրապարակատես զայն արարեալ՝ յայտնապէս առ հայրապետն
մտանել հրամայէր և ընդ միւս կողմն գաղտագնացութեամբ առեալ
տանել անդրէն: Եւ ապա համբաւ հանեալ, թէ վաճառեցան նմա դաս-

կրօնական կես մասի հետ զնալով, բնակվել էր Շիրակ գավառի Զրեակ
գյուղում, նրա հետևից շարժվում գնում է նաև այս Սողոմոնը: Եվ այն-
տեղ, իր խցում, նա վարում է մենակյացի կյանք՝ իրեն նվիրելով մեծ
ճգնություն ու տառապանքի: Եվ երբ նրան խցից դուրս են հանում և
տանում հայրապետական աթոռի համար, ազնվականներից մեկը հարց-
նում է. «Քանի որ ծեր ես և սաստիկ ճգնական կյանքի պատճառով
շատ տկարացած, ինչո՞ւ համաձայնվելով գնում ես հայրապետության
համար»: Նրանց պատասխանելով՝ նա ասում է. «Կնում եմ, որպեսզի
գեղապաճույնն նկարիչները ինձ այլ հայրապետների հետ սև ներկով
նկարեն եկեղեցու պատին»: Եվ այդպես էլ կատարվում է. որովհետև
մեկ տարուց ոչ ավելի տարելով՝ նա գնում է այս աշխարհից, թաղվում
իր հայրերի մոտ, և նրան նկարում են սուրբ քավարանի [պատին]:

Նրանից հետո հայրապետ են նշանակում Կեորգին, որը Արագա-
ծոտն գավառից էր: Եվ քանի որ հագարացիները ամբողջովին գրավեցին
ու տիրեցին Հայաստանին, և երկրի մեծամեծները նվազեցին, իսկ մը-
նացածները ընկան նրանց ստրկական լծի տակ, այդ պատճառով այս-
տեղից սկսած պատմության մեջ պակասեցին մեր իշխանների մասին
եղած տվյալները, բայց եթե գտնվի Շապուհ պատմագրի՝ մեզինից
առաջ պատմածը, այն քեզ, [ընթերցող], կբավականացնի: Կեորգից
հետո սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] բնակիչները հայրապետ են կարգում
Հովսեփին, որը Արագածոտն գավառից էր: Սրա օրոք Խուզիմա անունով
մի ոստիկան, գալով Գվին քաղաք, նվաճում է իր ձեռքի տակ եղած-
ներին, եվ տեսնելով կաթողիկոսական տան մեծամեծ ու գեղեցիկ դաս-
տակերտները՝ Արտաշատը, Կավակերտը, Հոռոմեական Մարզը իրենց
ապարակների հետ միասին և խաբվելով շար ցանկությունից ու դիւա-
մու ազահությունից՝ մեծ դժվարություններ խնդրում է հայրապետ Հով-
սեփին իրեն տալ մեծ գաստակերտները արծաթի գնով: Իսկ այն մեծ
մարդը, մահը կյանքին խառնելով, բնավ տեղի չէր տալիս նրա շար
ու անօրեն խոսքերին: Բայց ոստիկանը սրտնեղությունով բանտարկում
է Աստուծո մարդուն, շղթայակապ է անում նրան ու գանահարում, որ-
պեսզի թերևս զարհուրելով նա տա իր պահանջածը: Նաև անտեսելով
իրեն հասած տանջանքները և հաշվի չառնելով իրեն բրածեմ անելը՝
[Հովսեփը] քաջաբար դիմանում էր, ընծայելով այն Աստուծուն: Իսկ երբ
ոստիկանը անպատասխան է մնում հայրապետի կողմից, ապա երեք
տոպրակ զանձ լցնելով և իր ծառաների գլուխներին զնելով ու հրա-
պարակավ ցույց տալով՝ հրամայում է հայտնապես մտնել հայրապետի
մոտ և նրան վերցնելով՝ թաքուն կերպով տանել մյուս կողմը: Եվ ապա
լուր տարածելով, թե նրան են վաճառվել դաստակերտները, և բանտի

տակերտքն. և զայն Աստուծոյ արձակեալ 'ի' կապարանէ բանտին՝ 'ի' տուն իւր առաքէ: Իսկ նորա յետոյ բազում պնդութիւն և աներկիւղաբար երկս աշխատանաց յատենի ուղղոց ցուցանէր՝ հազիւ ուրեք միայն զդաստակերտն Կաւակերտ և զՀոռոմոց Մարդ թափէր 'ի' ձեռաց ոստիկանին շարի: Եւ այսպէս տարապարտ զրկեալ գտանէր յԱրտաշատէն յայնմանէ և առ յապա: Եւ սակս այսպիսի շար մախանաց միշտ 'ի' նենգապատիր միտս ոստիկանն ընդ հայրապետին բերեալ՝ 'ի' հրամանէ նորա ծառայք նորա ըմբռնեալ զեղբայր մեծին Յովսէփայ, յակունս Մեծամօրի սպանեալ՝ ընկեցին զնա 'ի' ծովակն, որ է 'ի' հիւսիսոյ կողմանէ ականցն: Բայց հայրապետն Յովսէփ կալեալ զառաջնորդութիւնն ամս մետասան՝ վախճանի:

Յետ սորա Դաւիթ 'ի' գաւառէ Մազազայ 'ի' գեղջէ Կակազոյ յաջորդէ զաթոն սուրբ: 'ի' ժամանակի աստ յայսմիկ ոստիկան ոմն՝ Հօլ անուն, փոքր գնդաւ յամիրապետէն անտի 'ի' Հայս առաքեալ՝ շուեալ հասեալ մտանէր բնակիլ 'ի' Դվին քաղաքի: Իսկ Սեազայ ոմն անուն 'ի' Պարսիկ տոհմէ, — որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեակ 'ի' Բագրատունի տանէ և 'ի' ձեռն այնորիկ զյուզ մասն երկրիս բռնակալիս սեպհականաբար իմն տիրէր, — այս Սեազայ ընդզգեալ և խանդացեալ ընդ ոստիկանին Հօլայ՝ գումարտակ ընդդէմ նորա զօրաց բազմաց ունէր, ընդ որս էր և մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ, և Սիւնեաց տէր և այլ ևս ազատագունդ տեարք: Եւ ապա հնարի կամ ըմբռնել զՀօլ կամ զրժել 'ի' մահ: Բայց Հօլն զհայրապետն Դաւիթ պատգամ առ Սեազան և առ սպարապետն Սմբատ և առ Սահակ Սիւնեաց տէրն յղէր, «Թէ ընդէ՞ր և կամ վասն է՞ր իրիք այդպէս զօրաբազուրեամբ իմիք հպարտացեալ խրոխտայք դաւել զիս. թէ ոչ զիս՝ ասէ, կամիք ընդունել, վայրացդ ելիցդ իմ տեղի տուք 'ի' բաց զնալով, զի 'ի' ձէնջ աներկիւղաբար շու արարեալ երթեալ զնացից:» Իսկ հայրապետն բազում բանիւք զնոսա համոզեալ և աղաչեալ, ոչ կամեցան լսել. ընդ որ յաւէտ ապա տրտմեալ զնայր: Իսկ Հօլ իբրև գիտաց, թէ վճարեալ է շարութիւն նոցա, ապա աջողածեանաբար իմն ընտրեալ արս իմն երկսուորս 'ի' սիրտս և 'ի' պատրաստութիւն զինուց իբրև երկու հազար՝ վաղվազակի ելանէր ընդդէմ նոցա 'ի' պատերազմ: Եւ բանակ նոցա նստէր առ եզերք Հուրաստան գետոյ հանդէպ դաստակերտին Կաւակերտի: Իսկ իբրև Հօլ ուժգին իմն ասպատակ սփռէր 'ի' վերայ նոցա և 'ի' բախիւն ընդ միմեանս՝ 'ի' փախուստ դառնային զօրք նոցա առաջի զօրուն Հօլայ. և բազում արեան ճապաղիս 'ի' նոցանէ հեղուին սմբակակոխ արարեալ: Եւ անդ սպանաւ Սահակ Սիւնեաց տէրն. և սպարապետն Սմբատ և Սեազայն հագիւ ճողոպրեալք անձնապուրծ փախչէին, ընդ նո-

կապանքներից ազատելով Աստու մարդուն՝ նրան ուղարկում է իր տունը: Իսկ հետո արդար դատարանում առանց երկյուզի բազում ջանք ու աշխատանք ցուցաբերելով՝ շար ոստիկանի ձեռքից նա հազիվ ազատում է միայն Կավակերտ դաստակերտն ու Հոռոմեական Մարգր: Եվ այդպես անտեղի նա ընդմիշտ զրկվում է Արտաշատից: Նենգամիտ ոստիկանը միշտ այդպիսի շար նախանձ է հանդես բերում հայրապետի նկատմամբ, և նրա հրամանով նրա շար ծառաները, բռնելով մեծն Հովսէփի եղբորը ու սպանելով Մեծամորի ակունքի մոտ, պցում են այն ծովակը, որը գտնվում էր նրա հյուսիսային կողմում: Բայց Հովսէփ հայրապետը, առաջնորդութունը վարելով տասնմեկ տարի, վախճանվում է:

Նրանից հետո սուրբ աթոռին հաջորդում է Դաւիթը, որը Մազազ գավառի Կակազո գյուղից էր: Այդ ժամանակ այգտեղի Հոլ անունով մի ոստիկան ամիրապետի կողմից փոքրաթիվ գնդով ուղարկվելով Հայաստան՝ գալիս մտնում է Դվին քաղաքը ու այնտեղ բնակվում: Իսկ պարսկական տոհմից Սեազա անունով մեկը, որը Բագրատունյաց տնից կնության էր առել Արուսյակին և նրա միջոցով երկրի մեծ մասը սեփականացրել ու տիրել, նախանձելով ու ընդզգելով ոստիկան Հոլի դեմ, մեծ զորք է հանում նրա դեմ, որոնց հետ էին նաև Սմբատ Հայոց մեծ սպարապետը, Սյունյաց տերը և այլ ազնվականներ: Եվ ապա նա ձգտում էր Հոլին կամ բռնել, կամ մահվան դավ նյութել: Բայց Հոլը Դաւիթ հայրապետին պատգամավոր է ուղարկում Սեազայի, Սմբատ սպարապետի և Սյունյաց տեր Սահակի մոտ՝ ասելով, «Թե ինչո՞ւ կամ ի՞նչ բանի համար ազահությամբ այդպես գոռոզանալով՝ ուզում եք դավել ինձ. ասում է, եթե ինձ չեք ուզում ընդունել, հեռու գնացեք այդ վայրերի ճանապարհներից և թողեք, որ ես առանց ձեզանից վախենալու ելնեմ, գնամ»: Իսկ հայրապետը շատ է նրանց համոզում ու աղաչում, բայց նրանք չեն կամենում լսել, որի համար ավելի նեղանալով՝ նա գնում է: Իսկ Հոլը երբ իմացավ, թե վերջացել է նրանց շարությունը, ապա ճարպկորեն ընտրում է սրտոտ ու զենք գործածելու մեջ պատրաստ մոտավորապես երկու հազար մարդու և անմիջապես դուրս գալիս նրանց դեմ պատերազմի: Եվ նրանք բանակ են դնում Հուրաստան գետի ափին, Կավակերտ դաստակերտի դիմաց: Իսկ Հոլը երբ ուժգին ասպատակութուն է գործում նրանց վրա, միմյանց բախվելու ժամանակ Հոլի զորքի առջևից փախուստի է դիմում նրանց զորքը, [հակառակորդի] և Հոլի զինվորները սմբակակոխ անելով յՊափում են նրանցից շատերի արյունը: Այնտեղ սպանվեց նաև Սյունյաց տեր Սահակը, իսկ Սմբատ սպարապետն ու Սեազան, հազիվ ճողոպրելով,

սին և այլ ևս 'ի սրոյն մնացեալ զօրքն՝ ցանկցիր սփռեալ գնային: Եւ Հօլն դարձեալ 'ի Դվին քաղաք դառնայր: Բայց զմարմին Սահակայ Սիւնեաց տեսանն բարձեալ տանէր մեծ հայրապետն Դաւիթ 'ի հայրապետանոցն սուրբ, և անդ գնէր 'ի քնարանի մերձ 'ի սուրբ քաւարանն: Իսկ զկնի Սահակայ պայազատէ զտէրութիւնն զայն Գրիգոր որդի նորուն, որ փաղաքշական անուամբ Սուփան անուանիր: Իսկ ապա լցեալ հայրապետին զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի, կալեալ զառաջնորդութիւնն ամս իւ:

Իսկ զկնի նորա յաջորդէ զաթոռ նորա Յովհաննէս 'ի դաւառէն Կոտայից 'ի գեղջէ Ովայից: Բայց յետ սկզբան ձեռնադրութեան նորա իբրև անցին ամբ ութ, քիւք ոմանք շարաբանք 'ի նոյն ինքն յընտանեաց տան կաթողիկոսարանին լեզուօք նենգաւորօք բանս ապիրատս բամբասանաց 'ի վերայ յօղէին սրբոյ հայրապետին Յովհաննու. որպէս երբեմն սուրբ կոյսն Շուշան 'ի դառնալի ծերոցն, կամ Նարկեսոս 'ի զրազաշտ շար վկայիցն, կամ նոյն ինքն Բանն Աստուած 'ի Յուզայէ և յանօրէն քահանայապետիցն: Եւ վասն զի 'ի ժամանակին Բագարատ Բագրատունի հրամանատար և իշխան իշխանացս Հայոց գտանէր առ նմա, ապա դիմեալ երթեալ շուէին շանարդագուրդ նանրալեզու հայհոյիք առնն Աստուծոյ՝ գերկրաւ զլեզուս իւրեանց ածեալ և զօղանջեալ առաջի նորա: Իսկ նորա 'ի սատանայական պարթոխաթափ լեզուացն հրապուրեալ՝ և ախորժակս յիւր լսելիսն զպիղծ հայհոյութիւնսն ամբարեալ՝ գրէ հրովարտակ առ ամենեսեան, 'ի բաց կալ յընդունելոյ զճօտապետն. 'ի մտի եղեալ ա՛յլ ևս կացուցանել հայրապետ ըստ իւրումն ձեռներիցութեան: Իսկ մեծի առնն Յովհաննու իմացեալ զլլկանս սատանայականս իշխանին և հոգեւոր հատողական սրով զնա պաշարմամբք կապեալ՝ ինքն յարուցեալ գնաց 'ի բանակետղ սրբոյն Սահակայ 'ի վանս այրից զօղեալ և լոհկ իմն անդ մշտնջենաւոր աղօթից պարապեալ: Չայն ապա իմացեալ սպարապետին մեծի Սմբատայ և Գրիգորի Սիւնեաց տեսանն և այլ ևս նախարարացն Հայոց, և համագունդ 'ի միասին եկեալք և ժողով եպիսկոպոսաց արարեալ և ստուգագէտ իմացուածի: Իմացեալ զի նանիւր իժաթոյն շրթանց շար հայհոյացն ստութիւն՝ հաստատեն դարձեալ յաթոռն սրբութեան զայրն Աստուծոյ: Իսկ ապա այնուհետև եկեղեցիք Քրիստոսի, որ երբեմն խրթնացեալն էր 'ի վարատմանէ փեսային՝ դարձեալ յինքն՝ զփեսայն առաջաստաւոր նորոգապէս պայծառանայր: Բայց իշխանն Բագարատ ևս

* Պակասի բառ ինչ, գուցէ պարտ իցէ ասել՝ «դարձեալ յինքն տեսանելով զփեսայն առաջաստաւոր՝ նորոգապէս պայծառանայր»:

ազատվում են ու փախչում, նրանց հետ նաև սրից փրկված զօրքը ցանուցիր տարածվելով զնում էր: Եվ Հոլը դարձյալ վերադառնում է Դվին քաղաքը: Դավիթ մեծ հայրապետը, վերցնելով Սյունյաց տեր Սահակի մարմինը, տանում է սուրբ հայրապետանոց և թաղում սուրբ քնարանի մոտ գտնվող գերեզմանոցում: Սահակից հետո նրա իշխանությունը տիրում է նրա որդի Գրիգորը, որը փաղաքշաբար անվանվում էր Սուփան: Իսկ հայրապետը, հասնելով իր կյանքի ավարտին, վախճանվում է՝ առաջնորդությունը տիրելով ինչ [27] տարի:

Իսկ նրանից հետո աթոռին հաջորդում է Հովհաննեսը, որը Կոտայք գավառի Ովա գյուղից էր: Բայց նրա ձեռնադրությունից հետո, երբ անցնում է մոտ ութ տարի, կաթողիկոսարանի տան ընտանիքի առանձին բանսարկու մարդիկ Հովհաննես սուրբ հայրապետի վերաբերյալ նենգավոր լեզվով բամբասանքներ ու անօրեն խոսքեր են հորինում, ինչպես որ երբեմն կույս Շուշանը [զրպարտվեց] զառնալիք ծերերի կողմից, կամ նարկեսոսը՝ անիրավ ու շար վկաների կողմից, կամ նույն ինքը Բանն Աստված՝ Հուզայի և անօրեն քահանայապետերի կամ նույն ինքը Բանն Աստված՝ Հուզայի և անօրեն քահանայապետերի կողմից: Եվ քանի որ այն ժամանակ Հայոց իշխանաց իշխանն ու հրամանատար Բագարատ Բագրատունին գտնվում էր նրա մոտ, այդ պատճառով Աստուծու մարդուն վատթար ու նանրալեզու հայհոյողները չվում գնում էին և ամբողջ երկրում լեզու թափելով՝ բամբասում էին նաև նրա առաջ: Իսկ նա, հրապուրվելով նրանց սատանայական ոխակալ խոսքերով և ախորժակով իր մաքում ամբարելով նրանց պիղծ հայհոյանքները, հրովարտակ է գրում բոլորին՝ հետո մնալ հովվապետին ընդունելուց. նա մտադրվել էր ինքնազուխ կերպով հայրապետ նշանակել մեկ ուրիշին: Իսկ մեծն Հովհաննեսը, իմանալով իշխանի սատանայական լլկանքների մասին և հոգևոր հատու սրով նրան, պաշարելով ու կապելով, ինքը վեր կենալով զնաց սուրբ Սահակի բնակատեղը ու թաքնվեց այնտեղ, վանքի քարայրում՝ լոբլայն զբաղվելով մշտնջենական աղթքներով: Այդ բանն իմանալով, Սմբատ մեծ սպարապետը, Սյունյաց տեր Գրիգորը և Հայոց այլ նախարարներ, միասին դալով, եպիսկոպոսների ժողով են անում և ստույգ կերպով իմանալով շար հայհոյիչների փուշ իժաթոյն կեղծիքը, դարձյալ սուրբ սցոռին են հաստատում Աստուծու մարդուն: Այնուհետև Քրիստոսի եկեղեցին, որ երբեմն զրկվել էր իր զարգերից՝ փեսային վտարելու պատճառով, կըրկին իր մոտ տեսնելով՝ առաջաստավոր փեսային՝ նորից պայծառորեն զարդարվում էր: Բայց Բագարատ իշխանը այդ պատճառով էլ ավելի

* [Բնագրում՝ «դարձեալ յինքն»]: Սյուտեղ ինչ-որ բառ է պակասում, գուցէ պակաս է ասել. «դարձեալ յինքն տեսանելով...» [մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]:

առաւել վասն այնորիկ զշարեալ լինէր, զի առանց կամաց նորա եղև հայրապետին հաստատութիւն և ուր ոչ ընկալեալ զնա, խնդրէր ժամ դիպող՝ զա՛յլ փոխանակ նորա կացուցանել: Բայց քիչքն անօրէնք սաստկապէս պատուհասիւ առհասարակ սատակէին յաստուածասաստ բարկութենէ անտի. ոմն ՚ի բարձրաւանդակ քարանձաւաց ՚ի վայր հոսեալ՝ և քարածայտքն բաժինս ՚ի մարմնոյ նորա անուիւն, մինչ զի ոչ մնայր ոսկր առ ոսկեր: Իսկ այլ ոմն ՚ի բարձրաբերձ տանեաց ՚ի վայր զիշերի գլեալ՝ և բոլոր անդամք նորա շախեալ ջախշախեալ, և այնպէս սատակեալ: Եւ այլ ոմն յորձանաց ուղիսից գետավէժ լեալ՝ և ոչ գերեզման անգամ զնա ընկալաւ: Եւ այսպէս վերին ակնարկութեամբն վրէժս շարաշարս ՚ի նոցանէ վասն ապիրատ լեզուացն խնդրեցաւ առ ՚ի յուսումն խրատու այնոցիկ որ զկնի գալոց են՝ մի՛ արկանել ձեռս մեզանշականս յօժեալն Աստուծոյ:

Յետ այսորիկ ոստիկան ոմն՝ Ապուսէթ անուն, առաքեալ յամիրապետէն Ջարբէ, շուէ գայ ՚ի Հայս: Իբրև հէասս ՚ի Տարոն գաւառ՝ իսկ և իսկ ՚ի կապանս զիշխանն Բագարատ ըմբռնեալ, ետ տանել առ ամիրապետն, որ և սակս սրբոյ հայրապետին զանիրան խորհէր. առտ ապա զիրաւացի պատուհաս վրէժխնդրութեան ըստ արժանին յօնձին իւրում կրէր: Բայց բնակիչք Տարոս լերինն ըստ աղխատրոյզ իրեանց բարուցն համագունդ ՚ի մի վայր հաւաքեալ և զմի զինուորութիւն զինուորեալ, և յանկարծակի ՚ի վերայ տարմաբար յարձակեալ՝ սպահանէին զոստիկանն Ապուսէթ, իբրու վրժէս իմն իշխանին Բագարատայ պահանջեալ ՚ի գայթակղութիւն անձանց իրեանց: Եւ ապա սպայք որոն նորա ցանեցիր սփռեալ՝ շուեալ գնացին առ ամիրապետն զուժ առկանել նմա զիրին աղէտս:

Չայսու ժամանակաւ Գրիգոր Սիւնեաց տէր, որ Սուփանն յորջորջիւր, և Բարգէն Սիսական նահապետն զրգուցիւն շար ՚ի մէջ իրեանց զարթուցեալ և զումարտակ ՚ի վերայ իրերաց կարգեալ ՚ի պատերազմ, սպանանի ապա Սուփանն ՚ի Բարգենայ. և պայազատէ զտէրութիւնն վասակ որդի նորա ընդ նորա, որ ըստ փաղաքշական անուանն Գաբուռ անուանիւր:

Բայց ամիրապետն իմացեալ զսպանումն Ապուսէթայ՝ այնուհետև զօր զումարէ, զունդ կազմէ, շուիրս սպայից պատրաստէ, և տունեալ ՚ի ձեռս ուրումն ընդոժնի իւրոյ՝ Բուխայ կոչեցելոյ, առաքէ ՚ի Հայս. և ապա հրաման անշուշտ ՚ի վերայ եղեալ՝ զիշխանս աշխարհիս և գտեարս համագունդ ՚ի կապանս ըմբռնեալ առ ինքն տարցէ, և զայլ ևս ռամիկ հեծելագորս, որ սուր յազդեր ունել մարթացեալ և կամ զզէն

է շարանում, որովհետև առանց իր կամքի եղալ հայրապետին հաստատելը, և այնտեղ նրան շքանակելով՝ նա փնտրում էր հարմար պահ՝ նրա փոխարեն մեկ ուրիշին նշանակելու համար: Իսկ անօրէն բանասրկունները սաստկապես տանջվելով, առհասարակ կոտորվում են սատվածասատ բարկութունից, մեկը բարձրավանդակ քարանձավից վայր էր ընկնում, և քարածայտքը նրա մարմինը կտոր-կտոր էին անում, այնպես որ ոսկորը ոսկորի վրա շէր մնում: Մեկը զիշերով բարձրաբերձ տանիքից վայր էր ընկնում, և նրա մարմնի բոլոր մասերը շարզ ու խորդ էին լինում, ու նա էլ այդպես էր մեռնում: Մի ուրիշը արագահաս ջրերի հորձանքից գետի մեջ էր ընկնում, և նրան անգամ գերեզմանը չընդունեց: Եվ այդպես սատվածային ակնարկութեան միջոցով նրանցից շարաշար վրեժ պահանջվեց՝ նրանց անիրավ լեզվի պատճառով, որպես խրատ նրանց համար, ովքեր գալու են նրանցից հետո, որպեսզի նրանք իրենց մեղանշական ձեռքերը չպցնեն Աստծու օժյալից:

Գրանից հետո Ջարբ ամիրապետի կողմից առաքվում է Աբուսէթ անունով մի ոստիկան, որը շարժվում գալիս է Հայաստան: Երբ նա հասնում է Տարոն գավառ, իսկույն շղթայակապ անելով Բագարատ իշխանին, տանել է տալիս ամիրապետի մոտ. նա սուրբ հայրապետի մասին անիրավ բան էր խորհում: Հետո նա այնտեղ ըստ արժանվույն կրում է վրեժխնդրության իրավացի պատուհաս: Բայց Տավրոս լեռան բնակիչները իրենց խառնակ բնավորության պատճառով հավաքվելով մի վայրում, սպառագինվելով ու գայթակղվելով, խմբովին հանկարծակի հարձակվում են նրա վրա և սպանում ոստիկան Աբուսէթին՝ լուծելով Բագարատ իշխանի վրեժը: Եվ ապա նրա [Աբուսէթի] զորքի սպաները, ցանուցիր սփռվելով, գնում են ամիրապետի մոտ՝ զուժելու դեպքի աղետների մասին:

Այդ ժամանակներում Սյունյաց տեր Գրիգորը, որը անվանվում էր Սուփան, և Սիսական նահապետ Բարգենը, շար խոտվութուն արթնացնելով իրար նկատմամբ, զորք են հավաքում և պատերազմ սկսում միմյանց դեմ: Բարգենը սպանում է Սուփանին, և նրա փոխարեն իշխանութեանը տիրում է նրա [Սուփանի] որդի Վասակը, որի փաղաքշական անունը Գաբուռ էր:

Բայց ամիրապետը, իմանալով Աբուսէթի սպանության մասին, զորք է զումարում, զունդ կազմում, հեծելագոր պատրաստում և տալով Բուղա անունով իր մի ընդոժնի ձեռքը, ուղարկում է Հայաստան: Եվ ապա որոշակի հրաման է տալիս՝ բռնել երկրի բոլոր իշխաններին ու տերերին, շղթայակապ անել և բոլորին իր մոտ տանել, իսկ ռամիկ հեծելագորին, որի [զինվորները] կարող էին ազդրերին սուր կրել կամ

շարժել՝ զամենևնիս սատակեացէ: Բայց միայն թէ 'ի լաւագունից ոմանց 'ի պաշտօն օրինացն Մահմէտի որ դարձցի՝ գնոսա ընդ իւր տարցի: Իսկ նորա համագունդ զօրօք շուեալ եկեալ հասեալ 'ի Տարօն գաւառ և իբրև զկայծուկն իմն փալլակնահար զաշխարհն արարեալ՝ վաղվազակի ըմբռնեալ լինէին և որդիքն ևս Բագարատայ ըմբռնելոյ՝ Աշոտ և Դաւիթ, 'ի Բուխայէ հանդերձ ա՛յլ ևս իւրեանց ազգակցօք: Եւ 'ի դիպահոջ գնոսա եղեալ՝ ասպատակ զգօրս իւր սփռէ ընդ ծործորս 'ի լեռինն Տորոսի և ընդ երեսս գաւառին: Եւ նախ զընակեալսն, 'ի խոխոմն լերինն զորս ըմբռնէինն՝ տապաստ երկրի տային անողորմ սրով. իսկ զգաւառին հեծելագունդն զգոհճիկս զոմանս սրոյ ճարակ տային, և գայլըս ձերբակալս արարեալ առ բոնաւորն հասուցանէին՝ տոռամբք գնոսա քարշեալ: Իսկ զանձնագեղս և զերեսաւորս և զգունեանս արտաքոյ այլոցն տրոհեալ վասն անօրէն յօրէնս իւրեանց դարձուցանելոյ ըստ ամիրապետին հրամանի. և գայլս ևս մնացականս առ 'ի նոցանէ հրամայէր սրով վատնել: Եւ այսպէս անդ ըստ գաւառաց գաւառաց շրջելով՝ բազում աւուրս զետեղէր, մինչև զիշխանն Աշոտ և զեղբայր նորա զԴաւիթ առ ամիրապետն խաղացուցեալ առաքէր հանդերձ հարազատութեամբքն իւրեանց: Ապա անտի շուէ գնայ զկողմամբք Վասպուրականի: Իսկ մեծ իշխան տանն Արծրունեաց՝ Աշոտ, թէպէտև հանդերձէր զինքն իւրայօքն վառեալովք մարտ ընդ բռնադատին Բուխայի զընել, սակայն նախարարքն իւր ոչ գտանէին նմա համամիտք 'ի գործ պատերազմի: Ապա այնուհետև ակամայ կամօք հարկեալ երթայ առ Բուխայ. և նորա վաղվազակի զնա ըմբռնեալ հանդերձ համագունդ համազգեօք իւրովք և աւուրս ինչ 'ի դիպահոջ կացուցեալ, ապա առաքէ՝ գնացուցանելով առ ամիրապետն, կանամբք ևս և որդուք հանդերձ: Եւ այնուհետև ձեռս զգաւառօքն արկեալ՝ զամենայն այր պատերազմական, որ սուր 'ի ձեռին առեալ է կամ զգէն շարժեալ՝ հրամայէ ձերբակալս առ ինքն տանել. և ըստ օրինակի կողմանցն այնոցիկ Տարօնոյ և անդ ևս նոյնպիսաբար արարեալ և տրոհեալ զբարեհասակաչափսն և զյաջողաձեռնականսն 'ի պէտս իւրեանց պաշտամանցն բերել, և գայլսն կերակուր սրոյ տային՝ արեամբ լցեալ զստորեան ամենայն: Եւ ինքն շուէր գնայր հասանիլ նովին իսկ ասպատակաւ հինի զկողմամբք մայրաքաղաքին Դվնայ: Իսկ մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ՝ իբրև ևտես զառ 'ի նմանէ վրդովեալ սասանութիւնն և զաստակիչ սրոյ զճարակումնն, որ եհաս ազգացն այնոցիկ՝ զմահ 'ի կեանս խառնեալ սակա աշխարհին իւրոյ փրկութեան գնայ ընդ առաջ նորա բազում բնծայիւք և պատարագօք: Եւ ընկալեալ 'ի նմանէ պատուաւիրաբար՝ ապա 'ի կամս նորա յամենայնի բերեալ կարապետէ առաջի նորա և ճա-

զենք շարժել, բոլորին կոտորել: Միայն թե նրանցից լավագույն մարդկանց, ովքեր կընդունեն Մահմեդի կրօնը, իր հետ տանել: Եվ նա մեծ զորքով գալիս հասնում է Տարոն դավառը՝ կայծակի նման շանթահար անելով աշխարհը: Բուղայի և նրա ազգակիցների կողմից անմիջապես բռնվում են և ձերբակալված Բագարատի որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը: Կարճ ժամանակով նրանց բանտարկելով՝ [Բուղան] իր զորքով ասպատակութուն է սփռում Տորոս լեռան ծործորներում ու ամբողջ գավառում: Եվ լեռան ջրոտ տեղերում նախապես բնակվածներից ում բռնում էին, անողորմ սրով գետին էին փռում, իսկ դավառի ոսմիկ հեծելագունդից ոմանց սրի էին քաշում, ոմանց ձերբակալելով ու պարանով քարշ տայով՝ հասցնում էին բռնակալի մոտ: Լավերին, քաջաբար դիմադրողներին և առողջ գույն ունեցողներին մյուսներից հեռացնում էին՝ ամիրապետի հրամանի համաձայն իրենց անօրեն կրոնի կողմը դարձնելու համար, իսկ մնացածներին հրամայում էր սրով սպանել: Եվ այդպես շրջելով գավառից գավառ՝ շատ օրեր էր սպասում, մինչև որ իշխան Աշոտին ու նրա եղբայր Դավթին իրենց հարազատների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Հետո այնտեղից շարժվում, գնում է Վասպուրականի կողմերը: Իսկ Արծրունյաց տան մեծ իշխանը՝ Աշոտը, թեպետև պատրաստվում էր զինված չուրայիների հետ մարտնչել Բուղայի դեմ, սակայն նախարարները պատերազմի հարցում համամիտ չէին նրա հետ: Այնուհետև նա [Աշոտը] ստիպված գնում է Բուղայի մոտ: Իսկույն նրան ու նրա ազգակիցներին բռնելով՝ Բուղան մի քանի օր նրանց պահում է բանտում, իսկ հետո կանանց ու որդիների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Այնուհետև գավառները իր ձեռքի տակ գցելով՝ հրամայում է կովոզ ամեն մի մարդու, ով սուր էր վերցրել կամ զենք շարժել, ձերբակալել և իր մոտ տանել: Նա այնտեղ էլ վարվում է Տարոնի կողմերի օրինակով, [այն է՝] շափահասներին ու հաջողակներին առանձնացնում է իրենց պաշտամունքին դարձնելու համար, իսկ մյուսներին սրի ճարակ էին դարձնում՝ նրանց արյամբ լցնելով բոլոր փոսերը: Եվ ինքը նույն ավագակային ասպատակությամբ գնում հասնում է Դվին մայրաքաղաքի կողմերը: Իսկ Հայոց մեծ սպարապետ Սմբատը, երբ տեսավ նրա կողմից կատարված ցնցումներն ու սպանիչ սրի կոտորածները, որ հասան այն ժողովուրդներին, մահն աչքն առած իր աշխարհի փրկության համար գնում է նրան ընդառաջ բազում բնծաներով ու պարզներով: Բուղան նախ մեծարանքով ընդունում է նրա բնծաները, և ապա նրա ցանկությամբ նրան առաջնորդում է ու ճանապարհ հարթում ամեն տեղ,

նապարհ նմա հորդէ ամենայն ուրեք, ուր և նա խորհեցի երթալ: Եւ
բազում իմաստութեամբ զսաղապ և զսնտոի միտս նորա լինքն յան-
կուցեալ վստահէ՛ այնպէս, զի խորհրդակից իւր բռնաւորն և կամակիր
զմեծ ասպարապետն կացուցանէր: Եւ առ հասարակ 'ի միասին շուեն
երթան մտանեն 'ի Դվին քաղաք. և անդ ևս ապա ձեռն շուրջ զգաւա-
նօքն սփռեալ և ասպատակս հինից տարածեալ՝ և զորս միանդամ 'ի
զինուորական կարգէ սուսերամերկս և զինաշարժս գտանէին, զոմանս
Իսմայէլեան, երկաթին տալին կերակուր, իսկ զոմանս տոռունս 'ի պա-
րանոց արկեալ, այնպէս առ բռնաւորն քարշեալ ածէին: Եւ անդ ապա
կրկնակի ընդ ընտիրս զամենեսեան հանեալ, զորս 'ի կողմանս Տարօ-
նոյ և 'ի Վասպուրական նահանգէ ընդ իւր առեալ ածէր, և զայժմու-
նս ըմբռնեալս զդիտակավայելուչսն տրոհեալ 'ի բաց և 'ի բանտ ար-
գելեալ՝ և զայլսն անողորմ սրոյ տալին կերակուր: Բայց յաղազս բան-
տարկեալ կապելոցն դնէին 'ի միտս իւրեանց վաղվաղակի զնոսս հնա-
զանգեցուցանել 'ի հաղորդութիւն օրինացն Մահմէտի: Իսկ իբրև հար-
ցան 'ի բռնազատէն Բուխայէ ուրանալ զՔրիստոս և 'ի կանոնս պաշ-
տաման նոցա դառնալ. նոքա գեղեցիկ իմն մուլութեամբ զփոյթ պըն-
դութեան յանձինս ընդունէին՝ առ Քրիստոս լաւ վարկեալ երթալ քան
առ ժամանակ վայելել 'ի մեղս: Եւ ցուցանէին և յայտ առնէին, եթէ
չեն արժանի շարշարանք ժամանակիս հանդերձելոյ փառացն, որք յայտ-
նելոց ևն 'ի մեղ: Եւ այնուհետև սաստկապէս 'ի շար բռնաւորէ յուզե-
ցան մախանք 'ի վերայ սրբոցն՝ կապանօք զնոսս խոշտանկելով, և բան-
տիւ և հարուածովք և անսուաղութեամբ, զի թերևս զարհուրեալ նոցա
'ի դառն կտտանացն՝ 'ի կամս բռնաւորին եկեալ լիցին: Իսկ նոցա յա-
մենայնի քաջապէս համբերեալ նախատանաց և շարշարանաց և գելա-
րանաց և հարուածոց, մինչ զի առ հասարակ կեղեքեալ լինէին մար-
մինք նոցա: Եւ այնպէս արհամարհեալ և առ ոչինչ զվիշտս գրեալ,
համբերէին բազում ճգանց և շարշարանաց. և եկին 'ի մահ խնդու-
թեամբ, վասն զի զօրանային միշտ 'ի բղիմանէ անտի շուրջ կենդա-
նութեանց, որ ևլեալն էր 'ի կողիցն Քրիստոսի և ցօղոյր 'ի վերայ նո-
ցա: Իսկ տեսեալ բռնաւորին զամենեսին զնոսս պինդս և փոյթս 'ի
մեռանել վասն առ 'ի Քրիստոս հաւատոցն՝ զգեցաւ զսրտմտութիւն
բարկութեան 'ի վերայ նոցա իբրև զշար գազան, և հրամայեաց սրոյ
ճարակ զնոսս տալ՝ ոչ 'ի միում ժամու, այլ 'ի բազում աուրս սակաւ
առ սակաւ զնոսս վատեալ. և ածեալ իբրև զուխար 'ի սպանդ, զի
թերևս զղչացեալք ուրացին: Իսկ նոքա յուսովն աստուածայնով ոչ 'ի
բարւոյն 'ի շարն, այլ 'ի շարէն 'ի բարին զղչացեալք լինէին: Եւ այս-
պէս բազում վիշտս կրեալ համբերութեամբ բազմաւ՝ կցորդք բարեաց

սր նա կցանկանար գնալ: Եվ մեծ իմաստութեամբ նրա խոտոր ու սը-
նտի մտքերը իրեն ենթարկելով՝ բռնակալը նրա մեջ այնպիսի վստա-
նություն է առաջացնում, որ մեծ սպարապետին դարձնում է իր կամա-
կիցն ու խորհրդականը: Եվ նրանք միասին գնում մտնում են Դվին
քաղաքը, և այնտեղ ևս ասպատակելով՝ շրջակա գավառները ենթար-
կում են իրենց: Եվ երբ այնտեղ նրանք հանդիպում էին զինված սու-
սերակիրների ու զինաշարժների, ոմանց խամայելյան սրի կերակուր
էին պարձնում, իսկ ոմանց պարանոցներն էլ պարան զցելով ու քարշ
տալով՝ տանում էին այն բռնակալի մոտ: Այնտեղ նրանք կրկին ջոկում
էին բուրդին, որոնց մի մասին նա իր հետ բերել էր Տարոնի կողմերից,
իսկ ոմանց՝ Վասպուրականի նահանգից: Այդ ժամանակ ևս բռնված-
ներից տեսքով լավերին առանձնացնում էին ու բանտարկում, իսկ մը-
յասներին անողոք սրի ճարակ դարձնում: Բայց բանտարկյալների ու
չլիսվածների մասին մտածում էին՝ նրանց՝ անմիջապես ենթարկել
Մահմեդի կրոնին: Իսկ երբ բռնակալ Բուզան նրանց առաջ հարց դրեց՝
ուրանալ Քրիստոսին և դառնալ իրենց պաշտամունքին, նրանք մի գե-
ղեցիկ մուլութեամբ խոստովանվում են իրենց հաստատուն ձգտումը,
լայն էլ՝ լավ է մեռնել, քան թե ժամանակավոր կյանքը վայելել մեղ-
րերի մեջ: Եվ ցույց էին տալիս ու հայտնում, թե ժամանակավոր շար-
շարանքները արժանի չեն գալիք այն փառքին, որ հանդես է դալու մեր
մեջ: Այնուհետև շար բռնակալը սաստկապես շարժեց իր նախանձը սրը-
րերի վրա՝ նրանց խոշտանկելով կապանքներով, բանտով, ծեծելով ու
սոված պահելով, որպեսզի թերևս նրանք զարհուրեն այդ դաժանու-
թյաններից և կատարեն բռնակալի կամքը: Իսկ նրանք քաջաբար դի-
մացան ամեն ինչին՝ նախատինքներին, շարշարանքներին, գելարանի
տանջանքներին, ծեծին, այն աստիճան, որ նրանց մարմինները ամ-
բողջովին բզիկ-բզիկ եղան: Եվ այդպես արհամարհելով ու անտեսելով
տոտապանքները՝ նրանք դիմանում էին բազում նեղություններին ու շար-
շարանքներին և ուրախութեամբ գնում էին մահվան, քանի որ միշտ
գորանում էին կենդանաբար ջրերի բխումից, որ գալիս էր Քրիստոսի
կողերից և ցողում նրանց վրա: Իսկ բռնակալը, երբ տեսավ, որ նրանք
բուրբը ձգտում են մեռնել Քրիստոսի հավատի համար, բարկացավ
նրանց վրա իբրև շար գազան և հրամայեց նրանց սրի քաշել ոչ թե
մի ժամում, այլ շատ օրերի ընթացքում՝ նրանց քիչ-քիչ սպանելով,
ինչպես ոչխարներն են բերում սպանդանոց, որպեսզի նրանք զղջան ու
ուրանան: Իսկ նրանք աստվածային հույսով զղջալով դառնում էին ոչ
թե բարուց դեպի շարը, այլ շարից դեպի բարին: Եվ այդպես համբե-
րութեամբ կրելով բազում նեղություններ՝ նրանք բարուն ծառայողների

վաստակաւորացն դաւան. և կատարեալք սրով՝ պսակեցան ՚ի Քրիստոսէ: Էին ՚ի նոցանէ և այլ ևս արք ևօթն, որոյ անուն զխաւորին նոցա Ատոմ ճանաչիր՝ ՚ի գաւառէն Աղրակայ յորսիրանս գեղջէ. և վասն զի զուարթագին երեսօք էին և զեղեցկադիտակք և աշողակք ՚ի զէն շարժել՝ ոչ զնոսա ընդ այլսն սրով կատարէին. զի գեռես ական ունէին գոնեա զնոսա յիրեանցն թերևս արկանել կորստական խորխորատ: Եւ բազում սյարզևս բարեաց նոցա և զանձս ոսկոյ և արծաթոյ առաջի արկանէին. այլ և զիւրս և զերգաստանս տալ խոստանային՝ և երևելի և փառաւորս ՚ի զրան արքունի առնել: Իսկ երանելիքն ամենեկին բնախակ անհաւան միտս նոցա յայնմիկ ցուցեալ՝ իբրև նահատակք քաջք նորոգեալք լինէին ՚ի խոստովանութեան իրեանց, զՔրիստոս, ըստ գրեցելումն՝ համարեալ իրեանց կեանս և զմեռանելն՝ շահ, Ապա յայնրմհատէ ևս առաւել սասակացեալ լինէր բարկութիւն բռնաւորին ՚ի վերայ նոցա. դառն տանջանարանս զնորօք հրամայէր հեղուլ և արկանել զնոսա յամենայն շարչարանս և բախմունս կոտանաց, զոր ոչ լեզու բաւական լինի պատմել և ոչ գրով բովանդակել: Սակայն յոյսն աւետեաց և սէրն Քրիստոսի և ուրախութիւն վկայութեանն թեթեացուցանէր նոցա զանհնարին ծանրութիւն բռնանցն. վասն որոյ ծանուցեալ բռնաւորին զանհրապօյր միտս սրբոցն՝ հրամայէ զնոսա զփայտէ կտիւն: Եւ մինչպէս ըստ կերպարանաց խաչի կախեալ կային՝ ուժգին պաշտատանօք սուրբն Ատոմ բաջալեբութիւն ընկերացն մատուցանէր: «Մի՛ առէ, զարհուրիք՝ ևզրարք, յառժամանակեայ մահուանէս. զի թէպէտև շարչարիմք վասն Քրիստոսի՝ հազորդութիւն ունիմք ընդ Աստուծոյ կենդանւոյ:» Եւ ապա չերկինս փոխանակ աշացն զխորհուրդս իւր ամբարձեալ՝ առէ. «Յիսուս Քրիստոս՝ յոյս իմ, ուխտաւոր զուով իմ յայնմիկ սօնի տարեկանի մեծի նահատակին Գէորգայ նոխազ պատարազ և վասն փառաց անուան քո. և արդ այսուհետև զիս ինքն քեզ փոխանակ նոխազի մատուցանեմ: Ընկա՛լ զողջակիզութիւն անձին իմոյ, որ ընդունիչդ ևս պատարազաց. և խառնեա զիս և որք ընդ իս են՝ ՚ի թիւ վկայից քոց սրբոց, որք սիրեցին զօր երեւելոյ զայստեան քու:» Եւ այսպէս առհասարակ նոցա համբերեալ մեծի պատերազմին բազում երկայնամտութեամբ՝ և յազթեալ ամենայնի, աւանդեցին զհոգիս իրեանց և ընկալան ՚ի Քրիստոսէ զպսակն անեղծութեան: Իսկ ժողովք քրիստոնէից թէպէտև վշտանային սակս սաստիկ սրոյն կոտորման զսուրբան Աստուծոյ. սակայն զովեստ մեծ կատարէր նոցա Քրիստոս ՚ի ձեռն վրկայիցն:

Կատարեցան ամենեքին սոքա սուրբքս, որ առաջի և զկնի՝ չերեքհարիւրերորդի երկրորդի թուականութեանս Թորգոմեան, ընդ ամենայն՝

կցորդը դարձան և սրով սպանվելով՝ պսակվեցին Քրիստոսի կողմից: Նրանց մեջ կային յոթ այլ մարդիկ, որոնց ղիտաւորի անունը Ատոմ էր, որը Աղրակ գավառի²² Որսիրանք դուղից էր: Եվ բանի որ նրանք ավելի զվարթագին ու գեղեցկատես էին և զէնք գործածելու մեջ վարժ, նրանց մշուսները հետ սրի շէն քաշում, սրովհետև գեռես հույս ունեին, թէ գոնե նրանց իրենց կորստական խորխորատը կզցեն: Նրանց առաջն էին զնում բազում ընտիր պարզներ, ոսկու և արծաթի զանձեր, նաև խոստանում էին տալ պուղեր, կալվածքներ և արքունի դասեր նրանց երևելի ու փառավոր մարդ դարձնել: Իսկ երանելիները, ամենեկին չհավատալով նրանց, իբրև քաջ նահատակներ, նորոգվում էին Քրիստոսին զավանելու մեջ՝ ըստ այն գրածի, թէ իրենց կյանքն ու մահը օգուտ են համարում: Դրանից հետո բռնակալը էլ ափելի է բարկանում ներանց վրա. հրամայում է զածան տանջարանները լցնել նրանցով և նրանց շարչարել ամեն տեսակի կոտանքներով, որ հնարավոր չլինի լեզվով պատմել և ոչ էլ գրի առնել: Սակայն ավետիսի հույսը, Քրիստոսի սերը և նահատակվելու ուրախութիւնը թեթեացում էին նրանց անսահման ծանր բեռը, որի համար բռնակալը, իմանալով սրբերի անխախտ նպատակը, հրամայում է նրանց կախել փայտից: Եվ մինչդեռ խաչի ձեռով նրանք կախված էին, սուրբ Ատոմը ուժգին պաղատանքով բաջալեբում էր ընկերներին՝ աւելով. «Եղբայրնե՛ր, մի՛ զարհուրեք առժամանակյա մահվանից, որովհետև թեև շարչարվում ենք Քրիստոսի համար, բայց հազորդվում ենք կենդանի Աստծու հետ»: Եվ ապա աչքերի փոխարեն զեպի երկինք է բարձրացնում իր խորհուրդները՝ աւելով. «Հիսուս Քրիստոս, հույս իմ, քո փառավոր անվան համար մեծ նահատակ Գեորգիի տարեկան այս տոնին ու քո անվան փառքի համար ես որպես ուխտավոր ու նոխազ զոհ լինելով՝ այսուհետև ինքս ինձ քեզ եմ մատուցում նոխազի փոխարեն: Ընդունի՛ր իմ անձի ողջակիզութիւնը, դու, որ զոհերն ընդունողն ես, ինձ և ինձ հետ եղողներին խառնի՛ր քո այն սուրբ վկաների հետ, որոնք սիրեցին քո գալստյան և երկվալու օրը»: Եվ այդպէս նրանք՝ բոլորը, ներողամտութեամբ զիմանալով մեծ պատերազմին ու հաճեցելով ամեն ինչի, ավանդեցին իրենց հոգիները՝ Քրիստոսից ստանալով անեղծ պսակը: Իսկ քրիստոնեական ժողովուրդը թեև վշտանում էր Աստծու սրբերին անողոք սրով կոտորելու պատճառով, սակայն Քրիստոսը վկաների միջոցով նրանց համար մեծ օրհնութիւն էր կատարում:

Այս բոլոր սրբերը՝ և՛ սկզբում, և՛ հետո, վախճանվեցին Հայոց թվականութեան երեք հարյուր երկրորդ տարում. նրանք բոլորը միա-

աւելի քան զհարիւր յիսուն այր. թող զայնոսիկ, որք յայլ գաւառս և 'ի քաղաքս եղին վկայք, որոց և անուանք նոցա գրեալ են 'ի դպրութեան կենաց:

Բայց մեծ հայրապետն Յովհաննէս օր սահմանեալ յիշատակի ամենայն սրբոցս այսոցիկ տարևորական պատուով տօնէին զսոցա կատարումն 'ի Մհենկի ամսեան, որ օր քսան և հինգ էր ամսոյն՝ 'ի փառս ամենակալին Աստուծոյ:

Այլ էին ևս ոմանք 'ի նոցանէ, որք ոչ կարացեալ տեւել, ժուժալ, տանել և համբերել պատերազմին, լքեալք և լուծեալք դարձան յետս յանօրէն օրէնս Իսմայէլեան բռնադատին. և ուրացեալք 'ի քրիստոնէական հաւատոցն ըստ գրգռութեան սատանայական արբանեկացն՝ գահին հնոցի միայն զանձամբ արկեալ, տրտմեալք և գունատեալք և ամօթալիցք՝ թեբևս և ոչ ստորայնոցս հասեալ հայթայթանաց՝ կորուսին զանուն և զկեանս մշտնջենական. որ քան զամենայն պատիւ բարձրագոյն և փառաւորագոյն է, և հրոյն զեհենի միանգամայն իսկ գտան ժառանգորդք:

Բայց բռնաւորն Բուխայ իբրև ետես զամենայն ինչ աջողեալ ըստ յւրոց կամացն՝ ապա հրոսակս առաքէ Վասակայ Սիսական իշխանի և եղբոր նորա Աշոտոյ և այլոց ևս տերանց աշխարհի նոցա, զի ըմբռնեալ առ ինքն վաղվաղակի հասուացեն զնոսա: Բայց լուովք 'ի տերանցն կուսակալաց յանտոիկ ամրոցն Բագաց դիմեալ հաւաքեալ փրորժանէին 'ի ձեռաց նեղչացն: Իսկ իշխանն Վասակ՝ հազիւ 'ի նոցանէ ճողոպրեալ՝ փախստեալ գնայր շուէր ընդ կողմանս Կոտայս գաւառի: Զայն զգացուցեալ վաղվաղակի Բուխային՝ զօր զհետ առաքէ ըմբռնել զնա: Իսկ իբրև զհետ կրթեալ հասին հուպ իշխանն հէնք հրոսակին, ապա ընդ կրունկն դարձեալ նորա՝ առ 'ի գործ զվաղակաւորն առեալ՝ առ հասարակ զնոսա թաւալդոր խաղացուցանէր. և ինքն անցեալ գրնայր յարևելս յաշխարհն Գարդմանաց առ իշխան աշխարհին, որ Կրտրիճն անուանիր: Բայց և յայնմ ևս ոչ եղև տեղի գտեալ փրկութեան իշխանին Վասակայ 'ի թշնամուոյն. վասն զի իշխանն Գարդմանաց դաւաճանեալ 'ի դիւնն՝ կալեալ կապէ զնա և առաքէ տայ 'ի ձեռս Բուխայի, 'ի մտի եղեալ, թէ փոշիչն ինչ բարուոյ 'ի Բուխայէ սակս այնորիկ 'ի նմանէ գտցի: Իսկ բռնաւորն առեալ ընկալեալ զնա՝ ապա և զեղբայր նորա զԱշոտ և մեծ տիկինն զմայր նոցա ըմբռնեալ զօրացն ասպատակելոց՝ առ նա վաղվաղակի հասուցանէին 'ի Դվին քաղաք:

Աստանօր ապա մեծ հայրապետն Յովհաննէս, վասն զի շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս գաւառին Գեղարքունոյ, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի 'ի մեծ ուխտի կրօնաւորական կայանին Մաքենացուց,

սին ավելի քան հարյուր հիսուն մարդ էին, շահչված նրանց, ովքեր նահատակվեցին այլ զավաններում ու քաղաքներում, և որոնց անունները գրված են կյանքի գրքում:

Բայց Հովհաննէս մեծ հայրապետը այս բոլոր սրբերի համար սահմանեց հիշատակի օր, և նրանց վախճանը ամեն տարի տօնում էին մհենկան ամսի քսանհինգին՝ 'ի փառս ամենակալ Աստուծո:

Նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որոնք շկարողանալով դիմանալ, տոկալ, տանել ու դիմադրել պատերազմին, լքեցին, հեռացան ու դարձան իսմայելյան բռնադատ, անօրեն կրօնի կողմը: Սատանայական սպասավորների զրդմամբ ուրանալով քրիստոնեական հավատը՝ նրանք միայն հնոցի մոխիրը լցրին իրենց վրա: Եվ տրտմելով, գունատվելով, խայտառակվելով ու շկարողանալով երկրայինների համար ճար գտնել՝ նրանք կորցրին [իրենց] անունն ու մշտնջենական կյանքը, որ ամեն ինչից վեր փառք ու պատիվ է, և նրանք միանգամից զեհենի հրին դարձան ժառանգորդներ:

Բայց բռնակալ Բուզան, երբ տեսավ, որ ամեն ինչ հաջողվեց իր կամքով, ապա զորք է ուղարկում Սիսական իշխան Վասակի, նրա եղբայր Աշոտի և նրանց աշխարհի այլ տերերի վրա, որպեսզի նրանց բռնեն ու շտապ իր մոտ հասցնեն: Բայց կուսակալ տերերից շատերը գնում հավաքվում են Բաղաց անտիկ ամրոցում և ազատվում իրենց նեղողների ձեռքից: Իսկ Վասակ իշխանը, նրանցից հազիվ ճողոպրելով, փախչում, գնում է Կոտայք գավառի կողմերը: Այդ մասին անմիջապես տեղյակ են պահում Բուզային, որը նրա հետևից զորք է ուղարկում՝ նրան բռնելու համար: Իսկ երբ ավազակները հետապնդելով հասնում են իշխանին, նա ետ է դառնում և թուրը գործադրելով՝ նրանց բոլորին թավալդոր է անում, ու ինքը անցնում գնում է Գարդման աշխարհի արևելյան կողմը, այդ աշխարհի Կորիճ անունով իշխանի մոտ: Բայց այդ ևս Վասակ իշխանի համար թշնամուց փրկվելու տեղ չեղավ, որովհետև Գարդմանի իշխանը, խաբվելով դեից, նրան բռնում-կապում և ուղարկում-տալիս է Բուզայի ձեռքը՝ մտածելով, որ դրա համար նա Բուզայից լավ օգնություն կստանա: Բռնակալը նախ ընդունում է նրան, իսկ հետո [Բուզայի] ասպատակող զորքը բռնում է նրա [Վասակի] եղբայր Աշոտին ու մեծ տիկնոջը, այսինքն՝ նրանց մորը, և շտապ կերպով հասցնում են Դվին քաղաքը, նրա մոտ:

Այստեղ այնուհետև Հովհաննէս մեծ հայրապետը, որ շրջադաշում էր Գեղարքունի գավառի իրեն տրված կողմերում, հասնելով իր կյանքի ավարտին, վախճանվում է Մաքենացիների կրօնական մեծ միաբանու-

և 'ի նմին ուխտի սրբոյ 'ի հանգիստ զնա փոխէին. որ կալաւ զառաջ- նորդութիւն ամս քսանեկերկու:

Բայց բռնաւորն Բուխայ զըմբռնեալսն առ ինքն և զղիպահոցն կա- ցուցեալ՝ առեալ շուէ զնայ զկողմամբք արեւելից, պայման պատգա- մացն առ սպարապետն Սմբատ յղեալ՝ վազվազակի զհետ նորա շուել Երթալ հասանել ժամանել յամբոկ գործոյն: Այլ նա նախ հրամայեալ ժողով եպիսկոպոսաց լինել 'ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս՝ ձեռնադրեն 'ի հայրապետութիւն զՋաքարիայ 'ի Կոտայս գաւառէ 'ի գեղջէ Չագայ, և աղօթից նորա զանձն իւր յանձն արարեալ՝ ինքն շուէ զնայ առ բռ- նաւորն Բուխայ: Իսկ Բուխայի երթեալ ըմբռնէ զմեծ իշխանն Ատրնեբ- սեհ, որ բնակեալ էր յամբոցին Խաշենուոյ և զայլ ևս զհամազգիս նորա: Եւ անտի շուեալ զնայ 'ի գաւառն Գարդմանայ՝ և պատնէշ և պաշա- րումն շուրջ ԳԳարդման բերդին եղևալ, ըմբռնէ անտի և զիշխանն Գարդմանայ զԿտրիճն 'ի կալանս կապանաց արկեալ: Եւ անտի ևս շուե- ալ յԱտի գաւառ՝ ձերբակալ 'ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում և Կոն անուանէին զնա. որ 'ի նախնուոյ իւրմէ Սեկոյ՝ Սևորդիք ազգքն անուանէին: Եւ ապա ևս իշխանն Աղուանից Ծասլի նենգապատիր լեալ՝ առ 'ի նմանէ ըմբռնի 'ի ձեռն նորա հանդերձ համազգեօք իւրովք, ընդ նմին և այլ ևս տեարք և իշխանք աշխարհին Աղուանից կալեալ կա- պեցան ընդ ձեռամբ նորա, ոչ սակաւ ինչ արեան ճապաղիս հեղեալ ևս յայնմ աշխարհին:

Եւ այնուհետև զամենեանս զնոսա, որք 'ի կալանս կապանաց և 'ի զիպահոջ առ նմա բերէին՝ և առեալ ընդ իւր խաղացուցեալ շուէ զնայ տանելով զնոսա առ ամիրապետն: Ապա և զսպարապետն Սմբատ առեալ ընդ իւր տանելով յարքունական դուռն՝ կարծիս իմն նմա տա- լով, թէ միամտութեան նորա առ 'ի նմանէ փոխարէն բարեաց յամի- րապետէն շնորհեսցի, տիրել տիրաբար բոլոր Հայաստանեայցս և առ- նուր պարզես և պատիւս յարքունուստ. և այնպէս դարձեալ դառնալ յիրական աշխարհս: Այլ իբրև շոգան հասին 'ի դուռն արքունի և յան- դիման ամիրապետին եղեն, ապա և զնա ևս ընդ այլոց կապելոցն հա- ւասարեալ եղին 'ի բանտի. և ոչ լիշեցան առաջի նոցա երախտիք միամտութեան նորա առ նոսա: Իսկ ապա յետ ոչ բազում ինչ աւուրց հարցափորձ 'ի վերայ հասարակաց կապելոցն տերանց և իշխանացն Հայոց և Աղուանից ածէին, զի կամ դարձցին յանօրէն յօրէնս նոցա՝ ուրացեալք զՔրիստոսի աստուածապաշտութիւնն և այնպէս բազում պարզես և պատիւս 'ի նոցանէ առնուցուն և յուղարկեցին 'ի հայրենի աշխարհն և 'ի տունս իւրեանց. և կամ սաստիկ խոշտանկանօք և շար- շարանօք և անհնարին մահու հատանիցեն զյոյս կենաց նոցա: Եւ վասն

թլան վայրում ու թաղում նույն սուրբ միաբանութլան գերեզմանո- ցում. նա առաջնորդութլունը պահեց քսաներկու տարի:

Բայց բռնակալ Բուղան, իր մտտ ձերբակալվածներին ու կարճ ժա- մանակով բանտարկվածներին առնելով, շվում գնում է արեւելյան կող- մերը՝ Սմբատ սպարապետին հրաման հղելով, որ շտապ մեկնի, զնա ու հասնի իր հետևից՝ գործը գլուխ բերելու համար: Իսկ Սմբատը հրա- մայում է նախ Երազգավորք քաղաքազուղում եպիսկոպոսների ժո- ղով անել, որտեղ հայրապետ են ձեռնադրում Ջաքարիային, որը Կո- տայք գավառի Չագ գյուղից էր, և ապա անձնատուր լինելով նրա ա- ղոթքներին՝ [Սմբատ սպարապետը] մեկնում գնում է բռնակալ Բու- ղայի մոտ: Իսկ Բուղան գնում ու բռնում է Խաշենի ամրոցում բնակվող Ատրնեբսեհ մեծ իշխանին ու նրա ազգակիցներին: Այնտեղից նա թող- նում գնում է Գարդման գավառը և պատնեշելով ու պատելով Գարդ- ման բերդը՝ այնտեղ նա բռնում է Գարդմանի իշխանին՝ Կտրիճին, ու շղթայակապ անում: Եվ այնտեղից էլ նա գնալով Ուտի գավառը՝ Տուս գյուղում ձերբակալում է Ստեփանոսին, որին անվանում էին նաև Կոն, որի ցեղը իր նախնի Սևուկի անունով Սևորդիք էր կոչվում: Եվ ապա նենգութլամբ խաբելով՝ նա բռնում է Աղվանքի իշխան Ծասլուն նրա ազգակիցների հետ միասին: Նրա հետ էլ նրա ձեռքով բռնվեցին ու շղթայակապ արվեցին Աղվանից աշխարհի այլ տերեր ու իշխաններ, և այդ աշխարհում քիչ արյուն չթափվեց:

Այնուհետև բոլոր նրանց, որոնք շղթայակապված կամ կարճ ժա- մանակով ձերբակալված էին, բերում էին նրա մոտ, և [Բուղան] զը- բանց առնելով իր հետ՝ տանում էր ամիրապետի մոտ: Նա իր հետ արքունական դուռն է տանում նաև Սմբատ սպարապետին՝ նրան հա- վաստիացնելով, թե նրա հավատարմութլան փոխարեն ամիրապետը նրան շնորհ կանի՝ տիրելու բոլոր հայաստանցիների վրա, արքունիքից ստանալու պարգև ու պատիվ և կրկին վերադառնալու իր աշխարհը: Իսկ երբ գնացին, հասան արքունի դուռը ու ներկայացան ամիրապե- տին, այնտեղ նրան [Սմբատ սպարապետին] էլ մյուս շղթայվածների հետ միասին գցեցին բանտ: Եվ այլևս չհիշվեցին նրա երախտիքն ու հավատարմութլունը իրենց նկատմամբ: Եվ ոչ շատ օրեր անց Հայոց ու Աղվանից շղթայակապված տերերին ու իշխաններին հավասարապես հարցափորձ են անում, որպեսզի նրանք կամ դառնան դեպի իրենց անօրեն կրոնը՝ ուրանալով Քրիստոսի աստվածապաշտութլունը, որի միջոցով նրանցից կստանան բազմաթիվ պարգևներ ու պատիվ և կվե- րադառնան իրենց աշխարհը, իրենց տները, կամ սաստիկ խոշտան- գումներով, շարշարանքներով ու մահվան [սպանալիքով] կկտրեն

զի այսպէս զընձմունս կատանայ 'ի վերայ նոցա սաստիկ զարհուր-
մամբք զարթուցանէին օր ըստ օրէ՝ ժամանակ ինչ յերկարեալ զնեղու-
թիւն անձկութեանն, ոմանք 'ի նոցանէ հաւանեալք բանիցն արքունի՝
դարձան յանաստուած աստուածածանօթութիւն նոցա. և ոմանք թէ-
պէտեւ ոչ առ ժամայն կրեցին թլփատութիւն, սակայն յանձին կայնալք՝
զի. և ներքա ևս 'ի ժամ դիպող կատարեալ լնուցուն զկամս ամիրապե-
տին: Բայց մեծ սպարապետն Սմբատ՝ քաջապէս ընդդէմ ստութեանն
ստուգութեամբ վառեալ ըստ զուարթածաղիկ ալեացն և կատարելագոյն
հաւատոցն որ 'ի Քրիստոս՝ և ըստ յուսոյ կենացն յաւիտենակեանց,
որ միշտ յինքեան շտեմարանէր՝ բնաւ ոչինչ շեղեցաւ 'ի բանս հրամա-
նաց նոցա, լաւ համարեալ մեռանել ընդ Քրիստոսի քան առ ժամանակ
մի վայելել 'ի մեղս: Եւ այնպէս ընդդէմ հարցողացն նա առնէր պա-
տասխանի՝ անհնարին զոյ թողուլ նմա զօրէնս քրիստոնէական հաւա-
տոց, զոր աւագանին շնորհօքն ընկալաւ պարգևս բարեաց, քան պաշ-
տել զօտարոտի օրէնս անօրէնս: Եւ այսպէս ոչ միանգամ կամ երկիցս,
այլ բազում անգամ աներկիւղաբար առնէր ընդդիմութիւն նոցա.

Իսկ իբրև զփորձ նորայն կամաց առին և ծանեան զմիտս նորա
անհրապոյրս՝ խորհեցան դառնաշխատ տանջանօք զնա կորուսանել:
Իսկ երկնաւոր այցելութիւն պարտական մարմնոյ մահուամբ հանցաւ
ազատել զնա 'ի յաւիտենական մահուանէ հողոյն. և իւրով մահու վախ-
ճանեալ՝ ոչ անկաւ զնովաւ ուրացութիւն սուրբ օրինացն Քրիստոսի.
այլ ընդ 'ի մարմնի իւրում զհանդէս մարտիրոսական պատասխա-
նատրութեանն. զոր և բարձեալ իսկ զմարմինն նորա քրիստոնէական
դասուց՝ սաղմոսիք և օրհնութեամբ և երգօք հոգևորօք տարեալ եղին
'ի վկայարանի սրբոյն Դանիէլի մարգարէին, որ և ընկեցեալ իսկ լինէր
նա 'ի գուրն առիւծուց: Բայց այլոց իշխանացն թուի ինձ և ոչ մի. ինչ
մնացեալ որք ոչ եղեն հետեալք յաստուածակողմանն կամ ոչ շեղեալք
լանօրէն օրէնսն Մահմէտի, վասն զի պակուցեալք և զարհուրեալք յառ-
ժամանակեայ մահուն երկիւղէ՝ ոչ առին 'ի միտ զանմահ մահուն դառ-
նութիւնն. և ոչինչ փոյթ արարեալ զսարսափելի աւետարանութիւնն
Փրկչին Քրիստոսի, որ լսելի լինելոց է յահագին ատենին. «Թէ որ ու-
րասցի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց և ես զնա առաջի հօր իմոյ,
որ յերկինս է»:

Բայց միայն Ստեփաննոս, որ Կոնն 'ի ռամկաց սովորական խօսից
անուանիր, և զկնի նախարարացն Հայոց կապանօք տարեալ եղև 'ի
Բուխայէ 'ի դուռն արքունի, ուր և վկայեացն իսկ— բազում հարանօք
տանջեալ վասն խոստովանութեան անուանն Քրիստոսի, որ պասկեալ

կյանքի հույսը: Եվ քանի որ օրեցօր նրանց սպանում էին կատանք-
ներով ու սաստիկ զարհուրանքով՝ անորոշ ժամանակով երկարացնելով
անձուկ նեղութիւնը, նրանցից ոմանք, հավատալով արքունի խոսքե-
րին, դարձան նրանց անասոված պաշտածուների կողմը, իսկ ոմանք
թեև այդ ժամանակ չթլփատվեցին, սակայն նրանք ևս հանձն առան,
որ հարմար պահին կկատարեն ամիրապետի կամբք: Բայց Սմբատ
մեծ սպարապետը, ստույգան դեմ քաջապէս ճշմարտութեամբ զինվե-
լով, ուռնացած մորուքով, Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատով
և հովիտենական կյանքի հույսով, որ միշտ շտեմարանում էր իր մեջ,
բնավ չշեղվեց նրանց կողմը՝ լավ համարելով մեռնել Քրիստոսի հա-
մար, քան առժամանակ [կյանքը] վայելել մեղքերի մեջ: Եվ այդպես
իրեն հարցնողներին նա պատասխանում էր, որ ինքը երբեք չի թողնի
քրիստոնէական հավատը, որը ավագանի շնորհներով ընդունեց որպես
բարի պարգև, և չի կարող պաշտել անօրեն ու օտարոտի կրոնը: Եվ
այդ ձևով նա ոչ թէ մեկ կամ երկու, այլ շատ անդամ առանց վախե-
նալու ընդդիմանում էր նրանց:

Իսկ երբ փորձով հասկացան նրա կամքը ու իմացան նրա հաս-
տատուն, միտքը, որոշեցին նրան կորստի մատնել տաժանելի տան-
ջանքներով: Բայց երկնային նախախնամութիւնը մեղապարտ մարմնի
մահվամբ ցանկացավ նրան ազատել հոգու հավիտենական մահվանից,
և իր մահով վախճանվելով՝ նա չուրացավ Քրիստոսի սուրբ կրոնը, այլ
իր մարմինը հագեցրեց մարտիրոսական պատասխանատվութեան փոր-
ձով: Վերցնելով նրա մարմինը՝ քրիստոնէական դասը սաղմոսներով,
օրհնելով Սմբատը և հոգևոր երգերով տարավ գրեց սուրբ Դանիէլ մար-
գարիի վկայարանում, ուր նա գցվել էր առյուծների գրի մեջ: Բայց
ինձ թվում է, որ մյուս իշխաններն ու ժողովուրդը չըմբոստացան Աստ-
ծու դեմ և չթեքվեցին դեպի անօրեն Մահմեդի կրոնը: Քանի որ առ-
ժամանակյա մահվան երկյուզից վախեցածներն ու զարհուրածները
չհասկացան անմահ մահվան դառնութիւնը, [դրանով] նրանք նաև
հոգ չտարան Քրիստոս Փրկչի սարսափելի վարդապետութեան մասին,
որը լավելու է մեծ հրապարակում, «Թե ով որ ինձ ուրանա մարդկանց
առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ Հոր առաջ, որ երկնքում է»:

Բայց միայն Ստեփաննոսը, որը ռամիկների հասարակ լեզվով Կոն
էր անվանվում, Բուդայի կողմից Հայոց նախարարների հետևից կա-
պանքներով տարվեց արքունի դուռը, ուր և նահատակվեց բազում հար-
վածներով տանջվելով հանուն Քրիստոսի անվան խոստովանութեան:

ի շօրէն լուսոյ՝ գրեաց զանունն իւր ՚ի դպրութիւն կենացն, որ և կատարեցաւ ՚ի վեցհարիւրերորդի ութերորդի թուականին Հոռոմոց:

Յայսմ հետէ ապա եթէ թեթե թուեցի քեզ զառ ՚ի ծերունեացն անցեալ բան ՚ի պարզագունիցն շափաբերապէս հանդիպեցայց. վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդի միւսանգամ զհետեանս զրուցաց Շապհոյ Բագրատունոյ և մերումս ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Մմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, և զթագաւորացն զհանդամանացն զկարգս. և կամ զդարձ գերեւոցն ՚ի Բոսխայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց և նախարարաց յիւրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ածեալ կացեալ հաստատեալ. և թէ ո՛րք ՚ի նոցանէ հոյակապք և հարուստք և ուժեղակք ընդգէմ հակառակորդաց հինից գտան. և կամ ո՛րք յումեքէ եղեն հարստահարեալք, և կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ: Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան և զբոլորովին բաժանումն ապացոյցից ոչ կարացեալ ըստ բերթողական հրահանգացն համառատաբար ընծեռել. սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զրուցացն ամենայնի՝ զեղջուկ բանի բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան:

Արդ այսպէս ես աստանօր զբովանդակն ՚ի նա թողացուցեալ՝ և որ ինչ հարկաւորաբար այժմ ինչ պիտոյ է ճատիս պատմութիւն, զայն և եթ համառօտ քեզ ընծեռութիւն առնելով, փորձեցայց սակաւուք իբր ներածութեան եղանակաւ՝ որպէս վերագոյն ասացաւ, ՚ի մանկութենէ մինչև ցերեւոյթս երիտասարդութեանն զԱշոտոյ՝ որդւոյ Մմբատայ սպարապետի, զգօրութիւնս և զքաջութիւնս և զպատերազմունս և զհրոսմունս յայլս և զայլոց ևս ՚ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ ՚ի Շապհոյ պատմեալքն:

Իսկ յորժամ փոխանակ Մմբատայ հօր իւրոյ պայազատէ զսպարապետութիւն Հայոց, գրեթէ ամենեցուն քան զնա նախագունիցն վեհագոյն ճանաչիւր. վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ ՚ի բաց արհամարհէր զանարգանս և միշտ ՚ի հրահանգս բարւոյ կրթութեան զինքն վարժէր, և բարի ազգումն իւրոյ հոգւոյն տայր՝ ընդ ամենեսեան կայեալ սերտ սէր. և ոչ ՚ի հակառակութիւնս ինչ կամ ՚ի կոխս ընդ թշնամիսն մաքառեալ, քան թէ բարեզգեաց բանիք և բարի օճանաւ ածեալ զնոսա յուղղութիւն և ՚ի կամս իւր: Իսկ զպաճարանս սնտոի շահուց վնաս իւր վարկեալ և առատաձեռն առ ամենեսեան գտեալ՝ յինքն զբազմաց միտս յանգուցանէր սիրալիք սրտիւ, որպէս զի յայսմ սակի ամենեքեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ էին: Եւ այսպէս ապա զկարգ սպարապետու-

եմ [նա] պատկզելով իր Հոր կողմից՝ իր անունը գրեց կլանքի գրքում. նա վախճանվեց հոռոմեական թվականութեան վեց հարյուր ութերորդ տարում:

Այսուհետև եթե քեզ, [ընթերցող], հաճո թվա ծերունիներից անցած խոսքը, պարզապէս ու շափավոր կերպով կներկայացնեմ, քանի որ հաճելի չէ կրկնել մեր ժամանակի պատմագիր Շապուհ Բագրատունու պատմության մանրամասները: Նա բացահայտ կերպով արել է Մմբատ սպարապետի որդու՝ Աշոտի իշխանության, թագավորների հարգականության պատմությունը, ինչպես նաև Բուղայի կողմից գերջորդականության պատմությունը, ինչպես նաև Բուղայի կողմից գերված Հայոց իշխանների ու նախարարների վերադարձը՝ յուրաքանչյուրին վաժ Հայոց իշխանների ու նախարարների վերադարձը՝ յուրաքանչյուրին վաժ Հայոց իշխանների ու նախարարների վերադարձը՝ յուրաքանչյուրին ու հասցնելով մինչև իր սեփական իշխանությունը: Նա [պատմում է] նաև այն մասին, թե նրանցից ովքեր կարող, հռչակավոր ու ուժեղ գտնվեցին ընդդէմ ազազակ հակառակորդների, և կամ ովքեր ու կողմից հարստահարվեցին, ինչպես նաև իր տեղում նրանցից յուրաքանչյուրի վախճանի մասին: Թեպետև չի կարողացել արվեստի համառոտ ոճով տալ պատմության ստույգ բացատրությունը և բոլորի տարբերությունների ապացույցները, սակայն իր ժամանակի բոլոր պատմություններին հատուկ ու սովորական ձևով և ուսմանական ոճով քեզ, [ընթերցող], բավականաչափ տալիս է իր տեղյակ լինելու պատճառները:

Արդ՝ այստեղ ամբողջը նրան թողնելով և ինչ որ այժմ պետք է իմ պատմությանը, այն համառոտ կերպով քեզ, [ընթերցող], ներկայացնելով՝ փորձեցի փոքր-ինչ ներածականի եղանակով, ինչպես վերեվում ասվեց, Շապուհ պատմագրից բավականաչափ բերել նրա պատմածները՝ Մմբատ սպարապետի որդու՝ Աշոտի հոգրությունը, քաջազործությունները, պատերազմները, հարձակումները ուրիշների վրա, ուրիշների հարձակումները նրա վրա՝ սկսած մանկությունից մինչև երիտասարդությունը:

Իսկ երբ իր հոր՝ Մմբատի փոխարեն [Աշոտն] է տիրում Հայոց սպարապետությանը, իրենից առաջ եղողներից գրեթե ամենաբարձրը ինքն է ճանաչվում, քանի որ ընդունելով մեծարանքներ՝ արհամարհում էր անարգանքը և միշտ իրեն վարժեցնում էր բարի կրթության ու ուսման մեջ: Նա իր հոգու վրա ազգում էր բարվոք կերպով՝ բոլորի հետ հաստատելով սերտ սեր: Թշնամիների դեմ հակառակություն կամ կոխվ չէր մղում, այլ բարի խոսքերի օգնությամբ նրանց բերում էր ճիշտ ուղղության ու իր կողմը: Իսկ սնտոի շահը իրեն վնաս էր համարում և առատաձեռն գտնվելով բոլորի նկատմամբ՝ սիրալիք սրտով շատերի միտքը իր կողմն էր գրավում: Եվ այդ ամենի համար բոլորը հավա-

թեան քաղաքավարեալ՝ մինչև համբաւ բարւոյն ՚ի դուռն արքունի հասանէր: Ապա ոստիկան ոմն ՚ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիր՝ ըստ հրամանի ամիրայետին իշխան իշխանացս Հայոց զնակացուցանէր, բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ձօնացուցեալ ՚ի նա հաւատարմով զսակա Հայոց և զամենայն բեկար արքունի: Եւ այսպէս պատուականագոյն և առաջին նա գտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. և ամենեքեան զաշինս ընդ նմա զնէին՝ որպէս արդարև ընդ թագաւորական զարմի: Այլև ՚ի մտի ամենեցուն եղեալ, զի թէ դէպ ինչ պիտոյից գոցի՝ նաև ՚ի տոհմ իւր արժանի լիցին մատչել ՚ի թագաւորութեան ցեղս՝ զնոսա որոշել յայլոց նախարարութեան ցեղից:

Բայց զայսու ժամանակաւ ահագին իմն շարժմանց եղելոց ՚ի Դվին քաղաքի, բազում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդումն և դղրումն առնոյր քաղաքն. այլ և մահ յուղից մարդկան ի վերայ հասանէր. և այնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տագնապին՝ մինչև ոչ ոք մնալ ընդ յարկաւ, այլ ՚ի հրապարակս և ՚ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին: Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիք ձմեռայնոյն առաւել բերէր զլքացումն հեծութեան, զի յուղք մեակլք և ծայրատեալք լինէին: Իսկ սուրբ հայրապետն Զաքարիա ուժգին աղօթիւք և պաղատանօք մշտնջենամուռնչ և աղերսալի աղօթս առ բարեգութիւն Աստուած մատուցանէր, և երկնային ազգեցութեամբն ՚ի բաց բառնայր զաստուածասաստ բարկութիւնն՝ անվնաս զեկեղեցի Քրիստոսի պահեալ ՚ի բազմաբեր ցասմանէ վտանգին:

Բայց իշխանք և նախարարք, որք ըմբռնեալք վերեցան ՚ի Բուխայէ՝ զայսու ժամանակաւ մի ըստ միոջէ ՚ի կարգ անկեալ շուէին յաշխարհ տէրութեան իւրեանց և ՚ի սեպհականութիւնս և ՚ի տունս. և ապա մերկացեալ յանձանց իւրեանց զակամայ ուսմունս պիղծ օրինացն Մահմէտի՝ զքրիստոսաւանդ օրէնս հայրենիս առհասարակ բարձրացուցեալ բերէին յանձինս իւրեանց, ոչ ՚ի ծածուկ երկիւղի ինչ՝ այլ իբրև ՚ի վերայ բարձր տանեաց քարոզէին զքրիստոսի աստուածապաշտութիւնն: Ընդ որս հաճեալ Տէրն՝ բնակեցոյց յուսով զնոսա, յորում և օրհնութեամբ Տեառնն օրհնեցան և նովիմք զովեցան. հերկեցին հերկս և ո՛չ ՚ի վերայ փշոց: Եւ ապա ձայն խրախճանաց ցնծացելոց ՚ի յարկս նոցա լինէր՝ և ձայն հարսին և փեսայի: Մնան որդիս և արարին պտուղ, և բնակեցան իւրաքանչիւրօք ՚ի ժառանգութեան իւրեանց: Եւ այց արար Տէր նոցա և աջողեաց ՚ի բարութիւնս:

Յայսմ ժամանակի Վասակ հայկազուն, որ Գաբուռն յորջորջէր՝ վասն զի փեսայացեալ էր Աշոտոյ իշխանաց իշխանի, իշխան ապա Սիւ-

նում ու սիրում էին նրան: Այդպես է վարվում նաև ապարապետությունը, և նրա բարի համբավը հասնում է մինչև արքունիք: Ապա Հայաստան ուղարկված Ալի արմանի անունով մի ոստիկան՝ ամիրայետի հրամանով նրան [Աշոտին] կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան՝ զարդարելով բազում զգեստներով և արքունական պատվով, նրան վրատահելով Հայոց հարկերն ու արքունի ամբողջ սուրբը: Այդպիսով նա եղավ առաջինն ու ավելի պատվականը, քան Հայոց բոլոր նախարարությունները, և բոլորը դաշինք էին կնքում նրա՝ որպես բուն Թագավորական ժառանգի հետ: Նաև բոլորը մտածում էին, որ եթե պետք լինի, իրենց տոհմերը կմերձեցնեն թագավորական ցեղերին՝ նրանց զատելով այլ նախարարական ցեղերից:

Բայց այդ ժամանակներում Դվին քաղաքում սարսափելի երկրաշարժ է լինում, և շատ տներ, պարիսպներ, ապարանքներ ցնցվում ու փլուզվում են: Առհասարակ քաղաքը զղրում է ու քանդվում, և անհամար մարդիկ են մահանում: Եվ այնպիսի վտանգ ու տաղնապ էր սպառնում, որ ոչ ոք ներսում չէր մնում, այլ դուրս գալով հրապարակներն ու փողոցները՝ նրանք հայումաշ էին լինում ու հատաշում: Իսկ ձմեռային ցրտաշունչ սառնամանիքը է՛լ ավելի էր թուլացնում ու [հուսալուծեցնում] նրանց, որովհետև շատերը մրսում էին ու մահանում: Եվ Զաքարիա սուրբ հայրապետը ուժգին աղօթքներով ու մշտամուռնչ պաղատանքներով աղերսալի աղօթք էր մատուցում բարեգութ Աստուծոյն և երկնային ազգեցությամբ վերացնում աստվածասաստ բարկությունը՝ Քրիստոսի եկեղեցին անվնաս պահելով վտանգի բազմաբեր ցասումից:

Իսկ այն իշխաններն ու նախարարները, որոնք բռնվելով գերվել էին Բուղայի կողմից, այդ ժամանակներում իբրև հետևից մեկնում էին իրենց տերությունները, կալվածքներն ու տները, և ապա իրենցից հեռացնելով Մահմեդի՝ իրենց պարտադրված կրոնը, առհասարակ ընդունում են իրենց հայրենի, Քրիստոսի կողմից ավանդված կրոնը: Եվ դա ոչ թե վախից թաքուն կերպով [էին կատարում], այլ սրպես թե բարձր տանիքից քարոզում էին Քրիստոսի աստվածապաշտությունը: Դրան հավանելով՝ Տերը նրանց բնակեցրեց հույսով, որի մեջ էլ Տիրոջ օրհնությամբ նրանք օրհնվեցին ու գովաբանվեցին և հերկեր հերկեցին և ոչ թե փշեր: Եվ դրանից հետո նրանց տներում լսվում էր ուրախ խրախճանքի, հարսի ու փեսայի ձայն: Նրանք որդիներ ծնեցին, պտուղ խրախճանքի, հարսի ու փեսայի ձայն: Եւ նրանցից յուրաքանչյուրը բնակվեց իր ժառանգությունում: Տերը այցելեց նրանց և հաջողութուն բերեց բարի գործերի մեջ: Այդ ժամանակ հայկազուն Վասակը, որ Գաբուռն էր հորջորջվում, քանի որ փեսայացել էր իշխանաց իշխան Աշոտին, նրա կողմից Սյունյաց

նեաց զնա կացուցանէր՝ յարթունուստ նմա առնելով պատիւ. որ բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւն իւր, տիրելով միանգամայն Սիսական ազգին: Բայց զմեծ սպարապետութիւնն Հայոց տայ Աշոտ եղբոր իւրում Աբասայ, որ էր այր քաջանձնեայ և թիկնաւէտ, առոյգանձն և գեղեցիկ հասակաւ, կորովի և աշողակ ՚ի պատերազմունս. որ և աշակցեալ իսկ եղբոր իւրում Աշոտոյ զամեննեսեան հնազանդէր ընդ լծով ժառանգութեան. ՚ի բազում կողմանս բազում անգամ արութիւն ցուցեալ՝ և հռչակաւոր և հոյակապ ՚ի մէջ բազմաց երեւեալ:

Բայց յետ վախճանելոյ Աշոտոյ մեծի և հռչակաւորի իշխանի տանն Արծրունուց և զնելոյ զնա ՚ի շիրիմս հարց իւրոց՝ պայազատէր զիշխանական պետութիւնն զայն Գրիգոր որդի նորա ընդ նորա, որ Դերենիկն անուանիր: Եւ էր նա այր սէգ և զգաստ և սօս ՚ի գնացս սոբից, և զօրաւոր արդեամբք և բանիւ, և տնօրինէր միշտ յամենայն բարեձևութիւնս բերիլ: Եւ վասն զի փեսայացեալ էր նա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի, սակօ այնորիկ հայրախնամ կամօք և խոհական սիրելութեամբ միշտ խրատ բարեաց նմա մատուցանէր. որ և ՚ի սկզբան անդ ընկալեալ՝ հլու և զգօն մտօք հաւանէր ընդունիլ և յտօին զբոլոր թշնամիս ՚ի սագրելոյ նորա կացուցանէր. և շինութեան և խաղաղութեան պարապեալ՝ յապահովս ՚ի բնակութեան իրենանց պատրաստէր զհայրենի տէրութիւնն իւր ՚ի բոլոր հինից: Բայց յետոյ ՚ի կամս անձին զինչպիտութեան բերեալ՝ ոչ անսայր բանի խրատու աներոյ իւրոյ որպէս յերէկն և յնտանդն, և շինէր նմա այն յաջողումն ինչ ՚ի բարութիւնս:

Բայց մեծ իշխանն Սիւնեաց Վասակ, որ ըստ փաղաքշականին Իշխանիկ անուանիր՝ յաւէտ իմաստութեամբ և հեզահամբոյր հանդարտութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդէր Աշոտոյ իշխանին իշխանաց, և խրատու նորա զունկն մատուցանէր խնամով՝ իբրև զօրէնս միշտ ՚ի սրտի իւրում պահելով: Եւ ՚ի ձեռն այնորիկ յաւէտ իմն ընդարձակագոյն գտուն տէրութեան իւրոյ յարդարէր ՚ի բոլոր բարեմասն լըրութիւնս. և կայր բազում խաղաղութեամբ ըստ ամենայն հանդիսի բարեպաշտութեան:

Բայց միւս ևս իշխանն Սիսական՝ Վասակ, որ Գարուն փաղաքշարար անուանիր՝ յայսմ ժամանակի վախճանեալ և եղեալ ՚ի շիրիմս հարց իւրոց, պայազատէ զհայրենի տէրութիւնն Գրիգոր որդի նորա ընդ նորա, որ Սուփանն յորջորջէր: Սա իմաստութեամբ և աջողաձեռնութեամբ և շինութեամբ բազմաւ անդր ևս քան զպայմանն լնոյր զշափ հարց իւրոց: Բայց առակ յեկեղեցեաց Քրիստոսի ՚ի շինութիւն և ՚ի նորոգութիւն զինքն վերաբերէր:

Իշխան է կարգվում՝ արթունիքի կողմից արժանանալով պատվի: Մեծ ճոխութեամբ վարելով իր իշխանութունը՝ նա ամբողջովին տիրում է սիսական ազգին: Բայց Հայոց մեծ սպարապետութունը Աշոտը տալիս է իր եղբայր Աբասին, որը քաջազուն, թիկնավետ, զօրեղ, վայելչաւ է իր եղբայր Աբասին, որը քաջազուն, թիկնավետ, զօրեղ, վայելչաւ է իր եղբայր Աշոտին՝ բոլորին հնազանդեցնում է ու գցում նրա լծի տակ: Շատ տեղերում բազմիցս արիւթյուն ցուցաբերելով՝ նա շատերի աշքում հռչակավոր ու հոյակապ էր երևում:

Բայց Արծրունյաց տան հռչակավոր իշխանի՝ մեծն Աշոտի մահից ու նրան իր հայրերի գերեզմանոցում թաղելուց հետո նրա փոխարեն նրա պետութեանը տիրում է նրա որդի Գրիգորը, որը Դերենիկ էր անվում: Նա հպարտ էր, զգաստ, բարձրահասակ ու վայելչակազմ, գործով ու խոսքով զորավոր և միշտ հոգ էր տանում բարեկարգութուն անել: Եվ քանի որ նա իշխանաց իշխան Աշոտի փեսան էր, դրա համար [Աշոտը] հայրախնամ կամքով ու խոհեմ սիրով միշտ բարի խրատներ էր տալիս նրան: Սկզբում ընդունելով դրանք՝ նա նրա դժբաղբարներ էր տալիս նրան: Սկզբում ընդունելով դրանք՝ նա նրա դժբաղբարներ էր մղում բոլոր թշնամիներին և զբաղվում էր շինարարութեամբ ու խաղաղութեամբ: Նա իր հայրենիքը ապահովության մեջ էր պահում բոլոր տեսակի ավազակներից: Բայց հետո ինքնազխտութուն անելով՝ այլևս չէր լսում իր աներոջ խրատները, ինչպես որ [լսում էր] անցյալ և նախանցյալ օրը: Եվ [այդ պատճառով] նրա բարի գործերի մեջ այլևս նախկին հաջողութունը չէր լինում:

Բայց Սյունյաց Վասակ մեծ իշխանը, որ փաղաքշարար իշխանիկ էր անվանվում, մեծ իմաստութեամբ, հեզահամբոյր հանգարտութեամբ, մեծ հավանութեամբ հնազանդվում էր իշխանաց իշխան Աշոտին՝ խրանամքով ակնջ զնելով նրա խրատներին՝ որպես կանոն [դրանք] միշտ պահելով իր սրտում: Եվ դրա շնորհիվ իր տիրութունը ավելի էր ընդարձակում ու բոլոր բարեմասնութուններով բարեկարգում: Ընքն էլ ապրում էր խաղաղութեամբ և ամեն տեսակի բարեպաշտութեամբ:

Բայց սիսական մյուս իշխանը՝ Վասակը, որ փաղաքշարար Գարուն էր կոչվում, վախճանվում է այդ ժամանակ և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում, իսկ նրա փոխարեն հայրենի տիրութեանը իշխում է նրա որդի Գրիգորը, որը Սուփան էր հորջորջվում: Սա իմաստութեամբ, հաջողաձեռնութեամբ և մեծ շինարարութեամբ գերազանցում է իր հայրերին: Բայց նա իրեն ավելի շատ նվիրում էր Քրիստոսի եկեղեցիների շինարարութեանն ու նորոգմանը:

Իսկ մեծ և սուրբ հայրապետն Զաքարիայ իբրև եկաց յառաջնորդութեան անդ իբրև ամս քսաներկու՝ վախճանեալ դնի՝ ի քնարանի հարցն սրբոց:

Ապա իշխանն իշխանաց Աշոտ՝ ընտրեալ զայր մի պատուական յընտանեաց տանն կաթողիկոսարանին, Գէորգ անուն՝ որ էր ՚ի զիւզաքաղաքէն Գառնուոյ, հրամայէ ձեռնադրել զնա յառաջնորդութիւն տանս Թորգոմայ:

Այլ ինձ աստանօր ոչ արդեօք այլ ինչ է բանս սիրելի քան թէ դեզերիլ ՚ի բանս գովեստից, որ վասն Աշոտոյ իշխանաց իշխանին են հետևումք: Վասն զի ՚ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ էր նա և անձեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօս նկարէն իմն, և նիշ արեան յաշն ունելով՝ օրպէս զյակինթ կարմիր ՚ի մէջ մարգարտի ծագեալ, և վայելչացեալ զեղեցկութեանն ալեօք. մեծիմաստ և քաղցրարան, և առ կերակուրս խրախճանաց պարկեշտ. ոչ խանդացեալ նորա ընդ լուսագոյնսն և ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց ՚ի վերայ տարածէր զզգեստ խնամոց իւրոց, և լծակօք իմն կշռէր նախ զիւր և ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասել, եթէ ոչ ինչ մարդկութեանս է պիտանի ոչ ինչ կասեցուցանէր*: Զայսպիսիս ապա տեսեալ քաջատոհմիկ պերճութիւն իշխանացն և նախարարացն Հայոց՝ խորհուրդ միաբանական անալ՝ թագաւորեցուցանել զնա ՚ի վերայ ինքեանց, զեկուցանեն ամիրապետին ՚ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդուոյն Շեխայ: Զոր և սիրալիր սրտիւ զարժանահայց խընդիրն ընկալեալ՝ առաքէ ապա Աշոտոյ թագ թագաւորական. զոր և բն-

* Յերոցն վիպասանաց՝ առ Խորենացու յառաջ բերելոց, անալ երևի նկարագրութիւնս Աշոտոյ, զոր առաջարկէ մեզ Պատմագիրս՝ ՚ի մի խառնելով զոր ինչ ՚ի իշեալ երգող զՍմբատայ և զՏիգրանայ ասէին: ՚ի մէջ բերցուք և զմին և զմիւսն. «Ունէր սա (Սմբատ) հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն և առաքինութեան ոգևոցն որսորդ. և զեղեցկութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ունելով շաշնս. օրպէս որսորդսն ՚ի վերայ ոսկուոյ և ՚ի մէջ մարդարտոյ ձագէր, ևն: (Խոր. Եղիբք բ. գլ. ծր.) — Զայս և որ այլ այսպիսիք բաղումք երբ մերոյ աշխարհիս խորատեալս այս և աղէբիկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան. երեսօք գունեան և մեզուական, անձեանցն և թիկնաւէտն. առոյգարարձն և զեղեցկոտն, պարկեշտն ՚ի կերակուրս և յըմպելիս, և ՚ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... ասէին լինել սմա ՚ի ցանկութեանս մարմնոյ լափաւոր, մեծիմաստն և պերճարան և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի... Արգարադատ և հաւասարասեր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն «ուրուք կենցաղ» մտացն լծակաւ կշռէր. ոչ ընդ լուսագոյնսն խանդայր և ոչ զնուաստն «արհամարհէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ՚ի վերայ տաճրածիլ զգեստս» (Խոր. Պատմ. գիրք ա. գլ. իդ.):

Իսկ մեծ և սուրբ հայրապետ Զաքարիան առանջորդարանում մտավորապէս քսաներկու տարի մնալուց հետո վախճանվում է և թաղվում սուրբ հայրերի գերեզմանոցում:

Այնպէսեւտե իշխանաց իշխան Աշոտը, կաթողիկոսարանի տնից ընտրելով Գեորգ անունով մի պատվական մարդու, որը Գառնի գյուղաքաղաքից էր, հրամայում է նրան ձեռնադրել Հայոց տան առաջնորդութեան համար:

Բայց ինձ համար այստեղ մեկ այլ բան ավելի սիրելի չէ, քան զբաղվել այն գովեստով, որ վերաբերում է իշխանաց իշխան Աշոտին: Քանի որ նա միջին տարիքի հասնելով՝ բարձրահասակ էր, մարմնեղ, թիկնաւետ, զվարթադեմ, մրահոն: Նա աչքերի մեջ արյան կետեր ուներ, օրպէս մարգարտի մեջ երևացող կարմիր հակինթ, զարգարված էր զեղեցիկ մորուքով, խելացի ու քաղցրախոս էր, խրախճանքի, կերակուրների նկատմամբ պարկեշտ. նա չէր նախանձում լավագույններին և չէր արհամարհում ավելի նվաստներին, այլ իր խնամքի զգեստը հավասարապէս էր տարածում բոլորի վրա: Ինչ-որ կշեռքով նա կշռում էր նախ իր և ապա՝ ուրիշների կյանքը՝ միաժամանակ ասելով, թե ինչ պիտանի է մարդկութեանը, ինքը չի արգելի*: Հայոց նախարարներն ու իշխանները, այսպիսի քաջատոհմիկ պերճութեան տեսնելով, բոլորը միաբան խորհուրդ են անում՝ նրան թագավոր նշանակել իրենց վրա և Շեխի որդի ոստիկան Հիսի միջոցով զեկուցում են ամիրապետին: Եվ սիրով ընդունելով հավանութեան արժանի խնդիրը՝ [ոստիկանը] Աշոտին է առաքում թագավորական թագը: Ոստիկան Հիսեն այն և

* Խորենացու վիպասանական երգերից է վերցված Աշոտի նկարագրութեանը, որը առաջարկում է մեզ մեր պատմագիրը՝ խառնելով միմյանց այն, ինչ հիշուլ երգերում է ասվում Սմբատի ու Տիգրանի մասին: Մենք մեջ կբերենք և՛ մեկը, և՛ մյուսը. «[Սքմբատը] ունէր իր քաջութեան համեմատ հասակ ու անդամներ, իր առաքինութեամբ որսում էր չոզիներ, զարգարված էր զեղեցիկ աւետ մորուքով, աչքերի մեջ արյան փոքրիկ նշանով, որ փայլում էր ինչպէս զրակիտիկոն [ալիք]՝ ոսկու և արծաթի մեջ լազուցված» և այլն (Խոր., գիրք Բ, գլ. ՄԲ): «Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս խարայաչ և մաղբի ծայրը զանգուր նրվանդան Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նաչվածքով, վայելչակողմ ու թիկնաւետ, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտքերով, կերակուրների ու բմալիքների մեջ պարկեշտ, առաքինութեաների մեջ օրինավոր... ասում էին, թե մարմնի ցանկութեաների մեջ էլ շափավոր է եղել, մեծիմաստ, պերճախոս ու լի բոլոր [հասկութեաններով], որ պիտանի են մարդուն... նա ամեն բանի մեջ արդարադատ ու հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապէս ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը» (Խոր., Պատմ., գիրք Ա, գլ. ԻԵ):

րեանց հեռացեալք մեկուսի էին 'ի նմանէ: Ապա յաւուրս աշնալնոյն մեծ իշխանն շուէր դնայր զկողմամբք Հերայ 'ի հանդիպումն զխաւորի քաղաքին. և իբրև ել առ իշխանն՝ դաւաճանութեամբ 'ի ծածուկ զօրս զօղեալ թագուցանէր 'ի խոխոմս յայգեստանին: Եւ 'ի հանդիպիլ իշխանին՝ յանկարծօրէն յարուցեալ զօրքն Իսմայէլեան 'ի տեղուջէ իւրեանց, 'ի թիկանց կուսէ իշխանին 'ի վերայ զեղեալ հեղան. և առ ժամայն հարեալ զիշխանն սրով սուսերի յերկիր կործանեցին: Եւ այնպէս խարդաւանել յանօրինաց՝ բարձաւ մեռեալ. և տարեալ թաղեցաւ 'ի շիրիմս հարց իւրոց: Իսկ զկնի նորա պայազատէ զիշխանութիւնն մեծ՝ Աշոտ որդի իւր, թոռն արքային Աշոտոյ:

Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց և քաջութեանց և մրցանաց և պատերազմաց և բազում բարի օճանից աւանիկ գրեալ 'ի դիրս Պատմութեանց Շապուհ Բագրատունոյ՝ բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաստութեան:

Իսկ Վասակ Միսական իշխանն, որ ըստ փաղաքշականին Իշխանիկն անուանիր, աստուածամերձ պողոտայի և բարեպաշտագոյն հանդիսիւ քաղաքավարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, եղևալ 'ի շիրիմս հարց իւրոց: Եւ ապա եղբայր նորուն Աշոտ ընդ նմա պայազատէր զիշխանութիւնն զայն. այլ հեզահամբոյր և խաղաղասէր, բարեպաշտօն և երկիրդած յԱստուծոյ և ամենայնիւ յամենայնի շինութեան զինքն պարագեցուցեալ հայրենի տէրութեան իւրոյ:

Բայց Աշոտ արքայ Հայոց յետ փայլեցուցանելոյ նորա զամենայն ուղղութիւնս և աջողութիւնս կարգաց և գործոց և զնացից Հայաստանեայցս, ապա հիւանդացաւ հիւանդութիւն մեծ, որ և մեռաւ իսկ: Եւ մինչդեռ 'ի մահիճս անկեալ դնէր՝ ոչ սակաւ ինչ ընդ մարմնոյ խնամոց ամենուցանել ջանայր և զհոգւոյն ևս իմաստութիւն: Վասն զի առ ինքն զմեծ կաթողիկոսն Գէորգ կարգացեալ՝ և զփրկութենագործ դմարմին և զարիւն Տեառն թոշակ յետին առ 'ի նմանէ իւր բնկալեալ, ոչ սակաւ: Ինչ քան թէ զբազումս բաշխէր զանձն ոսկւոյ և արծաթոյ 'ի տնանկս և յաղքտոս, այլ և 'ի ձեռս հայրապետին հաւատայր զխապատար գանձարանացն մթերս՝ և զերամակս ձիոց և զդասակս անշէոց և զհօտս ոշխարաց, ամենեին բնալին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց 'ի նուիրումն պատարագին սրբութեան, ուր ուրեք և ում զխարզ պիտոյ ինչ լինէր: Եւ այսպէս ապա զպիտառոցեալ պէտս արտաքնոցն 'ի մաքրութիւն նորոգման ներքին մարդոյն անտեսաբար կենսացուցանէր. յետ որոյ բարուք ծերութեամբ ըստ բուսոյ բարեզգեաց բարուց հանգեաւ ի Քրիստոս: Եւ վասն զի 'ի ճանապարհի յիջևանս 'ի Քարսպառն կոչեցեալ տեղ ապառաժի եղև նորայն վախճան, բարձեալ ապա զիակիր

էին նրանից: Աշնանային օրերի ընթացքում մեծ իշխանը շարժվում գնում է Հերի կողմերը՝ քաղաքի զխաւորի հետ հանդիպելու համար: Եվ երբ նա իշխանին ընդառաջ գնաց, [այդ ժամանակ] նա իր զօրքը նենգաբար ու գաղտնի թաքցրել էր այդեստանի խորածորներում: Եվ իշխանի հետ հանդիպելու ժամանակ իսմայելյան զօրքը, հանկարծակի դուրս գալով իր տեղից, իշխանի թիկունքի կողմից հարձակվում է նրա վրա և սրով իսկույն խոցելով՝ գետին է գցում: Այդպես խաբվելով անօրենների կողմից՝ նա [Գրիգորը] մեռավ, տարվեց ու թաղվեց իր հայրերի գերեզմանոցում: Նրանից հետո մեծ իշխանութեանը տիրում է իր որդի Աշոտը՝ Աշոտ արքայի թոռը:

Բայց մնացած հանգամանքների, այն է՝ նրա հզորութեան, քաջութեան, կոխմաների, պատերազմների և բազում բարուօրինների ու օգնությունների մասին գրված է Շապուհ Բագրատունու պատմության գրքում, որը բավականաչափ տեղեկություն կտա քեզ, [ընթերցող], այդ մարդու բարեբաստութեան վերաբերյալ:

Իսկ սիսական իշխան Վասակը, որ փաղաքշաբար իշխանիկ էր կոչվում, աստվածամերձ ուղիով ու բարեպաշտ փորձով վարելով իր առաքինի կյանքը, վախճանվում է և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում: Եվ ապա նրա փոխարեն իշխանութեանը տիրում է նրա եղբայր Աշոտը՝ հեզահամբոյր, խաղաղասեր, բարեպաշտ, աստվածավախ մի մարդ, որ ամեն ինչով իրեն նվիրել էր իր հայրենի տերութեան շինարարութեանը:

Բայց Հայոց Աշոտ արքան Հայաստանի կարգ ու կանոնի, գործերի, ընթացքի բոլոր ուղղություններն ու հաջողությունները փայլեցնելուց հետո հիվանդացավ ծանր հիվանդությամբ և մեռավ: Եվ մինչև անկողին ընկնելը նա քիչ խնամք չտարավ իր մարմնի զարգացման և հոգու իմաստութեան համար: Իր մոտ կանչելով Գեորգ մեծ կաթողիկոսին և նրանից որպես հաղորդություն ընդունելով Տիրոջ փրկարար մարմինն ու արյունը՝ ոչ թե քիչ, այլ շատ ոսկու և արծաթի դանձեր էր բաշխում աղքատներին ու անանկներին: Միաժամանակ վստահում է հայրապետի միջոցով զանձարանների լեփ-լեցուն իրերը, ձիերի երամակները, կովերի նախիրները, ոշխարների հոտերը. բոլորը բաշխել ուղղափառ եկեղեցիներին որպես սուրբ պատարագի նվերներ՝ որտեղ, ում, ինչպես որ պետք լինի: Եվ այսպես մարդու արտաքին կարիքների մասին Աստծու անունից խոսելով՝ մարդեղութեան խորհրդով մաքրում էր մարդու ներքինը ու նրան կենսագործում: Գրանից հետո բարեկարգ բնավորությամբ հասնելով խոր ծերութեան՝ նա վախճանվում է: Եվ քանի որ նրա վախճանը եղավ ճանապարհին Քարսպառն կոչվող ապա-

թայիք և դնէ 'ի բանտի 'ի բերդին Կարուց, Եւ յայնմհետէ ապա յերկաքանչիւրոց անտի աղմուկ շփոթի սաստկացեալ զմիմեամբք զեզոյր, և գուրթ սպայից յինքեանս կուտեալ Սմբատ և Աբաս' և մարտ մարտուցեալ, ոչ սակաւ խուժան աներանաց զաշխարհուն հեզոյր: Անդ 'ի մէջ կացեալ կաթողիկոսն մեծ՝ զխաղաղութիւն ընդ միմեանս խօսել խորհէր, և հայցէր զԱտրնեքսեհ արծակել 'ի տեղի իւր և զհրաբորոք բարկութեանն տեղացումն 'ի բաց տրոհել 'ի միջոյ: Իսկ սպարապետն խորամանկեալ՝ և հաւանական իմն ցուցեալ միտս, ասէ. «Տացէ ինձ աչքէն Ատրնեքսեհ զերկու ամրոցսն, զոր յափշտակեալ իսկ է 'ի ձեռաց Գուրգենայ քեռառն իմոյ, և զԴաւիթ զորդի իւր գրաւական ինձ յայնմհետէ՝ և ես թողից զնա խաղաղութեամբ:» Եւ յայդմ բանի յետկար երդմանն կնքեալ՝ տայր ցհայրապետն մեծ: Եւ ապա իբրև առ զխնդրելին իւր, դարձեալ գաւառանեալ 'ի գրծող դիւէ անտի՝ ոչ թողոյր զԱտրնեքսեհ, քամահեալ ևս զմիջնորդութիւն կաթողիկոսին մեծի: Ընդ որ տխրական տրտմութեամբ և դառնութեամբ սրտի զգածեալ հայրապետն մեծ, և խոժոռեալ խոռովութեամբ մեծաւ՝ ել զնաց անտի 'ի գաւառն Շիրակ: Իսկ սպարապետն իմացեալ՝ թիրևս խուժան հինից սաստկացեալ առ դուրս հասեալ կայ, երթեալ մտեալ զաղարէր ընդ ամրոցաւ պարսպին 'ի ներքոյ պատուարին:

Ապա յայնուհետև Սմբատայ զօր մեծ գումարտակ արարեալ՝ ասպատակ սփռէր 'ի վերայ աշխարհակոյտ շինիցն Աբասայ շուրջ զամրոցան, ուր գաղթ գաւառին զօղեալ զաղարէր՝ յաւարի առեալ զզէնսն արի արանց և զքաջ երիվարաց և իբրև յարգելան բանտի 'ի դիպահոջ զնա 'ի բերդին կացուցեալ: Բազում աւուրս ստէպ ստէպ զայս առնէր, յորմէ ապա իբրև վտանգեալ և 'ի տագնապի տարակուսանաց մղեալ և հետի աղաքս այլ ինչ ոչ մարթացեալ գտանել՝ 'ի հեզութիւն եղբորորդուոյն վստահացեալ պատանդս առ 'ի նմանէ խնդրէ զորդի նորին զիւրն համանուն, և զԱշոտ՝ զորդի Շապհոյ եղբոր իւրոյ, զի և նա ևս առ նա զԱտրնեքսեհ հանեալ տայցէ: Իսկ խաղաղասէրն յամենայնի ոչ վրիպէր 'ի խնդրոյ նորա տալ զպատանդսն. և առեալ ամեալ յանձանձեալ զԱտրնեքսեհն՝ առաքէ մեծապատիւ շքեղութեամբ յաշխարհն իւր: Եւ 'ի դառնալ իւր անտի՝ իսկ և իսկ ապա թագ արքայութեան նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայէլեանն Ափշնէ, որ յԱտրքպատականի՝ 'ի հրամանէ ամրիպետին իրեանց. ընդ նմին և ոսկիակուռ զգեստ, և նժոյգս իբրև օդապարիկս 'ի զարգս և 'ի զէնս ոսկիակուռս պճնապայծառս, որում ապա ընդ առաջ 'ի թէատրոն անդ ելեալ՝

խորհելուց՝ [Ատրնեքսեհին] բռնում, կապում է երկաթյա շղթաներով և գցում Կարուց բերդի բանտը: Այնուհետև նրանցից յուրաքանչյուրը սաստիկ աղմուկ ու աղաղակ էր թափում մյուսի գլխին: Եվ Սմբատն ու Աբասը, իրենց մոտ կուտակելով մեծ հեծելազոր, մարտնչում են միմյանց դեմ, և երկրում քիչ խառնակութիւնն ու ավերածութիւնն շին կատարում: Այնտեղ մեծ կաթողիկոսը, կանգնելով նրանց միջև, մտածում էր խոսել խաղաղության մասին, և խնդրում էր Ատրնեքսեհին՝ արձակել իր տեղը և շեղաբացնել տեղացող հրաբորոք բարկութիւնը: Իսկ սպարապետը խորամանկելով ու հավանութիւն ցույց տալով՝ ասում է. «Ատրնեքսեհը այստեղից ինձ կտա երկու ամրոց, որ հափշտակել է իմ քրոջ ամուսնու՝ Գուրգենի ձեռքից,՝ հետո իր որդի Դավթին կթողնի ինձ մոտ որպէս պատանդ, և ես նրան բաց կթողնեմ խաղաղությամբ:» Եվ կնքելով ձեռագիր երդմնագիրը՝ տալիս է մեծ հայրապետին: Եվ ապա երբ առավ իր խնդրածը, դարձաւ խաբքելով այն զրծող զկից՝ բաց չի թողնում Ատրնեքսեհին և նույնիսկ արհամարհում է մեծ կաթողիկոսի միջնորդութիւնը: Դրա վրա տրտմելով, սրտի դառնությամբ հուզվելով ու մեծ խոռովությամբ խոժոռովելով՝ մեծ հայրապետը ելավ ու այնտեղից գնաց Շիրակ զավառը: Իսկ սպարապետը, իմանալով այդ մասին, թիրևս խուժան ավազակներից սաստիկ բարկանալով, զբնում հասնում է ամրոցի դուռը և մտնելով ներս՝ զաղար է առնում պարսպի ամրոցի պատերի տակ:

Այնուհետև մեծ զորք հավաքելով՝ Սմբատը ասպատակում է Աբասի ընդարձակ շենքերը, որոնք գտնվում էին ամրոցի շուրջը, ուր գաղթել, թաքնվել ու պահվել էր գավառի բնակչութիւնը, և թալանում է արի մարդկանց ու ընտիր երիվարների [վրայի] զենքերը և ժամանակավորապէս նրան պահում է բերդում, որպէս բանտում: Եվ շատ օրեր նա հաճախակի այդ բանն էր անում, որից նեղվելով, տագնապի ու տարակուսանքի մեջ ընկնելով, ձար շկարողանալով գտնել, եղբորորդուն հեզությամբ պատանդներ վստահելով՝ նրանից խնդրում է նրա որդուն՝ իր համանուն Աշոտին, իր եղբայր Շապուհի որդուն, որպէսզի նա էլ ազատի ու իրեն տա Ատրնեքսեհին: Իսկ այն խաղաղասերը ամեն ինչում չէր վրիպում նրա՝ պատանդները տալու խնդրից: Նա վերցնում բերում է Ատրնեքսեհին, մխիթարում և մեծապատիվ շքեղությամբ ուղարկում իր աշխարհը: Եվ երբ նա վերադառնում է այնտեղից, Ատրպատականում գտնվող իսմայէլեան Ափշին իշխանը իրենց ամիրապետի հրամանով արքայական թագը բերում և իսկույն մատուցում է նրան [Ատրնեքսեհին]: Նրա հետ տալիս է նաև ոսկեհնչուս զգեստ, հրեզին նժուղներ՝ ոսկեկուռ զենքերով ու զարդարով զարդարված: Հան-

դարձեալ դառնան յեկեղեցին սուրբ և հայրապետն Գէորգ ընդ նոսա: Եւ անդ աւարտեալ 'ի վերայ զնուիրական աղօթսն՝ և ածեալ 'ի գիծս և 'ի գիրս և 'ի նկարս տեսականս զոսկեճամուկ զգեցութիւնսն, և եղևալ 'ի զլուխ զթագ թագաւորութեան նորա՝ ելանէր 'ի հոգևոր ատագաստէ անտի պայազատել զքնաւ Հայաստանեայս: Վասն որոյ ապա սպարապետն Աբաս յաւէտ իմն զշարեալ և խանդացեալ ընդ իրս կաթողիկոսին՝ իբր զնա գոլ պատճառ իբրում զրկութեանն և Սմբատայ թագկապութեանն, և ապա շարայաշաղ մախանօք առ ինքն զթիւն շրտաբանս 'ի բասրանս նորա ձգէր. որք 'ի տանէ բուսեալք և դիւի շարի մատնեալք զերասանակ հոգւոյ իւրեանց՝ զճարակ հրոյ բանս բամբասանաց զսրբոյ կաթողիկոսէն խոխոտեալ յօղէին: Եւ վասն զի սոյն սոքա նախ քան զայս զանօրէն լիզուս իւրեանց ածեալ էին զերկրաւ, և զոմանս ապիդատս զուզակցեալ զրաբան շարիմացութեանն՝ կարծէին կարել կատարել զանկումն սրբոյ կաթողիկոսին:

Եւ վասն զի ընդ այն ժամանակս փայլատակեալ պայծառանայր սուրբ այրն Աստուծոյ՝ Մաշտոց, որ 'ի Սեան կղզւոյ, որ զփառացն Աստուծոյ անշիջանելի լուսոյ ճառագայթումնն յինքն նկարէր, աստուածային ծաւալմամբ և սրբափայլ կրօնիք կենդանականօք և հոգիախաղաց զօրութեամբք 'ի տեսականի անգ զանտեսն տեսանէր. սակս այնորիկ ամենեցուն աչք 'ի նա հայէին յաղագս տրոհել և ճանաչել մարթելոյ նորա զհոգևորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգագէտ իմացուածիւ: Իսկ սպարապետն 'ի մտի եղեալ, թէ զուցէ հրապուրել զայրն Աստուծոյ կարացել և ընդ ինքեան 'ի խորհուրդս շարութեան միաբանել՝ զրէ ապա թուղթ առ նա, նախ ներբողումն զնմանէ, և ապա ամբաստանութիւն յոյժ բծամիտ իմն զկաթողիկոսէն. որպէս թէ չէ պարտ քեզ լսել նորայն անպտղութեան դործոցն խաւարի՝ և զվկայութիւնս ևս կորրստական շարացն յուշ արարևալ: Այլն զուշակեալ ևս զնա ինքն 'ի պատիւ հայրապետութեան փոխանակ նորա կացուցանել, միայն թէ հաւանեցի 'ի ժողովս շարացն զալ հասանել և միաբանել: Զոր և ընթերցաւ՝ զայրացաւ յօգի իւր և ոչ կամէր առնել պատասխանի. բայց զի մի՛ լուսեամբ նորա շարքն զօրացին 'ի շարութիւնս իւրեանց՝ զրէ ապա օրինակ զայս:

«Եկն հհաս 'ի վերայ հրամանք Հգորիդ պատկառելիք, զոր և ընկալալ սիրով հոգւոյ սննդակից գոլոյ ինձ 'ի մանկութենէ օրինաց Աս-

դիսարանում նրան ընդառաջ ելնելով՝ նրանք դարձալ վերագառնում են սուրբ եկեղեցին և նրանց հետ էր նաև Գեորգ սուրբ հայրապետը: Եվ այնտեղ ավարտելով նվիրական աղօթքները, հոգևոր սկեզարդ զգեստները զարդարելով զծերով, գրեթով ու նկարներով և թագավորական թագը դնելով նրա գլխին՝ [Սմբատը] դուրս է գալիս այդ հոգևոր ատագաստից՝ իշխելու ամբողջ Հայաստանի վրա: 'Իրա համար Աբաս սպարապետը է՛լ ավելի է շարանում ու նախանձում կաթողիկոսին՝ ըստ սպարապետը է՛լ ավելի է շարանում ու նախանձում իրեն թագից զրկելու և Սըմբատին թագադրելու պատճառը: Այնուհետև շար նախանձով իր մտքատին թագադրելու պատճառը: Այնուհետև շար նախանձով իր մտք է կանչում շարալիզու բանսարկուներին ու նրան մեղադրում [նրանց է մտա]: Մնվելով տնից, բայց շար դեին հանձնելով իրենց հոգու սանձը՝ նրանք ջանում էին սուրբ կաթողիկոսի մասին բամբասանքի խոսքեր հորինել՝ նրան սրի ճարակ դարձնելու համար: Եվ այն բանի համար, որ զրանից առաջ նրանք իրենց շար բամբասանքը տարածել էին երկրորդ մեկ և անմիտ առանձին մարդկանց էլ զուգակցել զրախոս շարախոսությանը, կարծում էին կարող են իրագործել սուրբ կաթողիկոսի անկումը:

Եվ բանի որ այդ ժամանակներում փայլատակելով փառավորվում էր Աստու սուրբ մարգր՝ Մաշտոցը, որը գտնվում էր Սեան կղզում, որը փառավոր Աստու անշեչ լուսի ճառագայթումը իր միջոցով էր ներկայացնում, աստվածային ծավալմամբ, սրբափայլ կենդանարար կրօնով և հոգեշարժ զորությամբ տեսանելի մեջ անտեսն էր տեսնում: 'Իրա համար բոլորի աչքերը նրան էին նայում՝ ստույգ իմացությամբ տրոհել ու ճանաչել կարողանալու համար նրա հոգևոր մասերի տարբերությունները: Իսկ սպարապետը մտածելով, թե կկարողանա հրապուրել Աստու մարդուն և շար խորհուրդների մեջ միաբանել տալ իր հետ, նրան թուղթ է հղում, որում նախ ներբողում է նրան, և ապա հետո շարամիտ ամբաստանություն [է անում] կաթողիկոսի հասցեին: Խիստ շարամիտ ամբաստանություն [է անում] կաթողիկոսի հասցեին: Այնպես որ դու, [ընթերցող], չպետք է լսես նրա մուլ ու անպտուղ գործերի մասին և ուշադրություն չպետք է դարձնես նրա կորստական շար վկայությանը: Միաժամանակ հայտնում է, որ հենց նրան նրա փոխարեն պետք է դնել հայրապետական աթոռին, միայն թե նա համաձայնվի դալ, հասնել անօրենների ժողովին և միաբանվել: Երբ նա ընթերցեց այդ գրությունը, խիստ զայրացավ իր հոգում և չէր կամենում պատասխանել: Բայց որպեսզի շարքերը լուսեամբ շարադրանան նրան [գցել] իրենց շարության մեջ, նա դրում է հետևյալ թուղթը.

«Եկավ հասավ Հգորիդ պատկառելի հրամանը, որն ընդունեցի հոգու սիրով, որ մանկությունից սկսած ես սննդակից եմ եղել օրինավոր

տուծոյ և ըստ հաւատոյ հարազատութեան դաշնաւորեալ ՚ի հաւատակ-
ցութեան ձեր, որ ըստ Պողոսի սիրունդ էք և ոչ ասեցեալք—անկեալ
երկիրպագի խորանին խոնարհութեամբ: Բայց եթէ ինքնուրոյնութեամբ
հրեշտակական կարգիս ընդ այլ ինչ շաւիղ տարեալ թողացուցանէ զա-
նոր հարկացն անհասութեամբ՝ մի՛ թուիցիմք այնուիկ լծրնկէցք. զի
Աստուածային բանն առ ՚ի մէջը պահանջէ հնազանդի Աստուծոյ առա-
ւել քան մարդկան:

«Ճեռ այսորիկ ապա ամենայն զլուիք պատգամաց թղթիս ամբաս-
տանութիւն էր զմեծէ հայրապետէն և զփոխանորդէն Քրիստոսի: Յար-
քան նափորան սրբութեան փակէ զնա շուրջանակի, և հարստացեալ
փառաւորեալ է կոչմամբն Աստուծոյ, և առաքելական արգասեօք փո-
խանակ Աստուծոյ է. և զայս անուն անուանեմ զօրհանապազ: Ապա
խստութեամբ և ամբարտաւանութեամբ և շափշղիտութեամբ և զրազատ
առնելով նզովիք պատուիրեալ էիք և զիմ նզովս պատկեր կալեալ նո-
րա անզգամութեանն՝ և այդոցիկ երաշխաւորեմ ես առաջի Աստուծոյ,
գիտելով զներա զանչափ բարեբարոյսն, որ պայմանաւ հրամանի Սուրբ
Գրոց մինչ առաջի ունիմք՝ վաղվազակի գիշանի և կատարելանայ, մա-
նաւանդ մինչ զանց է արարեալ զաստեօք ՚ի մանկութեանէ և ՚ի ծերու-
թեան դար հասեալ:

«Բայց իմ նզովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի և արժանի էր.
և զի վրիպեցայ և ըստ արտուղի անկեալ՝ ինքնահրաման բարձի զխրտ-
րոց սուրբ Հարցն, որ ՚ի մէջ մեր և ՚ի Քաղկեդոնականացն, վասն որոյ
աղօթահայց ապաշխարութեամբ և առաջիանկմամբ պատանեցի նովին
սուրբ ձեռք զձեռնադրեալսն զինէն կարծեօք: Բայց ամենայն դիտա-
ւորութիւն թղթիս զմեզաց իմն ակնարկէր զբարանս սոցա. նոցա բան-
տարկեալ սատանայի վարդապետութեամբ, որ մարդասպանն է ՚ի սկզբ-
բանէ կամ ոգեսպան և բանսուտ և որոմնացան. և որ զիս ևս զարթու-
ցեալ էիք, թէ չէ պարտ լոն քեզ: Արդ՝ ա՛յս մի ինչ տեսեալ լիցի քեզ՝
տէր իմ, զի անհնար է զյանցանս իմանալ իբր զճանապարհս օձի՛ ՚ի վի-
մի գնացելոյ. և հաստատուն վկայ՝ մարգարէն, ասելով. «Քննեցին զանօ-
րէնութիւն և պարտասեցան ՚ի քննել զքննութիւն» Գիտեմ և հաստա-
տեալ եմ ՚ի Տէր, որ թերատեսեալ զմեզս՝ նիւթեալ է հիւանդին զմահ
և ատել զեղբայրն յորժամ առ ոամիկս իցէ. իսկ առն երևելոյ և ՚ի
բարձրագոյն աստիճանի կացելոյ սակաւ ինչ սասանութիւնք՝ մեծամեծք
են վնասք հասարակաց գայթակղութեան աղազաւ, թող թէ աղտեղագոյն
աղեաք աղծապղծութեան, որ թէ լինին: Բայց ես այր մեղաւոր և վատ-
թար, և անօրէնութեանց իմոց բարձրացելոց քան զզլուիս իմ և ծանրա-

Աստծուն և հավատի հարազատութեամբ դաշնակցել ձեր հավատակ-
ցութեան հետ, որ ըստ Պողոսի՝ [դուք] սիրելի եք և ոչ թե ատելի. նա
ընկնելով խոնարհութեամբ երկրպագում է խորանին: Բայց եթե ինք-
նուրոյնաբար տանելով հրեշտակային կարգի մեկ այլ ճանապարհով՝
թողնել տա անհամար հարկերի օղակը, մենք դրանով շենք թոթափի
լուծը, որովհետև աստվածային խոսքը մեղանից պահանջում է աստվել
Աստծուն հնազանդվել, քան մարդկանց:

Իրանից հետո թագավորական թղթի բոլոր գլուխները ամբաստա-
նություն էին [պարունակում] մեծ հայրապետի և Քրիստոսի փոխա-
նորդի մասին: Եվ ինչպես որ սուրբ շուրջանն է փակում նրան, [այդ-
պես] զորանալով նա փառավորվել է Աստծու անվամբ և առաքելական
արգասիքով Աստծու փոխարենն նա է: Եվ ես այս անունը տալիս եմ
օրնիբուն: Այնուհետև խստութեամբ, ամբարտավանութեամբ, շափշղ-
տեանալով, զրպարտելով ու նզովելով՝ պատվիրել էիք՝ իմ նզովքն էլ
օրինակ ունենալով նրա անզգամութեանը: Իրանով ես երաշխավորում
եմ Աստծու առջև՝ իմանալով նրա անչափ բարեսրտութիւնը, որը Սուրբ
Գրքի հրամանով միշտ ունենք մեր առաջ: Նա անմիջապես հանգում
է ու կատարյալ դառնում, մանավանդ որ զանց է արվել մանկությունից
սկսած և հասել է ծերութեան հասակը:

Բայց իմ նզովքը հավետ դատապարտութեան էր արժանի: Եվ որով-
հետև շեղվեցի և ուղուց դուրս ընկնելով՝ ինքնազլուիս կերպով վերաց-
րի հայրերի տարբերությունը, որ առկա է մեր և քաղկեդոնականների
միջև, դրանով մաղթողական ապաշխարութեամբ ու առաջն ընկնելով՝
նույն սուրբ ձեռքով պատանեցի իմ մասին զրվածը: Բայց թղթի ամ-
բողջ խորհուրդն այն էր, որ ակնարկում էր սրանց մեղադրանքն ու
մեղքերը: Նրանք բանտարկվեցին սատանայի վարդապետութեամբ, որն
ի սկզբանե մարդասպան է կամ հոգեսպան, ստախոս ու որոմնացան:
Եվ դուք էլ ինձ ևս արթնացրել էիք, թե դու չպիտի լռես: Արդ՝ այս
մեկը քեզ, տեր իմ, թող հայտնի լինի, որ անհնար է հանցանքն իմա-
նալ, ինչպես վեմի վրայով գնացած օձի ճանապարհը: Եվ հաստատուն
վկան՝ մարգարեն ասում է. «Քննեցին անօրէնութիւնը և հոգով պար-
տավորվեցին քննելու քննածը»⁵⁸: Գիտեմ, որ հաստատվել եմ Տիրոջ
համար, որ թեթևացնելով մեղքերը՝ հիվանդի համար նյութել է մահ
և ատել եղբորը, երբ նա ոամիկների մոտ կլինի: Իսկ երևելի ու բարձր
աստիճանի հասած մարդու փոքր-ինչ տատանումները բոլորի համար
մեծամեծ վնաս են գայթակղութեան պատճառով՝ մի կողմ թողնելով
ավելի աղտեղի ու գարշելի աղետները, որոնք եթե լինում են: Բայց
ես՝ մեղավոր ու վատթար մարդս, որի անօրէնութիւնները ավելի են

բանութեամբ յառաջ բերեալ իբր իրեանց սեպհական, միայն զտեսն
պատուիրեալ անշուշտ՝ որպէս հարօր ՚ի վար կամ դեղատու ՚ի զեղօցի:
Արդ՝ աղաչեմ ոչ լռել կամ անհոգ լինել՝ այլ իրաւանց ուշ ունել. զի
որպէս մարդկան կարծիք և համբարք են ձեր նմանիք տկարացեալք
փակեալ թուին ըստ սղալանաց: Բայց եթէ դէպ լինիցի և ՚ի հայրա-
պետութիւն կոշիլ յորդորիք և զուք՝ և շինի խոստ մեղացն, ո՞վ որ լըր-
բենի երեսօք կարէ յառաջ գալ և վկայ անօրէնութեան լինել, թողում
ասել ՚ի վերայ ընտրելոցն Աստուծոյ: Վասն այսորիկ իսկ և հրաման
Հոգւոյն Արքայ գանչայտան ՚ի հոգիս իւր թողացուցանէ. մի՛ ապա լի-
ցի ձեզ խոտովականս ինչ առնել և խստութեամբ ընդդէմ խթանի աքա-
ցել, զի յաւէա ՚ի բաց տանի ՚ի բոլոր շնորհաց այդպէս խորհել ՚ի հա-
ւատ: Եւ շօրհնեցաւ իշխանն Բագարատ, որ վազպիսիսոյ խորհեցաւ
յոշինչ պէտս, որում ամենեքեան իսկ պիտակք եմք կորստեան կորս-
տականացն: Ժողովք թէ հրամայէք լինիլ՝ մի՛ լիցին ժողովք շարաց
պաշարողաց քինահան հրոսողաց, որք որպէս յայնժամ ժողովեցան
ընդ Աննայի և ընդ Կայիափայ վասն Տեառն և արդ վասն օծելոյ նո-
րա. այլ զայն, զոր ստացաւ ՚ի սկզբանէ Տէր ՚ի վիճակ ժառանգութեան
իւրոյ, ըստ որում մարդարէն դասաւորէ՝ ասելովն, «Ժողովեցարուք ՚ի
լեառն Սիոն՝ քահանայք և ծերք արդարակորովք, քարոզեցէք պահս և
պաղատանս. արեկցէք զհիկզեցի լալով և կոծելով, զի այց արասցէ ձեզ
Աստուած.» ըստ որում և արարին ձեզ նիկիական սուրբ Հարքն տրե-
խաւորեալք ոտիւք հետեւալք ՚ի բանակետոյ սրբութեան, և զամն ող-
ջոյն արձանացեալք պահօք և աղօթիւք՝ կերան հաց նկուրթեան զը-
րաբեկն և ջուր տառապանաց արքին ՚ի դեանատարած խշտիս ընդ եր-
կիր կցեալ՝ բազում զղջմամբ և հեծութեամբ գԱւետարանն սուրբ միջ-
նորդ կացուցեալ, զի մի՛ արասցեն ըստ կամս ինչ. յորս հայեցաւ Աս-
տուած և լուսաւորեցոյց նոցա զարժանն: Նոյնպէս և այլք ամենեքեան:

«Արդ՝ ես անարժանս հաւանեալ եմ ՚ի խորհուրդս ուղղոց և ՚ի ժո-
ղովս բարեսիրաց զալ հասանել, և զերկս աշխատութեանն նոցա կա-
տարել տարևոր աղօթիւք և ճգամքք, և նոյնն Աստուած հզօր և կեն-
դանի է առնել զհաճոյս իւր. և յաւելում յանդգնել ՚ի ստիպողացն անըզ-
գամութիւն՝ և երաշխաւորեմ, զի թէ Աստուած զիարդ և է ոչ այցելէ՝
զիս ընդ շարագործսն և ընդ մծղնեայսն որոշեցէք ՚ի նախատինս յա-
փտենից. միայն թէ ժողովն ըստ տեսութեանս իմոյ եղեցի: Այլ վասն
լեզուաց մի՛ ինչ ընդ միտ ածեալ զարհուրիք, զի լեզու ոչ կթէ նորոգ

փականը՝ պատմիրելով միայն իրական տեսքը, որպէս արորը վար ա-
նելիս կամ դեղագործը դեղատանը [աշխատելիս]: Արդ՝ աղաչում եմ
լլռել կամ անհոգ լինել, այլ արդարութեանը հետեւել, որովհետև ինչպէս
մարդկանց կարծիքն ու լուրերն են, [այդպէս էլ] ձեր նմանները տկա-
րացած ու փակված են թվում սխալմունքի համաձայն: Բայց եթէ պա-
տահի և զուք էլ հորդորեք հայրապետութեան համար կանչել, թող մեղ-
քերի խոստովանություն չլինի, ո՞վ կկարողանա լիբը երեսով առաջ
դալ և անօրենություն վկա լինել, զանց եմ անում ասելու Աստուծու քն-
տրքյալի մասին: Գրա համար էլ Սուրբ Հոգին հրամայել է անհայտը
իր հոգու մեջ թողնել: Եվ ապա զուք շարքք է անհանգստացնեք ու
խստութեամբ քացի տաք գավազանի սուր ծայրին, որովհետև հավատի
մասին այդպէս խորհելը ավելի հեռու կտանի ամեն մի շնորհից: Եվ
իշխան Բագարատը շօրհնվեց, որ այդպիսիներից համար պետքական
ոչինչ չխորհեց, որ մենք՝ բոլորս, տեղյակ ենք կորստյան արժանի դա-
տապարտութեանը: Եթէ հրամայում եք, որ ժողով լինի, թող չլինի պա-
շարող շարքերի ու վրիժառու հարձակվողների ժողով, որոնք, ինչպէս
այն ժամանակ, Տիրոջ համար հավաքվեցին Աննայի ու Կայիափայի
հետ, իսկ այժմ՝ նրան օծելու համար, այլ [լինի] այն, որ ի սկզբանե
ստացավ Տերը որպէս իր ժառանգութեան բաժինը, ինչպէս որ մար-
դարեն դասավորում է՝ ասելով. «Քահանաներ ու արդարակորով ծերեր,
հավաքվեցէ՛ք Սիոն լեռան վրա, քարոզեցեք պաս ու պաղատանք, եկե-
ղեցին մաքրեցէ՛ք լաց ու կոծով, որպէսզի Աստված այցելի ձեզ»⁸⁷,
ինչպէս որ ձեզ համար արեցին նիկիական սուրբ հայրերը՝ տրեխավոր
ստեբրով գնալով սրբութեան հավաքատեղը և ամբողջ տարի արձա-
նանալով, պաս պահելով ու աղոթք անելով՝ կերան նեղություն շար հա-
ցը, խմեցին տառապանքի ջուրը: Հոգի վրա պահելով՝ նրանք գետնին
կպան՝ բազում զղջմամբ ու հեծութեամբ սուրբ ավետարանը միջնորդ
դարձնելով, որպէսզի իրենց կամքով որևէ բան չանեն: Գրանց նայելով՝
Աստված լուսավորեց նրանց ըստ արժանվուն, այդպէս և՛ մյուս բոլորը:

Արդ՝ ես՝ անարժանս, համաձայնվել եմ զալ հասնել արդարների
խորհրդին ու բարեսիրների ժողովին և նրանց համար ջանք ու աշխա-
տանք կատարել տարեկան աղոթքներով ու ճգնելով, և նույն Աստված
հզօր ու կենդանի է կատարելու համար իր կամքը: Ես համարձակվում
եմ ավելացնել ստիպողների անզգամությունը և երաշխավորում եմ,
թէ Աստված ինչպէս է, որ չի այցելում, ինձ համար շարագործների ու
աղանդավորների հետ հավիտենական նախատինք սահմանեցէ՛ք, մի-
այն թէ ժողովք թող իմ ներկայութեամբ լինի: Բայց լեզուների վերա-
բերյալ ինչ-որ բան մտաբերելով՝ մի՛ զարհուրեք, որովհետև լեզուն

զսուրբ սեղանն և զսուրբ աթոռն փրիսալով պատել՝ յիւրեանց ոգիս պատեսցեն իբրև զսուր առեալ վասն անկման փեսային, որ զՔրիստոս փոխանակէր ՚ի մուսս սրբութեանց հարսին եկեղեցւոյ. և շատ այլ ինչ աւելի քան ըստ արդար իրաւանցն, զոր սարսափեցի գրել: Ապա յայնժամ լինի հրամայեալս ՚ի ձէնջ թէ զայլ ոք ընտրել կամենայք, որում չէ հնար լինել՝ բայց եթէ բուն զօրութեամբ և կամ կամակոր մտօք ընդ Աստուծոյ կոռել: Բայց արդ՝ դուք թիկունս տուք Աստուծոյ ըստ իմումս խորհրդակցութեան, զի առ հանդերձեալսն դատաստանք ձեր քաղցր եղիցին առաջի տիեզերական ատենին. և փառս և պատիւ ընկալիք յԱստուծոյ ընդ երկայն աւուրս:»

Արդ՝ իբրև ընթերցաւ զայս յետկար նամակի՝ յոժ զամօթի հարեալ, ստեաց շարաթոյն նենդողացն. զի ուր և գրեաց նա զայսպիսիս՝ ոչ ուստեք ըստ կամաց ընկալաւ պատասխանիս, այլ բազում յանդիմանակաց մեղազրութիւնս: Մանաւանդ զի ոմանք ևս ՚ի խորիստապանծ մոլինախանձ զբարանողացն աստուածասաստ իմն գոգցես բարկութեամբ հարեալ կորեան. զի ուրումն ՚ի նոցանէ ապիրատ շրթունք որդնեոաց լքեալ՝ ՚ի բազմաց տեսութիւն գոլով և ինձ իսկ զխոլիին, սատակեցաւ. իսկ ուրումն որովայնն հաշեալ և հարեալ ընդ հարկաւոր պիտոյսն զարշուփեան խառն ՚ի վայր վայթի: Իսկ անձնամատնն շերմամբ մեծաւ և տապախառն հրով վառեալ՝ և խաղաղարտ ՚ի վերայ եռացեալ մեռանէր: Իսկ մնացեալքն ապա դիմեցին մեղալսասացութեամբ առ ոտս հայրապետին տազնապա՝ տարակուսեալք և զողացեալք յիրաւցի պատուհասէն, որք և թողութիւն գտին: Այլև սպարապետն մեծ սարսափմամբ սրտի զարհուրեալ՝ երկնչելով յերազահաս դատաստանացն Աստուծոյ, բազմահառաչ պաղատանօք և արտասուօք անկեալ առ ոտս հայրապետին՝ հայցէր թողութիւն մեղանշական մոլորութեանն, զոր և ընկալաւ իսկ աննախանձ սրտի սիրով ըստ հաւատարիմ խնդրողին՝ արժանի թողութեան և օրհնութեան զնոսա առնէր հաւատոց կատարելութեամբ:

Եւ այսոքիկ մեծաւ երկիւղիւ առ ՚ի լինէն զրով զրոշմեալ ձեզ եղև յիշատակ առ յապա. զի հայեցեալ յելս գնացից կորստականացն պատուհասից՝ մի՛ ոք զնոյն անցս շարշարանաց և զձաղանս և զձաղկանս խոխոտիցի կրել որպէս և նոքայն, որք ընդ Յուդայի անկեալք գնացին ՚ի տեղիս իւրեանց:

Բայց Սմբատայ հաւաստապէս հաստատեալ թագաւորութիւնն՝ հրնարէր ըստ Պողոսի ընդ ամենեսեան շարգարել զխաղաղութեան սիրոյն պայման: Եւ նախ ըստ հայրենի կարգացն ուխտի ոչ զատէր զինքն՝ ՚ի

ոգիները թող պատեն սուղ անելով փեսայի անկման համար, որ Քրիստոսին փոխանակում էր եկեղեցու հարսի սուրբ մուտքով: Եվ շատ այլ բան կա, քան արդար իրավունքով եղածը, որը ես սարսափեցի գրել: Ապա այն ժամանակ լինում է ձեր կողմից հրամայվածը, եթե կամենաք մեկ ուրիշին ընտրել, որը հնարավոր չէ, որ լինի, այլ կլինի բուն զորութեամբ կամ կամակոր մտքով կովել Աստուծու հետ: Բայց այժմ դուք սպաւովինեք Աստուծուն՝ ըստ իմ խորհրդի, որպեսզի ձեր գալիք զատաստանք քաղցր լինի տիեզերական ատյանի առջև: Եվ դուք Աստուծուց կընդունեք փառք ու պատիվ շատ օրերի ընթացքում»:

Արդ՝ երբ ընթերցվեց նամակի այս ձեռագիրը՝ սաստիկ սմաշելով, նա խաբեց շարագործ նենգավորներին, որովհետև ինքը ուր որ գրեց այսպիսի [նամակներ], ոչ մի տեղից իր ուղածի պես պատասխան չըստացավ, այլ [արժանացավ] բազում հանդիմանական մեղադրանքների: Մանավանդ որ գոռոզ ու կատաղի նախանձոտ զրպարտողներից ոմանք ասես ինչ-որ աստվածասաստ բարկութեամբ զարկվելով կորան: Այնպես որ նրանցից մեկի ապիրատ ու որդնալից շրթունքները թուլացան, և շատերը ու նաև ես անձամբ տեսանք, որ [նա] մեռավ: Իսկ մեկի որովայնը, հալվելով-մաշվելով և հարկավոր պիտույքը զարշուփյան հետ խառնվելով, վայր է թափվում, իսկ պիղծ մարդը, մեծ շերմութեամբ ու տապախառն հրով վառվելով և ուռուցքից տանջվելով՝ մեռնում է: Մնացածները, տազնապով մեղա անելով, գնացին հայրապետի ոտքը՝ տարակուսելով ու զողալով իրավացի պատժից, և թողութեան գտան: Նույնպես և մեծ սպարապետը, սրտի սարսափով զարհուրելով և երկնչելով Աստուծու արագահաս դատաստանից, բազմահառաչ պաղատանքով ու արտասուքով ընկնելով հայրապետի ոտքերը, թողութեան էր հայցում իր մեղանշական մոլորութեան համար: Այն նա ընդունեց աննախանձ սրտի սիրով ու հավատարիմ խնդրողի ուղածով և հավատի կատարելութեամբ նրանց արժանի թողութեան ու օրհնութեան էր անում:

Եվ սրանց մասին ես գրեցի ու կնքեցի մեծ երկյուղով, որպես հիշատակ ապագայի համար, որպեսզի նայելով կորստական պատուհասի վերջին, թող ոչ մեկը չձգտի կրել այն նույն շարշարանները, խայտառակութունը, ծեծը, ինչպես նրանք, ովքեր միանալով Հուդայի հետ՝ գնացին իրենց տեղերը:

Բայց Սմբատը, ստուգապես հաստատելով իր թագավորութունը, ըստ Պողոսի՝ ջանում էր ամենքի հետ խաղաղութուն կապել սիրո գաշինքով: Նախ ըստ հայրենի կարգերի ու զաշինքի՝ իրեն չէր զատում

սիրընթաց մտերմութենէ կայսերն Հոռոմոց Լեոնի՝ ընծայիք բազմօք
և նուիրական պատարագօք զնա մեծարեալ ըստ հեզաճամբոյր հան-
դարտութեան իւրոյ: Վասն որոյ և Կայսր ոչ եթէ փոքր ինչ քան թէ
մեծամեծս նմա ընձեռէր պարգես և պատիւս գեղեցիկ զինուց և զար-
դուց և ոսկէհուռ հանդերձ զգեստուց, և ըմպակս և բաժակս, և կա-
մարս ականակապս ՚ի համակ ոսկուց, այլ և մեծ քան զայն այն էր,
զի որդի սիրելի Կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիք դաշամբք ուխ-
տից: Իսկ իբրև զայս ամենայն լսէր թագատուն Սմբատայ՝ ոստիկանն
Ափշին, և զհաստատուն անշուշտ սիրոյ միակամութիւն նորա ընդ Կայ-
սեր՝ ՚ի խոր խոցեալ և խանդացեալ ընդ իրան, եթէ գուցէ դաւ ինչ
նմա ՚ի նոցանէ լինիցի՝ առ եղծանել հատանել փութայր զկապ միա-
բանութեան սիրոյ նոցա: Վասն որոյ զօր բազում գումարեալ խորհէր
չուել զալ հասանել ՚ի Հայս: Զոր վաղվաղակի արքային Սմբատայ
զկացեալ զչարիմաց խարդաւանս Ափշին՝ վաղվաղակի հորդան տայր
զօրաց իւրոց նախարարակոյտ բազմութեամբ և քաջամարտիկ արանց
պատերազմողաց և աշողակ զինաշարժից իբրև արանց երեսուն հա-
զարաց, և զնայր ընդ առաջ նորա մինչև ՚ի դաւառն Ռոտոկայ մերձ
յԱտրպատական: Եւ մինչ շէ մերձեալ հասեալ էր ՚ի զօրս թշնամեացն՝
պատգամս ՚ի ձեռն զեսպանի առ Ափշին առաքէր. «Ընդէ՛ր՝ ասէ, զչա-
րեալ գիմեալ զաս յուրնչ պէտս. զի թէ սէր ընդ Կայսեր եղի՝ և այն
ևս վասն ձեր օգտի, զի թերևս որ պիտոյ է ամիրապետին մեծի և զքո
ևս զիրեաւ զպէտս ՚ի Յունականաց անտի գտանել մարթացից, և ՚ի
նպաստ օժտութեան ձեզ ընծայել զերևելի հանդերձից և զարդուց և
զսպասուց վայելչս. այլ և վաճառականաց, որք ընդ զենիդ քո՝ բացեալ
ճանապարհ, զի արասցեն մուտ յաշխարհս նոցա և ՚ի նոցա լիութենէն
փարթամացուցեն զձեր զանձարանսդ»:

Իսկ իբրև այսպիսի հեշտալիք բանից ոճ լուաւ Ափշինն և ետես,
զի ընտիր ընտիր եկեալ սպառազէնս հասեալ առ դուրս մերձ կային՝
այնուհետև ՚ի պատգամաւորութիւն սիրոյ զչարին բանս փոփոխէր: Եւ
ապա երկաքանչիւրք նոքա յերիվարս ահիպարանոցս աշտանակեալք
և հանդիպեալք միմեանց, և բազում պատիւս և պարգես թագաւորա-
կանս իրերաց ընծայեալ՝ նա դառնայր զնայր յԱտրպատական: Իսկ
արքայ Սմբատ ընդ կրունկն դարձեալ՝ հասանէր ՚ի մայրաքաղաքն
Դվին: Եւ վասն զի ըստ առաջնոյ կիտին եղելոյ ոչ ետես զնոսս հնա-
զանդեալս ՚ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց և մաք-
սից նուազեցուցեալ, ապա դուռն ևս քաղաքին փակեցաւ ընդդէմ նորա-
նա պաշարեալ ուժգնապէս զնոսս և բազում աղխատրոյզ շփոթմունս

հոռոմեական Լեոն կայսրի հետ ունեցած սիրընթաց մտերմությունից՝
բազում ընծաներով ու նվիրական պարգևներով նրան մեծարելով իր
հեզաճամբոյր հանդարտությամբ: Դրա համար նաև կայսրը նրան ըն-
ծայում էր ոչ թե փոքր, այլ մեծամեծ բաներ՝ զեղեցիկ զենքերի, զար-
դուքի, ոսկեհուռ զգեստների պարգևներ ու պատիվներ, ըմպանակներ,
բաժակներ, ամբողջովին ոսկյա ականակապ գոտիներ: Բայց զբանցից
ավելի մեծն այն էր, որ կայսրը Սմբատին անվանում էր իր սիրելի
որդին՝ ուխտի սիրալիք դաշինքով: Իսկ երբ այս ամենի և կայսրի հետ
նրա հաստատուն ու ճշմարիտ սիրո միակամության մասին լսում է
Սմբատի լիազատուն՝ ոստիկան Ափշինը, խորապես վիրավորվում ու
նախանձում է այն բաների համար, թե զուցե նրանք իրեն դավեն և
աշխատում էր եղծել-հատել նրանց սիրո միաբանության կապը: Այդ
նպատակով մեծ գորք գումարելով՝ խորհում էր դալ-հասնել Հայաս-
տան: Սմբատ արքան, իսկույն զգալով Ափշինի շարամիտ խարդական-
քը, անմիջապես ոտքի է հանում նախարարներից հավաքված մեծ դոր-
քը՝ բազկացած կտրիճ, լավ կովոդ ու զինավարժ մարդկանցից, մոտա-
վորապես երեսուն հազար, և ինքը նրան ընդառաջ էր գնում մինչև
Խոտոկքի գավառը, որ գտնվում է Ատրպատականին մոտիկ: Եվ մինչև
թշնամիների զորքին հասնելն ու մոտենալը սուրհանդակի միջոցով Ափ-
շինին լուր է առաքում. «Ինչու՞,— ասում է,— շարացած դիմելով գա-
լիս ես շնչին բաների համար. շինի՞ թե ես բարեկամություն հաստա-
տեցի կայսեր հետ, բայց այն նաև ձեր օգտի համար է, որպեսզի թերևս
ինչ որ պետք է մեծ ամիրապետին, հեշտությամբ կարողանամ ձեռք
բերել նաև հույներից և իբրև օգնություն ընծայել երևելի հազուստ-
ներ, զարդեր ու վայելուչ սպասքներ, այլև՝ [նպաստներ] վաճառական-
ների, որոնք քո իսկ կրոնով ճանապարհ կբացեն զեպի նրանց աշխար-
հը և լիությամբ կհարստացնեն ձեր զանձարանները»:

Իսկ երբ Ափշինը խոսքի այսպիսի հաճելի ռոնով լսեց ու տեսավ, որ
ընտրյալ մարդիկ սպառազինված եկել հասել են դռների մոտ, այնու-
հետև նա իր շար խոսքերը փոխարինում է սիրո պատգամավորությամբ:
Եվ ապա նրանք երկուսն էլ հեծնում են բարձրավիզ երիվարներ, հան-
դիպելով ու թաղավորական բազմաթիվ պարգևներ ու պատիվ ընծա-
յիով միմյանց, նա [Ափշինը] վերադառնում գնում է Ատրպատական:
Իսկ Սմբատ արքան ետ է դառնում գնում է Դվին մայրաքաղաքը: Եվ
բանի որ դրած առաջին պայմանի համաձայն նրանց շտեսավ իրեն
հնազանդված ու իր ծառայության տակ ընկած և արքունի հարկերի ու
մաքսերի չափը նվազեցրած, ապա նորից քաղաքի դուռը փակվեց նրա
ստառ: [Այդ պատճառով] ուժգնորեն պաշարելով նրանց՝ նա այնտեղ

և աւարառութիւնս և տնկակոտորութիւնս և հրացանութիւնս զնորօք զեղեալ՝ ստէպ ստէպ զերկեամ մի զայս առնէր, յորմէ ապա նեղեալ տազնապեալ տարակուսեալ և զմիմեամբք էլեալ: Այնուհետև հանդիսադիրք մարտիցն և զխաւոր ոստիկանք և հրամանատարք քաղաքին՝ եղբարք երկու, որոց անուանք Մահմէտ և Ումայի՝ արսուքս ելեալ գիշերի փախստեալք լինէին. զոր և զգացեալ և զհետ կրթեալ զօրացն և ձերբակալ արարեալ՝ ածն արքային: Եւ նորա տոռամբք կասպանաց և վարոցօք զնոսա տանջեալ և առեալ ՚ի նոցանէ բազում զանձս ոսկոյ և արծաթոյ՝ առ կայսր Լևոն երկաթի շղթայիւքն զնոսա առաքէ: Անշուշտ նուաճեալ այնուհետև զքաղաքացիսն ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ, և ինքն ձեռնթափ լեալ՝ ՚ի գիւտս աշխարհաց զամենեւեան յանձանձէ ածէ համագունդ և ընդ իւրեաւ նուաճէ, դոմանս հեշտականաւ բանիւ և զոմանս արդեամբք յինքն յանկուցեալ: Ըստ որում և մեծ կուրապաղատն Վրաց և համախոհք իւր՝ գեղեցիկ կարգաց ուղղութեամբ հաւանեալք և հնազանդեալք լինէին: Իսկ զոմանս ձեռներէց զօրութեամբ հարստահարեալ զընդլրգեալսն և յոտին կացուցեալ: Եւ այսպէս ձրգտեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեմտից հիւսիսոյ մինչև ցիւարնոյ քաղաք, և անդր ևս քան զԿարջս՝ քերեալ մինչև սոռ ափն ծովուն մեծի, և մինչև ցասմանս Եգեբացոց և մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զՍանարս մինչև ցԴուոն Ալանաց, առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա. և անտի ՚ի հարաւակողմն կոչս զԿուր գետով մինչև ՚ի քաղաքն Տփիսիս. և զՈւտի գաւառ մինչև ՚ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ՚ի Տուս և ՚ի Շամքոր: Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ, որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մա՛քսից կացուցեալ՝ զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր:

Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծումն ժամու սաստիկ շարժմանց եղևոց ՚ի գիշերի ՚ի Դվին քաղաքի՝ քազում սասանումն և սարսափումն և զղրդումն և կործանումն զընակշօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ՚ի վեր տապալէր: Վասն զի առհասարակ ՚ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս զխաւորացն և զտունս ոսակաց՝ իբրև զերիզուտ վայրս առապարաց յական թօթափիլ տեսանէր. այլ և զստուածաշէն եկեղեցիս կաթողիկոսարանին և զայլ ևս հաստահեղոյս վկայարանս՝ զղրդեալ քանդեալ աւերեալ ՚ի վայր հասէր. որ զրեթէ իբրև զփապարս վիճուտս զերբկաց սարսափելի տեսողացն երևէր: Այլ և հեղ-

առաջ բերեց խառնակույցուն, իրարանցում, [զբաղվեց] ավարառութեամբ, ծառահատումով և հրաթափումով: Եվ մի երկու տարի ստեպստեպ այս բանն էր անում: Դրանից նեղվելով, տազնապելով ու տարակուսելով՝ նրանք ձգտում էին հաղթել մեկը մյուսին: Այնուհետև պատերազմ հրահրողները, քաղաքի զխաւոր ոստիկաններն ու հրամանատարները՝ Մահմեդ և Ումայի անունով եղբայրները, գիշերով զուրս գալով [քաղաքից]՝ փախչում են: Այդ մասին իմանալով ու հետապնդելով՝ զորքը նրանց ձերբակալում ու բերում է արքայի մոտ: Իվ նրանց պարանով կապելով, զավազանով տանջելով և նրանցից վերցնելով ոսկու ու արծաթի շատ գանձեր՝ նա [արքան] նրանց երկաթյա շղթաներով ուղարկում է Լևոն կայսեր մոտ: Այնուհետև քաղաքացիներին խսկապես նվաճելով, իրեն ենթարկելով ու ձեռք բերելով՝ բոլորին զցում է իր ազդեցութեան տակ: Նա հոգ է տանում նրանց մասին և ոմանց հաճելի խոսքերով, ոմանց ունեցվածք տալով՝ զրաւում է իր կողմը: Ըստ որում Վրաց մեծ կուրապաղատն ու նրա համախոհները, հավանելով նրա գեղեցիկ կարգերին ու ուղղութեանը, հնազանդվում էին նրան: Ըմբոսացողներին էլ համարձակ զորութեամբ ու բռնիորեն նեղելով՝ իրեն է հնազանդեցնում: Եվ այսպես ձրգտելով ընդլայնում էր իր տերութեան ճանապարհները հյուսիս-արևմուտքից մինչև կարին քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ Կարջքով այն կողմ անցնելով ու հասնելով մինչև մեծ ծովը՝ ափը, եղբարացիների սահմանները, Կովկասյան մեծ լեռան ստորոտները՝ զրաւելով զուգարացիներին ու Շահաբքը, [հասնելով] մինչև Ալանաց դուռը՝ և զրաւելով նաև նրանց երկաթյա դռնով ամրոցը: Իսկ այնտեղից էլ [հասնելով] մինչև հարավային կողմը, [այն է]՝ Կուր գետով մինչև Տփիսի քաղաքը, ինչպես նաև Ուտի գավառը մինչև Հունարակերտ քաղաքը և Տուս ու Շամքոր: Եվ այդպես ընդարձակելով իր տերութեան սահմանները և դնելով արքունի հարկերի, տուրքերի ու մաքսերի լծի տակ՝ իր քաջամարտութեան զենքը տնկում է որպես հաղթութեան նշան:

Այդ ժամանակ՝ գիշերը, հանկարծ սաստիկ երկրաշարժ է լինում Դվին քաղաքում՝ զրա բնակիչներին, խուճապի մատնելով, սարսափեցնելով և զղրդուն, կործանում առաջ բերելով [այն] հիմնիվեր տապալում: Եվ ամբողջովին փուլ ածելով պարիսպների պատերը, երևելի մարդկանց ապարանքները, ուսմիկների տները՝ դրանք մի ակնթարթում ավերակի է վերածում: Գրգռալով քանդվում, ավերվում ու վայր են թափվում նաև կաթողիկոսարանի աստվածաշէն եկեղեցին և այլ հաստահեղոյս վկայարաններ. դա տեսնողներին երևում էր իբրև քարքարոտ, խորզուբորդ ու սարսափելի ավերակ: Մարդկանց մեծ քազմու-

ձամղձուկ յարկածածուկ հողաթաւալ հողահեղձոյց սատակումն դիակոյտ բազմութեանն, որ կարծրագոյն քարեղէն և անկարեկիր միտս էր ստացեալ՝ յարդարէր զնա 'ի բազում ողբ և յարտօսրաթոր կականմունս: Թողում ասել զագգակիցս և զկարեկիցս և զլծակից հարազատութիւն մարդկան, որոց կականումն և ողբումն և աշխարումն գոժից ճշոյ և կանչոյ և կտանչոյ, և աղիողորմ ձայնք երգեցիկ կուսանաց և սեազդեաց կանանց, և արանց վշտահար հեծութեամբ սզացելոց՝ մինչև յերկինս բարձրացեալ հասանէր: Իսկ զբազմութիւնսն դիականցն ոչ բաւեալ տալ գերեզմանաց՝ զբազումս 'ի վիհս և 'ի խորափիտս և 'ի դարափլակս քնկեցեալ ծածկէին: Եւ այսպէս ահ բարկութեանն ահափետ զամենեսեան առնէր՝ պաշարմամբ զգածեալ զմնացեալսն:

Զայսպիսի լուեալ զաստուածասատ բարկութիւնն սրբոյ առնն Աստուծոյ Մաշտոցի, որ բնակեալն էր 'ի Սեան կղզւոջ բազմահանդէս ճգնութեամբ՝ գրեալ թուղթ առ զանեալսն մնացական օրինակ վայս:

«Ձհամաշխարհականդ խորտակումն, զոր բուռն զօրութեամբ մանրեալ ճմլեաց աստուածային հնձանահար 'ի բարկութեան մեղաց մերոց բազմացելոյ՝ գիտացի, հաւատացեալ և սիրուն տեա՛րք իմ և սիրելի եղբարք, զյանկարծակի հասեալդ 'ի վերայ զհնձանահարութիւն զառն արտասուաց և զօրհաս անտանելի տուգանաց մահու, որ դարձոյց չողբ գլխնդութիւն ձեր: Վասն զի հուր եկեր միանգամայն և փշրեաց զմայրս մարդեկեղէն անտառաց. և ահա լայնութիւն ծովու և բարձրութիւնք լեբանց ոչ բաւեցին արգելուլ զարագաթև հրամանն: Աւա՛ղ զառն լուսոյ աուրն կործանման, որ մինչդեռ 'ի սեղանս վայելչութեան իւրեանց կերակուրք 'ի բերանս էին՝ բերանսեցան 'ի բարկ բախման անշափ աղէտիցն: Վասն զի լքին ծնողք զծնունդս իւրեանց և տղայք աղէտիւք հրաժարեցան 'ի ծնողաց: Գերեզմանք նոցա տունք նոցա եղին, և 'ի յարկս իւրեանց իբրև 'ի դամբանի թաղեցան: Աւա՛ղ 'ի վերայ շարշարեցելոցդ և հնձեցելոցդ առհասարակ հարցդ և եղբարցդ. զի թակարդափակեաց Տէր զբազմութիւն ազգաց ժողովրդեան իւրոյ աներևոյթ սուսերաւ՝ 'ի միում վայրկենի ժամու վանեալ և իբրև զշուր հեղեալ ցամաքեցոցց, կամ իբրև զծոխ սպառեաց և աշխիլ խաւարաւ զամենեսեան զմեզ ծածկեաց: Երանի՛ աչաց, որք ոչ տեսին զնոր և զանլուր դատապարտութիւնն, զոր ընկալաք և հատուցաւ մեզ. զի որ երբեմն 'ի միափն սիրալիր խնդութեամբ խրախամտեալք բերկրէիք՝ ծնողօք և եղբարքք և զարմիւք և զաւակօք հնչեցուցեալ Տեառն զբարբառս օրհնութեան,

թյուններ, մնալով հարկերի տակ, շնչասպառ են լինում, հողի մեջ թափալվելով և հողի տակ խեղդվելով: Եվ դա դիակոյտ բազմութեան այն կոտորածն էր, որ ավելի կարծր, քարեղեն ու անկարեկից դարձնելով միտքը՝ նրան համակում էր մեծ ողբով ու արտասովթոր լացուկոծով: Չեմ ուզում ասել մարդկանց ազգակից, կարեկից, լծակից հարազատների մասին, որոնց կականը, ողբը, գույժից ճշալը, կանչիլը, գոռալը, վայնասունը և երգող կույսերի, սեազգեստ կանանց, վշտահար հեծութեամբ սզացող տղամարդկանց ձայները բարձրանում ու մինչև երկինք էին հասնում: Իսկ պիակներն այնքան շատ էին, որ գերեզմանոցները չէին բավարարում և շատերին պցում էին վիհերը, խորխորատները, փոսերը ու ծածկում: Եվ այսպես սաստիկ վախը ահաբեկում էր բոլորին՝ ահով պաշարելով ողջ մնացածներին:

Այսպիսի աստվածասատ բարկությունը լսելով՝ Աստծու սուրբ մարդ Մաշտոցը, որ բազմաշարշար ճգնութեամբ բնակվել էր Սեան կղզւում, մնացած զանահարվածներին գրում է հետևյալ թուղթը:

«Իմ հավատացյալ ու հաճելի տղարք, սիրելի եղբայրներ, ես իմացաւ աղագային այդ խորտակումը, որ աստվածային բարկությունը [մեզ] բուռն զօրութեամբ հնձանում տրորվող խաղողի նման մանրեց ու ճքմելց մեր շատացած մեղքերի պատճառով, և հանկարծակի վրա հասան զառն արտասուքի հնձանահարությունն ու մահվան դուժի անտանելի օրհասը, որ ձեր ուրախությունը վերածեց ողբի: Քանի որ միանգամից հրդեհեց ու փշրեց մարդկային անտանների ծառերը: Եվ ահա ծովի լայնությունն ու լեռների բարձրությունը շրավարարեցին արգելչուլ այդ արագաթև հրամանը: Ավա՛ղ կործանման օրվա դաժան լույսին, երբ [մարդիկ] քանի դեռ իրենց վայելուչ սեղանների մոտ կերակուրները բերանում էին, պապանձվեցին այդ մեծ աղետի սաստիկ բախումից: Քանի որ ծնողները լքեցին իրենց երեխաներին, իսկ երեխաները աղետի պատճառով հրաժարվեցին իրենց ծնողներից: Կերեզմանները ներանց համար տուն եղան, և նրանք թաղվեցին իրենց տներում, իբրև գերեզմանոցում: Ավա՛ղ շարշարվածներիդ ու կոտորվածներիդ, առհասարակ հայրերիդ ու եղբայրներիդ, որովհետև Տերը իր աներևոյթ սրով թակարդափակեց ժողովուրդների ու ազգերի բազմությունը՝ մի վայրկյանում վանելով ու իբրև ջուր թափելով ցամաքեցրեց կամ իբրև ծոխ սպառեց և մեզ բոլորիս ծածկեց աշքահան խավարով: Երանի՛ այն աչքերին, որոնք շտեման այն նոր ու անլուր դատապարտությունը, որ վիճակվեց մեզ, և մենք ընդունեցինք: Որովհետև եթե երբեմն սիրալիր խնդութեամբ զվարճանում ու հրճում էինք՝ ծնողների, եղբայրների, ժառանգների ու զավակների հետ հնչեցնելով Տիրոջ օրհնութեան

թողիկոսն, թէ չորոգայթ իւր զարքայն ջանայ խոնարհեցուցանել և յափըշտակութեամբ առ ինքն ձգել: Իսկ իբրև մեծիմաստ խոհականն շառնոյր յանձն գերթալն ըստ սաղրելոյ նախարարացն՝ դառնայր զնայր կաթողիկոսն առ ոստիկանն: Եւ թէպէտ բազում անգամ ամենեցուն աղաշեալ զնա շիրկնել գերթալն առ շարաբարոյ հեթանոսն, սակայն շարգելաւ նա՝ իբր ոչ ստել գեղեալ ուխտն ընդ նմա: Իսկ ոստիկանն իմացեալ զոչ դաւաճանեցն Սմբատայ ըստ պատգամաւորութեան կաթողիկոսին՝ հրամայէ ունել զնել զնա՝ ի շղթայս և ի ձեռնակապս երկաթիս, և ինքն խաղայ զնայ՝ ի վերայ արքային Սմբատայ՝ մօտ առ նա կալեալ իբրև բանակետող ՚ի գիւղն Դոդոս: Ապա յետ երկից աւուրց դունդ կազմեալ գումարտակ եղեալ՝ ՚ի կոխ ընդ արքային կաբաւէր: Անդ ապա ՚ի քաջ արանց սուսերամերկաց և ՚ի լայնալիճ աղեղնաւորաց նետից՝ ահագին ահափետ օրհասք մահու հասուցանէին Իսմայէլեան զնդին, և այր զախոյեանն իւր հարուածեալ յերկիր կործանէր՝ տապաստ դաշտիցն արկեալ. և զմնացեալսն ցանեալ ցրուեալ և փախըստեայ զբանական այլազգեաց արկեալ՝ հազիւ պահնակել պաշտպանել կարէին միայն գտեղի կացոցի կարաւանին իւրեանց:

Այնուհետև ապա ոստիկանն շար ՚ի ծովածուփ ալիք կուտակելոցն և փրփրացեալ լեռնացելոց՝ շիջեալ հատանէր. և փոխանակ գազանական սաստիցն յաղերս մատուցեալ՝ հայցէր տալ ցնա զսակն արքունի և զնկ ուխտ երդման սակս ոչ գատանելոյ ՚ի նորայն միաբանութենէ: Իսկ արքայն տնօրինեալ զաշխարհի ղխաղաղութիւն՝ անյապաղ զխընդիրսն կատարէր և երևելի պատուական օժտութիւնս ընծայից նմա մատուցանէր՝ ոչ սակաւս ինչ և առ ՚ի նմանէ գտանէր ըստ թագաւորաց հրահանգաց պատիւս պերճութեան: Եւ ապա յուղարկեալ զնայր ոստիկանն՝ ընդ իւր տանելով զմեծ կաթողիկոսն նովին շղթայիւք. և անդ ՚ի մէջ թշնամեացն՝ մարմնոյ նեղութեամբ բառնայր զբեռն ծանրատաղտուկ տառապանաց. ոչ որոշեալ նմա սպասաւոր ձեռնասուն զոք, որ պատրաստէր նմա մահիճ, կամ ջուր ՚ի ձեռս արկանել, կամ անձեռոցս մատուցանել, կամ սկուտող առաջի զնել, կամ ջուր ըմպելոյ առ ՚ի զծարաւ բժշկել: Եւ այսպէս ընդ սրբոց կապելոց շարշարեալ և արտասուօք միշտ թացեալ զանկողինս իւր՝ ՚ի մշտնջենամուտնը սաղմոսս համակէր և անձանձրոյթ յազօթս նահատակէր, միայն զի ոչ վրիպեցի ՚ի նաւահանդիստն կենաց հասանել: Իսկ իբրև ամիսք երկու կատարէր ՚ի բանտի անդ՝ ապա ոստիկանն Հաբարացի զանձս ոսկոյ և արծաթոյ պահանջէր ՚ի մեծ կաթողիկոսէն՝ անշուշտ նամակ կրդման կնքեալ, որ զի թէ տայցէ՝ արծակեցցի ՚ի կապարանէն և առաքեցցի պատուով յա-

է իր արքային թակարդը գցել և հրապուրելով նրան իր մոտ տանել: Իսկ երբ խորագետ ու խոհեմ մարդը [Սմբատը] չի համաձայնվում նախարարների սաղրանքով գնալ նրա մոտ, կաթողիկոսը վերադառնում գնում է ոստիկանի մոտ: Քեպետե շատերը շատ անգամ աղաչում էին նրան՝ շնալ շարաբարո հեթանոսի մոտ, սակայն նա ետ չկանգնեց՝ որպէս թէ չըրժելու նրա [ոստիկանի] հետ կնքած դաշինքը: Իսկ ոստիկանը, իմանալով, որ կաթողիկոսի պատգամավորութեամբ Սմբատը չի դավաճանել, [այսինքն՝ չի եկել], հրամայում է բռնել կաթողիկոսին, շղթայել ու երկաթյա ձեռնակապեր զնել, իսկ ինքը շարժվում է Սմբատ արքայի վրա, և նրա բանակը մոտենալով տեղավորվում է Դոդոք գյուղի մոտ: Երեք օրից հետո նա կազմում է զունդ ու վում է Դոդոք գյուղի մոտ: Այնտեղ քաջ սուսերածիգ-գումարտակ և կովի է ելնում արքայի դեմ: Այնտեղ քաջ սուսերածիգ-սերն ու լայնալիճ աղեղնավորները շատ մեծ վախ ու կոտորած են հասցնում իսմայելյան զնդին, և այրը հարվածելով թշնամուն՝ նրան գետին է գցում ու փռում դաշտի վրա: Իսկ մնացածներին փախցնելով ու ցրելով՝ գցում են օտարներին բանակի շուրջը, և նրանք հազիվ էին կարողանում պահել ու պաշտպանել իրենց տեղերն ու կացարանները: Կարողանում պահել ու պաշտպանել իրենց [նման] կուտակվելով, փրփրելով ու լեռնանալով, հանդում ու սպառվում էր: Եվ փոխանակ գազանաբար սաստիլու, նա աղերսում ու խնդրում էր իրեն տալ արքունի տուրքը և երդման դաշինք կնքել՝ նրա միաբանութեանից շարժվելու համար: Իսկ արքան, տնօրինելով աշխարհի խաղաղութիւնը, անհապաղ կատարում է նրա խնդրանքը և նրան մատուցում կրկնի ու պատվական ընծաներ ու պարգևներ՝ նրա կողմից արժանանալով ու փառավական ընծաներ ու պարգևներ պատվի: Ոստիկանն այթազավորներին վայել ոչ պակաս փառավոր պատվի: Ոստիկանն այնուհետև ուղևորվում գնում է՝ իր հետ տանելով մեծ կաթողիկոսին նույն շղթաներով: Եվ այնտեղ, թշնամիների մեջ կաթողիկոսը մարմնական նեղութեամբ տանում էր ծանր ու անտանելի տառապանքի բեռը: Նրա համար շեն կարգում որևէ ձեռնասուն սպասավոր, որ անկողին պատրաստեր, կամ ձեռքերին ջուր լցներ, կամ սրբիչ մատուցեր, կամ սկուտող զներ նրա առաջ, կամ խմելու ջուր տար՝ ծարավը հազցնելու համար: Եվ այդպէս կապված սրբերի հետ շարշարվելով ու արտասուքով միշտ թրջելով անկողինը՝ նա համակված էր մշտահառաչ սաղմոսքով միշտ թրջելով անկողինը՝ նա համակված էր մշտահառաչ սաղմոսքով և տառապում էր անձանձրոյթ աղաւթեցեղով, միայն թէ չմոտենար ու այդպէս հասնի կյանքի նավահանգիստը: Իսկ երբ լրանում է լորվի ու այդպէս հասնի կյանքի նավահանգիստը, Իսկ երբ լրանում է բանտում նրա մնալու երկու ամիսը, հազարացի ոստիկանը մեծ կաթողիկոսից պահանջում է ոսկու ու արծաթի գանձեր, իհարկե, կնքված երգմնագրով, որովհետև եթե տա, կապանքներից կարճակվի ու պատ-

պատելով ազերսէր՝ մի՛ ունիլ նմա՝ ի բանի զյանցուածս իւր կամ մեր-
ժել յառաջին խնամոցն հայրաբուն սիրոյն: Իսկ արքայ Սմբատ ոչ ինչ
անջրպետ ՚ի մէջ արկեալ նախկի այցելութեանն՝ գրկալիւր սիրով առ
ինքն յանձանձէր ածել՝ իբրև զորդի սիրելի մեծապատիւ պերճութեամբ
զնա շքեղացուցեալ:

Յայնմ ժամանակի իմաստութեամբ և շնորհօք քաջութեամբ և ու-
ժոյ պնդութեամբ երևելի էր Գագիկ Արծրունի: Եւ զի էր նա աներ Աշո-
տոյ իշխանին մեծի, զորմէ բանս նախաճառեաց, յինքն ապա զիշ-
խանն մեծ յանգուցանէր նանրական և նենգ խորհրդով սրտիւ, և ՚ի
պատճառս զքօսանաց սիրոյ զերեսին եղբարսն բասրեալ ածեալ՝ ՚ի միա-
սին՝ զԱշոտ փեսայ իւր և զԳագիկ և զԳուրգէն, և ՚ի միասին զնոսա
կապեալ երկաթի կապանօք՝ զնէ՝ ՚ի բանտի: Եւ յինքն զտէրութիւն նո-
րա գրաւեալ՝ իշխան առհասարակ կողմանցն այնոցիկ կարգի հարքս-
տապէս ճոխութեամբ: Իսկ արքայ Սմբատ թէպէտև ընդ ակամբ հա-
յեցեալ՝ ոչ կամէր զայն այնպէս լինել. սակայն և ոչ ընդ պատուհա-
սից կորզան զիշխանացեալն Գագիկ հանէր. մանաւանդ զի միամտու-
թեամբ սրտի հնազանդեալ նուաճէր ընդ լծով ծառայութեան արքայի:

Յետ այսորիկ արքայ Սմբատ իբրև ետես զմիատարր խաղաղու-
թիւն մշտնօրէնաւորեալ ՚ի Հայս և միաբան ընդ նմա լինելի նախարարաց
յուխտ սիրոյ, եզ ՚ի մտի իւրում երթալ հարթել հաստատել և
նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զկողմանս նահանգին ևս Աղձնեաց-
զի մի՛ տարամերձեցի սեպհականութիւն ազգացն այնոցիկ ՚ի բնիկ
տէրութենէ: Վասն զի մեծ իշխանն Իսմայէլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ
ունէր և Միջագետս Ասորոց մինչև ցՊաղեստին՝ ձերբակալ արարեալ
զփեսայացեալն Արծրունեաց Ապլմախրայ, որ ՚ի ժածով ունէր զհա-
ւատս քրիստոնէութեան և փոխանակ քղեղնացն պայազատէր զաշ-
խարհն Աղձնեաց՝ և ՚ի բանտի փնա եղեալ՝ յինքն գրաւէր զսեպհա-
կանութիւն տանն և զբնակիչս Սիմ լերինն:

Իսկ յետ ամաց ինչ ապա վախճանէր և մեծ իշխանն Տարօնոյ Գա-
լիթ Բազրատունի. և փոխանակ նորա կացուցեալ ՚ի տեղի եղբորորդի
նորուն Գուրգէն: Ապա և ընդ նմա ևս Ահմատայ մարտ եղեալ՝ մինչև
սպանաւ ՚ի պատերազմին: Իսկ Ահմատն ոտն առ ոտն յառաջ մատու-
ցեալ՝ միապետել ջանալը զկողմանն զայնոսիկ. և վասն զի որդի Գա-
լիթ իշխանի մեծի՝ փեսայացեալ՝ Շապհոյ եղբոր արքայի՝ և փոշիշն
ամբաստանութեան նորա յաճախէր և շարութիւնն Ահմատայ մերկա-
ցեալ յայտ եկեալ էր, այնուհետև զումարտակ արարեալ արքայի զնա-
խարարս Հայոց և համագունդ զամենայն զօրս իւր արս իբրև վաթսուն
հազար, և զնայ շուէ երթալ հասանէ մինչ ՚ի հանդէպ լերինն ըստ

ունեցած միաբանութիւնից պառակտվելու համար նա ողորմագին ա-
զերսում է բանի տեղ չգնել իր հանցանքը կամ զրկել հայրական սիրո
առաջին խնամքից: Իսկ Սմբատ արքան, առաջին այցելութեան մեջ
անջրպետ շօջելով, հոգ է տանում գրկալիւր սիրով իր մտտ բերել՝ նրան
մեծապատիւ պերճութեամբ շքեղացնելով իբրև սիրելի որդու:

Այն ժամանակ իմաստութեամբ, շնորհօքով, քաջութեամբ ու զօրու-
թեամբ անվանի էր Գագիկ Արծրունին: Եվ քանի որ նա մեծ իշխանի՝
Աշոտի աներն էր, որի մասին նախապես ասացինք, նանիւր ու նենգ
Ատաղբութեամբ ու սրտով իր կողմն է գրավում մեծ իշխանին: Եվ զքո-
մտադրութեամբ սիրով խարում, տանում է երեք եղբայրներին՝ իր
սանքի պատրվակով սիրով խարում, տանում է երեք եղբայրներին՝ իր
փեսա Աշոտին, Գագիկին, Գուրգենին, ու նրանց միասին կապելով եր-
կաթն շղթաներով՝ գցում է բանտ: Եվ գրավելով նրա տերութիւնը՝
առհասարակ այդ կողմերում բռնութեամբ ինքն է իշխան կարգվում:
Իսկ Սմբատ արքան էլ նայում էր ծուռ աչքով և չէր կամենում, որ դա
այդպես կատարվեր, սակայն չէր փորձում իշխանացած Գագիկին հա-
նել այդ պատուհասից, մանավանդ որ նա սրտանց համաձայնվել էր
ընկնել արքայի ծառայութեան լծի տակ:

Դրանից հետո Սմբատ արքան երբ տեսավ, որ Հայաստանում
միատարր ու մշտական խաղաղութիւն է հաստատվել, և նախարար-
ները հնազանդ են իրեն՝ սիրո դաշինքով, մտադրվեց զնալ, հարթել,
հաստատել, նվաճել նաև Տարօնի աշխարհը ու Աղձնյաց նահանգի կող-
մերը, որպեսզի բուն տերութիւնից շառանձնացվի այդ ազգերի սեփա-
կանութիւնը: Քանի որ իսմայելյան մեծ իշխան Ահմատը, որ տիրել
կանութիւնը: Քանի որ իսմայելյան մեծ իշխան Ահմատը, որ տիրել
էր Ասորիքի Միջագետքին մինչև Պաղեստին, ձերբակալելով Արծրունի-
ներին փեսայացած Ապլմախրային, որ գաղտնի պաշտում էր քրիստո-
նեական հավատը և բղեղինների փոխարեն իշխում էր Աղձնյաց աշխար-
հի վրա, նրան բանտ գցելով՝ ինքն է գրավում նրա սեփականութիւնն
ու Սիմ լեռան բնակիչներին:

Տարիներ անց վախճանվում է նաև Տարօնի մեծ իշխանը՝ Գավիթ
Բազրատունին, և նրա փոխարեն, նրա տեղը նշանակվում է նրա եղ-
բորորդի Գուրգենը: Հետո նրա զեմ կռվում է Ահմատը, մինչև որ [նա]
սպանվում է պատերազմում: Իսկ Ահմատը կամաց-կամաց առաջ շարժ-
վելով՝ ձգտում էր տիրապետել այդ կողմերի վրա: Եվ քանի որ Գավիթ
մեծ իշխանի որդին փեսայացել էր արքայի եղբայր Շապուհին, շա-
մեծ էր նրա մեղադրանքը, և Ահմատի շարութիւնը բացահայտվել
ու հայտնի էր դարձել: Դրա համար արքան, հավաքելով Հայոց նախա-
բարների զորքը ու միացնելով իր զորքին, որը մոտավորապես վաթսուն
հազար էր, շարժվում զնում-հասնում է Տարօնի արևելքում գտնվող

արեւելից Տարօնոյ՝ բանակեաղ անդ կայեալ տեսանել զորպէսն: Իսկ բիրտ բռնաւորն Ահմատ նստէր յարեւմտից Տարօնոյ՝ բանակեաղ անդ կայեալ առ ափն Սփրատ գետոյ. և վասն զի բան միակամութեան էր առ Ահմատայ՝ ՚ի գաղտնիս իշխանացելոյն Վասպուրականի Գագիկի՝ նենգապատիր խարեութեամբ քաղցրացոյց ՚ի կամս արքայի շուել գնալ անտի ՚ի հարաւակողմ կոչս հանդէպ քաղաքագեղջն Հողսայ, իբր թէ յայնմ մարզէ գու նոցա պատշաճ զգործ իրին վճարել խոտվութեամբ կամ խաղաղութեամբ: Իսկ արքայի ոչինչ կարծիք լրտեսի զնմանէ լեալ՝ գնայ ընդ նմա: Իսկ նորա նախ վաղվազեալ և զհրապոյրսն զայն զեկուցեալ Ահմատայ, և ՚ի պայման պատշաճ ժամու կիտին եղելոյ հրաւիրէր զալ ՚ի վերայ, և ինքն առաջնորդէր բազմութեան զօրացն ընդ լեռնակողմն՝ անջրդի ապառաժ մացառախիտ քարածայռ անպողոտայ ափափայ զնալով զօրն ամենայն, զի յուրվք ՚ի ծարաւս իրեանց կթուցեալք սաստակէին: Եւ այլ ևս զօրքն ամենայն վայրագնաց շածիք խրզմամբ տաժանեալ վաստակեալ լքեալ թալկացեալ թանձրագանդազ ձանձրութեամբ և հատկեալ՝ հազիւ հասանէին ՚ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղխ անուն. և անդր գրեթէ իբրև զգանեալս և յօղալոյծս առհասարակ անկեալ զնէին: Իսկ Ահմատայ ըստ եղելոյ կիտին Գագիկայ ստիպեալ զօրս իւր մինչդեռ առաւօտն զգիշերն մերկանայր՝ հասանէին հրոսակք ասպատակին սփռեալ ՚ի վերայ: Անդ ապա ՚ի հինէն հասելոյ ընդոստուցեալ իմն զօրացն լքելոց և հապճեազ վարեալ ՚ի զրահս և ՚ի զէնս և ՚ի զարդս՝ և ձի կալեալ նախ ինքն իսկ արքայ յասպարիսի անցեալ առաքինանայր, ապա և այլք ոմանք զկնի ասպատակ տուեալ և ձի ՚ի ներքս տարեալ՝ ընդ կրունկն զշուրս ուղմի թշնամեացն դարձուցեալ՝ հատկաւոր առնէին: Իսկ զայնպիսի արիարար մրցմունս տեսեալ Գագիկն, որ բղխեալն էր առ ՚ի յիւրմէն զհոտ մահու առ մղձկեալ սրբտին՝ այլ իմն շար խորհրդոց արբանեկեալ և հէն հարեալ առ հասարակ բանակին՝ հրամայէր նախ զիտրանն իւր յերկիր ընկեանու և բեռնակրացն բառնալ գնալ ընդ կրունկն: Զոր տեսեալ բազմութեանն և իրաւացի զայն կարծեալ՝ ամենքեան նոյնպէս առնէին: Վասն որոյ տեսեալ զայն արքայի և իմացեալ, եթէ յայնմհետէ ոչ յաջողի նոցա գործ պատերազմին՝ յետկոյս զինքեանս մղեալ ՚ի փախուստ դառնալին: Անդ ապա անկանէր անփորձ և անկիրթ երիտասարդն՝ շքնաղագեղն Աշոտ՝ քեռորդի արքային, որ ՚ի մեծ նախարարութենէ հայկականս գրոհի. ընդ նմին և այլ ևս տեսրք պատերազմողք յանշունից ոմանց յիսնից՝ աւելի կամ պակաս, և այլ զօրքն ցրուեցան զնացին յիւրաքանչիւր տեղիս: Իսկ արքայն եկեալ դադարէր ՚ի Բագրուան գաւառ ՚ի հանգուցանել զիտնջ աշխատութեան իւրոյ: Բայց դրժագաւ իշխանն

լեռան դիմաց ու աշխտեղ բանակ զնում՝ տեսնելու համար, թե վիճակն ինչպիսին է: Իսկ բիրտ բռնակալ Ահմատը նստում է Տարոնի արեւմտյան կողմում՝ բանակը տեղավորելով Սփրատ գետի ափին: Եվ քանի որ Ահմատի ու Վասպուրականում գաղտնի իշխանացած Գագիկի միջև միաբանություն կար, [Գագիկը] նենգորեն ու խաբելութեամբ համաձայնեցրեց արքային աշխտեղից մեկնել, գնալ դեպի հարավ, Հողսա քաղաքագլուղի դիմաց, իբր թե երկրի այդ կողմում հարմար գործ կա ավարտելու խոտվութեամբ կամ խաղաղութեամբ: Իսկ արքան, բոլորովին չկասկածելով, որ նա լրտես է, գնում է նրա հետ: Իսկ նա նախ աճապարանքով Ահմատին զեկուցում է այդ խաբելութեան մասին, և ապա [պայմանավորվում է] նշանակված հարմար պահին հարձակվելու նրա վրա: Իսկ ինքը զորքի բազմությունը առաջնորդում էր դեպի լեռան կողմը: Ամբողջ զորքը գնում էր անջրդի, ապառաժոտ, մացառախիտ ու քարքարոտ տեղերով մազլցելով, այնպես որ շատերը ծարավից տանջվելով մեռնում էին: Իսկ մյուս զորքը, մուր, հոգնած, տանջված, հուսալքված, թուլացած, ծանրաշարժ, շնչասպառ թափառելով, հազիվ հասնում է ջրի՝ Թուղխ անունով մի գյուղում: Եվ այնտեղ բոլորը որպես ծեծված ու հողակոտոր արված՝ փովում են գետնին: Իսկ Ահմատը Գագիկի դրած պայմանի համաձայն՝ ստիպում է իր զորքին [սպասել] մինչև լուսաբաց, մինչև որ հասնում է հրոսակ զորքը և ասպատակում: Հետո ավազակների հարձակումից դրժված՝ հուսալքված զորքը շտապ դիմելով դրահներին, զենքերին ու զարդերին, և ապա նախ ինքը՝ արքան, ձի հեծնելով ու մտնելով ասպարեզ, առաքինանում է: Նրա հետևից մյուսները ևս ձի հեծնելով ու ասպատակելով՝ կովող թշնամու զորքի բազմությունը ետ են դարձնում ու ջարդոփուրդ անում: Իսկ Գագիկը, երբ տեսնում է այդպիսի խիզախ կռիվը, որ սկսվել էր իր պատճառով, մահվան հոտ է առնում ու սրտնեղվում: Բայց շարժառարկությամբ ու առհասարակ բանակին ավազակաբար հարվածելով՝ նա հրամայում է նախ իր վրանը գետնին զցել և բեռնակիրներին՝ բարձել, ետ դառնալ ու գնալ: Երբ այդ բանը տեսնում է բազմությունը, այն համարում է իրավացի, և բոլորը նույն ձևով են վարվում: Իրա համար հարձակում է իրավացի, և բոլորը նույն ձևով են վարվում: Իրա համար հարձակում է այդ բանն ու հասկանում, որ այլևս չի հաջողվի նրանց պատերազմի գործը, ետ են դառնում ու փախչում: Այնտեղ ընկնում է անփորձ ու անվարժ երիտասարդը՝ արքայի քեռորդի, շքնաղագեղ Աշոտը, որը հայկական մեծ նախարարության ցեղից էր: Նրա հետ [ընկնում են] նաև ոչ նշանավոր իշխաններ հիսուն հոգուց ավելի կամ պակաս, իսկ մյուս վիճվորները ցրվեցին գնացին յուրաքանչյուրը իր տեղը: Իսկ արքան գալիս ու դադար է առնում Բագրավան

Գագիկ շանայր զիրս նենգութեանն ՚ի խորոշ սրտին ընդ գրուանաւ քաղցուցանել, ոչ գիտելով թէ չէ ինչ գաղտնի, որ ոչ գայցէ ՚ի յայտու Եւ իբրև եկն նա ՚ի վան ՚ի Տոսք գաւառի՝ անդ ապա գումարճանայր զուարթանայր ՚ի խրախ լինել ըստ խրախութեան սրտին, ըստ որում թէ սրտի բերկրեցելոյ երեսըն գուշակեն: Իսկ ՚ի վաղուեան անդ աւուրն պատմուճանեալ նորա արքունական զգեստիւ և հեծեալ ՚ի ջորուշ իւրում՝ ճախր առեալ ճեմէր յասպարիսի անդ: Իսկ ապա Գագիկ եղբայր մեծի իշխանին Աշոտոյ երկու ևս համախոհ Ամատունի արամբք յանկարծակի ՚ի վաղակաւորն յեցեալ և ՚ի վերայ յարուցեալ իշխանապանձ խորխտացելոյն՝ սրոյ ճարակ զնա տային: Եւ այնպէս յերկիր անկեալ վախճանեալ՝ թաղեցաւ ընդ հարս իւր: Իսկ կապեալն Աշոտ՝ ելեալ հաստատէր եղբարբքն հանդերձ ՚ի սեպհական իշխանութեան իւրում:

Բայց նախ քան զայս երկու իշխանքն մեծամեծք զլիսաւորք և ալեւորք հերօք՝ Մուշեղ իշխանն Մոկաց և Գուրգէն իշխանն Անձեացեաց, ատեան հակառակութեան ՚ի մէջ իւրեանց բարկութեամբ բորբոքեալ՝ սաստիկ դղրդմամբ մարտ ընդ միմեանս եղեալ կոռէկին. յորում պատերազմի սպանաւ իսկ Մուշեղ իշխանն Մոկաց ՚ի Գուրգենայ: Իսկ յետ երկեամ մի ամաց Գուրգենայ հեծեալ յերկվար սրավար և յորս բաշաղեալ՝ եղև նմա անցանել ընդ փոքր ինչ հեղեղատ, ուր ապա երկվարն վազս առեալ փոնգալով և անգուշեալ՝ յետս կոյս զիշխանն ընդոտուցեալ ընկենոյր. և բարձեալ զնա մեռեալ՝ տարան թաղեցին ընդ հարս իւր: Եւ պայազատէ զտէրութիւնն զայն մեծն Ատոմ որդի նորա ընդ նորա:

Իսկ վշտասէր շարասէր ոստիկանն Ափշին՝ լուեալ զայսպիսի գործեցեալ ոճիրս և զգաւաղորժող փախուսան Սմբատայ, և զլքումն և զլուծումն զօրաց Հայոց, և զնենգումն իսկ մեծամեծ աւագանոյն և զայլոցն ևս շեշտակի կտուրն ՚ի միմեանց լինել՝ ՚ի ճահ առեալ զայն ժամ դիպող և պատշաճ գոլ իւրոյ կամացն կատարման. և ՚ի ծննդականութիւն շարի կառավարեալ զմիտս իւր՝ դիմեալ մոմեալ յարուցեալ զայր իբրև զհեղեղատ սաստիկ, զի շար ուղխիւքն դղրդեալ ողողեցեղ զտունս Թորգոմեան և թափեցեղ ՚ի թագաւորն զթոյնս իւրոյ զառնութեան: Եւ լուեալ ընդ Ուտի գաւառ՝ զայ ՚ի կողմանս Գուգարաց և Վրաց, զի նախ զնոսա նուաճեցեղ կամ զշփոթ ամբոխի ՚ի մէջ արկցէ. զի մի՛ յաշողեցի ուրեք երբէք փախուստ ՚ի նմանէ Սմբատայ: Եւ վասն զի նախարարք կողմանցն այնոցիկ ոչ բերան ընդ նմա լուխտ ապստամբութեան՝ և ոչ կարաց հպիլ բռնութեամբ յանմատչելի ամբոց նոցա, զարձեալ ել ՚ի Հայս ընդ գաւառն Վանանդայ. և անդ խորհուրդ առեալ՝

զավառում՝ իրեն հանգիստ տալու համար: Բայց խարդախ Գագիկ իշխանը ջանում էր իր նենգ գործերը ուրիշներին թաքուն պահել իր սրտի խորքում՝ շիմանալով, որ չկա գաղտնիք, որ ի հայտ չգաւ. Իսկ երբ նա հեղինակ Տոսպ գավառի բնակավայրը, այնտեղ սկսում է զվարճանալ, զվարթանալ, սրտանց հրճվել, որքան որ կարելի էր դեմքից գուշակել սրտի բերկրանքը: Իսկ հաջորդ առավոտյան նա հազնում է արքունական զգեստ, հեծնում իր ջորին և ճախրելով ճեմում է այնտեղի հրապարակում: Այնտեղ Աշոտ մեծ իշխանի եղբայր Գագիկը և նրա համախոհ Ամատունին երկու այլ տղամարդկանց հետ կարճ սրերով հանկարծակի հարձակվում են իշխանապանձ գոռոզի վրա և նրան սրի ճարակ տալիս: Եվ այդպես ընկնելով գետին՝ նա վախճանվեց ու թաղվեց իր հայրերի մոտ: Իսկ շրթայակապ Աշոտը [բանտից] դուրս գալով՝ իր եղբայրներին հետ հաստատապես տիրում է իր սեփական իշխանութանը:

Բայց դրանից առաջ երկու մեծամեծ ու զլիսավոր ալեհեր իշխաններ՝ Մոկաց Մուշեղ իշխանը և Անձեացայց Գուրգեն իշխանը, միմյանց նկատմամբ սաստիկ թշնամանք բորբոքելով՝ անողոք կռիվ էին մղում իրար դեմ: Այդ պատերազմում Գուրգենը սպանեց Մոկաց Մուշեղ իշխանին: Իսկ մի երկու տարի անց, երբ Գուրգենը հեծնում է սրբնթաց երկվարն ու զնում որսի, որսի ժամանակ սկսում է մեծ-մեծ խոսել, երկվարն ու զնում որսի, որսի ժամանակ սկսում է մեծ-մեծ խոսել, երկվարը վրնջալով վազում է, քացի տալիս ու ետ ցատկելով իշխանին վայր է գցում: Վերցնում են նրա դիակը ու տանում թաղում են իր հայրերի մոտ: Եվ այդ տերոճջյան վրա նրա փոխարեն իշխում է նրա որդի մեծն Ատոմը:

Իսկ վշտասեր, շարասեր Ափշին ոստիկանը, լսելով կատարված այդպիսի ոճիրներին, Սմբատի զավաղի փախուստի, ինչպես նաև Հայոց զորքը լուծարվելու ու հեռանալու, մեծամեծ ավագանու նենգութան և այլոց շեշտակի երկպառակության մասին, իր կամքը կատարելու համար այդ պահը հարմար ժամանակ է համարում: Եվ շարությամբ մտածելով ու առաջնորդվելով՝ նա վեր է կենում ու սաստիկ հեղեղի նման մոնշալով գալիս է, որպեսզի հորդահոս ջրի նման սարսափեցնելով ողողի Հայաստանն ու թագավորի զխին թափի իր դառն թույնը: Եվ մեկնելով Ուտի գավառ՝ գալիս է Գուգարաց ու Վրաց կողմերը, որպեսզի կամ նախ նրանց նվաճի, կամ խառնաշփոթութունն պցի նրանց մեջ, որպեսզի Սմբատի փախուստը իրենից որևէ տեղ երբեք չհաջողվի: Եվ քանի որ այն կողմերի նախարարները շամաձայնվեցին նրա հետ ապստամբվել, և նա էլ չկարողացավ ուժ գործադրելով մոտենալ նրանց անմատչելի ամբոցին՝ դարձյալ զնաց Հայոց Վանանդ գավառը:

հետամուտ զհետ կրթէր Սմբատայ: Իսկ իբրև նա յամուրս քարածայր ձորոյն խորոփեաց Տայոց անկանէր, և գիտաց ոստիկանն, եթէ ո՛չ դաւով դրժողութեան նմա սասանել ինչ կարէ և ո՛չ պատերազմաւ ՚ի հրահանգս կրթութեան վանել՝ ապա երթեալ պաշարէ զամուրն Կարուց ՚ի Վանանդ գաւառի. վասն զի անդ դողեալ թագուցեալ զետեղեալ դադարեալ կային խարազնագգեաց կրօնաւորեալ տիկիներն Հայոց՝ կիներն Սմբատայ և նա նորին իսկ, որ էր դուստր արքային Եգերացւոց, և այլ ևս կանայք ազատագունդ արանց: Եւ պահակ ամրոցին էր Քանանիտ յազգէն Գնդունի՝ Հասան անուն, յոյժ հաւատարիմ և հրամանատար ՚ի վերայ ամենայն տան արքայի: Այլ և զանձք ևս՝ և կարասի բազում արքայի ՚ի գանձարանս ամրոցին պահիր. զոր իւր ևս ստուգեալ գիտաց Ափշինն յոմանց՝ իրազգաց նմա եղելոց. ուժգնապէս մուրթեամբ և պատնէշ պաշարմամբ պատէր զամրոցն: Վասն որոյ ապա Հասանն խոհական իմացուածի՝ ուշ ՚ի կուրծս արարեալ և զիտացեալ ոչ այլ ինչ իիք փրկիլ նոցա յայնմանէ՝ (որ բացեալ երևէր դուռն կորստեան) և կազդուրեալ ՚ի կամս երկնաւոր այցելութեանն, խնդրէ յետկար երգման լԱփշնէ, զի տացէ նմա զամրոցն և առ ՚ի նմանէ գտցէ աներկիւղութիւն արեան և ամենայն շար ամպրոպաց: Իսկ նա վաղվադակի աներկբայաբար զխնդրեայն յետկար վստահութիւն տուեալ՝ բացաւ դուռն բերդին և մտանէր Ափշինն:

Իսկ մարդիկ ամրոցին թէպէտև խուճապեալք լինէին իբրև յահագին բեկանող զագանէ. սակայն նա ոչ ինչ որոշեաց զնոսա ՚ի վտանգս տազնապի տարակուսանաց մահու կամ յարգել բանտի, այլ ՚ի բաց զբազմութիւն ռամկին հանեալ՝ և ազատեալ ՚ի բոլոր հինից միայն ըզտիկիներն հանդերձ նուովն իւրով և զհրամանատար տանն արքունի զՀասանն, և զայլ ևս խուն ինչ ազատ կանայս. և զգանձս և զկարասիս առեալ ընդ իւր տանէր ՚ի Դվին քաղաք՝ ոչ թերևս մօտալուտ ինչ տագնապ տարակուսանաց զկնի տարելոցն ցուցեալ քան թէ յաւէտ իմն զմեծարանս պատուասիրութեան առ ՚ի նմանէն ընկալեալ, որ յետ աւուրց ինչ թողոյր և զՀասանն զնալ առ թագաւորն իւր: Իսկ արքայ Սմբատ դարձեալ եկեալ յամրոցն Կարուց և տեսեալ, թէ այն ինչ յափրշտակեալ էր ՚ի թշնամեացն՝ ոչ աղաւաղէր զինքն ՚ի յուսոյ երկնաւոր փրկութեանն. այլ լիաբերան գոհութեամբ Աստուծոյ կամացն հաւատայր տալ զգիտ կենաց նմա և զանգիտ կորուստ՝ թշնամուցն: Եւ վասն զի ըստ ձմերային ժամանակին ոչ կարաց անդ որոշել կայանս՝ զնաց անտի յամուրս Երասխաձորոյ ՚ի գետոյն Կաղզուան: Իսկ անդ ա-

Այնտեղ խորհուրդ ստանալով՝ նա սկսեց զետապնդել Սմբատին: Իսկ երբ նա ընկավ Տայքի ժայռոտ խոր ու փոս ձորերը, ոստիկանը հասկացավ, որ նրան չի կարող սասանել ո՛չ դավով, ո՛չ նենգութեամբ և նկատելով նրան հալածելով՝ դուրս վճռեց: Եվ նա գնում պաշարում է կարուց ամրոցը, որը [գտնվում է] Վանանդ գավառում: Այնտեղ էին թաքնվել, պահվել ու ճգնավորի կյանքով էին ապրում Հայոց տիկիներ՝ Սմբատի կիներ, և նրա հարսը, որը եգերացիների արքայի դուստրն էր և այլ՝ ազնվականների կանայք: Ամրոցի պահակը Հասան դուստրն էր և այլ՝ ազնվականների կանայք: Ամրոցի պահակը Հասան անունով քանանացին էր՝ Գնթունի ցեղից, շափազանց հավատարիմ մի մարդ, որը արքայի ամբողջ տան հրամանատարն էր: Արքայի գանձերն ու ունեցած շատ այլ բաները պահվում էին ամրոցի գանձարանում, որը Ափշինը ստույգ կերպով իմացավ իրեն տեղյակ պահողներից: Եվ նա ուժգին կատաղութեամբ պատում ու պաշարում է ամրոցը: Իրա մասին Հասանը խոհեմ իմացութեամբ լրջորեն մտածելով ու իմանալով, որ իրենք ոչ մի կերպ չեն կարող փրկվել նրանից (որովհետև բացվել էր կորստյան դուռը), և զորանալով երկնային նախախնամութեան կամքով, երգմնագիր է պահանջում Ափշինից, որպեսզի նրան տա ամրոցը ու նրանից ստանա արջան և ամեն տեսակի շար ամպրոպների ապահովություն: Երբ նա անմիջապես ու աներկբայորեն նրան է տալիս նրա խնդրած վստահագիրը, բացվում է բերդի դուռը, և ներս է մտնում Ափշինը:

Իսկ ամրոցի մարդիկ թեպետև խուճապահար են լինում նրանից, ինչպես կործանիչ ահագին զազանից, սակայն նա նրանց համար շահամանեց վտանգավոր, տազնապալի ու մահվան տարակուսանք առաջացնող որևէ բան կամ չփակեց բանտում, այլ ռամիկների բազմությունը դուրս հանելով, բոլոր ավազակների ձեռքից ազատեց միայն տիկնոջը, նրա հարսին, արքունի տան հրամայող Հասանին և մի քանի ազնվական կանանց: Իր հետ վերցնելով նաև գանձեր ու ունեցվածք՝ տանում է Դվին քաղաք, ցուցաբերելով ոչ թե մոտալուտ տազնապ ու տարակուսանք տարածների նկատմամբ, այլ ավելի շատ նրանցից մեծարանք ու հյուրասիրություն ընդունելով: Իսկ մի քանի օր անց նա Հասանին թողնում է զնալ իր թագավորի մոտ: Իսկ Սմբատ արքան զարձալ գալով Կարուց ամրոցը ու տեսնելով, թե ինչպես է այն հափրշտակված թշնամիների կողմից, իրեն չէր կարում երկնավոր փրկություն հույսից, այլ լիաբերան գոհութեամբ հավատում էր Աստուծու կամքին, որ նա իրեն կտա ապրելու հնար, իսկ թշնամուն՝ անդառնալի կորուստ: Եվ քանի որ ձմեռ էր, և նա չկարողացավ որոշել բնակարանը, նա այնտեղից զնաց Երասխաձորի ապահով տեղերը, Կաղզվան տեղին, նա այնտեղից զնաց Երասխաձորի ապահով տեղերը, Կաղզվան

պա յետ երկոցունց կողմանց դեսպանք զկնի դեսպանաց տարուբերս առնէին Սմբատայ և Ափշինին. և ատեան հարցափորձի 'ի մէջ առեալ՝ 'ի միմեանս հարկանել թափել շանային զմեղադրութիւն իրին գործելոյ: Ապա խնդրէր ոստիկանն պատանդս յարքայէ զուստր նորա զաւագ՝ և զուստր Սահակայ եղբոր արքայի. իսկ զզուստր Շապհոյ՝ կըրտսեր եղբոր արքայի իւր 'ի կնութիւն՝ իբր սաղապս իմն սնոտիս համարեալ զուստ երգմանն Սմբատայ, և միայն զայս և եթ խնդրել պատճառս վստահութեան և անվրդով խաղաղութեան: Իսկ արքայ ոչ տեսեալ զհարթայարմար միաբանութիւն նախարարացն ընդ ինքեան՝ և ոչ այլ ինչ իրին ելի աղագս գտեալ, այլ ակամայ կամօք 'ի կամս նորա դառնայր՝ տալով զԱշոտ որդի իւր և զՍմբատ եղբորորդի իւր 'ի պայման պատանդաց, այլ և զզուստր Շապհոյ կրտսեր եղբոր իւրոյ 'ի կնութիւն նմա: Զոր իբրև առնկալաւ և զհարսանեացն պարս պարեցին և զկաքաւան կաքաւեցին՝ ոչ կամեցաւ զնալ 'ի դառնաշունչ ձմերայի ժամանակի:

Յայսմ տեղ վախճանէր մեծ հայրապետն Գէորգ 'ի գաւառն Վասպուրական. զոր տարեալ համախումբ քահանայիցն և իշխանաց աշխարհին՝ եղին զնա 'ի քնարանի Զորոյ Վանաց, որ 'ի Տոսք մերձ յեկեղեցին, ուր եղեալ իսկ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ զգաւազանն իւր և զսեղան տէրունական խորհրդոյն, զոր նախ քան զհաստատելն եկեղեցեաց սրբոց 'ի Հայս ընդ իւր շրջեցուցանէր:

Իսկ իբրև ձմերային սպառութիւնն 'ի գարնանային բարեխառնութիւնն օգոց յեղանակէր զփոփոխումն, ապա ոստիկանն բազում հրահանգաց պատուեալ յուղարկեալ առ արքայ և զկինն արքայի՝ առ ինքն զՇապուհ ղեղբայր արքայի կոչէր. և նախախնամեալ մեծարէ զնա, իբրև հարազատի շնորհելով բարեվայելուչ պարգևս և պատիւս: Ըս նա յուղարկեալ զփեսայացեալն իւր Ափշին հանգերձ դստերքն իւրով և այլ ևս պատանդօքն և տիկնանն և նուովն արքայի, և ինքն զառնայ առ արքայ Սմբատ:

Իսկ վասնզի հրաժարեալ էր 'ի կենաց աստի մեծ հայրապետն Գէորգ՝ ապա թագաւորն և համազգիք իւր զհոգեկնութ և զաստուածաշնորհ այրն Աստուծոյ՝ զՄաշտոց ընտրեցին 'ի հայրապետութիւն: Որ աստուածային ծաւալմամբ և հոգիախաղաց զօրութեամբ զրգեալ զհոգւոյն շարժմունս՝ իբրև պարարտ անդաստան բուսուցանէր զհոգեծաղիկ անուշահատութիւնս. և արտամերժեալ 'ի բաց ընկեցեալ զկատակս՝ կերակրոց, մեկնէր հեռանայր ևս 'ի հասարակ կերակրոց՝ 'ի հացէ և

* Յայլում օրինակի ընթեռնումբ «կատակս» և մին և միւսն անյայտ թողուն զիմաստ բանին, քանզի «արտամերժեալ 'ի բաց ընկեցեալ զկատակս (կամ զկատակս) կերակրոց» նշանակէ և ոչինչ:

զյուղը: Եվ այնտեղ երկուստեք դեսպան դեսպանի հետեից էին զնում ու գալիս Սմբատի և Ափշինի մոտ: Միմյանց հարցաքննելով՝ նրանցից յուրաքանչյուրը աշխատում էր կատարված գործերի մեղադրանքը թափել մյուսի վրա: Այնուհետև ոստիկանը արքայից իբրև պատանդներ է պահանջում նրա ավագ դստերը և արքայի եղբայր Սահակի դստերը, իսկ արքայի կրտսեր եղբայր Շապուհի դստերը իրեն կնութիւն տալու՝ Սմբատի երգմանագիրը անհաստատ ու դատարկ պատրվակ և միայն այն վստահութեան ու անվրդով խաղաղութեան հիմք համարելու պատճառաբանութեամբ: Իսկ արքան, շտեմնելով նախարարների հարթ ու հարմար միաբանութիւնը իր հետ և դեպքի այլ ճար ու ելք չգտնելով, ստիպված ենթարկվում է նրա կամքին՝ որպես պատանդ նրան տալով իր որդի Աշոտին, իր եղբորորդի Սմբատին, ինչպես նաև նրան կնութեան տալով իր կրտսեր եղբայր Շապուհի դստերը: Երբ նա ընդունեց նրան, նրանք հարսանյաց պար պարեցին ու կաքավեցին, և նա շկամեցավ [այնտեղից] զնալ ցրտաշունչ ձմառն ժամանակ:

Այնտեղ, Վասպուրական գավառում, վախճանվում է Գեորգ մեծ հայրապետը, որին երկրի քահանաներն ու իշխանները տարան և թագեցին Վանաց Զորի գերեզմանոցում, որը գտնվում է Տոսպում, եկեղեցուն մոտիկ: Այնտեղ մեր սուրբ Լուսավորիչը դրել էր իր գավազանն ու տերունական խորհրդի սեղանը, որոնք նախքան սուրբ եկեղեցիների հիմնադրումը Հայաստանում, նա ման էր ածում իր հետ:

Իսկ երբ ձմեռային տրտմությունը զարնանային բարեխառն եղանակի էր փոխվում, ոստիկանը մեծ պատվով արքայի մոտ է ուղարկում և արքայի կնոջը ու իր մոտ կանչում արքայի եղբայր Շապուհին և հոգատարութեամբ մեծարում է նրան՝ իբրև հարազատի նրան շնորհելով բարեվայելուչ պարգևներ ու պատիվ: Եվ ուղարկելով իրեն փեսայացած Ափշինին իր դստեր, արքայի տիկնոջ, հարսի և այլ պատանդների հետ՝ ինքը վերադառնում է Սմբատ արքայի մոտ:

Եվ որովհետև վախճանվել էր Գեորգ մեծ հայրապետը, ուստի և՛ թագավորն ու իր համազգիները հայրապետ ընտրեցին Աստուծո մարդուն՝ ամբողջ էությունը հոգևորական ու աստվածաշնորհ Մաշտոցին: Աստվածային ծավալմամբ ու հոգեշարժ զօրութեամբ փայփայելով հոգևոր շարժումը՝ նա իբրև բարեբեր անդաստան էր բուսցնում անուշահոտ հոգևոր ծաղիկը: Մերժելով ու դուրս գցելով կերակուրները՝ նա

* [Բնագրում՝ «զկատակս կերակրոց». հրատարակիչը ծանոթագրում է] այլ օրինակում կարդում ենք «կատակս». և մեկը, և մյուսը անորոշ են թողնում խոսքի իմաստը, որովհետև «արտամերժեալ 'ի բաց ընկեցեալ զկատակս (կամ զկատակս) կերակրոց» ոչ մի բան չի նշանակում [այդ բառը մենք էլ չենք թարգմանել]:

րեալ համակեալ մեծաւ զգուշութեամբ, և նմա զանձն ևս հաւատա-
ցեալ: Ընդ որ յաւելտ իմն հաճեալ հաւանեալ արքայն Սմբատ՝ բազմա-
զեղ նախախնամութեամբ յինքն զնա ածէր յանձանձէր. ապա թագ կա-
պեալ նմա մեծապատիւ ճոխութեամբ և գեղեցկայարմար զարդու, նաև
զինու զարդարեալ ըստ օրինի թագաւորաց՝ կացուցանէ զնա թագաւոր
Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ: Ուս-
տի ապա ընկալեալ ղյառաջագիժմութիւն արքայական պատուոյն ոչ ինչ
թերևս վասն այնորիկ ամբարտաւանեալ քան թէ միշտ ընդ խոնարհս
զիջանէր, հեշտ և համբոյր մտօք ՚ի նոյն պայման զինքն յարադրա-
բար բերեալ արքայի Սմբատայ՝ տայ ըստ առաջին հանդիսագիր կար-
գացն բարեաց:

Յետ այսորիկ ոստիկանն Ափշնի դարձեալ դաւանս յինքեան բե-
րեալ յոմանց ուղղակարծ լեզուազարաց, և նենգապատիր խաբէութիւն
՚ի սիրտ իւր նիւթեալ՝ սկսաւ շրջիլ զքաղաքօք ոմամբք իբրև նուաճել
զնոսա: Եւ ապա գնայր շուէր հասանէր ՚ի Տփիս քաղաք, և անտի
ապա իբր հողմավար փոթորեկեալ յանկարծակի դիմէր գայր զկողմամբք
Շիրակ գաւառի՝ դարձուցեալ զմիտս իւր ՚ի հին մոլութիւն և յուսացեալ
՚ի կախարդս գաղտնիս, թերևս մարթասցէ դրժել զաւտղական հնարի-
մացութեամբ զարքայն Սմբատ: Իսկ թագաւորն ստիպով սուղ ինչ գունդ
կազմեալ՝ սաստիկ տաղնապաւ անկանէր ՚ի կողմանս ամրոցացն Տա-
լոց ՚ի կալուածս կուրապաղատին Ատրնեսուհի՝ սիրեցելոյն իւրոյ: Իսկ
ոստիկանն իբրև ետես, եթէ անհնար է արքայի դաւաճանիլ առ ՚ի նը-
մանէ, և զի միանգամ և երկիցս և երիցս զփորձ առեալ էր՝ դարձեալ
ապա յայնց բարուց թուեցուցանէր սակս բարեխորհրդութեան և սի-
րալիր զթոց զգալն իւր առ արքայ. և ապա շուեալ գնայր ՚ի Դվին մայ-
րաքաղաք, և անդ առ ՚ի հաւատարմացուցանել ջանայր զաննենդ սիրոյ
զգաշինս. և փոխանակ իւր թողեալ զԴեղատն զորդի իւր և զմեծ ներ-
քինապետն, և ինքն հապճեպ տուեալ գնայ յԱտրապատական: Անդ ապա
ընդ յառաջ աճապարէր տիկինն մեծ՝ կինն Սահակայ եղբօր արքայի,
զկնի իւր տարեալ ոսկի և արծաթ և կարասի բազում. և հանդիպեալ
՚ի Շարուր դաշտի՝ առաջի ընծայէր տրիտուր նմա զպատարագսն տա-
րեալս ընդ իւր. և ընդգճեալ առաջի՝ արտօսրաթոր կականմամբ խնդրէր
զորդեակն իւր զՍմբատ, զոր պատանդ իսկ առեալ էր յառաջագոյն
ոստիկանին յարքայն Սմբատայ. և առաջի զնելով նմա զեղուկ աւա-
ղումն այրութեան իւրոյ՝ յայտ ածէր զաղէկտոր խնաման: Ընդ որ յա-
ւելտ իմն ճմլեալ սիրտ ոստիկանին՝ ողորմեալ բարեխնամէր. վասն զի
բազում անգամ մարդիկ որ շար են՝ երբեմն և բարի ըստ դիպուածոց

մեծ զգուշութեամբ միշտ հառելով արքային, իրեն վստահելով նրան
Դրան էլ ավելի հավանելով՝ Սմբատ արքան բազմաբեղուն նախա-
խնամութեամբ նրան բերում է իր մտ ու հոգ տանում նրա մասին:
խնամութեամբ և մեծապատիվ ճոխութեամբ և թագավորին վա-
Ապա նրան թագադրում է մեծապատիվ ճոխութեամբ և թագավորին վա-
Այս զեղահարմար զարդերով, ինչպես նաև զենքերով զարգարելով՝ և
չել զեղահարմար զարդերով, ինչպես նաև զենքերով զարգարելով՝ և
նրան թագավոր է կարգում Վրաց աշխարհի վրա ու դարձնում իր ան-
բուխյան երկրորդ մարզը: Ուստի ընդունելով արքայական պատվի ա-
ռաջագիժմությունը՝ նա դրա համար թերևս ոչ թե ամբարտավանում էր,
այլ միշտ խոնարհվելով՝ տեղի էր տալիս, գյուրին ու հանգարտ մտքով
շարունակ իրեն պահելով Սմբատ արքայի հետ կնքած դաշինքի մեջ՝
[պատիվ] էր տալիս առաջին հանդիսագիր բարի կարգերի համաձայն:

Դրանից հետո ոստիկան Ափշնից, դարձյալ խաբվելով ճիշտ կարծ-
ված առանձին լեզվազարներին և նենգամիտ խաբութիւնն նյութելով
իր սրտում, սկսեց շրջել քաղաքներում՝ իբր դրանք նվաճելու համար:
Եվ ապա շվում, գնում ու հասնում է Տփիս քաղաք, իսկ այնտեղից
իբր հողմից քշվելով, փոթորկի նման հանկարծակի դիմում գալիս է
Շիրակ գավառի կողմերը՝ իր միտքը շրջելով դեպի հին մոլորութեանը
Շիրակ գավառի կողմերը՝ իր միտքը շրջելով դեպի հին մոլորութեանը
և հույսը դնելով գաղտնի կախարգների վրա, որպեսզի թերևս կարո-
ւն հույսը դնելով գաղտնի կախարգների վրա, որպեսզի թերևս կարո-
ւն զանա նենգ հնարագիտութեամբ զավել Սմբատ արքային: Ետապ մի
զանա նենգ հնարագիտութեամբ զավել Սմբատ արքային: Ետապ մի
փոքր գունդ կազմելով՝ թագավորը սաստիկ տագնապով ընկնում է Տա-
լոց ամրոցի կողմերը, իր սիրեցյալ Ատրնեսուհի կուրապաղատի կալ-
վածքները: Իսկ երբ ոստիկանը տեսավ, որ անհնար է արքային դա-
վաճանել, որ փորձել էր մեկ, երկու, երեք անգամ, դարձյալ այն բա-
րութիւնից [զրգված]՝ բարեսիրութեան ու գթութեան համար արքայի
նկատմամբ ցուցաբերում էր [անկեղծ] վերաբերմունք: Եվ ապա նա
մեկնում գնում է Դվին մայրաքաղաքը և այնտեղ ջանում է հավաս-
տիացնել իր աննենգ սիրտ դաշինքը: Իր փոխարեն այնտեղ թողնելով
իր որդի Դեղատին ու մեծ ներքինապետին՝ նա շտապ գնում է Ատր-
նեսուհի Այդ ժամանակ շտապում էր նրան ընդառաջ գալ մեծ տի-
պատական: Այդ ժամանակ շտապում էր նրան ընդառաջ գալ մեծ տի-
պական իր եղբայր Սահակի կինը՝ իր հետևից տանելով շատ ոս-
կի, արծաթ, կահ-կարասի ու նրան հանդիպելով Շարուր դաշտում՝
կի, արծաթ, կահ-կարասի ու նրան հանդիպելով Շարուր դաշտում՝
որպես հատուցում նրան է ընծայում իր հետ տարած նվերները: Եվ
ձեռնի գալով նրա առաջ՝ արտասովոր լացուկոծով խնդրում էր իր որդ-
յակ Սմբատին, որին նախապես ոստիկանը վերցրել էր Սմբատ ար-
քայից որպես պատանդ: Եվ նրան ներկայացնելով իր այրիութեան ախ-
ու վախը՝ հայտնի էր դարձնում իր աղեկոտոր հոգսը: Դրա վրա էլ ա-
վելի է ճմլվում ոստիկանի սիրտը, ու [նա] խղճում և բարեհոգութեան
է [ցուցաբերում], որովհետև շատ անգամ մարդիկ, որ շար են լինում,

նալ զնացեալ ներքինւոյն 'ի սահմանս Եղիպտոսի՝ և տեղ ըմբռնեալ սպանանի յամիրապետէն իւրմէ:

Զայս ամենայն լուեալ ոստիկանն Ափշին իբրև զանգայագեղ գազան զայրագնութեամբ մոռնեալ ընդդէմ Սմբատայ՝ իբր թէ զնա գոյ խրատտու և պատճառ գործեցեալ իրին շարի 'ի ներքինուց իւրոյ, և մեծագոյն իմն ամպրոպ և ուղիս շարի 'ի վերայ խրոխտայր հասուցանել արքայի. հրովարտակս ընդ բոլոր ոլորտս իշխանութեան իւրոյ սփռեալ, զի առ նա վաղվազակի հասցեն արի արք քաջք երկվարօք, զինուք և զարդուք և լեզէօն հետևակախումբ զօրօք: Արդ՝ մինչդեռ եկեալ դիմեալ հասեալ ժողովեալ գումարեալ էին բազմութիւնք զօրացն, և հանդերձեալ էր ելանել շուեւ զալ և մղձկեալ սրտին զդառնութեան թոյնան յարքայն թափել՝ յանկարծակի անկեալ յախտ դժնդակ ցաւոց, ջեռաւ փոր նորա և տրորեալ զոգոց նորա 'ի վայր քամեալ մղէին յորովայնէ անտի կոտորումն աղեաց նորա. և նախ քան զքակտիլ հոգւոյ նորա 'ի մարմնոյն՝ բղխեաց 'ի նմանէ հոտ մահու. Եւ այսպէս հեղձամղձուկ սատակեալ՝ էջ 'ի դժոխս անհնարին դառնութեամբ: Ընդ նմին ես և 'ի զօրաց անտի նորա 'ի նոյն ցաւս դառնիժ տաղակութեան հարեալք բազումք սատակէին, և մնացեալքն ցանեալ ցրուէին յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ այսպէս սպա աղօթահայց պաղատանք առ Աստուած թափաւորին Սմբատայ և բովանդակ ընդ մեզ ես կղերց եկեղեցեաց Քրիստոսի՝ արտօսարթոր խնդրուածք լսելի լինէր յականջս Տեառն զօրութեանց. և ոչ եկն 'ի վերայ մեր ոտն ամբարտաւանութեան նորա և ոչ մեղկաշօշոփ ձեռք նորա կարաց զողացուցանել զմեզ. և ոչ ուրախ եղև 'ի կեանս իւր խաւարասէր թշնամին, այլ կորեաւ յունայնութեան յուսոյ. և հաւատացեալ հօտ Քրիստոսի հանդերձ հօտապետօք առաջնորդեալք՝ զօրացան 'ի նոյն ինքն 'ի հանդիսագիրն Քրիստոս, որ կամի, զի ամենայն ոք կեցցէ և 'ի դիտութիւն ճշմարտութեան եկեցցէ:

Իսկ Գեղատն՝ որդի Ափշնի, իբրև լուաւ զսատակումն հօր իւրոյ՝ ելեալ զիշերի զաղտաբար, գնաց փախստեայ յԱտրպատական յաշխարհ: Զայսու ժամանակաւ մեծ իշխանն Արծրունեաց Աշոտ, որ 'ի բողբոջից բուսոյ Սենեքերիմայ արքայի՝ ելեալ զգնայր շրջէր զկողմամբք իւրոյ տէրութեանն փոքր ինչ զնոյվ. և հասեալ 'ի ձորակ մի, զոր Փորակ կմբայ անուանեն՝ երեկօթս անդ առնէին յազարակի միօջ, յորում բնակէին Գաբառնացիք՝ ընդ յարկաւ շինուածի տանցն մտեալ զտեղեալ սակս ձմեռային ժամանակին: Իսկ Հասանն Արծրունի՝ որդի Վասակայ ուրացելոյ զՔրիստոս և հօրաքեւ որդի նոյն իշխանին Աշոտոյ,

եկով, գնայով Եղիպտոսի սահմանները՝ ներքինապետը այնտեղ բռնվում ու սպանվում է իր ամիրապետի կողմից:

Իբր այս ամենը լսում է ոստիկան Ափշինը, իբրև անվանդակ գազան կատաղութեամբ մոռնում է Սմբատի վրա, որպես թե նրան համարելով խրատատու և իր ներքինու կողմից վատ գործեր կատարելու պատճառ, և նա հոխորտում էր արքայի վրա թափել մեծ ամպրոպ ու դաժան հեղեղ: Նա իր տերութեան բոլոր կողմերը հրովարտակներ է ուղարկում, որպեսզի շտապ իր մոտ հասնեն արի ու քաջ մարդիկ՝ երկվարներով, զենքերով, զարդերով և հետևակ զորքերի զնդերով: Արդ՝ մինչդեռ զորքերի բազմությունները եկել, դիմել, հասել ու հավաքվել էին [նրա մոտ], և երբ նա պատրաստվել էր վեր կենալ գալ և իր եկզված սրտի դառն թույնը թափել արքայի վրա, հանկարծակի ընկնում է սաստիկ ու ծանր հիվանդութեան մեջ. այրվում է նրա փորը, բուքբայվում են նրա խորշերը և որովայնից դուրս էին մղվում նրա կտոր-կտոր եղած աղիքները: Եվ նախքան մարմնից նրա հոգու բամանելը նրանից մահվան հոտ էր փշում: Եվ այսպես հեղձամղձուկ կերպով մեռնելով՝ [նա] սաստիկ դառնութեամբ իջավ դժոխք: Նրա զորքից շատերք, նրա հետ նույն ցավերի ու դառն նեղութեան մեջ ընկնելով, մեռնում էին, իսկ մնացածները ցրվում, գնում էին իրենց տեղերը: Եվ այսպես Սմբատ թագավորի և Քրիստոսի եկեղեցիների՝ մեզ հետ եղող բոլոր հոգևորականների Աստծուն [ուղղված] մաղթողական պազատանքներն ու արտասովոր խնդրանքը լսելի էին լինում զօրությունների Տիրոջ ականջներին: Եվ մեզ վրա շհասավ նրա ամբարտավանութեան ոտքը, ոչ էլ նրա թույլ ձեռքը կարողացավ զողացնել մեզ, և ոչ էլ իր կյանքում ուրախացավ խավարասեր թշնամին, այլ կորավ նույսի ունայնութեան մեջ: Եվ Քրիստոսի հավատացյալ հոտը, հոտապետների կողմից առաջնորդվելով, զորացավ հենց նրանով՝ հաղթող Քրիստոսով, որը կամենում է, որ ամեն մեկը ապրի և դա ճշմարիտ դիտութեան:

Իսկ Ափշինի որդի Գեղատը, երբ լսեց իր հօր մահը, գիշերով զաղտնի դուրս գալով՝ փախավ գնաց Ատրպատական աշխարհը: Այդ ժամանակներում Արծրունյաց մեծ իշխան Աշոտը, որ սերում է Սենեքերիմ արքայի սերնդից, մի փոքր գնդով ելնում, գնում ու շրջում էր իր տերութեան կողմերում: Եվ հասնելով մի ձորակի, որ Փորակ կմբա են անվանում, գիշերում են այնտեղի մի ազարակում, որտեղ բնակվում էին զաբավոնացիները՝ ձմեռային ժամանակի պատահառով մտնելով ու տեղավորվելով շենքի ներքեի հարկի տակ: Իսկ Վասակ Արծրունին՝ Քրիստոսին ուրացած Վասակի և նույն Աշոտ իշ-

բնակութիւն կայանի իւրոյ ունէր զամբոցն անուանեալ Սեան: Իսկ իբրև լուա զիշխանէն յայնմիկ Փորակի գալ յիջեանս՝ դաւաճանեալ ՚ի շար դիւն անտի և կամաւոր կուրութիւն յինքն կրեալ, զօր ՚ի գաղտնիս իմն կազմէր, սրիկայս պատրաստէր, աղեղնաւորս շեշտաւորս սուսերաւորս վահանավառս կորովիս զէնս շարժեալ. և ինքն իսկ հուպ ընդ Նոսին տրեխաւորեալ և յազակարծս դիմեալ շուեալ զիշխրի հասանէին ՚ի վերայ իշխանին. և պարայածեալ պատեալ շրջափակեալ պաշարեալ պահէին զգրունսն տանցն, յորում օթադայեալն յինէր իշխանն Աշոտ իւրայօքն ՚ի դիպահոջ իմն զնոսա բերեալ և ՚ի ձեռս կարծեցեալ ըմբռնեալ: Իսկ ապա Հասանն յեցեալ ՚ի նիզակն զոր ունէր՝ և կիցս իբրև զայժեամն ընկեցեալ ՚ի տանիսն, յորում իշխանն կայր՝ վազէր. և ՚ի տրոփական զոփմանէ ոտիցն թնդեալ տանիքն և ՚ի վայր փլուզեալ՝ հոսեալ անկանէր զկնի փլուզմանն Հասանն ՚ի տուն անդ: Իսկ ապա ՚ի հագագասփիւռ ձայնէ խօսիցն Հասանայ՝ զնա ծանուցեալ և վաղվազակի ըմբռնեալ ածէին զնա առ իշխանն: Իսկ աղխատորոջ շփոթմանն իրազգած եղեալ զօրացն Հասանայ՝ իբրև զծուխ ՚ի մորկէ հալածեալ և փախստեայ անհետ կորնչէին: Եւ այսպէս զգուրն, զոր և փորեաց և պեղեաց Հասանն՝ ՚ի նոյն ընկլուզաւ, զոր և գործեաց: Իսկ իշխանն Աշոտ ՚ի շրթայս կապարանի զնա արկեալ՝ և առեալ տարեալ յամբոցն Սեան, ի գուրս առ ինքն զամբոցն տալ հայցէր: Իսկ մայրն Հասանայ և եղբայր նորուն, որ առ ՚ի մօրէ և ոչ ՚ի հօրէ՝ բռնագբօսեալ՝ ոչ կամեցան տալ զբերզն, ոչ կարացեալ վստահ լինիլ ՚ի խոստացեալ բանս իշխանին վասն ողջանդամ զկապեալն Հասան թողոյ: Ապա զդացուցեալ արքայի Սմբատայ՝ հարկ առնէր ինձ երթալ յամբոյ զործոյն, թերևս կարողութիւն լիցի փակել զկորստական զուռն, զոր անձամբ անձին եբաց Հասան: Իսկ իմ երթեալ շուեալ և համոզեալ զտիկիսն վասն զամբոցն տալոյ և փրկելոյ զՀասան ՚ի մահու երկիւղէ և ողջանդամ զնա լուծանել ՚ի կապարանէն՝ ընկալայ ապա և յիշխանէն յետկար սաստիկ երզմանց՝ լուծանել թողոյ ողջանդամ և անվնաս զՀասան: Իսկ էս իբրև առեալ ետու զամբոցն ՚ի ձեռն իշխանին, ապա ՚ի նանրական շար խորհրդոց ազատաց ոմանց հրապուրեալ՝ փորէ գաշն Հասանայ, կուրացուցեալ զնա տգիտաբար ՚ի կորուստ անձին իւրոյ. վասն զի որք երզմանց օրինաց և միջնորդաց առաջնորդաց հետեալք և դիւրափոփոխք գտանին ՚ի հակամիտութիւն հակառակացն բերեալ՝ այնպիսիքն մահու անձանց առիթք գտեալք, ոչ կարեն հաստատուն կեանս իրեանց ստանալ: Իսկ իմ գաւետարանական իշխանութիւնն ՚ի գործ արկեալ և բանի սահմանականս կապեալ զիշխանն՝ տրտում թախձանօք անցեալ զնացի: Ապա յետ ամի միոյ անցելոյ՝ տգիտութիւն

խանի հոքաքորոջ որդին, իրեն բնակութեան տեղ էր ընտրել Սեան կոչվող ամբոցը: Իսկ երբ նա լսեց այն Փորակում իջեանած իշխանի մասին, խաբվելով այն շար դեկց և կամավոր կուրութունը իր վրա կրելով, գաղտնի գորք է կազմում ու պատրաստում սուսերավոր ավազակներ, շեշտակի աղեղնավորներ, կորովի սուսերավորներ, վահանակիրներ, որոնք վարժ էին զենք օգտագործելու մեջ: Եվ ինքը անմիջապես նրանց հետ արեխավորվելով և հանկարծակի զիշխրով զնալով՝ հարձակվում է իշխանի վրա: Եվ պտտվելով, շրջափակելով, պաշարելով՝ պահում են զըստաներն այն տների, որտեղ մնում էր Աշոտ իշխանը յուրայինների հետ միասին, որոնց կարծես բռնել, զցել էր բանալ: Իսկ Հասանը, հենվելով իր նիզակի վրա, այժմա՛մի նման վազում, իրեն միանգամից զցում է իր նիզակի վրա, որտեղ գտնվում էր իշխանը: Նրա ոտքերի թնդուլայն տանիքի վրա, որտեղ գտնվում էր իշխանը, թափվում, իսկ փրչից ու զոփյունից տանիքը զղրդում է, փլուզվում, թափվում, իսկ փրչուզումից հետո էլ Հասանն է սահում ընկնում այդ տան մեջ: Իսկ հետո Հասանի խոսքի հագագային ձայնից ճանաչելով նրան՝ իսկույն բռնտո Հասանի խոսքի հագագային ձայնից ճանաչելով նրան՝ մորթիկից հայածվող ծխի նման դառնում այդ խառնաշփոթությանը, մորթիկից հայածվող ծխի նման փախչում ու անհետ կորչում է: Այսպիսով, Հասանն ընկավ այն փոսը, որը փորեց ու պատրաստեց ինքը: Իսկ Աշոտ իշխանը, նրան շրթայալորը փորեց ու պատրաստեց ինքը: Իսկ Հասանի մայրը ու նրա եղբայրը, որք ջում էր ամբոցը իրեն տալ: Իսկ Հասանի մայրը ու նրա եղբայրը, որք նույն մորից էր և ոչ նույն հորից, ուժ գործագրելով՝ շէին ուզում բերդը նրան տալ՝ շկարողանալով վստահ լինել իշխանի խոստումներին, թե նա շրթայակազ Հասանին ողջ ու առողջ կթողնի իրենց: Այնուհետև Սմբատ արքան հասկացրեց ու ստիպեց ինձ՝ զնալ ու գործն ավարտել, թերևս հնարավոր լիներ փակել կորստյան այն դուռը, որք անձամբ բացեց Հասանը: Իսկ էս զնացի և համոզեցի տիկնոջը, որպեսզի նա տա ամբոցը, Հասանին փրկի մահվան երկյուղից, և [որպեսզի] ողջանդամ նրան արձակեր բանտից, հետո էս իշխանից երզմնագիր ստացա ողջանդամ ու անվնաս բաց թողնել Հասանին: Իսկ երբ էս ամբոցը վերցնելով տվեցի իշխանի ձեռքը, ապա խաբվելով առանձին ազնվավերցնելով տվեցի իշխանի ձեռքը, ապա խորհուրդներից, նա փորում է Հասանի աշկանների նանիւր ու շար խորհուրդներից, նա իրեն մատնում է կորստքերը: Եվ տգիտաբար կուրացնելով նրան՝ նա իրեն մատնում է կորստյան: Քանի որ ովքեր չեն հնազանդվում կրոնական երզմանը և դուրսայան: Քանի որ ովքեր չեն հնազանդվում սատանայի կողմը, այնպիսիները իրենց փոփոխ են լինում ու հակվում սատանայի կողմը, այնպիսիները իրենց մահվան առիթ գտնելով՝ ճշմարիտ կյանք չեն կարող ստանալ: Եվ գործի զնելով ավետարանական իշխանութունը և բանադրական խոսքով կաշկանդելով իշխանին՝ էս տրտում թախանձանքով անցա զնացի:

իւր՝ արարեալ հրաժեշտ բանից հեշտականաց փոխարէն պատասխանի մատուցանէ քարտուղարին՝ ի բուրբ արգասիս սիրոյ ըստ նմին սակի- ապա յետկար երդմանց միմեանց կնքեալ տային: Իսկ արքայ դարձեալ շուէ գնաց ՚ի զլուս գագաթան Երասխաձորոյ ՚ի գիւղն նախճրաձոր անդ ձմերել, վասն զի ոստիկանին կա՛մ եղև զհիւսիսային գառնաշունչ ժա- մանակ ձմերային ցրտոյն ՚ի Դվին անցուցանել. և ապա յայնմ սառ- նասոյճ յեղանակի գեղեցիկ իմն և բազում առ միմեանս բերէին հարթ յարմարութիւն սիրոյ առատ ձեռածրիւք՝ ըստ պիտառութեան ձմերայ- նոյն: Իսկ անդ ապա թագաւորն Վրաց Ատրնեքսեհ պատուասէր պայ- մանի և սրբնթաց ոտիք արագեալ ՚ի տես արքայի Մմբատայ առ ՚ի միասին տօնախմբել զօր մեծի պասեքի Զատիկին՝ յուղարկեցաւ յար- քայէ բազմաբաշխ և երևելի ընծայիւր: Իսկ արքայ Մմբատ շուէր գնայր յարքունական յապարանս իւր ՚ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս: Եւ իբրև ՚ի բաց եղաւ ձմերային ձիւնախաղիսաղ սառնամանեաց ցրտութիւնն և գարնանային հարաւահողմն շնչեաց, զտեղին փոխաբերեաց ապա ոս- տիկանն Յուսուփ. բազում երիվարս սրավարս, սօսս և ահիպարանոցս պատրաստեալ՝ բազմազան պծնայարմար զարդուք և զինուք ոսկեաննձ ոսկենկար պաճուճանօք, այլ և թա՛գ ևս յոսկոյ Սոփերայ կազմեալ, և ՚ի նմա յելուզեալ յեռեալ վարսակալ մարգարտատող տպազարդու- թիւնս, և այլ ևս ականս պատուականս և բազում և երևելի զգեստ ար- քունականս ոսկեճամուկս և շղաշատեոն հրաշանկարս միանգամայն՝ առաքէ ՚ի պատիւ մեծարանաց արքային Մմբատայ: Այլ և Աշոտոյ՝ երիցոյ որդւոյ արքայի, նորանշան իմն պատիւ յարդարեալ իբր օղա- պարիկ իմն երիվար գեղեցիկ զարդուք և զինուք և պերճապաճոյճ ե- րանգս զգեստուց, և կամար ականակապ ընդ մէջ ածեալ՝ և կացու- ցանէ զնա իշխան իշխանացս Հայոց: Բայց և ես ևս, որ զայս գրեցի՝ պատուեցայ պատուասիրաբար յոստիկանէն զգեստուք ըստ օրինի կար- գիս. և ջորի պաճուճաբար ոսկեզօծ զարդուք առաջի մատուցանելով ինձ: Իսկ արքայի խրախ լեալ ՚ի բարեձիր պարգևս նորա՝ և ընկալեալ մեծաւ շնորհակալութեամբ, ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազմամասնաբար յիւրմէն ևս նմա ընծայէր բարեվայելուչ և շքնադատես և երևելի զարդս հանդերձանաց, և նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրու- թեամբ որդանց, և ըմբակս և նուազս և կամար ՚ի համակ ոսկոյ՝ գործ Հոռմայական ճարտարաց, յերանգս գունակ գունակ ապակոյ, առա- լել ևս տասնապատիկ յաւելուածով քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալն

* Գուցէ «առատածէն ձրիւք»

քրի փոխարեն ատենադպիրին պատասխանում է սիրո աւերոյը ար- գասիքով և նույն պայմանով: Հետո նրանք երդմնագիր են կնքում ու տալիս միմյանց: Իսկ արքան դարձյալ մեկնում գնում է Երասխաձորի գագաթը, նախճրաձոր դուղը՝ այնտեղ ձմեռելու, որովհետև ոստիկանը ցանկացավ հյուսիսային ձմեռային ցուրտ ժամանակն անցկացնել Գվի- նում: Եվ այդ սաստիկ սառը եղանակին նրանք գեղեցիկ կերպով միմ- յանց բերում էին ձմեռվա համար պիտանի ու հաճելի հարմարություն- ներ և լավ ու առատ ընծաներ*: Իսկ այն ժամանակ Վրաց Ատրնեքսեհ թագավորը սրբնթաց ոտքերով շտապում էր պատվասիրությամբ տես- նելու Մմբատ արքային և նրա հետ միասին հանդիսավոր ձևով տոնելու զատիկ մեծ պասի օրը: Նա արքայի կողմից ուղարկվեց բազմաբաշխ ու երևելի ընծաներով: Իսկ Մմբատ արքան շարժվում գնում է իր ար- քունական ապարանքը, Երազգավորք քաղաքադուղը: Իսկ երբ ետ՝ քաշ- վեց ձմեռային ձյունաշատ սառնամանիքն ու ցրտությունը, և փչեց գար- նանային հարավային քամին, ոստիկան Յուսուֆը փոխեց տեղը: Նա պատրաստում է բազում սրբնթաց, սեգ ու բարձրավիղ երիվարներ՝ զարդարված բազմազան գեղեցիկ զարդերով, զենքերով, ոսկե սանձով, ոսկենկար պաճուճանքներով, նաև Սոփերի ոսկուց⁸⁸ թագ է պատրաս- տում՝ տպազարդելով հյուսած մարգարտաշար վարսակալով, ինչպես նաև պատվական ակնեղեն ու արքունական բազում ոսկեհյուս ու շք- դարձյա նշանավոր զգեստներ և բոլորը մեկտեղ, ուրպես մեծարանքի նշան, առաքում է Մմբատ արքային: Նաև արքայի ավագ որդուն՝ Աշո- տին, արտակարգ պատվի է արժանացնում, այսպես, օրինակ, նրան [Իվիրում է] սրբնթաց երիվար՝ [զարդարված] գեղեցիկ զարդերով ու զենքերով, պերճապաճուճ զգեստներ, մեղքին կապում ոսկեկուռ գոտի և նրան կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան: Բայց ես ևս, որ այս գրե- ցի, առատաձեռնորեն պատվեցի ոստիկանի կողմից. նա ինձ մատու- ցեց նաև ոսկեզօծ զարդերով զարդարված ջորի: Իսկ արքան, ուրա- խանալով նրա առատաձիր պարգևների համար և ընդունելով մեծ շք- նորհակալությամբ, ինքը ևս նրան շատ ու բազմապիսի նվերներ է ընծայում, [այն է]՝ հանդերձանքի բարեվայելուչ, շքնադատես ու երե- վելի զարդեր, կարմիր որդանով ներկված իրեր, համակ ոսկուց [պատ- րաստված] գավաթներ, թասեր, գոտի, որոնք հոռմեական վարպետ- ների գործերն էին՝ [պատրաստված] գույնզգույն ապակուց.— և այդ բոլորը տասնապատիկ ավելի էին, քան բոլորը միասին նրանից ըն-

* [Բնագրում՝ «առատ ձեռածրիւք». հրատարակիչը ծանոթագրում է]. Գուցէ «ա- ռատածէն ձրիւք» [մենք այս վերջին ձևով էլ թարգմանել ենք]:

առ ՚ի նմանէ: Եւ ապա յուզարկեալ Յուսուփ յարքայէ՝ գնաց ՚ի կողմանս Ատրպատականի:

Իսկ աշխարհէս Հայաստանեայց յաւուրսն յայնոսիկ այց արարեալ Տեառն և պատսպարեալ և յաջողեալ ՚ի բոլոր բարութիւնս՝ բնակեցան իւրաքանչիւրոք ՚ի ժառանգութիւնս իւրեանց. և սեպհականեալ զերկիր՝ տնկեցին այգիս և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիւրաւորս. զհղան շտեմարանք ցորենոյ ՚ի ժամանակի յրութեան հնձոց. Ընցան գուրք գինւոյ ՚ի կուփս այգեստանեայց և լերինք ցնծութիւն զգեցան, զի բազմացան ՚ի նմա արօտականք անդեայք արշառոց և հօտք ոչխարաց: Եւ զխաւոր նախարարք մեր յապահովացեալք և հանգուցեալք ՚ի հինից ասպատակաց՝ շինէին եկեղեցիս վիճարդ հաստահեղոյս ձուլեալ կրով՝ ՚ի մենաստանս և յաւանս և յագարակս: Բայց առաւել ևս քան զյուրովս Հայկազանցն գրոհի իշխանն Գրիգոր և նորին եղբարք՝ Սահակ և Վասակ, որք հայրենական սեպհականութեամբ տիրէին գաւառացն, որք շրջապատեալ կան շուրջ զեզերք ծովակին Գեղամայ: Եւ այսպէս վիճակ ցանկալի՝ լի պտղատածող արգասեօք պարարտութեամբ՝ առհասարակ ամենեցուն տուաւ ձրի նորին շնորհօքն Աստուծոյ՝ և ՚ի նորին յարմար կազմածոց տանէ Տեառն բղխէր ազբիր բարեաց ըստ մարգարէին և ոռոգանէր զձորն վիճակաց: Ի վերայ այսոցիկ բարեբաստութեանց թագաւորն Հոռոմոց Լեոն ոչ ինչ սակաւ նախախնամէր զարքայ Սմբատ իբրև զորդի սիրելի անքակութեամբ ընդ նմա բերելով յուխտ միաբանական սիրոյ, և բազում ընծայս և պարգևս և պատիւս ամ յամէ առաքէր: Իսկ և Սմբատ ՚ի շնորհակալութիւն բարերարութեանն արքայի Հոռոմոց առատածիր պարգեօք հատուցանէր զդարձ փոխարինին տասնապատիկ յաւելուածով՝ իբրև վեհագունի քան զինքն և հօր հարազատի:

Եւ զայսու ժամանակս թագաւորն Եգերացոց Կոստանդին յայլանդակ բարս զժնեայս դատաճանեալ, և ոչ ամբարձեալ զաշս յուզութիւն քան թէ ՚ի խորհուրդս շարութեան՝ զօրս գումարէ, խաղայ շուէ գնաց զհիւսիսային կողմամբք, որ ՚ի ծործորս լերինն Կովկասու. միանգամայն իսկ և աշխարհն Գուգարացոց և որք մերձ ՚ի Գրունս Ալանաց քնակեալք են, զի և ընդ իւրով ձեռամբ զնոսս նուաճէ: Եւ վասն զի ազգն այնոքիկ հաւանեալք և հնազանդեալք և նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ արքային Սմբատայ, զրէ ապա թագաւորն Վրաց Ատրներսեհ վաղընդփոյթ առ թագաւորն Եգերացոց, վասն զի փեսայ էր նորա,

դունածր: Եվ ապա Յուսուֆը, ճանապարհ ընկնելով արքայի մոտից, գնում է Ատրպատականի կողմերը:

Իսկ այդ օրերի ընթացքում Տիրը այցելեց Հայոց աշխարհը, պատրասարեց ու հաջողութուն բերեց բոլոր բարի գործերի մեջ, և յուրաքանչյուրը բնակվեց իր ժառանգությունում: Եվ երկիրը սեփականելով՝ նրանք այգիներ տնկեցին, ձիթենիների բուրաստաններ ու պարտեզներ հիմնադրեցին. վարեցին արտերը և քաղեցին հարյուրապատիկ պտուղներ: Հնձի ժամանակ լցվեցին ցորենի շտեմարանները. գինու փոսերը լցվեցին այգիների բերքով, և լեռները ցնծութուն հապան, որովհետև նրանցում շատացան արածող տավարի նախիրներն ու ոչխարների հօտերը: Եվ մեր գլխավոր նախարարները, ապահովվելով ու հանգստանալով ավազակների ասպատակութուններից, մենաստաններում, ավաններում, ազարակներում շինում են քարե հաստահեղոյս եկեղեցիներ՝ կրով ամրացնելով: Բայց Հայոց ազգի առավել խուռն բազմութեամբ [եկեղեցիներ են շինում] Գրիգոր իշխանը և նրա եղբայրներ Սահակն ու Վասակը, որոնք հայրական ժառանգութեամբ տիրում էին այն դավառներին, որոնք ընկած են Գեղամա ծովակի շուրջը: Եվ այսպես ցանկալի վիճակը [= բաժինը] պարարտ պտուղներով լի, առհասարակ ձրի արվեց ամենքին նույն Աստուծու շնորհներով: Եվ Տիրոջ նույն հարմար շինած տնից բխում էր բարի ազդյուն՝ ըստ մարգարի, և ոռոգում էր կալվածքների ձորը: Այս բարեբախտությունների հետ հոռոմեական Լեվոն թագավորը պակաս խնամք չէր տանում Սմբատ արքայի համար՝ նրա, իբրև անբաժանելի ու սիրելի որդու, հետ կնքելով սիրո ու միաբանութեան դաշինք: Եվ նա տարեցտարի նրան առաքում էր բազում ընծաներ, պարգևներ ու նվերներ: Իսկ Սմբատը որպես շնորհակալութուն հոռոմեական բարերար արքային, իբրև իրենից ավելի վեհագունի ու հօրազատ հօր, փոխարենը վերագործնում ու հատուցում էր տասնապատիկ ավելի շատ բաներով:

Այդ ժամանակներում եգերացիների Կոստանդին թագավորը, տարվելով այլանդակ ու զժնի բարքով և աշքերը ոչ թե դեպի ճշմարտութունը, այլ դեպի շար խորհուրդները բարձրացնելով, զորք է գումարում և շարժվում գնում է հյուսիսային կողմերը, Կովկասյան լեռները ծործորները, միաժամանակ նաև գուգարացիների աշխարհի ու այն [ցեղերի] վրա, որոնք բնակվել էին Ալանաց գոան մոտ, որպեսզի նրանց նվաճի ու զցի իր ձեռքի տակ: Եվ քանի որ այդ ցեղերը հնադանդվել ու նվաճվել էին Սմբատ արքայի ձեռքով, Վրաց Ատրներսեհ թագավորը շուտափույթ [նամակ] է գրում եգերացիների թագավորին, որը նրա փեսան էր, որպեսզի նա իր սրտից ցրի, հեռացնի, կորցնի

ցրել 'ի բաց բակել կորուսանել 'ի սրտէ զընդունայն, զապիրատ և զսր-
նտի խորհուրդն' և ոչ շամբուշ մտօք ընդ վեհան քան զինքն հակա-
ռակիլ: Իսկ իբրև լսելիք խցան նորա և բանից ունկնդրութիւն հեռացաւ
և ոչ բերաւ 'ի խորհուրդս իմաստութեան, ապա արքայ Սմբատ զօրու
բազմի դուռ իմն 'ի միասին տուեալ և ընդ իւր ևս առեալ զթագաւորն
Վրաց՝ գնացին 'ի միասին հրոսակ ընդ յառաջ Կոստանդինի: Նա իբրև
ետես եթէ ոչ կարէ ընդդէմ նոցա կալ՝ ընդ կրունկն յամրոց վայրս ինչ
զարձեալ որջանայ, հայցել 'ի նմանէ զհաշտութիւն: Իսկ արքայ զաներ
նորա՝ Ատրնեքսեհ, և զոմանս ևս յիւրոց նախարարաց առաքէ խօսիլ
ընդ նմա 'ի խաղաղութիւն, որք իբրև հանդէպ՝ միմեանց բերան և դե-
զերեցան 'ի բանս ինչ՝ յանկարծակի ըստ հրամանի Ատրնեքսեհի նա-
խարարք արքայի ձեռքակալ արարեալ զթագաւորն Եգերացոց, ածեն
առաջի իբրև զու մի յայծեաց՝ զայն, որ իբրև զառիւծ 'ի մորուջ իւրմէ
ելեալ վարանէր վատնել վարատել զազգս: Իսկ արքայի Սմբատայ բա-
զում ամրոցս յինքն գրաւեալ 'ի Վուրի աշխարհի, և կուսակալս կող-
մանցն այնոցիկ կացուցեալ՝ առեալ զԵգերացին Կոստանդին ընդ իւր
ածէ, 'ի դիպահոջ կացուցեալ յամուրն Անի երկաթի շղթայիք. սակայն
ոչ քամահանօք ինչ, այլ կրկին պատուով առատացուցեալ նմա զամե-
նայն հանդերձանս և ուճիկս պիտոյից ըստ անդստին բարեբարոյ մտաց
իւրոց: Եւ այնպէս ապա ամիսս շորս միայն զնա պահէր յարգելանի:
Իսկ իբրև ետես զերկպառակութիւն Եգերացոցն, որք շեշտակի ճեզ-
քեալք, հանդերձեալ են զայլ ոմն բռնաւորագոյն քան զԿոստանդին կա-
ցուցանել իւրեանց թագաւոր՝ ստուգադէտ իմացմամբ, ոչ ինչ զանգի-
տէր փութանակի զնա արձակել և հաստատել 'ի կարգս առաջնոյ տէ-
րութեան իւրոյ: Մի՛ վասն զի փեսայացեալ էր նա թագաւորին Վրաց,
իբրև 'ի շնորհակալուս զայն նմա առնէր. և երկրորդ՝ զի թերևս իբր
զձեռնաստուն իւր յայնմհետէ նա գտցի 'ի սակի հնազանդութեան յա-
ղազս առ նա անցուցանելոյ զբազում երախտեացն տեսակս: Եւ ապա
զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու և զնէ խոյր ոսկի ընդելու-
զեալ մարգարտով 'ի զլուխ նորա, և ականակուռ ոսկի կամար ածէ ընդ
մէջ նորա. և այլ իմն վայելուչ կազմուածս ըստ ուղևորութեան պիտո-
յից նմա յարգարէր. և զօր 'ի ձեռս զումարեալ՝ առաքէ զնա յաշխարհ
տէրութեան իւրոյ: Եւ իբրև շոգաւ հաստատեցաւ և միապետեաց զիւր
սեպհական տէրութիւնն, 'ի բազում հնազանդութիւն և մտերմական ծա-
ռայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բերէր սակս
հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա՝ հեշտ և բաղձալի զայն
իւր վարկեալ: Բայց թագաւորն Վրաց յաւէտ իմն զշարեալ վասն ար-
ձակմանն Կոստանդինի՝ իբր 'ի պատճառս հակառակութեան զայն գոր-

դատարկ, սին, ապիրատ ու սնտոի խորհուրդը ու մոլեգին մտքով չհա-
կառակվի ոչ վեհադուչներին և ոչ էլ իրեն: Իսկ երբ երա ականջները
փակվեցին, և նա հեռացավ խոսքերն ունկնդրելուց ու շերվեց իմաս-
տուն խորհրդի, ապա Սմբատ արքան մեծ զորքով հախուռն հարձակ-
վելով ու իր հետ վերցնելով նաև Վրաց թագաւորին, նրանք զորքով
միասին ընդառաջ գնացին Կոստանդին: Իսկ նա երբ տեսավ, որ չի
կարող նրանց դիմ կանգնել, ետ դառնալով թաքնվում է ապահով վայ-
րերում՝ նրանից խնդրելով հաշտութիւն: Իսկ արքան իր աներ Ատրը-
նեքսեհին և իր նախարարներից մի քանիսին ուղարկում է՝ նրա հետ
խոսելու խաղաղության մասին: Երբ նրանք միմյանց դիմ դուրս եկան
ու զբաղվեցին ինչ-որ բանով, Ատրնեքսեհի հրամանով արքայի նա-
խարարները հանկարծակի բռնեցին եգերացիների թագաւորին և բերե-
ցին նրա առաջ իբրև այծի ուլ, որը [մինչ այդ] առյուծի նման բնից
դուրս գալով՝ ձգտում էր ցրել, կտտորել ազգերին: Իսկ Սմբատ արքան,
Վուրի աշխարհում գրավելով բազում ամրոցներ և այդ կողմերում կու-
սակալներ կարգելով ու վերցնելով Կոստանդին Եգերացուն, բերում է
իր հետ և երկաթյա շղթաներով բանտ գցում Անի ամրոցում: Սակայն
ոչ թե քամահանով, այլ կրկին մեծարելով ավելացնում է նրան ան-
հրաժեշտ հանդերձանքն ու ապրուստի միջոցները՝ ըստ իր բարեսիրտ
կամքի: Եվ նրան այդպես միայնակ շորս ամիս պահում է փակի տակ:
Իսկ երբ նա տեսավ եգերացիների երկպառակութիւնը, որոնք շեշտա-
կիրորեն անշատվելով՝ պատրաստվել էին Կոստանդինի ավելի զորեղ մեկ
ուրիշին կարգել իրենց թագաւոր, և երբ նա ստույգ կերպով իմացավ
այդ մասին, չէր վախենում նրան շտապ արձակել ու նշանակել իր տե-
րության թագաւոր: Նախ նրա համար, որ նա փեսա էր դարձել Վրաց
թագաւորին՝ զրանով նրան շողջորթելով, և երկրորդ՝ որպէսզի թերևս
որպէս իր սանը, նա այնուհետև գտնվեր հնազանդության մեջ և իրեն
երախտահատույց լիներ: Եվ ապա նրան հազցնում է թագաւորական
զգեստներ, նրա զլխին դնում մարդարիտներով ընդելուզված ոսկյա
խուլը, մեջքին կապում ականակուռ ոսկյա գոտի, նրա ուղևորության
կարիքների համար պատրաստում է գեղեցիկ այլ իրեր ու նրան զորք
տալով՝ ուղարկում է իր աշխարհը: Եվ երբ նա գնաց հաստատվեց ու
որպէս միապետ իշխեց իր սեփական տերության վրա, Սմբատ արքայի
նկատմամբ դրսևորեց հնազանդութիւն, մտերմութիւն ու համախոհու-
թիւն՝ նրա կողմից իր հանդեպ ցուցաբերած հայրական հոգատարու-
թյան համար, նրան համարելով իրեն հաճելի ու բաղձալի անձնավո-
րութիւն: Բայց Վրաց թագաւորը է՛լ ավելի շարանալով Կոստանդին
արձակելու պատճառով, որպէս թե նա այդ արել էր ի հեճուկս իրեն,

պէս հայցեալ տալ զսակն արքունի. այլ և զանուր լծոյ ծառայութեանն ծանրաբեռն գրեալ:

Իսկ Սմբատ վասնզի բոնազբօսութեամբ զգէմ շկարէր ունել և զոճիս վնասուցն առ ՚ի նոցանէն առ ձեռն պատրաստ տեսանէր, ելս ՚ի մտի զնէ՛ զի թէ զմիոյ ամի զսակն լնուլ բաւականացի, և զամպրոպ շարութեանն առժամայն արտաքս տրոհեալ՝ զապագայսն ապա այցելութիւնն Աստուծոյ հոգացի ըստ նախախնամող զօրութեանն իւրոյ: Եւ ապա ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդել հրամայէ զամենայն հրամակս ձիոց և զանդեայս արջատոց և զհօտս ոչխարաց՝ և տալ ՚ի զրադատ տուգանս սակին, ՚ի միտս իւր զայս միայն զետեղեալ բերեալ, զի թէ միոքն յարթունուտ խաղաղութիւն գտցի, շորիքն դիրաւ զապրուստ անձանց մարթի վճարել: Իսկ թէ ՚ի բաց տարեալ տրոհի խաղաղութիւն, և ոչ ՚ի հինգն ևս միանգամայն գտեղի առեալ պիտառոցի ինչ կցորդութիւն կենաց մարդկան: Եւ զայս ապա արարեալ զվճար՝ առնոյր այնմ ամի սակ:

Իսկ այսոքիկ ապա յաշս նախարարացն արքայի յաւէտ իմն ծանր համարեալ թուէր՝ զանգիտացեալ տգիտաբար զառ ՚ի յապայսն որ գալոցն էր ձաղանս և ձաղկանս: Ապա ոմն ՚ի պատուական նախարարաց անտի՛ Հասան անուն, — որ իշխան և հրամանատար էր քոյր տէրութեանն արքայի և շէր ոք բնաւ որ զձեռն նորա իշխէր ելանել, այլ և ինքն իսկ թագաւորն միշտ բանի բերանոյ նորա անսայր լսել, — սա ապա զԱկիտոփայն կրելով կիրս շարի և զձախող և զանազակ իրաց բուռն հարեալ՝ զսպանութեան խորհուրդ խորհէր արքայի. և շար անջըրպետ ՚ի մէջ արկեալ՝ քակէր յարքայէ զոմանս և յայլոց ևս նախարարացն Վանանդացեաց և Հանունեաց՝ զհամազգիս իւր զպիտաւորս իբրև արս հնգետասան: Եւ յիւր կորստեան կեղծաւորութիւնն բերեալ բանս ծածուկս ընդ թագաւորին Վրաց՝ հաստատէին սպանանել զՍքմբատ, և փոխանակ նորա զնա կացուցանել հրամանատար Հայաստանեայցս, միայն թէ ընդ նոսա ՚ի գործ շարի մասանցն բերցի: Իսկ նորա ՚ի նոցանէ վաղվաղակի հրապուրեալ՝ այնուհետև համագունդ միջամուխ լինէին ՚ի բանս սպանութեան արքայի: Եւ ապա զոմն Հաւնունի՛ զաներ Հասանայ, որ միաբանեալ էր ՚ի շար խորհուրդս նոցա՝ նունի՛ զաներ Հասանայ, որ միաբանեալ էր ՚ի շար խորհուրդս նոցա՝ քաշալերեալ յուղարկէին ՚ի սպանումն արքայի և զայլ ևս համախորհուրդս ընդ նմա միաբանեալս, որք երթեալ շուեալ ՚ի պատճառս ծառայութեան արքայի՝ և իբրև ընդ գրուանաւ զխաւարային խորհուրդս ծածկեալ՝ խնդրէին ժամ դիպող: Իսկ թագաւորն Վրաց և երկրորդն Ակիտոփէլ՝ Հասանն, և այլ ևս միաբանեալքն ընդ նոսա իբրև հասին

հանցելով արքունի տուրքը, ինչպես նաև հիշեցնելով ստրկական ծանրաբեռն լծի ու օղակի մասին:

Իսկ Սմբատը քանի որ ուժով չէր կարող նրա դեմն առնել և տեսնում էր, որ նրանց կողմից ոճիրներ ու վնասներ կլինեն, մտածում էր, որ եթե մեկ տարի կարողանա տուրքը բավարարել և շար ամպրոպը ժամանակավորապես հեռացնել, ապա հետագայում Աստուծու նախախնամութիւնը հոգ կտանի իր խնամակալ զօրութեամբ: Եվ ապա իր տերութեան բոլոր երկրները հրաման է արձակում՝ առանձնացնելու քոտերից ձիերի երամակները, տավարի նախիրների և ոչխարների հոտերից ձիերի երամակները, տավարի նախիրների և ոչխարների հոտերից հինգերորդ մասը և տալ անիրավ տուրքի դիմաց՝ իր մտքում գետեղեցի միայն այն, թե մի մասով արքունիքից խաղաղութիւն կգտնի, իսկ շորերը մասով հեշտութեամբ կկարողանա հոգալ մարդկանց ապրուստը: Իսկ եթե հեռանա ու տրոհվի խաղաղութիւնը, ապա հինգ մասը միասին վերցրած պետք չի լինի մարդկանց կյանքի միաբանութեան համար: Եվ այս այսպես վճարելով՝ նա ստանում է այն տարվա տուրքը:

Իսկ սրանք արքայի նախարարների աշքում էլ ավելի ծանր էին թվում՝ տգիտաբար վախենալով հետագայում եկող ծեծի ու խայտառակութեան համար: Ապա այն պատվական նախարարներից Հասան անունով մեկը, որ արքայի ամբողջ տերութեան իշխանն ու հրամանատարն էր, և շար մեկը, որ համարձակվեք ձեռք բարձրացնել նրա դեմ, ինչպես նաև ինքը՝ թագաւորը, միշտ լսում էր նրա խոսքին, նույն ինքը Ակիտոփէլը, ազգակից շարից ու ձեռք գցելով ձախորդ ու անզգամ բանակիտոփէլը, ազգակից շարից ու ձեռք գցելով մասին: Եվ նրանց միջև գցելով ներքի, խորհում էր արքային սպանելու մասին: Եվ նրանց միջև գցելով շար անջըրպետ՝ նա արքայից, Վանանդացիներից, Հավնունիներից ու այլ նախարարներից հեռացնում էր իր պիտաւոր համազգիներին, թվով մտավորապես տասնհինգ մարդու: Եվ իր կորուստը թաքուն պատրուկով բերելով՝ Վրաց թագաւորի հետ նրանք որոշում են սպանել Սքմբատին, և դրա փոխարեն նրան [Հասանին] կարգել Հայաստանի կուրաթին, և դրա փոխարեն նրան [Հասանին] կարգել մասնակցի: Իսկ նա սակալ, միայն թե նա նրանց հետ շար գործերի մասնակցի: Իսկ նա խոսույն հրապուրվում է դրանցով, և այնուհետև նրանք միասին ձեռնամուխ են լինում արքայի սպանութեան գործին: Եվ ապա ոմն Հավնունու՝ Հասանի աներոջը, որ համաձայնել էր նրանց շար մտադրութեանը, քաշալերելով ուղարկում են սպանելու արքային, նրա համախոհներին ու կողմնակիցներին: Նրանք գնում են արքային ծառայելու խոհանարանում և կողմնակիցներին: Նրանք գնում են արքային ծառայելու պատրվակով և նրանցից թաքցնելով իրենց մութ մտադրութիւնները, փնտրում էին հարմար պահ: Իսկ Վրաց թագաւորը և Ակիտոփէլ երկրորդը, [այսինքն]՝ Հասանը, և նրանց մյուս համախոհները, երբ պայ-

վին 'ի մետաղա բանտից և երկաթի կապարանաց՝ կրեցի այնուհետև 'ի դահճաց անտի մահահոտ իմն լուտանօք գանս և բանտս և գելարանս և արգելարանս 'ի խաւարշտին տեղոջ և յանձուկ վայրս. այլ և 'ի վիրապս և 'ի վիհս խորոց ընկեցայ սաստիկ և դառն կտտանօք: Եւ պահապանացն սաստիկ աղաղակն և ճուշն դատափետ միշտ ոչ հեռացեալ հասանէր 'ի լսելեաց իմոց յերեկոյէ մինչև ցառաւօտն, և սակս այնորիկ բարձեալ էր յինէն նինջ արտեանաց և հանգիստ իրանաց: Բայց ոստիկանն Յուսուփ 'ի բոլոր յեղանակս ամբարայնոյն իբրև զանգայագեղ ափած մոմեալ և յորս զինքն Սմբատայ պատրաստեալ՝ այնպէս 'ի բազում աւուրս զեգերէր: Սակայն ոչ կարացեալ ստնանել ինչ նմա յայնմ նուագի սակս 'ի յերինս բարձունս ամբանալոյն և 'ի խորափիտ ձորս և յամուրս բարանձաւաց, ապա շուէ գայ գարձեալ 'ի Դվին քաղաք: Անդ ապա ընդ սոռջ եկեալ հասեալ լինի նմա շքնաղագեղ և առատամիտ և առատաձեռն 'ի պարգևս բազմաց սպարապետն Հայոց Աշոտ՝ եղբորորդի արքային Սմբատայ. ինքնակամ դիմագրաւ երթեալ հասեալ՝ անձնատուր լեալ և 'ի հնազանդութիւն Հապարացոյն մտեալ: Թերևս զմտաւ ածեալ նորա զփարթամաշնորհն Յուսուփ, զի զոնէ թէ և նա ևս բար նորուն սակի գտցէ շնորհս առաջի երկրորդն Փարաւոնի և նոյնաբար դարձուցանել բաւեսցէ 'ի բարիս ըզբարս ոստիկանին, շարի ընդ ազինս գրոհի տան իւրոյ. և կամ թէ բառ անբոյցն տեսութեան թերևս ստացցի ձեռն բաւական շտեմարանել զխորհրդական ցորեանն ընդդէմ սաստիկացեալ սովոյն առ 'ի յապրուստ կենցաղական կարգաց նորս Իսրայէլի 'ի սովամահ կորստենէ անտի, որ հանդերձեայն էր լինել: Բայց իբրև ետես զՀապարացին զայն Փարաւոն, որ ոչ գիտէր զՅովսէփ, և 'ի միտս առնոյր զհնարիմացութեան նորա զխորհուրդ առ 'ի շարշարել զազգս մեր, և զոր խնդրէր նա՝ այնմ ոչ եհաս, զանգիտեալ այնուհետև 'ի մահացող խորամանկութենէ բռնադատին՝ միանգամայն իսկ և 'ի մահուան երկիրդէ, և ոչ ինչ ելի ազգս հատուածի գտանել մարթացեալ,— այնուհետև ակամայ կամօք հարկեցաւ ամենայն իրօք բերիլ 'ի կամս ոստիկանին արդեամբք և խորհրդովք և բանի: մերձաւորութեամբ զկնի ընթացաբար բերեալ հետեւեալ 'ի կատարելութիւն կամաց նորա. սակայն և այնպէս՝ ոչ կարէր լիակատար լինքն յանգուցանել զվստահութիւն սրտի սաղապ և սնտոփ խաբեբայն՝: Իսկ ոստիկանն առկայացեալ որջանայր 'ի Դվին՝ զդառնալունչ եղանակս ձմերայնոյն 'ի նմա անցուցանել:

Իսկ ապա այնուհետև հարկեցայ ես խնդրել ելս հրաման թողութեան յոստիկանէն՝ որպէս ոմն երբեմն 'ի սանդարամետէն Պրոտիրիա-

Իսկ ինձ նա բանտարկեց Դվին քաղաքում, մետաղյա բանտում, երկաթյա կապանքներով: Այնուհետև այն խավարշտին տեղում ու անձուկ վայրերում այն դահիճների կողմից ես կրեցի մահահոտ լուտանքներով ձեռք, բանտ, գելարան, ինչպես նաև սաստիկ ու դառն կրտսանքներով զգվեցի խոր փոսերն ու վիհերը: Եվ պահապանների սաստիկ ու նեղող ազդակն ու ճիշը միշտ, երեկոյից մինչև առավոտ, հասնում էին իմ ականջներին: Այդ պատճառով վերացել էր իմ աչքերի բուրբ և մարմնի հանգիստը: Բայց Յուսուֆ ոստիկանը ամառային բոլոր եղանակներին մոնշալով իբրև անվանդակ առյուծ ու որսի պատրաստվելով Սմբատի դեմ՝ շատ օրեր այդպես սպասում էր: Սակայն այդ ժամանակ նրան չկարողացավ որևէ վնաս տալ՝ բարձր լինելով, խոր ձորերում, քարանձավներում ամբացված լինելու պատճառով, և նա դարձյալ շարժվում զայլս է Դվին քաղաք: Այնտեղ բազում պարզեցներով նրան ընդառաջ է գալիս Հայոց սպարապետը՝ շքնաղագեղ, խելացի, առատաձեռն Աշոտը, Սմբատ արքայի եղբորորդին, որը իր կամքով հանդգնաբար գնում հասնում է նրա մոտ և հնազանդվում հագարացուն: Թերևս նա [Աշոտը] մտածում էր փարթամաշնորհ Յուսուֆի մասին, որպեսզի գուցե նա ևս նույն պայմանով շնորհ գտնի Փարավոն երկրորդի առաջ ու նույն ձևով կարողանա ոստիկանի և իր ցեղի շարք բարձր դարձնել դեպի բարին. կամ թե անբոյցական տեսությամբ թերևս ի վիճակի լինի շտեմարանել խորհրդավոր ցորենը ընդդեմ սաստիկացած սովի՝ նոր Իսրայելի սովամահ կորստից ու անցավոր կյանքից փրկելու համար, որ պատրաստ էր լինելու: Բայց երբ տեսավ հագարացի այն Փարավոնին, որը չէր ճանաչում Հովսեփին, նա հասկանում է նրա հնարագետ մտադրությունը՝ մեր ազգին շարշարելու համար: Եվ նա ինչ որ ուզում էր, գրան շնասով, Այնուհետև վախենալով բռնակալի մահացու խորամանկությունից, միաժամանակ և մահվան երկյուղից, և չկարողանալով գտնել հեռանալու ելք ու հնար, նա հարկադրված եղավ ամեն ինչով հնազանդվել ոստիկանի կամքին, [այն է՝]՝ և՛ գործով, և՛ մտքով, և՛ խոսքով նրա հետևից ընթանալ ու կատարել նրա ցանկությունը: Սակայն դրանով էլ չէր կարողանում ամբողջությամբ իր կողմը գրավել նենգ ու սնտոփ խաբեբայի՝ վստահությունը: Իսկ զագար առնելով ոստիկանը բույն է դնում Դվինում՝ ձմեռվա ցուրտ եղանակը այնտեղ անցկացնելու համար:

Այնուհետև ես ստիպված ոստիկանից խնդրեցի թողության հրաման, ինչպես որ երբեմն մեկը ելք էր փնտրում Պրոտիրիազայի սան-

* [Բնագրում՝ «խարիբայն» հրատարակիչը ծանոթագրում է]: Գուցե «խաբեբային» լզանում ենք, որ ճիշտը այլ ձևն է, և մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]:

դայ, և այս ոչ թերևս 'ի զանգիտելոյ յառժամանակեայ մահուանէն որ ըստ Աստուծոյ, այլ զի սակս ոսկուոյ տնօրինէր և 'ի բազմաց օգնակա- նութենէ բազումս հատուցեալ էի զզրազատ գանձուց պարտապանու- թիւն, և այլ ոչ ևս ունէի բնաւ բաւական 'ի հատուցանել ինչ, և ոչ ոք էր՝ որ օգնէր ինձ. սակս այնորիկ յայս ածայ: Եւ վերին օգնականութիւնն արտաքս զիս առ 'ի նմանէն կորզեաց, որոյ ձեռք իր լի էր արեամբ. և սակս ահի ծանրասրտին Փարաւոնի փախեալ ըստ Մովսիսի 'ի Մա- գիամ և յերկրորդն Հեղաբէրելայ ըստ Եղիայի 'ի Սարեփթայ Սիդոնեան: Եւ վասնզի շարացն գերշաց շար հէնք սաստկապէս դեռևս մածեալ ու- նէր զաշխարհս մեր. սակս այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ 'ի քաղաքէ 'ի քաղաք՝ 'ի կողմանս արևելեայ Աղուա- նից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրը- ներսէ՛հ, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա 'ի ժողովրդեանէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ 'ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ոռճկաց ըստ իւրաքանչիւրումն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպէտս ամենեցունց: Եւ անտի ելեալ գնացաք 'ի կողմանս Գուգարացուց և անդ բնակեցաք՝ ական ունելով փրկութեան մերոյ 'ի Տեառնէ:

Բայց իբրև եկն ոստիկանն 'ի Դվին, ապա և արքայ Սմբատ դար- ձեալ 'ի փախստէութենէ իւրմէ՝ զայ 'ի սեպհական կալուածս տէրութեան իւրոյ յԵրազգաւորս: Իսկ իբրև դրունք գարնայնոյն բացան և աւուրքն չերոտ զտեղի փոխաբերեցին՝ ապա ոստիկանն զունգս զօրաց բազմաց պատրաստեալ իբր հրոսակս արքային Սմբատայ, տայ 'ի ձեռս թա- գաւորին Գագկայ և յայլ ևս իւրոց նախարարացն և գաղտակծութեամբ առաքէ դաւոդս 'ի վերայ նորս: Իսկ Սմբատայ զգացուցեալ ոմանց զգրժող դաւաճանութիւնն, ապա և նա ևս տազնապելով ստիպեալ դու- մարէ զօր բազում և տայ 'ի ձեռս Աշոտոյ և Մուշեղայ որդւոց իւրոց և հրամայէ զգուշանալ 'ի ճանապարհացն: Իսկ նոցա շուեալ եկեալ հա- սեալ 'ի Նիզ գաւառ՝ տեսին, զի ճամբար այլազգեացն բունեալ զազա- րեալ էր 'ի հովիտս հարթայատակ վայրի միոջ առ ստորոտով լերինն, ընդ որոց և թագաւորն ևս Գագիկ: Արդ՝ իբրև այն այնպէս իմն նոցա 'ի դիմի հարկանէին՝ ակամայ կամօք ապա 'ի մարտ պատրաստեցան, ոչ զիտելով զնենցութիւն զօրաց իւրեանց՝ բնակչաց Ուտի գաւառի, որք են Սևորդիք: Անդ ապա Աշոտ և Մուշեղ նախ ինքեանք իսկ անցեալ յասպարիսի՝ շահատակեալ առաքինանային, և բազմահանդէս քաջու- թեամբ հատեալ զուզմ պարու նոցա զմիմեամբ արկանէին: Իսկ իբրև խոր խոցեցաւ պատերազմն և ասպատակն խառն ընդ միմեանս հարան, յանկարծակի ապա զօրքն Ուտէացի ընդ կրունկն զարձեալ ըստ նեն-

դարամետից⁸⁶, և դա ոչ թե ներկա մահվանից վախենալու պատճառով, որ Աստուծու կամքով է, այլ որպեսզի ոսկու համար հոգ տաներ: Եվ ես չէի կարող շատերի օգնութեամբ շատերին վճարել անիրավ գանձերի պարտքը ու այլևս ի վիճակի չէի ինչ-որ բան հատուցելու, և չկար մեկը, որ օգնէր ինձ: Այդ պատճառով ես այստեղ բերվեցի: Եվ վերին օգ- նությունը ինձ դուրս կորգեց, ազատեց նրա ձեռքից, որի ձեռքերը լի էին արյամբ: Եվ Փարավոնի խստասիրտ ահի պատճառով ես փախաւ, ըստ Մովսեսի՝ գեպի Մագիամ, կամ ինչպես Եղիան, երկրորդ Հեղա- բելից⁸⁷ փախա Սիդոնյան Սարեփթ: Քանի որ շար ավազակները մեր աշխարհը դեռևս պահում էին շար գերիշների ձեռքում, այդ պատճառով և ես աստվածային հրամանով հալածվելով թափառեցի քաղաքից քա- ղաք՝ Աղվանից արևելյան կողմերում գնալով մեծ իշխան Սահակի ու նրանց թագավոր Ասրներսէ՛հի մոտ, որ գտնվում են Կովկասի հյուսիս- արևելքում: Այդ ժողովուրդները մեզից են, և նրանց ոչխարների հո- տերը մերն էին: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին համապատասխան ապ- բուստի քիչ ծախսեր չէր կարգում՝ որպես պարտապան մեզ վճարելով ամեն մեկի պետքերը: Եվ մենք այնտեղից գնացինք Գուգարքի կողմերը ու այնտեղ բնակվեցինք՝ Տիրոջից ակնկալելով մեր փրկությունը:

Բայց երբ ոստիկանը եկավ Դվին, իր փախուստից վերադառնա- լով՝ Սմբատ արքան զայիս է Երազգավորք, իր տերութեան սեփական կալվածքները: Իսկ երբ բացվեցին գարնան դռները, և օրերը տաքա- ցան, ոստիկանը մեծ զորք է պատրաստում ու իբրև հրոսակ [առա- բում] Սմբատ արքայի վրա: Նա զորքը տալիս է Գագիկ թագավորի ու նրա մյուս նախարարների ձեռքը ու այդ դավաճաններին նենգորեն ու- ղարկում է նրա [Սմբատի] վրա: Իսկ ոմանք երբ Սմբատին զգուշաց- նում են այդ նենգ դավաճանութեան մասին, նա ևս ստիպված մեծ զորք է գումարում, տալիս է իր որդիներ Աշոտի ու Մուշեղի ձեռքը և պատ- վիրում է ճանապարհին զգուշ լինել: Երբ նրանք զայիս հասնում են Նիզ գավառը, տեսնում են, որ օտարների բանակը տեղավորվել ու դադար է առել լեռան ստորոտի հովիտներում, մի հարթ տեղում. նը- րանց հետ էր նաև Գագիկ թագավորը: Այդպես երբ նրանք դուրս են գալիս իրար դեմ, ստիպված մարտի են պատրաստվում՝ շիմանալով Ուտի գավառից եկած իրենց զորքի նենգութեան մասին: [Իսկ Ուտի գավառի] բնակիչները Սևորդիք էին: Այնտեղ Աշոտն ու Մուշեղը նախ իրենք են կովի ասպարեզ մտնում ու գրոհելով առաքինանում, ինչպես նաև մեծ քաջագործութեամբ կարելով ռազմաճակատային գիծը՝ հար- ձակվում են միմյանց վրա: Իսկ երբ կոխվր շատ խորացավ, և նրանք խառնխուռն միմյանց վրա հարձակվեցին, ըստ նենգ մտադրութեան

գապատիր խորհրդոյն՝ անդառնալի գնային 'ի կամս անձանց: Իսկ վա-
սընդի յայնմ կողմանէ զօրուն էր Աշոտ՝ յակամայ հարկեցաւ ընդ նո-
սին դառնալ յետս կոյս, զի սապատակ այլազգեացն զօրացեալ սաստ-
կանային: Իսկ Մուշեղ 'ի մէջ թշնամեացն անկեալ՝ բազում անհնարին
բաշուփիւնս ցուցանէր մինչ 'ի զարմացումն զամենեսեան ածեալ. սա-
կայն մենամարտութեամբն ոչ կարացեալ դիմակաց իննել բազմու-
թեանն՝ ձերբակալ զնա արարեալ տանէին առ ոստիկանն: Իսկ նորս
զուարթացեալ զուարճացեալ ընդ ըմբռնումն թագաւորացուն մանկանն
Մուշեղայ՝ խրախուփիւնս բազումս յարգարէր զօրաց իրոց: Եւ յայ-
նրմհետէ ապա նիւթ հրաբորբոք դառնութեան մտաց գտեալ զայնպիսի
յազմութիւն՝ հրակիզութիւնս բազումս սփռեալ տարածանէ ընդ ոլորտս
երկրի մերոյ: Եւ 'ի միջօրէի իբրև 'ի գիշերի մութ և մէգ և մառախուղ
և խաւար աղշամղջին պատեալ պաշարէր զԱսքանաղեանս ազն. և 'ի
լծակս կշռոց եղեալ զերկունս տագնապ տարակուսանաց՝ հակամիտեալ
կուտեալ գտանէին 'ի վերայ մեր ծանրատաղտուկ անուր Հագարու ա-
ռաւել քան զբարինս ձորոյն նաբովրայ. վասնզի նետք հինից և տէգթ
Տեառն տեղացին 'ի մեզ: Քանզի արմատ դառնութեան, զոր երբեմն
խլեաց Տէր 'ի տանէս Թորդոմալ՝ կրկին շառաւիղեալ տնկեցաւ յիմա-
նալի յայգեստանս մեր՝ 'ի փշահեղձ մացառս վերրնծիւղեալ յեղծումն
և յապականութիւն:

Եւ այնուհետև ահա սիրտ իմ տանջեալ տագնապի տարակուսանօք
և հաշեալ մաշի փոր իմ 'ի լալոյ, զի յանօրէնութեանց մերոյ այցե-
լութիւն Տեառն անտես արար զմեզ. և 'ի սեւաթոյր տխրութենէ զործոց
մերոց խեթի հայեցաւ 'ի մեզ արեգակն ճշմարիտ. և մատնեցաք 'ի
ձեռս ծանրասրտի երկրորդն Փարաւոնի և դառն զործավարաց նորս,
որք առաւել ևս քան զանուր կաւափաղաղ աղիւսագործութեանն վէ՛րս
'ի վերայ ե՛եալ՝ կործանեցին զմեզ անհնարին հարուածովք 'ի վերայ
հարուածոց: Վասնզի իբրև զմրրիկ հողմոյ շնչեալ 'ի մեզ մահառիթ
Եսմայլեան օդն դառնաշունչ և ըստ նմանութեան փոշոյ պտուտարար
ցնդեալ՝ 'ի բաց զմեզ տարագրեաց 'ի մեր բնակութենէ. և ըստ սաստ-
կութեան առհասարակ՝ իբրև զոշխար 'ի սպանդ զմեզ վարատեալ: Եւ
արդ սակս այսորիկ որ յիմումս շտեմարանի մտացս է տեսութիւն շար-
ժութեան՝ շլացեալ և ունայնացեալ, ոչ բաւէ բանի ընու զնպաստ խոր-
հրդոյն ըստ զգալի աղէտիցս հասելոյ կալելոյ զմեզ: Սակայն զհա-
մարձակախօսն Եսայիաս յօժանդակութիւն ինձ բերեալ, զի իմաստա-
սիրել և ողբալ ուսուսցէ զխղիւսայթս մերձաւոր հարուածոցս բարկու-

ուտիացիների զորքը հանկարծակի ետ է դառնում, և նրանցից յուրա-
քանչյուրը գնում է իր ցանկացած ուղղութեամբ: Եվ քանի որ Աշոտը
զորքի այն կողմում էր, հարկադրված հարձակվեց նրանց վրա՝ նրանց
վերադարձնելու համար, որովհետև այլադիւնների հարձակումը հորրա-
նում ու սաստկանում էր: Իսկ Մուշեղը, բնկնելով թշնամիների մեջ,
անհամար քաջագործություններ է ցուցաբերում՝ բոլորին պատճառելով
զարմանք, սակայն միայնակ մարտ մղելով՝ նա շկարողացավ դիմա-
կայել բազմութեանը: Նրան բռնում և տանում են ոստիկանի մոտ:
Իսկ ոստիկանը թագավորացն մանուկին՝ Մուշեղին, բռնելու համար
զվարճանում ու հրճվում է և իր զորքի հետ խրախճանք է կազմակեր-
պում: Այնուհետև դառն մտքի հրաբորբոք նյութը, տանելով այլպիսի
հաղթանակ, մեր երկրի բոլոր ծայրերում սփռում ու տարածում էր հըր-
կիզութիւն: Եվ օրվա կեսին գիշերվա նման մութը, մեզը, մառախուղն
ու աղշամուղջի խավարը պատեցին պաշարեցին սաքանապան աղզին⁸⁸:
Եվ կշեռքի նմարին գնելով տագնապի ու տարակուսանքի երկունքը՝
Հաղարի ծանրատաղտուկ լուծը թերվում ու կուտակվում էր մեզ վրա
տվելի շատ, քան նաքովը ձորի քարերը, քանի որ ավազակների նե-
տերը և Տիրոջ տեղերը տեղացին մեզ վրա: Քանզի դառնութեան ար-
մատը, որը երբեմն Տէրը խլեց Հայոց տնից, կրկին ճյուղավորվելով,
անկվեց մեր իմանալի այգիներում՝ վերրնծյուղելով փշախեղզ մացառ-
ներում եղծելու ու ապականելու համար:

Այնուհետև իմ սիրտը տանջվում էր տագնապի տարակուսանքով,
և յացելուց հալվում-մաշվում էր այն, որովհետև մեր անօրէնութեան
պատճառով Տիրոջ խնամակալությունը անտեսեց մեզ, և մեր գործերի
սեւաթույր տխրությունից ճշմարիտ արեգակը⁸⁹ խեղձ նայեց մեզ: Եվ
մենք ընկանք խստասիրտ Փարավոն երկրորդի ու նրա վերակացունների
ձեռք, որոնք, լծից ավելի ծանր մեզ վրա դնելով կավադործութեան ու
աղշուսագործութեան վերքերը և անհամար հարված հարվածի հետևից
հասցնելով՝ կործանեցին մեզ: Քանի որ մրրիկի նման մեզ վրա փշելով
խմայելյան մահառիթ, դառնաշունչ քամին և պտուտակաձև փոշու նը-
ման ցրելով, մեզ մեր բնակավայրերից դուրս քշեց: Սաստիկ հորդա-
ցած հորձանքի նման հեղեղելով ու ողողելով՝ առհասարակ հարբեցրեց
մեր մոլորված հոգին և իբրև ոշխար մեզ քշեց սպանդանոց: Այսպիսով,
քանի որ իմ մտքի շտեմարանում է գտնվում շարժան փոփոխությունը,
այն կուրանալով ու փշանալով խոսքով չի կարող կատարել խորհրդի
նպաստը՝ մեզ վրա հասնող ու մեզ պատող աղետների պատճառով:
Սակայն համարձակախոս Եսայիասը ինձ օժանդակություն բերեց, որ-
պեսզի սովորեցնի իմաստասիրել ու ողբալ Տիրոջ ողորմութեան, խրա-

թեան և խրատու ողորմութեան Տեառն. «Զարթիր՝ ասէ, զարթիր և արիկաց. և դիտեա ինձ աստ՝ Երուսաղէմ, զոր արբերն զբաժակն կործանման, զբաժակն սրտմտութեան, զոր արբերն և թափեցեր. և ոչ ոք է յորդոցն քոց, որ զքեզն մխիթարէ.» և ըստ միւսումն ակնկալիալ, թէ «Ո՛վ ընդ իս տրամեացի, և ոչ ոք գտաւ մխիթարիչ ինձ.» և ըստ այլումն, թէ «Ո՛վ եղիցի տրամակից ինձ. մի՛ թէ բեկո՛ւմն քո կամ սասանութիւն սովու և սրոյս» Զի արդարև իսկ ըստ նախագուշակ տեսողին՝ ոչ կարեն մխիթարել զմեզ որդիքն մեր՝ տարակուսեալք և զերեալք և ճալածեալք և սպանեալք և ննջեալք՝ ի կիցս ամենայն ճանապարհաց: Եւ յիրաւի ՚ի մեզ բոլորեաց այսպիսի մահաշշուկ հոտ դառնութեան, զի որովք պատուեցաքն և վայելեցաք յօրհնութիւն քաղցրութեան կամացն Աստուծոյ, ոչ ծանեաք զնա արժանապէս՝ յորմէ զբարին կթեցաք. և ոչ զոհացաք գտուողէն մխիթարութեան, որով և պարտն պահանջէր: Եւ սակս այսորիկ ապա նոքիմք և խրատեցաք, և ապա եօթնպատիկ հատուցան մեզք մեր ՚ի ծոցս մեր: Սուգ առնու և ընդ մեզ մարգարէտութիւնն ասելով. «Հրէաստան կործանեցաւ և խոնարհեցաւ փառքն Սիօնի» վասնզի թողան իսկ ՚ի խնամակալութենէ Բարձրելոյն աստուածաշէն եկեղեցիքն Քրիստոսի իբրև գտադաւար յայգուշ և իբրև զհովանի մրգապահաց ՚ի մէջ սեղխենեաց. և փայտատօք և մրճօք կործանեցին մրգապահաց ՚ի մէջ սեղխենեաց. և փայտատօք և մրճօք կործանեցին զգրունս նորա և հրկէզ արարին զսրբութիւն նորա, և պղծեցին զխորան անուան նորա. և ժառանգութիւն Տեառն կոխեցաւ ՚ի գարշապարան անուան նորա. և ժառանգութիւն Տեառն կոխեցաւ ՚ի գարշապարաց պղծոց և ՚ի խոզական երկրապիշ անցաւորաց ճանապարհի. և անբիծ արեանց կղերց եկեղեցույ տարապարտ հեղաւ իբրև զջուր շուրջ զԵրուսաղէմաւ: Եւ ՚ի տանէ առաւել քան յօտարաց բուսաւ արմատ դառնութեան. զի կարծեցեալ սիւնք ոմանք ապստամբեցան ՚ի Տեառնէ, և զինեալք զլեզուս իւրեանց նանրութեամբ և անօրէնութեամբ՝ խօսեցան խոտորնակս թիւրս առաջի իշխանաց մերոց. և խաբերալք և պատրիշք փոխաբերեցան ընդ արանց արդարոց և ստուգարանից. և յաշս զօրավարաց մերոց և գլխաւոր իշխանաց անարգեցան ստոյգ հովիւք հօտի Տեառն. Եւ ստացան հովիւս բազումս ՚ի վայթակղութիւն իւրեանց. և սակս այսորիկ ստացաք նախատինս յարանց ստոց և անողամաց. և եղաք ՚ի կատականս ծաղու ազգաց, որք շուրջ էին զմեօք. և հօտք հանդերձ հովուօք յափշտակեցաք ՚ի խօտաց ապստամբողաց ՚ի գերութիւն մատնեալք և վաճառակուր լեալք: Իսկ այլք ոմանք սուրբ ձեռքք և ամբիծ սրտիք զբազում ցանից և զելարանաց և կապանաց և խոշ-

տի ու մերձավոր հարվածների բարկութեան վերաբեր. «Զարթնի՛ր, ասում է, զարթնի՛ր ու քնից վեր կաց և տե՛ս ինձ այստեղ, Երուսաղեմում, դու, որ խմեցիր կործանման բաժակը, սրտմտության բաժակը, որը խմեցիր ու թափեցիր, և քո որդիներից ոչ ոք չկա, որ մխիթարի քեզ»⁷⁰: Մյուսն ակնարկում է, թե «Ո՛վ ինձ հետ կտրտմի, և ոչ ոք ինձ մխիթարիչ չգտնվեց»⁷¹, և ըստ մեկ այլ կարծիքի, թե «Ո՛վ կլինի ինձ տրտմակից. մի՛թե քո ջարդը կամ սովի ու սրի սասանութիւնը»⁷²: Արովհետև արդարև ըստ նախագուշակ մարգարի՛ մեր որդիները, որոնք առաւապել են, գերվել, հալածվել, սպանվել ու մեռել բոլոր ճանապարհների խաչմերուկներում, շեն կարող մխիթարել մեզ: Եվ իրավացիորեն մեզ վրա բխեց այսպիսի մահաշշուկ դառն հոտը, որովհետև ինչով մեծարվեցինք ու վայելեցինք Աստծու կամքի քաղցր օրհնութիւնը, նրան ըստ արժանվույն շճանաչեցինք, որից բարիք քաղեցինք, բայց չօհնացանք մխիթարութիւն տվողից, որով և նա պարտքն էր պահանջում: Եվ դրա համար նրանցով խրատվեցինք, և ապա մեր մեղքերը յոթնապատիկ թափվեցին մեր ծոցը: Մեզ հետ սգում է նաև մարգարեութիւնը՝ ասելով. «Հրեաստանը կործանվեց, և ընկավ Սիօնի փառքը»⁷³: Քանի որ բարձրալի խնամակալութիւնից դուրս թողնվեցին Քրիստոսի աստվածեղեն եկեղեցիները, իբրև այգում եղած տնակը կամ իբրև սեխաստանում գտնվող պահակի ծածկը: Կացնով ու մօրճով կործանեցին նրա դռները, հրկիզեցին նրա սուրբ խորանը և պղծեցին նրա անվան տաճարը: Տիրոջ ժառանգութիւնը տրորվեց ճանապարհի խոզական երկրապիշ անցորդների պիղծ գարշապարների տակ: Եկեղեցու կղերականների անբիծ արյունը ջրի նման անարդարացիորեն հոսեց Երուսաղեմի շուրջը: Եվ օտարներից առավել տան բնակիչների կողմից բուսավ դառնութեան արմատը, որովհետև սյուներ համարվածները ապստամբվեցին Տիրոջ դեմ և, իրենց լեզուները զինելով նանրութեամբ ու անիրավութեամբ, մեր իշխանների առաջ խոսեցին թշուր ու խոտոր բաներ: Ետեբեա ու ստախոս մարդիկ փոխարինեցին արդար ու ճշտախոս մարդկանց: Տիրոջ հօտի արդար հովիվները անարգվեցին մեր զորավարների ու գլխավոր իշխանների առջև: Իրենց գայթակղութեան պատճառով շատ հովիվներ ունեցան: Եվ այդ պատճառով նախատինք ստացանք ստախոս ու անզգամ մարդկանց կողմից: Մաղբի առարկա դարձանք այն ազգերի կողմից, որոնք մեր շուրջն էին, և հոտերով հովիվների հետ միասին հափշտակվեցինք զաժան ապստամբների կողմից՝ դերութեան քշվելով ու վաճառքի հանվելով: Իսկ շատերը նուրբ ձեռքերով ու մաքուր սրտով ենթարկվեցին մեծ ձեռքի, գելարանների, կապանք-

տանգանաց և բանտից և անհնարին նեղութեանց զփորձ առին, և բարձան յերեսաց անիրաւութեանց այնոցիկ, որք բարձրացուցին իսկ զանարգանս մուրուքեան յանձինս իւրեանց. և զիսկունք ծառայից Աստուծոյ գէշ թուչնոց երկնից արկան, և մարմինք սրբոց Բարձրելոյն 'ի կերակուրս գազանաց տուան: Եւ ոչ ոք գտաւ որ յինքեան բերէր զնախանձ Տեառն ամենակալի և 'ի բաց տարեալ տրոհէր 'ի տանէ Տեառն զմշական անօրէնութեան. և կամեցողք այսպիսեացս ապա յիրաւի զանարգութիւն մուրուքեան յանձինս իւրեանց կրեցին:

Եւ արդ՝ ես այսուհետեւ դարձեալ դարձուցից անդրէն զբանս իմ յողբս և թախծեալ սրտի ոչ զանգաղեցայց 'ի խորհուրդ առնուլ 'ի մերոցս վտանգաւոր կրից զթուրեցեալ գերանդին ընդ օդս՝ 'ի Զաքարիայ առածութեանցն, զսուրն երկասլրի՝ զորբեալն արեամբ որդւոց երկրիս մերոյ՝ զբազմախոզխոզն զառաքեալն 'ի վրէժխնդրութիւն գողոց և գողակցաց, ստոց և ստերգմանց, ըստ որում և տեսեալ իսկ եղև մեզ յերեսաց հարաւոյ բորբոքեալ շարիք և յօկնածախոզ տանջանարանք յորդիս ժողովրդոց մերոց. որք և հարան իսկ և խղիսալթեցան սովով և սրով և խարզաւանական դրժողութեամբ մինչ 'ի մարմին և յոսկերս և յուղեղս թափանցանց բերեալ: Մի՛ անտեսեսցի ինձ աստանօր և միւս մարգարէութիւնն, որ իբրև զինձ պատահեալ ասէ յուղոց այնոցիկ, որք շարութեամբ են զգածեալք՝ իբրև յայնժամ ուրեմն երբեմն զկոսմոզ Ասորեստանեայսն: Յառաջ կացցէ ինձ աստ և Մովսէս՝ այրն Աստուծոյ, որ զհատուցումն գործոց վրիժուց մերոց հրապարակագոյժ առնէ յաւուր վրիժուց խնդութեան մերոյ՝ փայլակնաբար իմն սրեալ սուսերին 'ի վերայ հասանիլ և յագուրդ ոչ առնուլ առ 'ի յուսել զմարմինս վիրաւորաց գերելոց զլիտոց իշխանաց մերոց: Զի որք երբեմն 'ի բարձրագոյն աստիճանս նստէին և 'ի խորանս պետականս վերամբարձ ճոխանային, արդ աւագիկ խարդաւանեալք զիրադաւ եղեն և պարտաւորք մահուն տուգանաց 'ի շար ոստիկանէն: Վասնզի զոմանս և 'ի մետաղս բանտից բերեալ՝ տակաւին դատէր սրով և սովով և գանիւ իսկ զոմանս, զոր և պատուաւորս առ 'ի յինքենէ թուեցուցանէր տեսողացն՝ զնոսս 'ի ծածուկ խարդաւանէր մահու պարտաւորութեամբ: Ըստ որում նախ դատեալ զրժեացն 'ի գաղտնի դիշխանն Գրիգոր, զՀայկազունսն զարմիւ և զքեռորդին արքային Սմբատայ, որ ըստ նախապատմեալ իմոյ բանին անձնտու լեալ էր 'ի ծառայութիւն նմա, զոր զեղըմպութեամբ մահու ողորդեալ զորովայն նորա՝ այնպէս տագնապաւ տարակուսից վախճանէր. տարեալ թաղեալ զնա 'ի ձեռակերտ իւր 'ի սրբանբանին Սուրբ Շիմոնեայ: Սոյնպէս և զքաջարի մանուկն Մուշեղ՝

ների, խոշտանգումների, բանտարկութեան ու անհամար նեղութիւնների և վերացան այն անիրավների երեսից, ովքեր իրենց մեջ բարձրացրին մուրուքալ անարգանքը: Աստուծո ծառաների զիսկները նեղակցին երկնքի թաշտաններին որպես լեշ, իսկ բարձրալի սրբերի մարմինները որպես կերակուր տրվեցին գազաններին: Եվ շատովեց մեկը, որ իր մեջ կրեր ամենակալ Տիրոջ նախանձը և հետու տանելով Տիրոջ տաճարից՝ բաժանեւ անօրեն մշակներին: Եվ այսպիսի բան կամեցողները հիրավի կրեցին մուրուքեան անարգանքը:

Եվ արդ՝ այսուհետեւ ես դարձայ իմ խոսքը այնտեղից կվերագարձեմ զնպի ողբը և տխուր սրտով շեմ զանգաղի մտաբերել ըստ Զաքարիայի առածի, մերոնց վտանգավոր կրքերից, օդի մեջ թռած գերանդին՝ երկասլրի սուրբ, որ սրբվել էր մեր երկրի որդիների արշամբ: [Կմտաբերեմ] բազմախոզխոզ առաքյալին որպես վրեժխնդրութիւն գողերին, գողակիցներին, ստախոսներին, երդմնազանցներին: Ուստի և մենք տեսանք հարավից բորբոքված շարիքը և մեր ժողովրդի որդիներին ամեն կերպ վնասող տանջարանները, իսկ որդիները խփվեցին ու թարախոտվեցին սովով, սրով, խարդավանքով, որ թափանցեց ու հասավ մինչև մարմինը, ոսկորները և ուղեղը: Ես այստեղ շեմ անտեսի և մյուս այն մարգարէութիւնը, որ, իբրև ինձ, ասում է, պատահում է նրանց ճանապարհին, ովքեր շարութեամբ են համակված, ինչպես այն ժամանակ երբեմնի կոսմոզ ասորեստանցիները: Այնտեղ իմ առաջ կանգնում է Մովսէսը՝ Աստուծո մարդը, որ հրապարակավ հայտնում է մեր գործերի վրեժի հատուցումը մեր վրեժխնդրութեան օրը՝ փայլակի նման սուսերով վրա հասնելով և մեր իշխանների զուխները ու գերի վիրավորների մարմինները ուտելուց շահեկանելով: Իրովհետեւ նրանք, ովքեր երբեմն ավելի բարձր աթոռների էին նստում և իշխանական բնակարաններում երկրից վեր բարձրանալով հայարտանում էին, ահա այժմ խաբեբանները բռնվեցին ու մահապարտութեան տուլժի ենթարկվեցին ոստիկանի կողմից: Քանի որ ոմանց բանտ բերելով՝ տակավին պատժում էր սրով, սովով ու ծեծով, իսկ ոմանց էլ, որոնք տեսնողներին իրենից ավելի պատվավոր էին թվում, ծածուկ դատապարտում էր մահվան: Ըստ որում նախ թաղուն վճիռ կայացնելով՝ նա խաբեութեամբ սպանեց Սմբատ արքայի քեռորդի Գրիգոր իշխանին՝ իր տոհմի հետ միասին, որը, ինչպես նախապես ասացի, կամավոր հանձնվել էր նրա ծառայութեանը: Մահացու թույն լցնելով նրա որովայնը՝ այնպե՛ս տագնապով ու տարակուսանքով մեռցրեց: Եվ տարավ թաղեց իր ձեռակերտում, սուրբ Շիմոնի սրբարանում: Սրա նման էլ

որդի արքային Սմբատայ, որ ըստ նենգ գործելու ՚ի քնակչաց Ուտի գաւառի ձերբակալ եղև, և զնա ևս ՚ի նոյն տանջանս հարեալ և զղեղ մահու արբուցեալ՝ վճարէ ՚ի կենացն. զորոյ բարձեալ զմարմինն սպարապետին Աշոտի՝ առաքէր հանգուցանել ՚ի քնարանի նախնական հանքարտարանացն ՚ի Քաղարան: Սոյնպէս և զգուարթածաղիկ տիօք զերիտասարդն Սմբատ՝ զեղբորորդի Սմբատայ, որ ինքնակամ դիմազբաւ դիմեալ ՚ի ծառայութիւն Հազարացուցն, և զնա ևս նովին գրծողութեամբ դիմեալ ՚ի ծառայութիւն Հազարացուցն, և զնա ևս նովին գրծողութեամբ դիմեալ ՚ի կենաց աստի. զոր տարեալ թաղեցին ՚ի Գաղաւոյ կորուստանէր ՚ի կենաց աստի. զոր տարեալ իմ զսուգ րօնս ընդ հարս իւր: Եւ վասն այսորիկ իսկ ՚ի բերան առեալ իմ զսուգ սիրելեացն՝ և ձայն ՚ի շրթանց գուժեալ լալոյ և պաղատանաց, կոծիժ կոծ ողորմ. վասնզի ըստ մեղաց մերոց վախճանեցան արուք մեր ամօթով և կորեան յունայնութեան յուսոյ: Իսկ ապա և զայլս ևս ոմանս ազատագունդ որեարս ըստ սմին սակի սպառէին, զորս ոչ է ինձ այժմ ասել մի՛ ըստ միողէ: Եւ գրեթէ ՚ի պատուաւորաց անտի ՚ի մեծամեծացն յանձնուու նմա եղելոցն և ընդ ձեռամբ անկելոցն ոչ ոք ապրեցաւ ՚ի շարսխտաւատ և ՚ի խարդաւանական մահուն տուգանաց, բայց միայն խոհեմամիտ թագաւորն Գագիկ և շքնաղագեղ սպարապետն Աշոտ, որ ոչ ՚ի կուրծս արբաբալ և իմաստայեղց մտաց խորհրդեամբ տեսեալ միանգամայն իսկ զելս գնացից տերանց և եղբարց առաջի իւրեանց, և յայնպիսի անհնարին մահուց զանգիտեալ՝ ամենայնիւ յամենայն բերեալ, հարան ՚ի կամս ոստիկանին ՚ի կատարելութիւն բանի և խորհրդոց իւրեանց ճեպեալ զանձինս: Այլ և պատանի մանուկն Վասակ հրդոց իւրեանց ճեպեալ զանձինս: Այլ և պատանի մանուկն Վասակ ևս՝ որդի Աշոտոյ գահերէց իշխանին Սիւնեաց, որ անձնատու իւրովի ևս՝ ոստիկանին՝ և ապա ՚ի դիպահոջ զնա արբաբալ: Իսկ յաւուր միում իբրև գիշերն նսեմանայր՝ յանկարծակի զվաղակաւորն պողովաւով ՚ի գործ առեալ՝ զպահապանսն դիաթաւալ կացուցանէր. և ապա հարուստ մի անցեալ գնացեալ և կախեալ ընդ պատուար պարասպի քաղաքին՝ փախչէր: Իսկ իբրև ձայն պահնակացն զօրացեալ լինէր՝ և հրոսակս զկնի պատրաստէին. մինչ յայս մինչ յայն՝ նա ՚ի փողոցս այգեստանայն անկեալ, երթայր գնայր ՚ի հայրենի ամրոցս աշխարհին իւրեանց: Ապա այնուհետև շարութիւնն զգաղտնի պատրուակն մերկացեալ՝ զոմանս ՚ի պատուական ազատաց բազմախողխող երկաթոյն տային կերակուր, իսկ այլք ոմանք փախստեալ ՚ի ծործորս և ՚ի ծերպս վիմաց տարեալ մղէին: Եւ ապա սարսեալ ամենայն աշխարհն սորեցին յայլոս, թաքեան յանտառս, ելին ՚ի քարանձաւս: Իսկ ապա կանայք ևս պատուականք տիրուհիք ըմբոնեալք ՚ի գերշաց անտի առաւել ևս բարձին զբնոն ծանրութեան մարմնոյ նեղութեանց՝ ոչ ինչ յիշեալ զանուն

քաղաքի մանուկ Մուշեղին՝ Սմբատ արքայի որդուն, որ Ուտի զավառի բնակիչներին նենգութեան պատճառով բռնվեց. նրան էլ նույն տանջանքների մեջ գցեցին ու թույն խմեցնելով սպանեցին. Վերցնելով նրա մարմինը՝ Աշոտ սպարապետը առաքում է թաղելու Քաղարանում գտնվող պապենական գերեզմանոցում: Նույն խարդավանքով նա այս կյանքից զրկում է նաև կայտառ երիտասարդ Սմբատին՝ Սմբատ [արքայի] եղբորորդուն, որը հոժարակամ գնացել էր ծառայելու հազարացուն: Նրան տարան ու թաղեցին Գարոնքում, իր հայրերի մոտ: Եվ այս պատճառով ողբալով իմ սիրելիների սուգը և շրթունքներով զուժելով լացի ու պաղատանքի ձայնը՝ ողորմագին լաց ու կոծ եմ անում, քանի որ մեր մեղքերի պատճառով ամօթով վերջացան մեր օրերը ու կորան հույսի ունայնության մեջ: Այնուհետև նույն ձևով կոտորում են նաև ազնվականներից շատերին, որոնց մասին այժմ ես չեմ ասի մեկ առ մեկ: Եվ այն պատվականներից ու մեծամեծներից, որոնք անձնատուր էին եղել նրան ու ընկել նրա ձեռքը, գրեթե ոչ ոք չփրկվեց այն անտանելի ու շարաշար մահից, բացի միայն խոհեմ Գագիկ թագավորից և շքնաղագեղ Աշոտ սպարապետից, որոնք իրենց մտքում լավ մտածելով, իրենց առջև խելամուտությամբ միանգամից տեսնելով տերերի ու եղբայրների շարժման ելքը և այդպիսի դաժան մահվանից վախենալով, ամեն ինչ հաշվի առնելով, վերջնական խոսքով ու խորհրդով շտապեցնելով իրենց՝ ենթարկվեցին ոստիկանի կամքին: Նաև պատանի մանուկ Վասակը՝ Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի որդին, իր կամքով անձնատուր եղավ ոստիկանին, որը նրան բանտարկեց: Իսկ մի օր, երբ վրա էր հասնում գիշերը, [Վասակը] հանկարծակի, գործածելով պողպատյա կարճ սուրը, պահակին գետին է փռում և ապա բավական հետևալով ու գնալով՝ անցնում է քաղաքի պարսպի պատից ու փախչում: Իսկ երբ ուժեղանում է պահակների ձայնը, նրանք զորք են պատրաստում նրա հետևից ուղարկելու համար: Այդ ընթացքում նա զուրս է գալիս այգիների ճանապարհը և գնում-հասնում է իրենց աշխարհը, իր հայրական ամրոցները: Այնուհետև շարութեան գաղտնի պատվակը հայտնի դարձնելով՝ պատվական ազնվականներից ոմանց բազմախողխող սրին էին կերակուր տալիս, իսկ ոմանց էլ փախցնում ու թշում էին ձորերն ու ժայռերի ծերպերը: Հետևաբար ամբողջ ժողովուրդը սարսափելով՝ ոմանք մտան քարայրերը, ոմանք թաքնվեցին անտառներում, ոմանք բարձրացան քարաժայռերը: Իսկ հետո պատվական կանայք ու տիրուհիները, բռնվելով այն գերիչների կողմից, ավելի ծանր բեռ ու նեղութուն կրեցին՝ շփոթելով մայրական ազատու-

փափկութեան մայրենի ազատութեան: Այլ ոմանք 'ի դիպահոջ բե-
րեալք 'ի խաւարչտին տեղիս՝ գրեթէ քրձազգեացք և խոշորագեաստք
և կաշկանդեալք շքաւորութեամբ և կարօտեալք աւուրն պարենի. և ոչ
թերևս ազատ փափկացեալ լինէր քան զգեղջուկ վշտացեալ: Եւ այլք
ոմանք մարք յղիք 'ի տուգանս անհնարինս մահաբերեալք՝ գերեզմանք
լինէին մանկանց իւրեանց: Իսկ այլք շարախտաժատ դառնութեամբ մա-
հու սպառեալ զկեանս իւրեանց՝ ոչ ինչ ընդհատ երևէին յայնցանէ, որ
ոչ ճաշակեցին զաշխարհս: Եւ այսպէս ոչ գտաւ լուծեալ կապարան
դատերաց երկրի մերում, և ոչ թօթափեալ փոշի գլխոյ անդատին իսկ
'ի վշտամբեր տիկնաց, որ իբրև զաճիւն հնոցի մածեալ ունէր: Այլև
եղկեի տուգանօք և հեծութեամբ բազմաւ տանջեալ. և սուզ զդեցան
սապատք զարդուց նոցա. և խանգարեցան սպասք երախանաց նոցա.
և սարդի ոստայնք ձգեցան 'ի սենեակս առագաստից նոցա. և ծխտե-
ցան իսկ միանդամայն սրահակք և սրսկապանք նոցա: Եւ այսպէս
ապա զօրացեալ մահու և կլեալ զբազումս: Արտօսր հոսեալ՝ կալաւ
զամենայն երեսս երկրի:— Այլ այսոքիկ քեզ բաւականացեալ՝ ես 'ի
կարգ պատմութեանն դարձայց, ոչ թողլով կիսակտուր զբանիցն ոճ:

Յայսմ վայրի Հայկազուն եղբարքն հարազատք Գրիգորոյ զբաւա-
մահ եղելոյ յուստիկանէ անտի՝ Սահակ և Վասակ զփոյթ պնդութեան
յանձինս բարձրացուցեալ 'ի ժամանակս հալածանաց և զուն զործեալ-
դի զոնէ հնարս մարթացեն գտանել և 'ի դերես 'ի նեղչացն ելանել և
ամբանալ 'ի սեպհական ամբոցի տէրութեանց իւրեանց, և ոչ գնալ
շուել յաշխարհս օտարաց մինչև անցցէ, ասեն, բարկութիւն Տեառն:
Եւ ապա նաւակառոյց լեալք սրավար թիակօք իբր 'ի տապանի ինչ՝
երթեալ զօղեալ ամբանային 'ի Սևան կղզուջ հանդերձ քրիստոսակրօն
1 ճշնաւոր մարքն իւրեանց և կանամբք և որդուք և ազատագունդ
բանակով. վասնզի զբահեղեղ յորձանուտ պղտորութեան Իսմայլէեան
1 լիցին ևս քան զես սասակացեալ բախէր զաւազահիմն տուն բնակու-
թեանս մերոյ: Իսկ ապա ազգ լեալ այն կանանցախօս զառնահամբոյր
Հագարացոյն և զօրս գումարեալ՝ առաքէ 'ի վերայ նոցա: Եւ իբրև
հասին յեզր ծովակին՝ սուր թշնամուոյն պատնէշ պաշարմամբ շուրջ
զնոքօք պատեալ: Եւ ապա 'ի մտի եղեալ 'ի միասին սիրելի եղբարցն,
թէ զուցէ լքուցումն ինչ նոցա 'ի թշնամեացն լիցի և 'ի ջրապատ ան-
զընգոցն ոչ գտանիցի տեղի փախստեան և մատնեսցին 'ի ձեռս հե-
թանոսական բռնադատացն և նոցա տղմուտ շարութեանն. և այնուհետև
զձեռս նաւաստեացն զօրուցուցեալ, և նաւեալ շուեալ գնացեալ մարքն
հանդերձ և առհասարակ ընտանեօք և աղիւիւ ևս՝ որչափ ձեռն բաւա-
կանին կարէր կրել, անկանէին հապճեպիւ յամուր գաւառն Միափորոյ:

Թյան փափկութեան անուեր: Իսկ ոմանք բանտ դրվեցին խավարչտին
տեղերում: Նրանք ապրում էին քուրջ ու կոպիտ շոր հագած, կաշկանդ-
ված շքավորութեանը և օրվա հացի կարոտ, բայց թերևս ազնվական-
ները ավելի փափկացած չէին, քան զեղջուկները վշտացած: Եվ առան-
ձին հղի մայրերը, դատապարտվելով դաժան մահվան, իրենց մանուկ-
ներին համար գերեզման էին դառնում: Իսկ ուրիշները, իրենց կյանքն
ավարտելով մահվան շարախտովոր դառնութեամբ, չէին տարբերվում
նրանցից, ովքեր աշխարհ չմտան: Եվ այդպես շքանդվեցին մեր երկրի
դուստրերի կապանքները, և ոչ էլ թոթափվեց վշտալի տիկնանց գլխի
փոշին, որը կպէլ էր իբրև հնոցի մոխիր: Նրանք տանջվեցին նաև ող-
բալի տուլժով ու մեծ հեծութեամբ, և սուղ հագան նրանց զարդատու-
փերը, խանգարվեց նրանց սեղանների սպասքը, սարդի ոստայններ
ձգվեցին նրանց հարսնարաններում, և ամբողջովին ծխտուվեցին նրանց
սենյակներն ու ննջարանները: Հետո զօրացավ մահը և կուլ տվեց շա-
տերին: Արտասուքը հոսելով պատեց ամբողջ երկրի երեսը:— Բայց
այսքանով քեզ, [ընթերցող], բավարարելով՝ ես կվերագրանամ իմ
պատմության շարադրանքին՝ կիսատ շթողնելով այն:

Այդ ժամանակ ոստիկանի կողմից անտեղի սպանված Գրիգորի
հայկազուն հարազատ եղբայրները՝ Սահակն ու Վասակը, հալածանք-
ների ժամանակ ուժեղ իրարանցում բարձրացրին, ձգտելով, որ գոնև
կարողանան հնար գտնել իրենց նեղողների ձեռքից ազատվելու ու ամ-
բանալու իրենց տերութեան սեփական ամբոցներում և շեռանալու, գր-
նալու օտար աշխարհներ, մինչև, [ինչպես] ասում են, անցնի Տիրոջ
բարկութեանը: Եվ ապա նավեր պատրաստելով ու սրբնթաց թիակնե-
րով իբր տապանի մեջ վարելով՝ նրանք գնացին, թաքնվեցին ու ամ-
բացան Սևան կղզում իրենց քրիստոնյա ու ճշնավոր մոր, կանանց,
որդիների ու ազնվական բանակի հետ միասին, բանի որ իսմայելյան
ավազակների՝ գետի նման հոսող ու պղտոր հորձաքը է՛լ ավելի սաստ-
կացած բախում էր մեր բնակչության ավազահիմն տունը: Բայց երբ
այդ բանը հայտնվեց կնավարի խոսող դաժան հաղարացուն, նա զորք
1 հավաքում և ուղարկում նրանց վրա: Եվ երբ հասան ծովակի ափին,
թշնամու սուրբ պատի նման շրջափակեց նրանց: Այնուհետև սիրելի
եղբայրները միասին որոշեցին, թե զուցե իրենց հուսալքվելը թշնա-
միններից լինի, և ջրապատ անդունդներում փախչելու տեղ չգտնվի ու
իրենք մատնվեն հեթանոս բռնակալների ու նրանց տղմուտ շարութեան
ձեռքը: Դրա համար նավաստիների ձեռքերը հզորացնելով՝ իրենց մոր
և առհասարակ ընտանիքների ու զբրգաստանների հետ գնացին, հե-
ռացան այնքան, որքան ի վիճակի էին և հապճեպ բնական Միափորի

Իսկ Իսմայէլեան զօրապետին մտեալ 'ի կղզի ամրոցին՝ զմնացեալ կապուտ աւարին ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազումս ժորովեալ՝ 'ի դիպահաշէ թողոյր. և ինքն ասպատակ սփռեալ՝ դիմէր կրթէր անցանել զհետնացաւ: Արոնց ընդ կրունկն դարձեալ առ 'ի դիմի հարեալ թշնամեացն, և բազում վիրաւորս 'ի նոցանէ խածատեալ և ճարակ սրոյ տուեալ՝ 'ի փախուստ զնոսա դարձուցանիէն, և ինքեանք շուեալ երթեալ գնացեալ զօղեալ դադարէին յանձաւախիտ ամրոցս մայրեացն Գարգամնայ և Արցախայ՝ ակնկալեալ այցելութեան Տեառն: Անդ հանգեալ 'ի Քրիստոս պարկեշտասուն և սրբափայլ կրօնիք մեծն 'ի ճգնաւորս մայր նոցունց և քոյր արքային Սմբատայ՝ որ յետ ամաց ինչ դառնալոյ և տիրելոյ նոցա 'ի վերայ սեպհական և հայրենի իշխանութեան՝ տարեալ հանգուցանէին զմարմին նորա՝ 'ի քնարանի իւրում մերձ 'ի ձեռակերտ եկեղեցի իւր 'ի Շողագայի:

Իսկ անօրէն ոստիկանն տեսեալ, եթէ կուսակալք և կողմնապահք իւր ձեռնթափք լինին յաղթութեամբք մեծաւ յամենայն կողմունս երկրիս մերոյ՝ և ոչ ոք է որ 'ի դիմի նոցա հարկանի, այնուհետև ասպատակ շար հինից ընդ ամենայն կողմանս սփռէր 'ի Սիսական ազգս և 'ի յայնկոյս Տաշրայ և Կանգարաց և յեզր ծովակին Գեղամայ: Եւ ասպզմագաւորն Գագիկ հանդերձ իւրովքն ևս նախարարօք և բազում զօրօք առաքէ յամուրն Վաղարշակերտի պատնիշի պատել պաշարել և առնուլ զնա. որք և երթեալ գնացեալ իսկ և 'ի բազում աւուրս մարտ ընդ ամրոցին եղեալ՝ ոչինչ կարէին ստնանել նմա: Եւ թէպէտև մարդիկ ամրոցին բազում վիրաւորս 'ի թշնամեաց տապաստ արկանէին. սակայն նոքա ըստ հրամանի շերանելոյն ոչինչ իշխեցեալ անցանել նստեալ պահէին զամրոցն 'ի բազում աւուրս: Իսկ այն զօր, որ 'ի կողմանս առաքեցան յապստամբող յոստիկանէն՝ իբրև զհուր կայծակնահարեալ ընդ ոլորտս երկրիս մերոյ՝ 'ի վեր բարձրացուցին զրոցն տոչորիչ առ 'ի ցնդել և 'ի հնձել և 'ի մաշել զԱրամեան ազգիս բնակիչս, և միանգամայն իսկ ազատն և անազատն, զօրաւորն և պատերազմողն, յիսնապետն և դատաւորն, խորհրդականն և քննիչն, իմաստունն և հանձարեղն, ծերն և տղայն, մեծն և փոքրն մատնեցան 'ի ձեռս բռնազատ զերչացն. ըստ մարգարէութեանն, թէ «Նաբեբաչք տիրեցեան ձեզ»: Եւ այսպէս նախանձ Տեառն զօրութեանց եցոյց մեզ յաւուրս վրէժխնդրութեան մերոյ զինչ լինելոց էր յապա ժամանակի:

Եւ ասպ ամենայն ոք ողբակից ինքեան առեալ աստանօր զերմիաս և հայցեալ ծով զզուլիս իւրեանց և աղբերս արտասուաց զաշս, զի մի՛ լքանիցին ողբալ գուծել կոծել զանցս անհնարին աղէտիցն. վա-

սպահով զավառը, Իսկ իսմայէլեան զորապետը, մտնելով կղզու ամրոցը և մնացած կողոպուտից ոչ թե քիչ, այլ շատ բան հավաքելով, փակում, թողնում է, և ինքը ասպատակելով ընկնում է նրանց հետեւից: Իսկ նրանք ետ դառնալով ու դիմահար դուրս գալով թշնամու դեմ՝ նրանցից շատերին վիրավորում են ու սրի ճարակ տալիս, մնացածներին փախուստի մատնում, իսկ իրենք հեռանում, գնում ու թաքնւում են Գարգամնի ու Արցախի անտառների անձավաշատ ամրոցներում՝ ակնկալելով Տիրոջ խնամակալությանը: Եվ այնտեղ վախճանվեց պարկեշտասուն ու սրբափայլ կրօնով դաստիարակվածն ու ճգնավեց որդիներից մեծը՝ նրանց մայրն ու Սմբատ արքայի քույրը, որի մարմինները տարիներ անց, երբ նրանք վերադառնում ու տիրում են իրենց սեփական ու հայրական իշխանությանը, տանում թաղում են իր գերեզմանոցում, Շողագայում կառուցած իր եկեղեցուն մոտիկ:

Իսկ անօրէն ոստիկանը տեսնելով, որ իր կուսակալներն ու կողմնակալները ձեռք են քաշում մեր երկրի բոլոր կողմերից մեր մեծ հաղթության պատճառով, և չկա մեկը, որ նրանց դեմ դուրս գա, նա շարավազակների հետ միասին ասպատակում է բոլոր կողմերում, Սիսականի ժողովուրդներին, Տաշիթի ու Կանգարի այն կողմերում և Գեղամա ծովակի ափին: Ինչպես նաև Գագիկ թագավորին իր նախարարների հետ միասին մեծ զորքով առաքում է Վաղարշակերտի ամրոցը՝ շրջապատելու, պաշարելու ու գրավելու այն: Նրանք գնացին և շատ օրեր կընվեցին ամրոցի դեմ, բայց ոչ մի վնաս չկարողացան տալ նրան: Եվ թեպետև շատ մարդիկ են վիրավորվում ամրոցում ու գետին տապալվում թշնամիների կողմից, սակայն նրանք այն մոլեգնածի հրամանով չեն համարձակվում որևէ բան անել, այլ նստում, պահում են ամրոցը բազում օրեր: Իսկ այն զորքը, որ պատամբ ոստիկանի կողմից առաքվեց այդ կողմերը, որպես կայծակի հուր փայլատակելով մեր երկրի բոլոր կողմերում, բարձրացրեց տոչորող բոցը՝ ցրելու, հնձելու և ավերելու հայոց բնակիչներին: Եվ բոլորին մեկտեղ՝ ազատին ու անազատին, զորեղին ու կովողին, հիսնապետին ու դատավորին, խորհրդականին ու քննիչին, իմաստունին ու հանձարեղին, ծերին ու երիտասարդին, մեծին ու փոքրին մատնեցին բռնակալ զերիչների ձեռքը՝ ըստ այն մարգարէության, թե «Նաբեբաչքն տիրեան ձեզ»⁷⁴: Եվ այսպես գործությանց Տիրոջ նախանձը մեր վրեժխնդրության օրերին մեզ ցույց տվեց այն, ինչ լինելու էր հետագայում:

Եվ ամեն ոք այստեղ իրեն ողբակից դարձնելով Երեմիային՝ արտասուքի աղբուրներն աչքերում իրենց զխավորներին խնդրում էին, որպեսզի չլքեն ողբալու, դուժելու, սգալու անհամար աղետների դեպ-

սրնդի հէնք Իսմայէլեան ասպատակացն իբրև զհրդեհս յանտառս և 'ի շամբս վառեալ, այսպէս սփռեալ տարածեցին զճարակս բոցոյ 'ի մէջ ժողովրդոց մերոց. և գտաւ ամենայն գլուխ 'ի ցաւս և ամենայն սիրտ 'ի տրտմութիւն: Չայս ապա տեսեալ և զմտաւ միանգամայն ածեալ թագաւորն Գագիկ հանդերձ եղբարքն իւրով Գուրգենաւ, իբր թէ 'ի ձեռանէ նոցա և 'ի կարապետելոյ այս ամպրոպ շարութեան և ոճիրք դառնութեան զեղեալ շուրջ զեկեղեցեաւ Քրիստոսի և զԱստուծոյ հաւատարեալ ժողովուրդք. այլ և զիւրեանց ևս անձանց խարդաւանական մահու կարծիս 'ի մտի եղեալ և զանգիտեալ երկիւղէ բանդատին. այնուհետև աստուածային իմն գոզցես երկիւղիւ կշտամբեալ և յանդիմանեալ զանձինս իւրեանց, և զղջացեալ 'ի սիրտս իւրեանց՝ ապաշխարեցին ապաշխարողական կարգօք, և 'ի մտի եղեալ հատուածիլ զնալ յաշխարհ տէրութեան իւրեանց: Սակայն առժամայն ոչ յաջողեցաւ նոցայն խորհուրդ:

Ապա այնուհետև զնոյն բարեաց իմացուածս յայտ ածեալ արքային Սմբատայ, և միաբանեալ ընդ նմա ծածկաբար՝ խնդրէին ժամ գիւպող զիմաստս խորհրդեանն կատարել, և զգործեցեալ շարութեանն զեղեցիկ բարեպաշտութեամբ հանդիսիս 'ի բաց մերկանալ յանձանց: Բայց արքայ Սմբատ շուեալ երթեալ զօղէր յամրոց վայրս Նրասխաձորոյ՝ ակնկալեալ ցածուցանել թերևս զբորբոքեալ տղորումն շարին, որ մածեալ ունէր զԱսքանազեանս ազն: Վասնզի 'ի բանի արարեալ զմեծ և զխոհեմ և զհանճարեղ իշխանն Հայոց Գրիգոր՝ խնդրէր զխաղաղութիւն յամիրապետէն առհասարակ հօտին Քրիստոսի, և շիջուցանել զհարեալ հուրն յանօրէն ոստիկանէն: Իսկ իշխանն մեծ թէպէտև զուն 'ի վերայ գործեաց ոգով շափ, բայց զի արքունական զուն ընդ այն ժամանակս շփոթեալ էր յապստամբացն Եգիպտացոց ըստ հնարիմաց իշխանին խնդրոյ՝ ոչ կարացին ժամանել յօգնականութիւն արքային Սմբատայ:

Բայց և արքայն Հոռոմոց Բարսեղ իբրև լուաւ զայս ոճիրս շարի զմեօք մածեալ՝ բազում զօրոս հորդան տուեալ զալ յօգնականութիւն Սմբատայ՝ յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց մարդկան և վախճանեալ, թագաւորէ ընդ նորա եղբայր նորուն Աղէքսանդր: Եւ ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց՝ և նա ևս ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն:

Այլ և համազունք ևս արքային մերոյ՝ իշխանք և կուսակալք և պետք ոմանք սպառեալք իսկ էին 'ի խարդաւանական մահու յոստիկանէ անտի՝ ըստ նախապատում իմում բանի: Եւ ոմանք 'ի հարկէ,

բերք: Քանի որ իսմայելյան ավագակները, ինչպես հրդեհը անտանելում ու շամբերում, այդպես սփռելով բոցի նյութը՝ տարածեցին մեր ժողովրդի մեջ: Եվ ամեն մեկն ընկավ ցավի, իսկ ամեն սիրտ՝ տրտմութեան մեջ: Գագիկ թագավորն ու նրա եղբայր Գուրգենը երբ այս բանը տեսան, այդ ամբողջի մասին մտածեցին, թե իրենց մեղքով ու առաջնորդելու պատճառով այս շար ամպրոպն ու դժնդակ ոճիրները լցվեցին Աստծու հավատացյալ ժողովրդի ու Քրիստոսի եկեղեցիների շուրջը: Նրանք նաև կասկածում էին, որ իրենց կարող են խարդավանքով սպանել և վախենալով բռնակալի երկյուղից՝ ասես աստվածային երկյուղից իրենց կշտամբելով ու հանդիմանելով՝ զղջացին իրենց սրտում, ապաշխարական կարգով ապաշխարեցին և մտադրվեցին քաշվել զնալ իրենց աշխարհը: Սակայն ժամանակավորապես չհաջողվեց նրանց այդ մտադրությունը:

Այնուհետև այդ նույն բարի միտքը հայտնելով Սմբատ արքային ու գաղտնի միաբանվելով նրա հետ՝ նրանք փնտրում էին հարմար պահ իրենց մտադրությունը կատարելու և զործած շարությունը զեղեցիկ բարեպաշտությամբ իրենց վրայից հեռացնելու համար: Բայց Սմբատ արքան հեռանում, զնում ու թաքնվում է Նրասխաձորի ասպնով վայրերում՝ թերևս ակնկալելով հանդարտեցնել այն շարի բորբոքված տղորումը, որ փաթաթվել էր հայոց ազգի վզին: Քանի որ նա համոզել էր Հայոց մեծ, խոհեմ ու հանճարեղ իշխան Գրիգորին՝ ամիրապետից խաղաղություն խնդրելու Քրիստոսի ամբողջ հօտի համար և հանդէլու անօրեն ոստիկանի կողմից վառած կրակը: Իսկ մեծ իշխանը շուրջ մահն աչքն առած ձգտում էր [օգնել], բայց որովհետև հնարագետ իշխանի խնդրանքի համաձայն արքունական դուռը այն ժամանակ եղիպտացի ապստամբների իրարանցման մեջ էր, Սմբատ արքային չկարողացան օգնություն հասնել:

Բայց հոռոմեական Բարսեղ արքան, երբ լսեց շար [ոստիկանի]՝ մեր պիսին բերած այս ոճիրները, մեծ դորքով ճանապարհ ընկավ և եկավ Սմբատին օգնելու: Հանկարծակի մարդկային կես կյանքում նրան հասավ վախճանը, և նա մահացավ: Նրա փոխարեն թագադրում է նրա եղբայր Ալեքսանդրը: Բայց հետո ապստամբ մարդիկ նրա շուրջը սղմուկ-աղաղակ բարձրացրին, և այդ պատճառով նա ևս չկարողացավ նսանել օգնություն:

Տեր արքայի ցեղակիցները և՛ իշխանները, կուսակալները և առանձին պետեր, սպանվել էին այն ոստիկանի խարդավանական մահով, ինչպես որ նախապես ես պատմեցի: Իսկ ոմանք հարկադրաբար, ուրիշները առանց հարկադրանքի, [այն է]՝ մերձավորներն ու հեռու-

և այլք ոմանք առանց հարկի պատճառանաց՝ մերձաւորք և հեռաւորք յաւէտ հեռի եղեն ՚ի նմանէ արդեամբք և խորհրդեամբք, և ծանեան զօտարս քան զնա: Եւ զորս նայն սիրէր բարեկամութեամբ՝ քեցեալ ՚ի բաց բերան ՚ի նմանէ, խառնեալք ընդ թշնամին: Իսկ ոմանք ընդվզ- զեալք՝ ևս և ՚ի վերայ յարուցեալք յարձակէին ընդզէմ նորա նախա- տանօք առ ՚ի մահ ըստ սաղրելոյ Հագարացոյն, որպէս երբեմն առ մերոյն Տրդատայ:

Չայտոսիկ և ևս առաւել քան զսոյն զմտաւ ատեալ արքայի, եթէ շուգաւ իւրաքանչիւրոք զհետ հաճոյից իւրոց շարաց, ապա բառնայր յոյս փրկութեան նորա առ ՚ի մարդկանէ՝ և միայն երկնաւոր այցելու- թեանն սպասեալ: Այնուհետեւ երթեալ յամրոցս քարանձախն ՚ի Կա- պուտայ, որ ՚ի ձորն Երասխայ՝ անդ դարեալ դազարէր. վասն զի ա- նառիկ իսկ էր նա ՚ի մարդկանէ: Եւ վասնզի ձեռն իսմայէլի սպառ- սպուռ առաւել քան զկարն ՚ի վերայ ծանրանայր, զկնի ամի միոյ ա- պա թշնամուցն պատնէշ պաշարման պատեցաւ շուրջանակի զամրո- ցան. և այնուհետեւ ըստ հրամանի շերանելոյ ռստիկանին ռամիկն զրզռէր զաղմուկն ՚ի պատերազմ և ՚ի սպանութիւնս բազմաց՝ իբր ՚ի բեկանող զազանաց ահագին իմն թնդմամբ ձայնի: Իսկ մարդիկ ամ- րոցին անձնքնտիր լեալք և կորսութեամբ կշռեալ զձգտումն մեքե- նայից, և զնետաձիգս ՚ի լայնալիճ աղեզանց և զքարինս ՚ի պարսատ- կաց, յաւէտ իմն և անհարին խողխողումն ՚ի վերայ մարտիկ զօրացն հասուցանէին: Եւ վասնզի ընդ ձեռամբ Հագարացոյն բազումք էին զինուորեալք ՚ի հաւատացելոց Քրիստոսի, զնոսա միշտ զինեալ՝ տայր ընդզէմ պատերազմի ամրոցին, յիւրսն խնայելով: Իսկ զայն ոճիրս տեսեալ արքային Սմբատայ և զկորուստ քրիստոնէից, որ իբրև մօ- տալուա իմն դահճաց լինէին խողխողեալք, այնուհետեւ զմահ մարմնոյն նպատակ ինքեան առաջի զնէր, և անձամբ անձին վճիռ հատեալ և փրկութեան այլոց հոգացող գտեալ՝ զիւր փրկութիւնն անտես արար: Եւ ըստ Յովսէփու մարգարէարարբառ բանին առ Տէր՝ պարտ վարկաւ, զի ինքն միայն մեռցի, և մի՛ ամենայն ժողովուրդն կորիցէ. և ըստ Եղիազարու՝ լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճի:

Եւ ապա յետկար երդման ուխտի յոստիկանէն խնդրեալ՝ զէմ ե- ղեալ էջս առ նա առնէ. և այնպէս փրկէ առհասարակ զքրիստոսազորշմ ժողովուրդն ՚ի տարապարտ մահուն վտանգէ զընդ իւրով ձեռամբ կա- ցեալան յամրոցին, այլ և որք ընդ ձեռամբ Հագարացոյն էին զինուո- րեալ քրիստոնեայք: Իսկ ռստիկանն դաւաճանող ըստ խորամանկն սա- տանայի՝ որպէս երբեմն ընդ Եւայի, նոյնպէս և աստ ընդ խորհրդական

վորները ավելի հեռու եղան նրանից գործով ու խորհրդով և օտար- ներին ավելի լավ ճանաչեցին, քան նրան: Եվ ում նա սիրում էր բա- րեկամարար, նրանից զատվեցին բացբերանության պատճառով և խառ- նըվեցին թշնամիներին: Իսկ ոմանք էլ, ընդվզելով հագարացու սաղ- րանքով, հարձակվում էին նրա վրա նախատինքնեքով ու մահվան ըս- պանայիքներով, ինչպես որ երբեմն մեր Տրդատի նկատմամբ լէին վարվում]:

•Արքան սրանց և սրանցից առավելների մասին մտածում էր, թե ևթև ամեն մեկը զնաց իր շար հաճույքների հետեից, ապա վերանում է նրա փրկության հույսը մարդկանցից, և մնում է միայն սպասել երկ- նային խնամակալությանը: Այնուհետև նա գնում է Կապուտի քարան- ձավի ամրոցը, որ գտնվում էր Երասխի ձորում, և իջնանելով այնտեղ է մնում, որովհետև այն անասիկ ամրոց էր: Եվ քանի որ Իսմայելի բռնությունը ավելի էր ծանրանում նրանց վրա, մեկ տարի անց թըշ- նամին պատի նման պաշարեց ու շրջապատեց ամրոցը: Իսկ հետո մո- լեղնած ռստիկանի հրամանով ռամիկը առաջ էր բերում պատերազմի ու շատերին կոտորելու աղմուկ, ջախջախվող մեծ զազանների ձայնի նման: Իսկ մարդիկ, ամրոցին պաշտպան կանգնելով և ամենայն քա- ջությամբ շափելով շարագործի ձգտումը, նետաձիգները լայնալիճ ա- ղեղներից՝ նետեր և պարսատիկներից քարեր էին թափում կովոդների վրա՝ նրանց հասցնելով անհամար վերքեր: Եվ քանի որ հագարացու ձեռքի տակ կային Քրիստոսի հավատացյալներից բազմաթիվ զինվոր- ներ, նա նրանց միշտ զինելով՝ ուղարկում էր ամրոցի դեմ պատերազ- մելու՝ խնայելով յուրայիններին: Տեսնելով այդ բոլոր սճրագործություն- ներն ու քրիստոնյաների կորուստը, որ կարծես իրենց մոտ կանգնած զահիճների կողմից էին խողխողվում, Սմբատ արքան այնուհետև նը- պատակ դարձնելով իր մահը, անձամբ վճիռ կտրելով և ուրիշների հա- մար փրկության հոգացողներ գտնելով՝ անտեսեց իր փրկությունը: Եվ Տիրոջ նկատմամբ Հովսէփի⁷⁵ մարգարեարարբառ խոսքի համաձայն նա արժանի համարեց, որ միայն ինքը մեռնի, և ոչ թե ամբողջ ժողովուր- դը կորչի, և ըստ Եղիազարի⁷⁶ լավ համարելով քաջությամբ մեռնելը, քան արատավոր կյանքով ապրելը:

Եվ ապա ռստիկանից երգմնագիր խնդրելով՝ շարժվում է դեպի նա, խոնարհվում նրա առաջ և այլպիսով տարապարտ մահվան վտանգից առհասարակ փրկում է քրիստոնյա ժողովուրդին՝ ամրոցում եղած իր ենթականերին և հագարացու ձեռքի տակ եղած այն քրիստոնյաներին, որոնց նա զինել էր: Իսկ դավաճան ռստիկանը խորամանկ սատանայի նման, որպես երբեմն Եվայի հետ, նույնպես և այստեղ խոհեմ մար-

վերջին: Իսկ յետ այսպիսի անհնարին և դառն կտտանացն և խոշտան-
գանաց և քրտնահար աշխատութեանց՝ հատանէին սրով զգլուխ նո-
քա՝ վճարեալ ՚ի կենաց աստի, որ թագաւորեաց ամս իբ:

Իսկ լին ապականութեամբ և անսուրբ պղծութեամբ ոստիկանն ոչ
հրամայէ զնա թաղել և զմարմին նորա յերկրի տալ. այլ ՚ի վերայ
փայտի տարածեալ բենակապ պրկէին ՚ի Դվին քաղաքի, Զի որ թա-
ղեալն էր ընդ Քրիստոսի մկրտութեամբ ՚ի մահ, պարտ էր նմա՝ զի
ընդ նմին և խաչակցեցի իսկ. և մի՛ մերժեցի վկայօրէն համարձա-
կութիւնն առ ՚ի նմանէն, յորում և կայ մեծաց վարձուց հատուցումն:
Իսկ ՚ի տելոտջ անդ, յորում գերանելի և գերջանիկ թագաւորն բենոա-
կապ ՚ի փայտին բարձու պրկեալ էին՝ ոմանք ՚ի հաւատացելոց և յան-
հաւատից ևս ասէին տեսանել լոյս ճառագայթաւէտ վառեալ իբրև ըզ-
նրագ ճաճանչաւոր նշողիւք հարուստ ՚ի վեր քան զգլուխ թագաւորին
կշռադատեալ հաւասար նմին. և որք ասէին զայս՝ ստուգութեամբ իմն
հաւաստի գրանն առնէին: Բայց մեք զայստսիկ ՚ի տեսողս անդր թո-
ղացուցեալ, և զորս աշօք իսկ տեսեալ է մեր՝ ոչ դանդաղեցուք պատ-
մել. վասնզի հող երկրին, յորում ՚ի պատուական մարմնոյն աւիշք կո-
րանի կաթեալ իջեալ էր, բազում բժշկութիւնս հիւանդաց և վտանգելոց
և ախտածետաց կատարէր: Եւ սակս այսորիկ նշանաց ոմանք ՚ի հե-
թանոսաց անտի ՚ի հաւատս քրիստոսականս զանձինս վերածէին, և
աւագանին լուսով վերստին ծնանէին ՚ի Հոգին Սուրբ Աստուծոյ:

Բայց ոտիկանն անօրէն արձանացեալ և մարտ զամրոցաւն զերբն-
ջակաւ եղեալ՝ ոչ հեռանայր անտի մինչև զաղտաբար լինքն գրաւեալ
յափշտակէր զամրոցն: Դուռն կորստեան կենաց բնակելոցն ՚ի նմա բա-
նայր և զբազումս ՚ի նոցանէ բազմախողխող երկաթոյն տայր կերա-
կուր. և զայս ոմանս ըստ շարատանջ իմաստիցն իրեանց Սողոմոն-
կանաց ՚ի գերութիւն վարէին: Իսկ զհոշակաւորսն և գերանելիսն ՚ի կա-
նայս զբարեպաշտօնսն և զգերիմաստ մայրն Սմբատայ իշխանին Սիւ-
նեաց, և զբարեպաշտուհի կին նորուն հանգերձ ստնգեաց իւրովն որ-
գեկաւ, և զկին եղբօր նորուն Սահակայ՝ Սիւնեաց տեառն, գերեալ յամ-
րոցէ անտի՝ վտարանդեալ պահէ ՚ի Դվին քաղաքի բազում նեղութեամբ
և տառապանօք, որպէսզի ոչ ոք ՚ի նոցանէն երևեալ լինէր՝ թէ ո՛ր
տիկինն իցէ և ո՛ր նաժիշտն: Եւ որ նախ քան զայս զրգեալք և զգուե-
ալք էին ՚ի գահաւորակս իրեանց՝ ալժմ մատամբք իրեանց վաստա-
կէին և զպէտս ոգէպահին այնուիկ վճարէին. վասնզի առան զանձք
նոցա և աւար հարան զարդք և կազմածք տանց նոցա: Եւ այսպէս կոծ
և աղաղակ և կականումն և ճիշ բազում յարթունական ապարանս նոցա

ներին մինչև նրա վերջին շունչը: Եվ այդպիսի դաժան ու սաստիկ կըստ-
տանքներից, խոշտանգումներից ու քրտնահար շարշարանքներից հետո
սրով կտրում են նրա գլուխը՝ գրկելով այս կյանքից. նա թագավորեց՝
իբ [22] տարի:

Իսկ ապականութեամբ ու անսուրբ պղծութեամբ լեցուն ոստիկանը
չի հրամայում նրա մարմինը հողին հանձնել, այլ տարածելով փայտի
վրա՝ զամերով ամրացնում էին Դվին քաղաքում: Որովհետև ով թաղ-
ված էր Քրիստոսի հետ մարտիրոսական մահով, նա պարտավոր էր
նրա հետ էլ խաչակից լինել: Եվ նահատակի նման նրա [ունեցած]՝
համարձակությունը թող նրանից չհեռանա, որի մեջ կա մեծ վարձի
հատուցում: Իսկ այն տեղում, որտեղ նրանելի ու երջանիկ թագավորին
բարձր փայտի վրա ամրացրել էին զամերով, հավատացյալներից ու
անհավատներից ոմանք ասում էին, որ տեսել են ճառագայթավետ լույ-
սը, որ հարուստ նշույլներով վառվել էր իբրև ճաճանչավոր ճրագ թա-
ղավորի գլխի վերև, նրան հավասար: Իսկ ովքեր ասում էին այդ բանը,
ճշգրտորեն ինչ-որ հավաստի բան էին կատարում: Բայց մենք այդ տես-
նողներին այնտեղ թողնենք և ինչ որ տեսել ենք մեր աչքով, շեք հա-
պաղի շտապ այդ մասին պատմել ձեզ: Քանի որ երկրի այն հողը, որի
վրա նրա պատվական մարմնից հոսել-կաթել էր հյութը, բուծում էր
շատ հիվանդների, նեղվածների ու տկարների: Այդ հրաշքների պատ-
ճառով էլ հեթանոսներից ոմանք դառնում էին զեպի քրիստոնեական
հավատը՝ ավագանի լույսով վերստին ծնվելով Աստծու Սուրբ Հոգու
միջոցով:

Բայց անօրեն ոստիկանը, մնալով ու Երնջակ ամրոցի շուրջը կրո-
վելով, այնտեղից չէր հեռանում, մինչև որ զաղտնաբար լիւեր ու շահ-
փրշտակեր այն ամրոցը: Այնտեղ բնակվողներից շատերի համար կյան-
քի կորստյան գուռ էր բացում և նրանցից շատերին կերակուր էր դարձ-
նում բազմախողխող սրին, իսկ ուրիշներին էլ իրենց իմացած սող-
մական⁷⁸ շար տանջանքներով գերութեան քշում: Եվ կանանց մեջ հրո-
շակավորներին ու երանելիներին՝ Սյունյաց Սմբատ իշխանի բարե-
պաշտ ու խելացի մորը, Սմբատի բարեպաշտ կնոջը իբ սանի ու
որդակի հետ և նրա եղբայր Սահակի՝ Սյունյաց տիրոջ կնոջը, զերի
վերցնելով այն ամրոցից, որպես վտարանդի պահում են Դվին քաղա-
քում մեծ նեղութեան ու տառապանքի մեջ, որպեսզի չերևար, թե նը-
րանցից ով էր տիկինը, ով՝ աղախինը: Եվ ում մինչ այդ շոյել ու փայ-
փայլել էին իրենց գահավորակների վրա, այժմ նրանք իրենց մատնե-
րով էին վաստակում ու ապրուստի կարիքները զրանով հոգում, քանի
որ իլեցին նրանց զանձերը և թալանեցին նրանց տների զարդերն ու

յսեւի լինէր: Իսկ իբրև գոյժ աղմկի աղէտին հասելոյ լսելի լինէր յա-
կանջս բարեացապարտ իշխանին Սմբատայ և եղբօր նորուն Սահակայ՝
միումն ՚ի կողմանս Վասպուրականի և միւսումն ՚ի կողմանս Գուգա-
րաց, թէպէտև արիարար զմի գինուորութիւն գինուորէին ՚ի վերայ թըշ-
նամենացն գիմել և գրաւաթափ գիրելոց ընտանեացն լինել. սակայն
ոչ կարացեալ վաղվաղակի գումարտակս զօրաց կազմել և ոչ ՚ի հե-
ռաստանէ անապարել յամբոկ գործոյն մինչև ՚ի մետաղս բանտից ար-
կեալ պնդակազմ զպահպանութիւնն պատրաստէին: Անդ ապա տիկինն
մեծ՝ մայրն Սմբատայ, և որդեակ նորուն իսկ իշխան վախճանեալք
թաղեցան ՚ի միասին առ դուրս մայրաքաղաքի եկեղեցոյն Դվնայ: Իսկ
զկանայս երկոցունց նոցա՝ բարձեալ տարան ՚ի Պարս Ատրպատականի
՚ի դիպահուշ ամուրս իրեանց կացուցեալ: Իսկ բազմահանդէսն այն
և աջողակն ՚ի հրահանգս կրթութեան վարժից մարտի Աշոտ՝ որդի ար-
քային Սմբատայ, բազում ընթացութիւնս և նահատակութիւնս քաջու-
թեանց ուժեղակ մրցութեամբ ցուցանէր ՚ի ժամանակի հալածանացն,
և անցանէր զանցանէր զամենեքումբ արիարար հանդիսիւ, որք կենօք
և աւուրք զուգահաւասար նմա էին: Սա նախ քան զկատարումն վկա-
յօրէն վախճանի հօր իւրոյ՝ գրեթէ իբրև զարծուի սաւառնաթև սլացեալ
ընդ օդս, այնպէս սրավարեալ խոյանայր զկնի գիշատեալ այլազգեացն,
որք ասպատակ սփռեալ տարածեալ էին ընդ երեսս երկրի մերում. և
նախ քան զամենայն ինչ ՚ի փոքր մի վայրկեան ժամանակի յինքն
առհասարակ գրաւեալ նուաճէր զբոլոր իսկ ամրոցս տէրութեան հօր
իւրոյ, զոր առեալ կախեալ էր ոստիկանին: Եւ զորս միանգամ պահանակս
անդ ՚ի Սառակինոսացն գտանէր՝ ՚ի սուր սուսերի մաշէր. և պատուա-
րօք և պահանակօք և բազում ոռճկօք զամուրսն ամրացուցեալ՝ և ինքն
զհետ թշնամեաց կրթէր ուր և ասպատակք իսկ հինից Իսմայէլակա-
նացն գտանէին: Եւ ամենայնիւ յամենայնի աներկիւղաբար սրտի գրեթէ
ղեղիական պատերազմն յարդարէր ընդդէմ հակառակամարտիցն հան-
դերձ հարազատ եղբարքն իւրով Աբասաւ: Եւ ապա կառավար կախեալ
զմիտս իւր՝ առ Աստուած հայէր. և հասեալ ՚ի վերայ Իսմայէլեան գօ-
րուն, որ նստէր իսկ ՚ի Բագրաւանդ գաւառի՝ սրոյ ճարակ զամենե-
սեան զնոսին տայր. և զգլխաւոր երէցս նոցա ձերբակալ արարեալ՝
հրամայէր տիկ ձեացուցանել և կախել զպարսպաց ամրոցացն առ ՚ի
տեսիլ և յահարկութիւն բազմաց: Եւ ինքն ապա շուեալ գնացեալ ՚ի
Շիրակ գաւառ, և ՚ի վերայ հասեալ գօրուն, որ ՚ի նմա որջացեալ զե-
տեղեալ կային՝ և զայն ևս առհասարակ ընդ սուր հանեալ և զմնա-
ցեալսն վարատեալ վատնէր: Եւ անտի դարձեալ իբր զօղապարիկ իմն
երթեալ շուէ զկողմամբ Գուգարաց՝ և զայնս ևս ամրոցս իւրոյ տէ-

ունեցվածքը: Եվ արքունական ապարանքում հաճախակի լսվում էին
նրանց լացուկածը, ողբը, աղմուկը, ճիշը: Իսկ երբ այդ աղետի գուշժը
հասնում է բարյացապարտ Սմբատ իշխանի և նրա եղբայր Սահակի
ականջին՝ մեկին Վասպուրականի կողմերում, իսկ մյուսին Կուգարքի,
թեպետև նրանք արիարար մի վինվորական կարգի մեջ էին մտնում՝
թշնամիների վրա հարձակվելու և տնեյնիներին դրավով ազատելու հա-
մար, սակայն շեն կարողանում անմիջապես զորք կազմել ու հեռաս-
տանից շտապել գործը վրուխ բերելու, մինչև որ ամուր բանտ գցելով՝
ուպահովում էին նրանց պահպանությունը: Հետո այնտեղ մեծ տիկինը՝
Սմբատի մայրը, և նրա իշխան որդյակը վախճանվեցին ու թաղվեցին
միասին Դվին մայրաքաղաքի եկեղեցու դռն մոտ: Իսկ նրանց եր-
կուսի կանանց, վերցնելով տարան Ատրպատականի պարսկական մա-
սը և փակեցին իրենց անառիկ բանտերում: Իսկ շատ բան կատարածն
ու հաջողակը, մարտական գործի մեջ վարժն ու փորձվածը՝ Սմբատ
արքայի որդի Աշոտը, հալածանքների ժամանակ ուժեղ կովելով՝ ցույց
էր տալիս նահատակության [արժանի] բազմաթիվ քաջագործություն-
ներ և արիություններ գերազանցում էր բոլոր նրանց, ովքեր կյանքով ու
տարիքով իրեն հավասար էին, նախքան իր հոր նահատակությամբ
վախճանվելը նա գրեթե օգուտ սլացող սավառնաթև արծվի նման սրըն-
թաց արշավելով՝ խոյանում էր գիշատիչ այլազգիների հետևից, որոնք
ասպատակել էին մեր երկիրը: Եվ կարճ ժամանակվա ընթացքում նա
կարողանում է առհասարակ գրավել ու նվաճել իր հօր տերության
բոլոր այն ամրոցները, որոնք խլել էր ոստիկանը: Իսկ այնտեղ եթե
սարսկինոսներից պահակներ էր գտնում, սրով սպանում էր: Պատերով,
պահակներով ու ապրուստի միջոցներով ամրացնելով ամրոցները՝ ին-
քըն ընկնում էր թշնամիների հետևից, որտեղ էլ որ իսմայելյան աս-
պատակներն ու ավազակները գտնվեին: Եվ իր հարազատ եղբայր Ա-
բասի հետ ամենուրեք և ամեն ինչով աներկիւղաբար գրեթե Եղիական
պատերազմ⁷⁰ էր մղում հակառակորդների դեմ: Եվ ապա իր միտքը
ղեկավար դարձնելով՝ նայում էր առ Աստված: Եվ հարձակվելով իս-
մայելյան զորքի վրա, որ նստում էր Բագրավանդ գավառում, նրանց
բոլորին սրո ճարակ էր տալիս: Բռնելով նրանց գլխավոր երեցին՝ հրա-
մայում է տիկ հանել և կախել ամրոցի պարսպից, որպեսզի տեսնեին
բոլորը ու ահաբեկվեին: Իսկ ինքը զնալով Շիրակ գավառը և հարձակ-
վելով այն զորքի վրա, որ բուն էր դրել, տեղավորվել այնտեղ, նրանց
ևս սրի է քաշում, իսկ մնացածներին հալածում է: Այնտեղից վերա-
դառնալով՝ օղասլացի նման նա շվում գնում է Գուգարքի կողմերը, և

րութեանն առհասարակ յինքն գրաւէր նուաճէր: Եւ ապա անտի յեղա-
կարծումն իբրև զօրոգայթ իմն 'ի վերայ հասանէր զօրուն Հագարաց-
ւոց, որ 'ի մայրաքաղաքին Վրաց կային 'ի Տփլիս. և անդ զոմանս
սրոյ ճարակ տայր և զայս 'ի պատուականաց ձերբակալս արարեալ՝
երկաթի կապանօք 'ի մետաղս բանտից պահէր. զի ընդ այնոսիկ քրիս-
տոնէից փոխանակեացէ՝ գրաւթափ առնելով, որք քմբռնեալ իսկ էին
'ի ձեռն շար սասիկանին: Եւ ապա անտի առեալ զաւար և զկապուտ
բազում՝ դառնայ 'ի գաւառն Տաշրաց. և լուեալ եթէ զօր իսմայէլեան
ըզեալ նստեալ դադարեալ կայ յամուրս խորածորս Աղաստեոյ, և ապա
այնուհետև անձնընտիր զզօրս իւր արարեալ իբրև արս երկերիւր՝ և
երթեալ դռոյթ իմն 'ի վերայ զօրու Հագարացւոյն տուեալ անհնարին
մարտ քաջութեան՝ առհասարակ զնոսս սրոյ ճարակ տայր. և առեալ
զկապուտ կողոպուտն դառնայր 'ի բանակն իւր: Եւ իսկ և իսկ լուեալ
երթեալ առ յաւէտ սիրելի իշխանն իւր Գուրգէն և անդ 'ի միասին զհա-
սարակացն հողս խորհրդաբար տեսեալ՝ ապա երթեալ զնայր զկող-
մամբք ամբողջացն Արշարունեաց: Եւ յայնմհետէ ոչ ևս յաւելին ելանել
ապականիչքն յաշխարհ տէրութեան նորա:

Զայն տեսեալ թագաւորին Վրաց՝ այլ և զօրացն իւրոց, եթէ այց
արար նմա Տէր և պատսպարեաց նմա և յաջողեաց 'ի բարութիւնս,
ապա այնուհետև հարթ հաւատարութեամբ 'ի մի կամս և 'ի միտս զին-
քեանս բերեալ և թագ նմա կապեալ՝ թագաւորեցուցանէին զնա փո-
խանակ հօր իւրոյ, յինքնակալութեան իմն պայմանի պատուոյ զնա
համարեալ, և Աստուծոյ ամենակալի զապագայսն յանձն արարեալ:
Յայնմ վայրի ապա և թագաւորն Գուրգէն հանգերձ վայելչապիտակ և
բարեպաշտօն եղբարբն Գուրգէնաւ ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազում մար-
տըս տագնապից 'ի վերայ պատրաստէր թշնամեացն, որ ջոյիրս առեալ
էին ըստ հրամանին Յուսփայ 'ի կողմանս Ատրպատականի: Եւ այսպէս
առնաբար քաջութիւնս յանձին իւրեանց տպաւորեալ հանգերձ սպասե-
լար և պայսազատ զնորն՝ զբազումս 'ի Հապարացւոցն թաւալզոր խա-
ղացուցանէին: Ոչ միանգամ՝ այլ և բազում անգամ ստէպ ստէպ զայս
արարեալ՝ առ ստորտով աշխարհին Կորդուաց և Ռոսականց և Աւար-
պատականի. յորմէ խուճապեալ թշնամեացն իբր յահաղին իմն ձայնէ
բեկանող զաղանաց՝ արդելիալ գտանէին 'ի սաստիկ ասպատակէ հի-
նիցս: Այլ և զՍիսականացն տերունց և ազգաց ոչ սակաւ ինչ ազմուկ
շփոթից շուրջ պատէր յոստիկանէ անտի. որք և ամբացեալը իսկ 'ի
խոխումս խորոցն ձորոց և յամուրս քարանձաւաց՝ բազում արշաւասոյր
հէնս 'ի վերայ թշնամեացն հասուցանէին, և զումարտակս սփռեալ՝
արեանց ճապաղիս հեղուին: Զայս ամենայն ոչձ պիղրութեան տեսեալ
շար սասիկանին ըստ ամենայն կուսակալութեանց, և ահագին իմն

գրաւելով այն ու իր տերութեան ամբողջները՝ զցում է իր հպատակու-
թեան տակ: Այնտեղից հանկարծակի մեծ արագութեամբ հասնում է
հագարացիների զորքի վրա, որ գտնվում էր Վրաստանի մայրաքա-
ղաք Տփլիսում: Եվ այնտեղ ոմանց սրտ ճարակ էր տալիս, իսկ պատ-
վական մարդկանցից ոմանց բռնելով՝ շղթայակապ պահում էր բան-
տում, որպեսզի գրավթափ անելով՝ նրանց փոխանակեր այն քրիս-
տոնյաների հետ, որոնք բռնված էին շար սասիկանի ձեռքով: Եվ ապա
վերջնելով շատ առ ու ավար՝ նա այնտեղից վերադառնում է դեպի
Տաշիրքի գավառը: Եվ լսելով, որ իսմայելյան զորքը թաքնվել, նստել
ու դադար է առել Աղստեի ապահով ու խոր ձորերում, նա այնուհետև,
իր զորքից ընտրելով մոտավորապես երկու հարյուր մարդու, գնում
հարձակվում է հագարացու զորքի վրա, մեծ կոխով տալիս, նրանց բո-
լորին սրի քաշում և առ ու ավարով վերադառնում է դեպի իր բանակը:
Եվ իսկույն շվում-գնում է իրեն միշտ սիրելի իշխան Գուրգենի մոտ,
և այնտեղ միասին խելացիորեն հողալով բոլորի կարիքները՝ նա անց-
նում-գնում է Արշարունյաց ամբողջների կողմերը: Այնուհետև այն ա-
պականողները այլևս հարձակվեցին նրա տերութեան վրա:

Երբ այս բանը տեսան Վրաց թագաւորն ու իր զորքը, թե Տերը
այցելեց նրան, պաշտպանեց ու հաջողութեամբ բերեց բարի զործերի
մեջ, զրանից հետո վարվելով հարթ ու հավասար կերպով, մի կամքով
ու մի մտքով և թագադրելով նրան թագաւոր են կարգում իր հոր
փոխարեն: Նրան ինքնակալի աստիճան են տալիս ու նրա ապագան
հանձնում ամենակալ Աստծուն: Այնուհետև այն վայրերում Գագիկ թա-
գաւորը իր վայելչատես ու բարեպաշտ եղբոր՝ Գուրգենի հետ քիչ տագ-
նապ ու նեղութեամբ չէր պատճառել թշնամիներին, որոնք Յուսուֆի հրա-
մանով Ատրպատականի կողմերում ավագակախմբեր էին կազմել: Եվ
այսպես առնական քաջութեամբ ցուցաբերելով՝ զորավարական ու իշ-
խանական գնդի հետ միասին հագարացիներին շատերին նրանք թա-
վալզոր էին անում: Ոչ թե մեկ անգամ, այլ բազմիցս ու համախակի
այս բանն էին անում Կորդուաց, Ռոսականց⁸⁰ ու Ատրպատական աշխարհ-
ների ստորոտներում, որից խուճապի են մատնվում թշնամիները, ինչ-
պես ջախջախվող մեծ գազանների ձայնից, և [զավառների բնակիչ-
ները] պաշտպանվում էին ավագակների սաստիկ ասպատակութեան-
ներից: Ոստիկանի կողմից քիչ ազմուկ ու աղաղակ չէր պաշարում նաև
Սիսական տերերին ու ցեղերին, որոնք ամբանալով խոր ձորերում,
հեղեղատներում ու քարանձավների ամբողջներում՝ ավագակային բա-
զում արշավասույր հարձակումներ էին հասցնում թշնամիներին և զորք
ուղարկելով՝ արյունահեղութեամբ էին առաջացնում: Բոլոր կուսակալու-

Մարերի ամսոյ՝ որ օր ին: Վասնզի շիջուցին զհարուածս տանջանաց և գրեցան յորդիս վերին Միսօնի. անխէթ հաւատով յաղթեցին խորամանկութեան նոցա և հատին կտրեցին զոստս մահաբեր պտղոց նոցա. զի չիք ինչ ահաւոր՝ ուր սէր չօր է, և ոչ այն ինչ որ ցաւեցուցանէ՝ ուր փառքն Քրիստոսի են: Եւ այսպէս ապա աստուածային իմաստութեամբն ՚ի բաց մերժեալ յանձանց զամենայն ինչ, որ ապստամբ և վայրենի է, և սրբեալ զինքեանս ՚ի մարդկանէ պղծոց և կորուսելոց՝ կենսացուցին իւրեանց զհարկաւոր մահ մարմնոյ, և կամաւորաբար ածան իբրև զոչխար ՚ի զենումն. և փոքր նեղութեամբ վայրկենիս յահ և յերկիւզ Տեառն յղացեալ՝ երկնեցին և ծնան զհոգի փրկութեան: Եւ սուրբ խնդրուածք նոցա իշուցին զհրեշտակս ՚ի փրկութիւն իւրեանց, և նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեանն: Լուան աւետիս ՚ի հեռաստանէ, և զուարթագին սրտիս զտանջանս և զմահ իբրև զանմարմինս կոխեցին: Նմանեցան քաջ նահատակացն մահուն, և դիմեցին խաղաղութեամբ առ Աստուած ժամանեալք: Աոին զյաղթութեան բրարիոնն, և վերադասեցան յորդիս վերին Երուսաղէմի: Որպէս սկըսան քաջութեամբ, նովին և կատարեցին զհանդէս նահատակութեանն՝ լի երկնաւոր սիրովն, և արտափայլեցին իբրև զարեգակն ՚ի մէջ տիեզերաց, որոց և անուանք նոցա գրեալ են ՚ի զպրովիւն կենաց:

Իսկ այլք ոմանք թշուառականք և կոխեալք ՚ի սատանայէ՝ զարհուրեալք յառժամանակեալ մահուանէս, և դիւրացուցեալ ՚ի սիրտս իւրեանց զի նանիր և զանտի խոստումնս նոցա՝ շուրջ զինքեամբք պատեցին զերկունս մեղաց մահու և ուղիւրք անօրէնութեան հեղեղեցին զանձինս իւրեանց. և վրիպեալք ՚ի ճշմարիտ լուսոյն՝ խաւարազգած նսեմութեամբ կուրացան, մոլորեալք յարթունական պողոտայէն և քեցեալք ՚ի բաց յստակ ծորանէ քաղցրութեան խորհրդոցն աստուածայնոց՝ զմրուր դառնութեան բաւականաբար արբին, որ վերջին է շարութեան և առաջին կռապաշտութեան: Եւ ուրացեալք ՚ի հաւատոյ՝ շար ևս քան զանհաւատան գտան, ոչինչ օգտեալք և ՚ի խոստմանց ինչ նոցա՝ զոնէ միայն բւտ մասանց կենացս. այլ երեւածուփք և տատանեալք և թշնամանեալք էին՝ և յամենայն կողմանց հարեալ և վատթարեալ: Եւ ազատ մարդիկք այնպէս ուրացութեամբն ձաղեալք և հասեալք ՚ի խոր աղքատութիւնս, մինչև ՚ի դրունս տնանկաց շրջել և հաց մուրանալ՝ և միայն զկորստական մոլորութեանն և անարգութեանն անուն ժառանգեալք: Եւ ոչ գտաւ խոստովանութիւն ՚ի շրթունս նոցա. իշին ՚ի զժոխս անհնարին զառնութեամբ՝ առիթք գտեալք հրոյն գեհննի: Եւ

բում, և նրանց սահմանած հիշատակի օրը մարերի ամսի ին [27]-ն է: Քանի որ նրանք հանգցրին տանջանքների հարվածները և համարվեցին վերին Սիոնի որդիներ, դրանով իսկ անխափան հավատով հաղթեցին նրանց խորամանկությանը և հատեցին-կտրեցին նրանց մահաբեր պտուղների ոստերը, որովհետև ահավոր ոչինչ չկա, ուր չօր սերն է, և չկա ինչ-որ բան, որ ցավեցնի, ուր Քրիստոսի փառքն է: Եվ ապա այս ձևով աստվածային իմաստով՝ շամբ իրենցից հեռացնելով այն ամենը, ինչ խոռվարար է ու վայրենի, և իրենց մաքրելով պիղծ ու կորուսյալ մարդկանցից՝ նրանք կենդանացրին իրենց մարմնի անհրաժեշտ մահը և կամավոր կերպով բերվեցին զոհ մատուցվելու իբրև ոչխար: Եվ ակնթարթորեն հղանալով Տիրոջ ահն ու երկյուղը՝ նրանք երկնեցին ու ծնեցին փրկության հոգին: Եվ նրանց սուրբ խնդրանքը հրեշտակներին վայր իջեցրեց իրենց փրկության համար և նույն խոնարհությամբ հասան երկնավոր բարձրության: Հեռաստանից լսեցին ավետիսը և հրեշտակների նման ուրախ սրտով օտքի տակ սոսան տանջանքն ու մահը: Նմանվեցին մահվան քաջ նահատակներին և խաղաղությամբ զիմեցին ժամանելու առ Աստված: Հաղթանակի պոսակ ստացան և դասվեցին վերին Երուսաղեմի որդիների շարքը: Ինչպիսի քաջությամբ որ սկսեցին, նույն ձևով էլ ավարտեցին նահատակության հանդեսը՝ լի երկնային սիրով, և տիեզերքում փայլատակեցին իբրև արեգակ: Եվ նրանց անուններն էլ գրված են կյանքի գրքում:

Իսկ առանձին թշվառականներ ու սատանայի կողմից ոտնակոխ տրվածներ, զարհուրելով ներկա մահվանից, և իրենց սրտերը թևթեվացնելով նրանց փուշ ու սնտի խոստումներով՝ իրենց ջրջապատեցին մահվան մեղքի երկունքով և անօրին հորձանքի նման հեղեղեցին իրենց մարմինները: Վրիպելով ճշմարիտ լուսից՝ նրանք կուրացան խավարով ու մթով, շեղվեցին արթունական ճանապարհից և դատվելով աստվածային քաղցր խորհրդի հատակ ծորանից՝ բավականաչափ խմեցին դառն մրուրը, որը շարության վերջինն է և կռապաշտության առաջինը: Ուրանալով հավատը՝ նրանք անհավատներից ավելի շար դտնվեցին՝ բոլորովին շօգափելով նրանց խոստումներից դոնե միայն կյանքի կողմով, այլ դարձել էին երկրացու, տատանվող, թշնամացած և բոլոր կողմերից խոցված ու նվաստացած: Ազնվական մարդիկ ուրանալու պատճառով խայտառակվեցին ու հասան խոր աղքատության և մինչև անգամ աղքատների դռներն էին շրջում ու հաց մուրում՝ ժառանգելով միայն կորստական մոլորության ու անարգության անուն: Նրանք իրենց շրթունքներով շխոստովանվեցին. սաստիկ դառնությամբ իշան դժոխք՝ միջոց դառնալով գեհննի հրի համար: Եվ սա ես գրեցի կշտամբելու

այս գրեալ եղև յինէն առ 'ի կշտամբութիւն յանդիմանութեան այնոցիկ, որք խորհին ցանկացողք դործոց նոցա լինել*):

Բայց և ես տխրական տրտմութեան բանս ինչ աստ յառաջ բերեմ ասել. քանզի դրացիք մեր և ազգք որ շուրջ զմեօք են՝ Յունականք և Եգիպտացիք և Գուգարացիք և Ուտէացիք, հիւսիսական ազգք բնակեալք առ ստամբն Կովկասու, 'ի մտի եզեալ եթէ գուցէ յինքեանս հետի ազգս գտանել մարթասցին՝ ոստիկանն շար թէ երբէք շէն գտցէ զբազաքս և զաւանս և զգեօղս, վասն այնորիկ 'ի խլել և 'ի բրել, կորուսանել և յատակել ջանացան առ ստորտով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց. և ապա խառն ընդ նոսին ևս աւազակք և սրիկայք ելին 'ի մարտս ընդ երկրի մերում. և բազում ինչ այն էր՝ որ 'ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և 'ի խոպանումն և յապականումն վարակեալ: Եւ զբազում զաշխարհս իբրև զանապատ՝ անկոխ անջրդի ցուցեալ տապալէին. և գրեթէ իբրև զերկիր, որ ոչ անց մարդ ընդ նա և ոչ բնակեցաւ 'ի նմա որդի մարդոյ՝ այնպէս զապատն անապատ առնէին: Եւ վասն ընդ միմեանս բախելոյ բազում ճապաղիս արեան հեղեալ՝ զիակամբք լնուին զերեսս երկրի մերոյ, և առհասարակ յաւարի առեալ կապուտ բազում՝ խաղացուցանէին յինքեանս ըստ իւրաքանչիւր աշխարհաց կշիւ: Եւ այսպէս անմարդացեալ և անզաւակացեալ, խոպանացեալ և անշքեղացեալ այնուհետև աւանք և շէնք սևեր եղեն իբրև զանդապտան մացառախիտ. և ցամաքեցան բողոքք բուսոց արտաւարաց և արօտից. և քաղաքք մեր կործանեցան առ 'ի չգոյ՛ բնակչաց, և երկրագործք մեր սպառեցան և սուգ զգեցան: Եւ այսպէս ծածկեցին զմեզ անարգանք մեր, և 'ի մեզ բաւանդակեալ լցաւ մարգարէութիւնն Եսայեայ, եթէ «Երկիր ձեր աւերակ, քաղաքք ձեր հրձիգք, զաշխարհս ձեր առաջի ձեր օտարք կերիցեն՝ աւերեալ և կործանեալ յազգաց օտարաց:»

Իսկ իբրև այսպէս կրեցաք տազնապա տարակուսից 'ի հինից օտարաց, 'ի մերս ապա լինէաք 'ի թագաւորս և յիշխանս ակնկառոյց, այլ և 'ի պետս և 'ի նախարարս երկրի մերոյ: Եւ յուսացեալ սպասէաք ոչ ևս ընդ փորձութեանն խառն վրիպիլ սոցա և անկանիլ. այլ ջան առաջի գնել և ելս նեղութեան հնարել, և վայելչաբար 'ի միասին կապակցիլ հասարակ եղբայրութեամբ և իբրև զմի այլ միանալ, և ընդ Գաւթի պարսաքարել զնորս Գողիաթու մսեղէն բուրդն, կամ ընդ Գեղէնի ըստ

* Տե՛ս յօթներորդ չեղանակի Պատմ. Եղիշտի զոր ինչ ասէ սա զՎասակայ Վենետիկ, 1842. կր. 247—48:

ու հանդիմանելու համար նրանց, ովքեր մտածում են նրանց գործերին ցանկացող լինել*:

Բայց ես ուզում եմ տխուր ու տրտում խոսքս առաջ տանել ու ասել. քանի որ մեր շուրջը եղած դրացիներն ու ցեղերը՝ հույները, եգիպտացիները, գուգարացիները, ուտեցիները, կովկասի ստորտաներում բնակվող հյուսիսային ցեղերը, մտածելով, թե գուցե նրանք կարողանան ճանապարհ գտնել զեպի իրենց կողմը, և շար ոստիկանը երբևէ շեն գտնի քաղաքները, ավաններն ու գյուղերը, այդ պատճառով նրանցից յուրաքանչյուրը ջանաց ավերել, փորել, կորցնել ու գետնին հաժախարհեցնել իր աշխարհի ստորին մասերը: Եվ ապա նրանց հետ միասին մեր երկրի զեմ կովի դուրս ելան և՛ ավազակները, և՛ գողերը: Եվ շատն այն էր, որ նրանցից սկսած զեպքեր էին տեղի ունենում աստվածային եկեղեցիների հետ՝ դրանք ավերելու, անպետքացնելու ու սպառնալու նպատակով: Ետ երկրներ իբրև անապատ անկոխ ու անջրդի թողնելով՝ անմշակ էին զարձնում՝ գրեթե այն երկրի նման, որի վրայով մարդ չի անցել ու նրանում չի բնակվել մարդու որդին, և այդպես՝ շեն տեղերը անապատի էին վերածում: Եվ միմյանց բախվելու պատճառով արյուն էին հեղում՝ զիականերով լցնելով մեր երկրի երեսը: Եվ առհասարակ մեծ ավար առնելով՝ նրանք տանում էին իրենց հետ՝ յուրաքանչյուր երկրի շահով: Եվ այդպես ամայանալով, խոպանանալով՝ մեր ավաններն ու շեները հետո դարձան մացառախիտ անդապտաններ: Չորացան արտերի ու արոտների բույսերի բողբոջները: Մեր քաղաքները կործանվեցին բնակիչներ չունենալու պատճառով, մեր երկրագործները սպառվեցին և սուգ հազան: Եվ այսպես մեզ պատեց անարգանքը, և մեզանում ամբողջովին կատարվեց Եսայու մարգարեությունը, թե «Ձեր երկիրը ավերակ է, ձեր քաղաքները հրկիզված, ձեր առաջ օտարները կուտեն ձեր աշխարհը, որն ավերվել ու կործանվել է օտար ցեղերի կողմից»⁸⁰:

Իսկ երբ օտար ավազակների կողմից կրեցինք այսպիսի տազնապ ու տարակուսանք, մեր աչքերը հառած սպասում էինք մեր երկրի թագավորներին, իշխաններին, պետերին ու նախարարներին: Հուսալով սպասում էինք այլևս փորձության մեջ շենկնել, այլ ջանք թափել ու նեղությունից դուրս գալու ելք գտնել: Եվ վայելչաբար միմյանց հետ կապվելով միաբան եղբայրութեամբ ու միանալով որպես մեկ մարդ, Գավթի հետ պարսապտիկով քար նետելով Գողիաթի նոր մսեղեն բուրդի վրա⁸⁰, կամ Գեղեոնի⁸¹ հետ նկանակը գլորելու նման Տիրոջ սրով վա-

* Տե՛ս Եղիշտի Պատմության յոթներորդ եղանակում, ինչ որ նա ասում է Վասակ մասին, Վենետիկ, 1842, էջ 24—248:

խայտացեալ, աստ խամբեալ և չոյժ պակասեալ. յայնժամ դաշտք պարտութեամբ լցեալ, իսկ այժմ տիրութեամբ. անդ և հովիտք բազմացուցեալ ցորեան, աստ կարկտիւ և շար ուղխիւք հեղեղեալ. յայնժամ անձրեք քաղցունք և շահեկանք, իսկ այժմ անպիտանք և շաղբք և թորթորեալք յապականել զհունձս և զկալս, թէ և գտանի ուրեք պրտողեութիւն. անդ լերինք զցնծութիւն զգեցեալ, իսկ արդ անզարգացեալ առ ՚ի շոյժ արօտականաց: Տասն լուծք եզանց գործեցաք, և սափոր մի մեզ տուաւ. սերմանեցաք և ոչ հնձեցաք. տնկեցաք և ոչ կթեցաք: Թզենի ոչ ետ գպտուղ իւր. որթ և ձիթենի ոչ ետուն զգորութիւնս իւրեանց. թէ շտեմարանեցաք ինչ, և զայն ևս այլոց թողաք: Եւ այսպէս անզարգարձեալ եղև մեզ տէրունեան բանն, զի մեք վաստակեցաք, և այլք ՚ի վաստակս մեր մտին: Եւ այսպէս ապա յամենայն յուսոյ բարւոյ զրկեալք՝ ծածկեցին զմեզ անարգանք մեր:

Եւ այսպէս ՚ի յիշատակութենէ թշնամեաց և յանարգիւն անպտուրեանց՝ ապա և սովն ևս ՚ի վերայ սաստկացեալ զօրանայր ուժգնապէս: Վասն զի հուրն կայծակնացայտ որ տեղեացն ՚ի մեզ, և սուրն անողորմ պատերազմացն որ միշտ ՚ի մեզ բղխէր զհոտ մահու՝ մինչև յեօթն ամ ձգեալ ընդերկարեցաւ. և վասն այսորիկ մնացեալքս պանդրխտեցաք ՚ի վրանս կեդարու, և թափրացաք և ունայնացաք ՚ի ստացուածոց և ՚ի բոլոր պարենի ոռճկաց և ՚ի շոյժ կերակրոց: Ապա այնուհետև սկիզբն առնոյր սովն կորստական և ապականէին առհասարակ Այրարատեան աշխարհիս ծնունդք ՚ի քաղաքս և ՚ի գիւղս և յագարակս՝ իբրև զգիակունս զունատեալս՝ և լքեալս դանդաշէին: Եւ այլք ՚ի փարթամաց առ սակաւ սակաւ գիւրեանց ստացուածս վատնեալք ընդ ատուրն պարենի՝ ՚ի վերջին տնանկութիւն հասանէին և յաւէտ յաղքատութիւն և ՚ի կարօտութիւն: Եւ կէսք ՚ի խոտաբուտ կեանս ՚ի հարկէ սովոյն բերեալք՝ զմոլեխինգն և կամ զայլս ոմանս վնասակար բանչարս ըստ գիպաց իմն ճարակեալ՝ յապականութիւն մահու հասանէին. զի վտանգ սովոյն հասարակ շարժէր ՚ի կարօտութիւն զամենայն ինչ ՚ի կերակուր նոցա բերել: Իսկ ոմանք զսիրելի որդեակս իւրեանց ընդ ասկաւիկ ինչ ոռճկաց թշնամեացն վաճառեալ ՚ի տագնապէ վտանգին՝ ոչ յիշեցան նոցա աղէկոտոր խնամք ծնողականաց: Եւ կանայք պատուականք ՚ի հարկէ կարօտութեանն զքօղումն ՚ի զխոց մերկացեալ

նակ արածող կենդանիների հոտերը վխտում էին ծաղկավետ [վայրերում], իսկ այժմ քչացել են ու խիստ պակասել: Այն ժամանակ դաշտերը լցված էին առատությամբ, իսկ այժմ տիրությամբ: Այն ժամանակ հանդ ու հովիտ լիքը ցորեն էր, իսկ այժմ կարկտով ու շար հորձանքով հեղեղված: Այն ժամանակ անձրևները ցանկալի ու օգտակար էին, իսկ այժմ ոչ պիտանի, հորդառատ, խխմեցնող, որոնք փշացնում են հունձն ու կալերը, եթե անգամ որևէ անող պտղաբերություն է լինում: Այն ժամանակ լեռները ցնծություն էին հագել, իսկ այժմ անզարգ են դարձել՝ արածող կենդանիներ չլինելու պատճառով: Տասր լուծ եղևեր գործի գրեցինք, բայց մեզ տրվեց միայն մի սափոր [բերք], սերմանեցինք, բայց չհնձեցինք, [ծառեր] տնկեցինք, բայց [պտուղ] չբաղեցինք: Թզենին պտուղ չտվեց, խաղողի վազն ու ձիթենին չտվեցին իրենց գորությունը: Եթե մենք ինչ-որ բան շտեմարանեցինք, այն ևս սիրիշներին թողեցինք: Եվ այսպես մեզ վրա անզորարձակ տերունական խոսքը, որովհետև մենք աշխատեցինք, բայց մեր վաստակը սիրիշներն օգտագործեցին: Եվ այսպիսով զրկվելով ամեն տեսակի բարի հույսից՝ մեզ պատեց մեր անարգանքը:

Այսպիսով, թշնամիների հարձակումների և անարգյունք ու անբերրի աշխատանքի պատճառով ուժգին կերպով սովն էլ սաստկանում ու շատանում էր մեր երկրում: Քանի որ կայծակնացայտ հուրը, որը տեղաց մեզ վրա, և անողորմ պատերազմների սուրը, որը միշտ մեզ վրա էր բխեցնում մահվան հոտը, երկարեց՝ ձգվելով յոթ տարի: Այդ պատճառով ողջ մնացածներս գնացինք Կեդարի⁸⁸ վրանները և զրկվեցինք, դատարկվեցինք ունեցվածքից, պարենից, ուտելիքից, կերակուրներից: Այնուհետև սկսվում է կորստական սովը, և առհասարակ ապականվում են Այրարատյան երկրի ծնունդները քաղաքներում, գյուղերում, աղբարակներում, ուր [մարդիկ] երերում էին իբրև զունատված ու թուլացած դիակներ: Եվ հարուստներից շատերը, իրենց ունեցվածքը կամաց-կամաց վատնելով օրվա պարենի համար, ընկնում են վերջին շքափորության, աղքատության ու կարիքների մեջ: Իսկ նրանց մի մաւրջ սովի պատճառով հարկադրված անցնում է խոտակեր կյանքի, և ուտելով պատահած թունավոր բույսեր կամ այլ վնասակար կանաչեղևներանք հասնում էին մահվան դուռը, որովհետև սովի վտանգը առհասարակ կարիք էր առաջացնում որպես կերակուր օգտագործելու ամեն ինչ: Իսկ ոմանք վտանգի տագնապի պատճառով իրենց սիրելի որդիներին վաճառում էին թշնամիներին մի քիչ ուտելիքի դիմաց՝ չհիշելով ծնողական իրենց գորովալից խնամքի մասին: Պատվական կանայք չբավորությունից հարկադրված գլուխներից իջեցնում էին քողը, հանում

և գհանդերծս յանդամոց՝ առանց ամօթոյ ՚ի հրապարակս ելեալ, առ տազնապին մուրացիկ շրջէին: Եւ ոմանք ծիւրեալք և ծնգեալք և ցամաքեալք ՚ի տարակուսանս սովոյն իբրև գմեռեալ պատկերս զանդաշէին, և թօթափեալք այսր անդր սակս նքողմանն և ընդ միմեանս հարեալք՝ կործանէին զիրեարս: Եւ այլք իբրև զգիտեալնս բազմակոյտս ՚ի հրապարակս անկեալք և լքուցեալք՝ մինչ շունչ նոցա մերձ էր յելանել, ազաշէին զանցաւորս ոմանս, զի կարկանդակն նոցա նշխար ինչ կոտորոյ հացի, և այնպէս զրաւէին ՚ի կենացս: Իսկ եթէ ՚ի մեծատանց որ տալով ինչ տային նոցա ողորմութիւն՝ յետոյ յանողորմ բարս խըստութեան ընդ մուրացիկսն դատնային, զի խղճէին եթէ գուցէ լինիցին և նոքա իբրև զնոսս: Բարձեալ էր ապա յամենեցունց ՚ի նոցանէ սեղան ուղղի. զի ոմանք առ սաստիկ կարօտութեանն զցորեանն՝ իբրև շէր ազացեալ կամ թրեալ՝ ուտէին. և այլք ՚ի կրակարանաց զազաճումս յափշտակեալ ուտէին: Զարշարանաց էր կերակորն՝ զոր թէ գտանէին երբէք, և արտասուաց արժանի՝ արաժանական և ողորմելի ճաշակքն: Գողումն և սոսկումն և սարսափումն աստանօր զիս պատեալ պաշարէ ՚ի բանէս, որ առաջի կայ ասել. զի մարդք հաւատարիմք ստուգեցին մեզ զբանս ճշմարիտ, եթէ մարք ոմանք գտովամահ որդուց իւրեանց մարմինս ՚ի կերակուր իւրեանց պատրաստէին. և այլք զընկերակիցս իւրեանց զազատկծութեամբ իմն իբրև զոշխար ՚ի սպանօ վարեալ՝ կերակուրս իւրեանց պատրաստէին:

Եւ այս անգր ևս քան զվրէժիսնդրութիւն Երուսաղէմի արժանի անհնարին ողբոց զործս ինչ տեսեալ լինի. վասնզի ձեռք կանանց ողորմածաց եփեցին զմանկունս իւրեանց և եղև նոցա ՚ի կերակուր: Եւ որ ՚ի զիրկս գրկեալք և գգուեալք էին՝ զիրկս արկեալ ազբեաց՝ թարթալիալք թաւալէին և ուտէին իբրև զլիւրակուր: Կցեցան լեզուք զիացիկ մանկանց ՚ի քիմս իւրեանց ՚ի ծարաւս իւրեանց, զի ոչ զոյր նոցա զիեցումն ՚ի մարց: Տղայք շորաբեկ հացիկ խնդրէին՝ և արտասուք ընդ ծնօտըս նոցա թորէին, և ոչ ոք էր որ տայր նոցա. և այնպէս ապա պակասեալ լիափեալ հանեալ զողիսն ՚ի ծոցս մարցն իւրեանց՝ ընկեցեալ ցրեալ ցնդեալ կային առհասարակ ծնեալքն և ծնողքն ՚ի մէջ քաղաքաց: Այսպէս մատնեցան ահա որդիք ժողովրդեան մերոյ յապակահուսթիւն ՚ի յանօրէնութեանց մերոց և ճառքաղ եղեան ՚ի վայրկեան ժամանակի: Բայց առաւել քան զայսոսիկ խոովչացն վտանկ խոշտանգանաց զնոսա կորուսանէր. զի ըմբռնեալք ՚ի ձեռաց նոցա ՚ի հարուածս անհնարին

շորերը և առանց ամաշելու դուրս գալով հրապարակ՝ սրտագողով շէր՝ շում էին սրպես մուրացիկներ: Ոմանք սովի տառապանքից նիհարելով, թաւանալով ու շորանալով, իբրև մեռնող պատկերներ, երբորում էին, նշուովելու պատճառով ընկնում էին այս ու այն կողմ և կպշելով միմյանց՝ իրար գցում էին գետին: Իսկ մյուսները դիակներին նման հրապարակներում ուժասպառ ընկած ու կիտված էին իրար վրա և երբ մտտ էին շունչները փշելուն, անցորդներին ազաշում էին, սրպեսզի իրենց մեկնեն հացի մի կտոր կամ փշուր, և նրանք էլ այդ ձեռով էին շեռնում կյանքից: Իսկ եթէ հարուստներից ոմանք նրանց ինչ-որ սղորմություն էին տալիս, հետո նրանք մուրացիկների պես ձեռք էին բերում անողորմ ու խիստ բնավորություն, սրովհետև տարակուսում էին, թե զուցև իրենք էլ կլինեն նրանց նման: Նրանց բոլորի համար վերացել էր սեղան դեկը, այնպես որ ոմանք ցորենի սաստիկ կարիքից, այն դեռևս շաղացած կամ շթըջած՝ ուտում էին, իսկ ուրիշները կերակուրը չեփած խլում, ուտում էին: Նրանք շարշարանքով էին կերակուր ձարում, որք եթէ երբեք գտնում էին, ապա այդ ուղորմելի տուտիքը արտասուքի էր արժանանում: Այս խոսքերից ինձ պատում ու պաշարում են զողբ, սոսկումը, սարսափը, որ առաջիկայում պետք է պատմեմ, քանի որ հավատարիմ մարդիկ ստուգեցին մեր խոսքերը: Եւ մարտությունը, թե առանձին մայրեր իրեց սովամահ սրդիներէ մարմինները իրենց համար կերակուր էին պատրաստում, ուրիշներն իրենց ընկերներին իբրև ոշխար զազտնի կերպով քշելով սպանդանաց՝ իրենց համար կերակուր էին պատրաստում:

Եվ սա դիտվում է Երուսաղեմի վրեժխնդրությունից ավելի սաստիկ ու ողբալի դործ, սրովհետև ողորմած կանանց ձեռքերը եփեցին իրենց երեխաներին ու կերակուր գարձրին: Եվ ում մի ժամանակ զբրկած գուրգուրում ու փաշիալում էին, այժմ գցելով ալբանոցները՝ նրանք թափառում ու թավալվում էին ու [աղբն] ուտում էին իբրև կերակուր: Ծծկեր երեխաների լիզուները ծարավից կպան իրենց քիմքերին, որովհետև մայրերը չէին կարող նրանց ծիծ տալ: Երեխաները շոր հաց էին խնդրում, արտասուքը կաթում էր նրանց ծնոտների վրայից, և ոչ ոք չկար, որ [հաց] տար նրանց: Եվ այդպես երեխաները փշում էին իրենց շունչը իրենց մայրերի գրկում, և առհասարակ ծընվածներն ու ծնողները ցրվում, ցաք ու ցրիվ էին լինում քաղաքներում: Եվ ահա այսպես մեր ժողովրդի որդիները մեր անօրենության պատճառով կոտորվեցին ու բնաջնջվեցին կարճ ժամանակվա ընթացքում: Բայց սրանցից առավել նրանց կորստի էին մատնում խոռվարարների տանջանքներն ու շարշարանքները, որովհետև երբ նրանք բռնում էին

չարչարանաց տանջեալ լինէին, զի թէ գուցե գոցի ինչ առ նոսա կե-
րակուր, եթէ գտանէր երբէք ուրեք՝ կրկնապատիկ ազգի ազգի տան-
ջանս հնարիմացս ՚ի վերայ նոցա ածէին: Ոմանց գաւազանս ընդ ներ-
քին համոն վարէին, և ալլոց փայտս սրեալ յերաստանսն ցցէին. և
կիսոց զաճիւն հնոցի հրախառն ՚ի ծոցս և ՚ի գլուխս վայթէին. ոմանց
զնեքին անդամսն և զծածուկ արութիւնսն կապեալ սամետէիւք՝ և նո-
վիմբ դարձաւանդակաց կախէին մինչ ՚ի խզել խել իսկ ՚ի բաց հա-
մոյն, յորմէ և սակաւք ՚ի բազմաց թէ ապրէին. և զայս ո՛չ միայն ՚ի
Քշնամիսն՝ այլ և ՚ի մարդս մերձաւորս և յընկերակիցս և ՚ի ծանօթս
Քշնամիսն՝ Եւ այսպիսի խոր խոտվութիւն պատէր զբազաքօք, և գի-
էր տեսանել: Եւ այսպիսի խոր խոտվութիւն պատէր զբազաքօք, և գի-
շեր լի մահուամբ զգիւղիւք և զգերդաստանօք: Եւ մարմինք մերկք ըն-
կեցեալ կային ՚ի փողոցս և ՚ի հրապարակս և տեսիլ սարսափելի ա-
նարգութեան տային տեսողացն՝ որպէս զի ո՛չ ևս ոք կարէր տալ զնո-
սա գերեզմանաց: Եւ այսպէս ապա շանց և շաղդակեր գազանաց և
թռչնոց երկնից լինէին կերակուր. և յայնմանէ սովորութիւն կալեալ
զիշամուխ գազանացն՝ յորդեցին զօրացան բազմազան աշխարհակեր
գայլք, և այնուհետև փոխանակ դիականց զկենդանաւոր մարդիկ իբրև
զանբան անասունս ժանեօք մանրեալ աղացեալ ուտէին. և ՚ի միասին
հնձեալք լինէին ՚ի ճիրանաց գազանաց անտի պատուականն և անարգն:
Քանզի թմբութիւն մեղաց և զանմեղսն ևս ընդ միգով իւրով ածեալ
ծնզէր. վասն զի ելք են հասարակաց ՚ի տարերց աստի աշխարհէ, և
սահմանեալ աւուրն հատուցման պահի պատիւն և պատուհասն: Այս-
պէս տարածեցաւ մահ ՚ի սակաւ աւուրս և լիզաշինչ արար զԱսքանա-
ղեան ազն. և առ ամենայն մարդիկ քարոզեալ երևեցաւ շար ամպրո-
պացն արկածք, և ստուերք մահու մեղաց ծածկեցին զմեզ յոյժ. վասն
զի ո՛չ կացաք յուխտի Տեառն՝ անփոյթ արար զմեզ:

Իսկ ես աստանօր պանդխտարար ըստ հալածանաց ժամանակին
նստեալ կայի ՚ի մէջ Գուգարաց և Վրաց մերձ առ մեծիմաստն Ատըր-
նեքսեհ՝ թագաւորն կացելոյ յայնմ նահանգի. որ թէպէտ բազում հիւ-
րամեծարութեամբ և առատանձեռն ոռճկօք առ ՚ի նմանէն պատուա-
ւիրեցայ, սակայն ընդ յերկարեալ իմ պանդխտութեան անդ՝ որպէս եր-
բեմն Իսրայէլ ՚ի վրանս կեդարու, յաւէտ իմն տրտմեալ տառապէի՝
ակնկալեալ և սպասեալ փրկութեան Տեառն Աստուծոյ: Ապա սակս սա-
սանութեանց և վրդովմանց մերոց՝ լուեալ մեծի պատրիարքին Կոս-
տանդնուպօլսի Նիկողայ, զրէ թուղթ առ իս օրինակ գայս.

Արանց, սաստիկ ծեծում, շարչարում ու տանջում էին, թե գուցե նրանց
միտ ինչ-որ ուտելիք գտնվի, իսկ եթե երբևէ ինչ-որ տեղ [ուտելիք]
էր գտնվում, կրկին նրանց զանազան խարդախ տանջանքների էին են-
թարկում: Ոմանց ներքին անդամների մեջ գավազաններ էին խրում,
ոմանց հետևները սրած փայտեր մտցնում, մի մասի ծոցերն ու գր-
տմանց ներքին ան-
լուծխներին հնոցի հրախառն մոխիր էին լցնում, ոմանց ներքին ան-
լուծխները ու անանդամները սամոտիով կապելով՝ կախում էին բարձր
տեղերից մինչև առևանդամի կտրվել-ընկնելը: Եվ դրանից շատ քչերն
էին փրկվում: Եվ այդ բանը կարելի էր տեսնել ոչ միայն թշնամիների,
այլ նաև մերձավորների, ընկերների ու ծանոթների նկատմամբ: Եվ
այսպիսի խոր խոտվությունը պատում էր քաղաքները, իսկ գիշերները
գլուղերն ու գերդաստանները լի էին մահով: [Մեռածների] մերկ մար-
միններն ընկած էին փողոցներում ու հրապարակներում և տեսնողները
վրա այնպիսի սարսափելի ու ամոթալի ազդեցություն էին թողնում,
որ ոչ ոք չէր կարող նրանց հանձնել հողին: Այդ պատճառով [նրանք]
կերակուր էին դառնում շներին, գիշակեր գազաններին ու երկնքի թռ-
չուններին: Այսպես շատացան, ուժեղացան, բազմացան աշխարհ լա-
վանքներին: Այսպես շատացան, ուժեղացան, բազմացան սովորույթուն
փող գայլերը և գիշակեր գազանները, որոնք այնուհետև սովորույթուն
դարձնելով, դիակների փոխարեն կենդանի մարդկանց, իբրև անբան
անասունների, ծանիրներով մանրելով ու աղալով, ուտում էին: Եվ այն
պազանների ճիրաններում միասին կոտորվում էին պատվականն ու
անարգը: Նաև անմեղներին իր մշուշով պատելով՝ մեղքի թմբությու-
նը նրանց ծնկի բերեց, քանի որ դա ընդհանուրի համար այս աշ-
խարհի տարերքից դուրս գալու ելք էր, և պահվում է սահմանված
օրվա պատիվն ու պատուհասը: Այսպես մի քանի օրում մահը տարած-
վեց ու բնաջնջեց Հայոց ազգին: Եվ ամեն մարդու հայտնվելով՝ երևաց
շար ամպրոպի փորձանքը, և մահվան մեղքի սովորը խոտորեն ծա-
կեց մեզ: Որովհետև շմանցինք Տիրոջ ուխտի մեջ, նա հոգ շտարավ
մեր մասին:

Իսկ ես այդտեղ պանդխտելով ժամանակի հալածանքների պատ-
ճառով, մնացել էի Գուգարքի ու Վրաստանի միջև, խոհեմ Ատրնեքսե-
հին մոտիկ, որն այն նահանգի թագավորն էր: Չնայած նա ինձ բազ-
միցս հյուրասիրեց ու առատ ուտելիքներով պատիվ տվեց, սակայն եր-
կար ժամանակ այնտեղ պանդխտ մնալով, ինչպես երբեմն Իսրայելը
կեդարի վրանում, շատ ավելի տրտմելով, տառապում էի՝ ակնկալելով
ու սպասելով Տեառն Աստուծու փրկությանը: Հետո մեր սասանման ու վրդ-
ղովմունքի մասին լսելով՝ Կոստանդնուպօլսի Նիկողայոս մեծ պատ-
րիարքը ինձ գրում է հետևյալ թուղթը.

իմոց՝ արծարծեցաւ յիս հոգի իմ: Բայց հակառակորդն մեր, որ կոխեաց զսրբութիւն Տեառն՝ դեռես արձանացեալ նստէր ՚ի մայրաքաղաքն Դվին. և մոմսեալ անհնարին դառնութեամբ՝ շրջէր խնդրէր հայցէր, թէ զո՞ կլանիցէ. և ընդ բոլոր ծագս երկրի մերոյ ասպատակ զգօրս իւր սփռէր, ես առաւել զմիտս իւր, որ էր ՚ի ծննդականութեան շարին՝ ՚ի թագաւորն Գագիկ քան յայս ոմանս հնարէր թափել: Որոյ և իրազգած իսկ լեալ նորա նենդապատիր արքանեկութեանն շարի՝ և տեսեալ զեկեալ հասեալ առ դուրս մերձեալ հէնսն, այնուհետեւ ապա զգաղթ ընտանեաց իւրացոցն և զկապուտն զանձարանաց, այլ և համագունդ իսկ զամենայն աշխարհակոյտ խառնիճաղանձս տէրութեան իւրոյ ՚ի ծործորս ամուր լերանցն Մոկաց և Կորդուաց շուեալ զօղեալ բունեալ թագուցանէր: Եւ ինքն եղբարքն իւրով և սպասալար գնդին վառելովք՝ արձանացեալ դադարէր ՚ի միջերկրեայս, անդ զգուշացեալ յանգայտագիղ զագանէն, ՚ի պատրաստի միշտ ունելով զմիտս իւրեանց. ընդ որս էր մեծ իշխանն Սիւնեաց Սմբատ՝ սպասելով յաստուածուստ խաղաղութեանն: Բայց սպարապետն հայոց Աշոտ դեռես ՚ի մէջ ուղիսցն շարութեան կայր առկայացեալ, և ոչ կարացեալ կարողել զհաստածիլն ՚ի Յուսուփայ: Վասնզի միշտ ՚ի վերայ նորա զհայեցուածսն իւրեանց զգուշաբար պահէին ՚ի ծածուկ: Սակայն սպարապետն՝ գերիմաստ արտադրութեամբ ըստ կամս ոստիկանին ամենայն իրօք զկեանս իւր նուաճէր, միայն զփրկութիւն անձինն առ ՚ի նմանէն անօրինեալ հոգայր: Բայց Աշոտ որդի Սմբատայ, զոր թագաւորեցուցին Վրաց արքայն և զօրք իւր ՚ի վերայ Հայաստանեայցս, այսօր անդր յամուրս աշխարհի տէրութեան իւրոյ տարուբերէր. բազում մրցմունս և արիական բաշութիւնս ընդդէմ բոլոր թշնամեացն մարտի կարգէր՝ ոչ միայն ընդ Սառակինոսացն, այլ և ընդ Վրաց և ընդ Գուգարաց, որք ապիրատս պնդմանէ խորհէին:

Իսկ իմ ապա տեսեալ զծփական և զանդու հինից արշաւանս՝ մինչդեռ ես լի ՚ի Տարոն գաւառի, գրեցի թուղթ առ Կոստանդին կայսր Հոռովմայեցոց՝ օրինակ զայս.

«Գերաբուն և ինքնակալ կայսր Հոռովմայեցոց՝ օգոստոս Կոստանդինոս յԱստուածուստ պսակեալ և պերճացեալ մեծ և բարեյաղթ թագաւորք տիեզերաց, աստուածասէրք և բարեպաշտք. ՚ի հանդիսի կենացս հասարակաց լուսաւորութեանց վերակացուք և հանուրց եղիլոցս ճշմարիտ խաղաղարարք. երկնացեղիկ ինն դասուցն համեմատք և շինութեան հոգևորի առիթք. այսքանեաց և այսպիսեաց ազգաց և ազանց ստուգապէս առաջնորդք՝ աստուածային արդարեւ արմաւենիք ՚ի տան Տեառն, տնկեալք: Ողորչն ձեզ և խաղաղութիւն և խնդութիւն բազում և

տառապանքների համար, և նորոգվեց իմ հոգին: Բայց մեր հակառակորդը, որ ոտնակոխ արեց Տիրոջ սրբությունը, դեռես արձանացած նստում էր Դվին մայրաքաղաքում, և մունչալով սաստիկ նեղսրտությամբ, շրջում էր, փնտրում, որոնում, թե ո՞ւմ կուլ տա: Մեր երկրի բոլոր ծայրերում [նա] սփռում էր իր ասպատակող զորքը և առավելապես իր մտքում, որ ի ծնն շար էր, ձգտում էր իր շարությունը ավելի շատ Գագիկ թագավորի, քան մեկ ուրիշի վրա թափել: Եվ [Գագիկը] տեղեկանալով նրա նենդավոր ծառայությանը և տեսնելով, որ ավաղակները եկել հասել են դաներին՝ [առնում է] իր վտարանդի հարսպատներին ու գանձարանների ավարը, իր խառնիճաղանջ տերության բոլոր կողմերից հավաքված մարդկանց և հեռանում, գնում է Մոկաց ու Կորդուաց ապահով լեռների ծործորները և պատսպարվում ու թաքնվում այնտեղ: Եվ ինքը իր եղբայրների ու ազնվական զինված զնդի հետ ամրանում ու դադար է առնում ցամաքի վրա՝ այնտեղ զգուշանալով անդառաղեղ [անվանդակ] գազանից և այն միշտ պատրաստ պահելով իրենց մտքում: Նրանց հետ էր նաև Սյունյաց Սմբատ մեծ իշխանը, որը Աստծու կողմից սպասում էր խաղաղության: Բայց Հայոց սպարապետ Աշոտը դեռես մնում էր շար հօրձանքի մեջ և չէր կարողանում հնար գտնել զառավելու Յուսուփից, որովհետև նրանք միշտ թաքուն ու ուշադիր հետևում էին նրան: Սակայն սպարապետը խելացի վարպապետությամբ ամեն ինչով ենթարկվում էր ոստիկանի կամքին, միայն թե նա ապահովեր իր կյանքի փրկությունը: Բայց Սմբատի որդի Աշոտը, որին Հայաստանի վրա թագավոր էին կարգել Վրաց թագավորն ու նրա զորքը, անընդհատ տեղափոխվում էր իր տերության այս կամ այն ամրոցը: Նա բազմաթիվ կռիվներ է մղում ու քաջագործություններ ցուցաբերում բոլոր թշնամիների՝ ոչ միայն սարակինոսների, այլ նաև վրացիների ու գուգարացիների դեմ, որոնք անիրավացիորեն էին դատում նրա մասին:

Տեսնելով ավաղակների այեկոծված ու անզաղար արշավանքները՝ ես քանի դեռ Տարոն գավառում էի, հոռմեական Կոստանդին կայսրին գրեցի հետևյալ թուղթը.

«Հոռմեացիների գերաբուն ու ինքնակալ կայսր, օգոստոս Կոստանդինոս, Աստծու կողմից պսակված ու փառավորված, տիեզերքի մեծ ու բարեհաղթ թագավորներ, աստվածասերներ ու բարեպաշտներ, բոլորի լուսավոր կյանքի վերակացուներ, ընդհանուր արարածներիս ճշմարիտ խաղաղարարներ, երկնային ինը դասերի հետ համեմատվողներ, հոգևոր բարեկարգության բարեխոսներ, այսքան ու այսպիսի ազգերի ու ցեղերի ճշմարիտ առաջնորդներ, Տիրոջ տանը տնկած աստ-

սէր հաստատեցի յայսմիկ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, որ թէպէտև 'ի թըշնամեաց աստի գերեալ և իբրև զանապատ անջրդի խոպանացեալ ըստ նմանութեան մօր անզաւակացաւ յորդուց, սակայն կայ և մնայ 'ի սէր փառացն Աստուծոյ: Ողջոյն ևս յինէն 'ի Յովհաննէսէ Հայոց Մեծաց նուաստ կաթողիկոսէ. շնորհք խաղաղութիւն բազմացի ըստ Աստուծոյ Հօր և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի:

«Այլ և որ ընդ իս իսկ եպիսկոպոսունք և բովանդակ ուխտք սրբոյ եկեղեցւոյ, որք և գանեալք իսկ և հարուածեալք և շարշարեալք և հալածեալք եղեալք 'ի մահաոթի թի և 'ի նենգաւոր շնչոյն Ամաղեկայ, որ բղխեացն զմարդախանձ շարին զշար մախանսն և ըստ վայրենի մոլորութեան իւրոյ տեղեաց 'ի մեզ զամպրոպ դառնութեան և զսրտմտութիւն բարկութեան վրիժուց անհնարից. սակայն մեք կալցուք յանձինս մեր զշնորհս ուրախութեան և սիրոյ Տեառն, և ըստ սրում աղաչէրն Պօղոս՝ նախ քան զամենայն արասցուք աղօթս մշտնջենամուռնչս և պաղատանս աղերսալիս և խնդրուածս հաշտարարս և գոհութիւնս արժանքնկալս յաղագս անյաղթ և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորացո՛ղ կեալ ձեզ յամայր ամս ըստ պտղոյ արդարութեան կենաց և ճշմարիտ խաղաղութեան երկնաւոր թագաւորին, և ըստ վայելուչ և ցեղեցիկ տիեզերաբնակ բնակութեան պալատանդ կայսերականի: Զի պատրաստաբար և հանգարտաբար եղիցի զնայ ձեզ 'ի խորհուրդս կենսակիրս և աստուածամերձս, և ամենայն աստուածապաշտութեամբ և նազելի սրբամտութեամբ և ստույգ ուրախութեամբ և մեծաւ խնդութեամբ ծաղկաւէտեալ ձեզ զկէտ հանդիսի աստուածավայելուչ հանգստեան ձերոյ. ըստ որում և ընկալայք իսկ պարզե և 'ի բարեսիրութենէ այտի ձերմէ ըստ արժանի քաջնափայլ պերճութեան և առաքինազօր կրօնից ձերոց, որով հաւատացեալք իսկ էք և սիրուն, և սրաղինեալ ևս ընդ ուս 'ի հատուցումն վրիժուց ամբարշտաց: Աստուծոյ սպասաւոր և մեզ 'ի բարիս բարեացապարտ և ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հռովմայեցոց. զոր այժմս համարձակեալ հարկեցայ անցանել հրաշափառապէս պատմութեամբ ընդ արկածս նեղութեանս, որ հասին մեզ յաղագս մերոց տարակուսելոցս է, վասն որոյ և խօսիմք իսկ. խորհուրդ խօսողացս 'ի ձեզ հային յուսով խնդութեան, և այն ևս մեզմով և հեզիկ որպէս և ուսաք իսկ. «Եթէ մի՛ ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա», վասնզի աստուածամերձ յսելիք ձեր ոչ ձայնի կարօտանան առ 'ի զգալ՝ քան թէ երկնային իմաստութեանն 'ի ձեզ տպանալոյ 'ի շարժմանէ նորին ճանաչելի գհայցեալն:

«Եւ արդ՝ շնորհ ունիմ այնմիկ, որ պատրաստեալ զօրացոյցն գողոստական և զինքնակալ թագաւորսդ յապաւինութիւն մեզ. վասն որոյ

վածային ճշմարիտ արմապենիներ, ձեզ ողջույն, խաղաղութուն և մեծ խնդութուն, և թո՛ղ սեր հաստատվի այս կաթողիկէ եկեղեցու կողմից, որք թեև գերվեց թշնամիների կողմից և որպես խօսականացած անջրդի անապատ մոր նման զրկվեց որդիներից, սակայն կա և մնում է ի սեր՝ Աստուծու փառքի: Նաև ողջույն իմ՝ Մեծ Հայքի նվաստ կաթողիկոս Հովհաննեսիս կողմից: Թող շնորհն ու խաղաղութունը բազմանան Հայր Աստծու և Տեր Հիսուս Քրիստոսի կամբով:

Նաև ինձ հետ եղող եպիսկոպոսաներն ու սուրբ եկեղեցու ամբողջ միաբանները, որոնք ձեռվել են, պատժվել, շարշարվել ու հալածվել Ամաղեկի¹⁰⁰ մահաոթի ու նենգ շնչից, [նա՛ Ամաղեկը] առաջ բերեց մարդակեր ու շար նախանձը և իր վայրենի կատաղությամբ մեզ վրա տեղաց զաժան ամպրոպ, վրեժի սաստիկ բարկությունն ու ցասումը: Մենք, սակայն, մեր մեջ պահեցինք Տիրոջ ուրախության շնորհն ու սերը, և ինչպես որ աղաչում էր Պողոսը, ամենից առաջ կատարեցինք մշտամուռնչ աղօթք, աղերսալի պաղատանք, հաշտարար խնդրանք և հաճելի գոհություն անհաղթ, ինքնակալ ու Աստծու կողմից պսակված թագավորներից համար: Դուք ապրեք երկար տարիներ կյանքի արդար պտղով և երկնային թագավորի ճշմարիտ խաղաղությամբ վայելուչ ու ղեղեցիկ կայսերական պալատիդ բոլոր մարդկանց հետ միասին: Դուք պատրաստ ու խաղաղ կերպով ցնացեք զեպի ձեր կենսակիր ու աստվածամերձ խորհուրդը. և թող ամենայն աստվածապաշտությամբ, պանծալի անարատությամբ, ճշմարիտ ուրախությամբ ու մեծ խնդությամբ ծաղկի ձեր աստվածավայելուչ հանգստյան նպատակը: Ըստ որում ձեր ծաղկի ձեր աստվածավայելուց պարզև ընդունեցեք՝ ըստ ձեր արժանի ու փառավոր պերճության ու առաքինի կրօնի, որով հավատում եք նաև սիրուն և ուսերիդ վրա էլ կրում եք սուր զենք՝ ամբարիշտներից վրեժ հատուցելու համար: Աստծու սպասավոր, մեզ համար բարիք կատարող և ինքնակալ աստվածապսակ հոռմեական կայսր, այժմ համարք և ինքնակալ աստվածապսակ հոռմեական կայսր, այժմ համարք ձակվելով ստիպված եղա հրաշալի կերպով պատմելով անցնել նեղությունների պատահարների վրայով, որոնք հասան մեզ մեր տարակուսանքի պատճառով, որի մասին էլ մենք խոսում ենք: Խոսողներին միտքը ձեզ է նայում ուրախության հույսով, և այն էլ կամաց ու հեզ, ինչպես որ սովորեցինք. «Թե գրուեմ թո՛ղ ոչ մեկը լլսի նրա ձայնը»¹⁰¹, քանի որ ձեր աստվածամերձ սկանչները զգալու համար ձայնի կարիք չունեն, քան թե նույն շարժումից ձեզանում երկնային իմաստության սպավորվելուց ճանաչելու հացվածին:

Եվ արդ՝ շնորհ ունիմ այն քանի համար, որ պատրաստելով զորացրեց օգոստոսական ու ինքնակալ թագավորներիդ որպես ապավի-

և զգացուցանեմ զհայթայթանս համբառոյ նեղութեանս մերոյ՝ ՚ի ներող լսելութիւնդ բարեպաշտացոյ: Վասնզի յամենայն զօրութենէ իւրմէ յուզեցաւ ՚ի վերայ մեր սախանք գաղտնականք թշնամոյն ճշմարտութեան. և իբրն զսեղեխ շարավազաշ տոփանօք յանգսեալ յորձակեցաւ յանաբառ առագաստ հարսին եկեղեցոյց առ ՚ի յապականի զժառանգութիւն Տեառն և պղծել գտաճար սուրբ նորա, այլև յարագել ՚ի կոխումն և ՚ի կործանումն և յընկճումն և ՚ի կորուստ ժողովրդեան Տեառն, և ծասքելով ուտել զնորս Իսրայէլ և աւերել զտեղի փառաց անուան նորա: Եւ քանզի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահուանական պարիսպ ամբուխեան երկիւղի ձերոյ ընդդէմ թշնամեաց՝ և ՚ի հովանի թեոյ ինքնակալացոյ պատրաստարնակութեամբ կայար որպէս ՚ի վայելուլ քաղաքի, յայնժամ ապա և առագաստ հարսին եկեղեցոյն ոչ աղտեղացաւ ՚ի բնակողէն Կեղարու, որ ատեացն իսկ զողջոյն սրբութեան. և բռնութիւն մարտակցին Քելիարայ զխաղաղարար փեսայն ոչ կարաց հեռացուցանել: Իսկ իբրև անփոյթ գտաք ՚ի շատագով լինել ձեր և զանխուլ եղև թոյնք դարանակալ օձին Դանայ յիրաւագատ մեծութենէդ և ոչ խնդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց շարախօսին մերոյ. դարձեալ միւսանգամ սկսաւ անիծեալն տարապարտ սողի զեռալ սպրդել՝ զանձն ՚ի ներքս արկանել ՚ի հոգևոր ցանկապատ յայգեստանս Տեառն զօրութեանց. և հուրն, որ երբեմն արհամարհեցան և շիջաւ՝ սկսաւ վերստիս արծարծել և բոցակէզ հրդեհս մեծամեծս գործել: Եւ դրժողք խարդախ գտան Քրիստոնէական հաւատոցս որ ՚ի Քրիստոս, և յարուցեալ հալածանս ընդդէմ եկեղեցոյ սրբոյ՝ արուրին իբրև զխուզս մրգապահաց, և իբրև զանտառս փայտից փայտատով կտորեցին զգրունս նորա և այրեցին ՚ի հուր գորբութիւն Տեառն, և պղծեցին յերկրի զխորան անուան նորա, և զենին զենումն անօրէնութեան, և զոհեցին զոհս պղծութեան ՚ի յարիս արդարոց, և արհամարհեցին զչուսացեալս ՚ի Տէր Աստուած. և ՚ի կերակուր գազանաց և ՚ի գէշս թռչնոց երկնից արկին զդիակունս մարմնոց սրբոց Բարձրելոյն, և տարապարտ արիւնք կղերց եկեղեցոյ իբրև զչոր հեղան շուրջ զՆրուսաղէմաւ: Այլ և զբաշտութիւնս պատերազմող ձեռաց լքուցեալ սպանմամբ մեծաւ և արեամբ թօթափեցին. և զնախարարութիւնս Թորգոմեանս ազգի, զքաղաքականս և զգեղջուկս առհասարակ վարատեալ վտարեցին զառն տաժանմամբ: Զոմանս մատնեալ ՚ի բանտ և ՚ի շղթայս և յանտանելի մետաղս շարշարանաց. իսկ զոմանս ծախեալ ծարաւի սրով. և զայս շարաշուք դրժութեամբ գերեալս վաճառակուր լինել. և մնացեալքն ՚ի շար արբա-

նութիւն մեղ: Այդ նպատակով էլ մեր նեղութեան լուրը հասցնում եմ ձեր՝ բարեպաշտներից ներող լսողութեանը: Քանի որ իր սղջ գործութեամբ մեզ հուզեց իրական թշնամու գազանի նախանձը: Եվ իբրև անտակ խիստ գորշելի տոփանքով հանդիմելով հարձակվեց եկեղեցու հարսի անարատ առագաստի վրա՝ Տիրոջ ժառանգութեանը ապականելու և նրա սուրբ տաճարը պղծելու, ինչպես նաև Տիրոջ ժողովրդին ոտնատակ տալը արագացնելու, նրան կործանելու, բնկճելու, կորստի մատնելու համար Իսրայելը նորոքեն ծամելով ուտում է ու ավերում նրա անվան փառքի տեղը: Եվ քանի որ բոյոր ժողովուրդներին հայտնի էր ձեր՝ երկյուղը պահպանող ամուր պարիսպը ընդդէմ թշնամիների, և բնակվելով ապահով կերպով, մենք մնացինք ձեր՝ ինքնակալներից թեկրի հովանու տակ, ինչպես բարեկարգ քաղաքում: Այն ժամանակ եկեղեցու հարսի առագաստն էլ շապականվեց Կեղարի բնակչի կողմից, որն ատեց սուրբ ողջույնը: Եվ Քելիարի¹⁰² մարտակցի բռնութեանը շխարդացավ հեռացնել խաղաղարար փեսային: Իսկ երբ անփոյթ գտնըվեցինք պաշտպանելու ձեզ, քո իրավագատ մեծութեանից անհայտ մընաց Դանա դարանակալ օձի թույնը, և վրիժառութեան շխահանջվեց մեր շարախօսից: Մյուս անգամ անիծյալը դարձյալ սկսեց սողալ, վրիտալ, ներս խցկվել և գործութեանների Տիրոջ հոգևոր այդեստանների ցանկուպատից իրեն ներս գցել: Եվ այն հուրը, որ երբեմն արհամարհվեց ու հանգավ, վերստին սկսեց վառվել և մեծամեծ ու բոցակեզ հրդեհներ առաջացնել: Գանվեցին Քրիստոսին ու քրիստոնեական հավատը դրժողներն ու խաբեբաները, որոնք հալածանք հարուցելով սուրբ եկեղեցու դեմ՝ այն դարձրին իբրև մրգապահների խույս և կացնով իբրև անտառի փայտը շարղեցին նրա դոները ու այրեցին Տիրոջ սրբութեանը, պղծեցին նրա անվամբ երկրում եղած տաճարը: Նրանք անօրեն զոհ մատուցեցին, արդարների հարկի տակ պիղծ զոհեր արեցին, արհամարհեցին Տեր Աստծու վրա հույս դնողներին. բարձրյալի սրբերի մարմինների դիակները զցեցին որպես կերակուր՝ գազաններին, ու լեշեր՝ երկնային թռչուններին, և եկեղեցու կղերականների արյունը իբրև շուր անտեղի թափեցին Նրուսաղեմի շուրջը: Բացի դրանցից, կովող քաջ ձեռքերը, մեծ սպանութեանների ու արյան պատճառով թուլանալով, սասանվեցին: Թորգոմյան ազգի նախարարներին, քաղաքացիներին, գեղջուկներին դառն տառապանքով առհասարակ ջրեցին ու ցրեցին: Ոմանց շղթայակապ գցեցին բանտ կամ աքսոր՝ [ենթարկելով] անտանելի շարշարանքների, իսկ ոմանց սպանեցին դաժան սրով, ոմանց էլ շարաշար խարդախութեամբ դերի վերցնելով՝ վաճառում էին: Իսկ մնացածները՝ մեծամեծներն ու փոքրերը շարերի դաժան ծառայու-

նեկը, թե՛նէ շարացն մեծամեծք և փոքունք ցանկցիր ցնդմամբ սփռեալք ընդ Երեսս երկրի՝ զօղեալք և թագուցեալք՝ ի լերինս յայրս և ի փապարս մերկութեամբ և սովով և սասանութեամբ զողմամբ ահի, և դառնաշխատ քրտնմամբք յերկունս մահու վտանգեալք՝ և իբրև զխոյն ինչ ի հողմոյ տարաբերեալք զանդաշեն իբրև զկիսամեռ ի վտանգէ նեղութեանց: Եւ յայսմ ամենայնի ձեռն Ամաղեկայ ոչ վաստակեցաւ զբազմախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել, զի ի նենգաւոր շնչոյն իւրոյ մահ բղիէ յամենեսին: Զոմանս կորստական և մահացու դեղոց արբուցմամբ ի ծածուկ խարդաւանէ. իսկ զոմանս հրկիզութեամբ առկայթեալ մաշէ. և զայսս հեղձամղձուկ սատակմամբ վճարէ. և զոմանս սրախողխող դառնութեամբ տապաստ արկեալ՝ մինչև ի սպանելոց անտի լցեալ եղին հիմունք երկրի մերում: Զի՞նչ բան ապա աստ յառաջ բերից յազագս Սմբատայ Բագրատունուոյ և բոլորից արեւելեացս զԸլխաւորի, որ հոգևորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնչ որդի ձեզ ծառայն ձեր. զի առ բարեգործն այն և խնամակալն եկեղեցուոյ ևս շարահատոյց բան առ ամենեսեանս գտաւ շար թշնամին: Վասնզի ըստ մեղաց մերոց մատնեցաւ խնամածուն այն հօտին Քրիստոսի ի մետաղս անդգամին և անբարշտի. և վտանգեալ տագնապեաց շարաշար շարաշարանօք զնա, որ ի ծերութիւն պարարտութեան հոգևոր խաղաղացուցեալ էր զԱքբանագեան ազգս յամենայն վրդովմանց շարի ի սաղրելոյ ինքնակալ թագաւորացոյ, և ժողովեալ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ: Զի յարգելանս բանտից և ի խաւարային տեղիս և ի վիհս անհնարինս և յանձուկ վայրս և յաղէտս շարաշարս տագնապեալ տառապեցոյց զծերութիւն նորա: Յետ որոյ ապա և դառն կոչ կոճմամբ և փութամահ տանջանօք մատնեաց զնա ի սպառումն սրոյն ծարաւոյ: Եւ առհասարակ մեք զրկեալք մնացաք ի խնամոց հաւատարիմ ծառային ձերոյ: Եւ ահա այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք ի վերուստ տաղնապէ զմեզ. և խորհրդական որդիացեալն ձեր չէ՝ ի միջի որ խրատէրն և յարգարէրն ի մարտս զամենայն ձեռն պատերազմողաց: Սեղեկիայ ի գերութիւն վարեցաւ՝ և Զօրբարբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւն զզրգեալ աշխարհիս Հայոց: Ազայլէ հրախրեալ է ի կոտորել զԻսրայէլ, և պատերազմ զմեզ շուրջ պատեալ և պաշարեալ. Մակարէ խարդաւանեալ ի դահճաց շարագունից՝ ոչ զօրէ փրկել զմեզ ի վտանգէ նեղացս: Անտիոքոս բռնադատէ թողու զՔրիստոնէական օրէնս կարգաց մերոց. և Մատաթէաս չէ կենդանի, որ

թյան պատճառով ցանուցիր սփռվելով ու տարածվելով երկրի վրա, ահ ու զողով, սասանմամբ և մերկ ու սոված պահվեցին ու թաքնվեցին լեռներում, քարայրներում, ճեղքերում՝ խիստ ծանր աշխատանքի պատճառով նեղվելով մահվան երկունքի մեջ, և իբրև ծառերի խոյլ ճուղեր հողմից տարուբերվելով՝ երերում են կիսամեռ մարդկանց նման՝ ընկած նեղության ու վտանգի մեջ: Եվ այս ամեն ինչի մեջ Ամաղեկի ձեռքը շնագնաց բազմախողխող սուրը արյամբ հարբեցնելուց, որովհետև նրա շարագործ շնչից մահ է բխում բոլորի վրա: [Հակառակորդը] ոմանց կորստյան է մատնում ու սպանում թաքուն՝ մահացու թույն խմեցնելով, իսկ ոմանց էլ այրում ու խորովում է, ոմանց խեղդամահ է անում, ոմանց էլ դաժանությամբ սրախողխող անելով՝ տապալում է գետնին, այնպես որ այդ սպանվածներով լցվում են մեր երկրի փոսերը: Այստեղ ի՞նչ խոսք մեջ բերեմ բոլոր արեւլքցիներին զլխավորի՝ Սմբատ Բագրատունու մասին, որը ձեր ծառան, ձեր կողմից հոգևորապես արժանացավ ձեր որդին անվանվելու, որովհետև շար թշնամին ավելի ապերախտ գտնվեց եկեղեցու այդ բարեգործի ու խնամակալի, քան մյուս բոլորի նկատմամբ: Քանի որ Քրիստոսի հոտի այն խնամատարը մեր ձեռքերի պատճառով այդ անդգամի ու ամբարիշտի կողմից թշվեց աքսոր: Եվ նա նեղելով տանջեց նրան դաժան շարաշարանքներով, որն իր բարեբեր ծերության ժամանակ խաղաղեցրել էր Աքբանազյան ազգերին՝ ձեր ինքնակալ թագավորների բոլոր շար խոսվություններից և Քրիստոսի բանական հոտերին հավաքել էր Աստուփառքի ու գովքի համար: Եվ այդ ձեր մարդուն նա տանջեց ու շարաշարեց բանտերում, զնդաններում, խոր վիհերում, անձուկ վայրերում շարաշար նեղության մեջ: Այդքանից հետո դաժանորեն ատամները կրճատացնելով ու փութամահ տանջանքներով նրան մատնեց մահափափազ սրին: Եվ մենք առհասարակ զրկվեցինք ձեր հավատարիմ ծառայի խնամքից: Եվ ահա այժմ կոխվեցինք ներքուստ և արհավիրքները՝ ի վերուստ տանջում են մեզ: Եվ խորհրդավոր կերպով ձեզ որդի դարձածը չկա, որ խրատեր ու կարգավոր բոլոր պատերազմողներին: Սեղեկիան¹⁰³ գերության տարվեց, և Զօրբարբէլը¹⁰⁴ որեւէ տեղ չէ, որ նորոգի Հայոց աշխարհի սասանված պետությունը: Ազայլելը¹⁰⁵ հրավիրված է կոտորելու Իսրայելին, և պատերազմը պատել ու պաշարել է մեզ: Մակարեն¹⁰⁶, խաբվելով շարագունյն դահիճներից, ի զորու չէ փրկելու մեզ նեղողների վտանգից: Անտիոքոսը [մեզ] ստիպում է թողնել մեր քրիստոնէական կրոնը, և Մատաթեասն էլ կենդանի չէ, որ

խնամածութիւնէդ ձերմէ՛ ոչ միայն ինձ, այլ և բոլոր Ասքանազիանս
զրոհի. շահել ձեզ զորդիս սպանելոց ծառայիցն ձերոց, որք առհա-
սարակ արբաք զբաժակն բարկութեան ՚ի հարաւային բռնութիւնէն. ար-
բաք և քամեցաք զմրուր սրտմտութեան և զբաժակ խռովութեան ՚ի
թշուառացուցչացն մերոց: Եւ աղաչեմ զսոյն, զի իմաստութեամբ և
բարութեամբ շնչոյ ձերոյ համբարձջիք զձեռս ձեր ՚ի վերայ ամբար-
աւանտութեան թշնամտն մինչև իսպառ և փրկեսջիք զվիճակ ժառան-
գութեան ձերոյ և լցուցանիջիք սփիւռ ծախիւք զտաճար մեծվայելչու-
թեան Աստուծոյ բարձրելոյ, որ գերեալ և կապուտ կողոպուտ մնաց
յապստամբաց աստի: Եւ հայածեալ զգազանս շարաշարս և զգայս յա-
փրջտակոզս և զհեթանոսս ապստամբս և զբարբարոսս վայրենիս՝ նուա-
ճեսջիք զկողմանս զայսոսիկ, զոր ստացայք ՚ի սկզբանէ՛ ՚ի ձեռն քաղցր
օրինաց ձերոց, որ լի է ողորմութեամբ: Եւ թօթափեսջիք զմեզ ՚ի հո-
ւոյ աստի. յոր և մածան մէջք մեր, և լուծէք զլուծ ՚ի պարանոցէ մերմէ,
որ ՚ի ձեռն բռնակալիս այմիկ ծանրացաւ մինչև ՚ի մահ. և սրբեսջիք
զայս աշխարհ և զքաղաք, որ ՚ի հակառակութիւն և ՚ի նախանձ արկաւ
՚ի պղծոց և ՚ի կորուսելոց և ՚ի շարաշար իշխանաց ատելեաց Աստու-
ծոյ. և ըստ մարգարէականին ժառանգեսջիք զերանութիւնսն, հատու-
ցանելով զստերն Բաբելացոց թշուառականին՝ զորս և նա մեզն հատուցց:
Վասնզի և ըստ սմին իսկ պատճառի ընարեաց իւր Աստուած զանձինս
բարելաղթ թագաւորացդ, զի որք սիրենն զԱստուած ՚ի ձեռն բարե-
բարութեան կամաց ձերոց խաղաղութիւն տացի նոցա, և խաղաղաւէտ
կենդանութեամբ պարտական ծառայութիւն հատուցեն ինքնակալա-
ցըդ, և խաղաղութեամբ ժամանեսցեն առ Աստուած: Եւ այսօրիկ վասն
հասարակ բանաւոր հօտի հաւատացելոյ ինձ ՚ի Տեառնէ մաղթանք ա-
ղերսանաց առաջի ձեր եզաւ. իսկ անձին առանձին այս ինչ է, զոր
առ քրիստոսապսակեալ և բարելաղթ թագաւորսդ ունիմ ասել. նեղու-
թիւն և անձկութիւն և հալածանք և շարշարանք և սով և սուր և գերու-
թիւն և հարաւային բռնութիւն տանջեալ տազնապեաց զծերութիւնս իմ:
Արդ՝ ՚ի գետս Բաբելացոց նստեալ տոշորիմ բազում արտասուօք, յոր-
ժամ յիշեմ զգերութիւն Սիօնի. և ՚ի խնամս ողորմած և ինքնակալ հայ-
սերդ ապաստանեալ հասեալ կամ առ ոտս ձեր հայցեմ. ոչ զոր ոչ
լեալ նախ քան զայս բնակութիւն և կանայք աթոռակալացն սրբոց, որ
յառաջ քան զխն էին, այլ զոր ՚ի սկզբան հաւատոյս ՚ի հովանի թևոց
՚ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւնս և յապահովացեալք ՚ի զօ-
րութենէ տէրութեան սուրբ խաչիդ և ՚ի նախախնամող ողորմութիւնէ
անյաղթ թագաւորացդ՝ արածէին անվհհեր փութով զհաւատացեալ հօ-
տըն յիւրաբանչիւրումն ժամանակի անզբաղապէս սրտի և աներկեանս

ներողամիա խնամածութիւնից ողորմութիւն խնդրելու ոչ միայն ինձ,
այլ ամբողջ Ասքանազիան ազգի համար: Դուք կարող եք օգուտ տալ
ձեր սպանված ծառաների որդիներին՝ մեզ, որ առհասարակ խմեցինք
բարկութեան բաժակը հարավային բռնութիւնից: Խմեցինք ու քամե-
ցինք սրտմտութեան մրուրը և մեզ թշուառացնողների խռովութեան բա-
ժակը: Ես աղաչում եմ, որ դուք ձեր հոգու իմաստութեամբ ու բարու-
թեամբ ձեք ձեռքերը բարձրացնեք ամբարտաւան թշնամու վրա, մինչև
որ ամբողջութեամբ փրկեք ձեր ծառանգութեան բաժինը և շատ ծախ-
սեր կատարելով՝ լրացնեք մեծավայելուչ տաճարը, որ գերվեց ու կո-
ղոպուվեց այդ ապստամբների կողմից: Եվ հալածելով շարաշար զա-
զաններին, հափշտակող գայլերին, հեթանոս ապստամբներին ու վայ-
րենի բարբարոսներին՝ դուք կտիրեք այս կողմերին, որ ի սկզբանե
ստացել էիք ձեր քաղցր կրօնի շնորհիվ, որը լի է ողորմութեամբ: Եվ
մեզ կհեռացնեք այս հողից, որին կպան մեր մեջքերը, մեր պարանո-
ցից կարձակեք այն լուծը, որ բռնակալի ձեռքով ծանրացավ մեզ վրա
մինչև մահ: Կմաքրեք այս աշխարհն ու քաղաքը, ուր հակառակութիւն
ու նախանձ բնկավ Աստուծուն ատելի, կործանող, պիղծ մարդկանց ու
զաժան իշխանների կողմից: Հստ մարգարիտութեան կժառանգեք երա-
նութիւնը՝ հատուցելով բաբելացիների թշուառ դստերը, ինչը նա մեզ
հատուցեց: Քանի որ այս պատճառով Աստուած ընտրեց ձեզ՝ մեծա-
հաղթ թագաւորներիդ, որովհետև ովքեր սիրում են Աստուծուն, ձեր բա-
րերար կամքով նա նրանց խաղաղութիւն կտա. նրանք հանդարտ կյան-
քով ձեզ՝ ինքնակալներիդ, պատրաստական ծառայութիւն կհատուցեն
և խաղաղութեամբ կժամանեն առ Աստուած: Եվ այս աղերսանքի մաղ-
թանքները Տիրոջ կողմից զրվեցին ձեր առաջ՝ ինձ հավատացող հա-
սարակ բանավոր հօտի համար: Իսկ ես այստեղ առանձին բան ունեմ
ասելու ձեզ՝ քրիստոսապսակ ու մեծահաղթ թագաւորներիդ. նեղութիւ-
նը, տառապանքը, հալածանքը, շարշարանքը, սովը, սուրը, գերութիւնը
և հարավային բռնութիւնը տանջեցին ու շարշարեցին ինձ՝ ծերունուս:
Արդ՝ բաբելացիների գետում նստած տոշորվում եմ շատ արտասուք թա-
փելով, երբ հիշում եմ Սիօնի գերութիւնը: Ապավինելով ձեր՝ ողորմած
ու ինքնակալ կայսերդ խնամքին, ես հասել եմ ձեր ոտքը և աղաչում
եմ: Նախքան այս շին եղել բնակավայրերն ու օթևանը այն աթոռակալ-
ների, որոնք եղել են ինձնից առաջ և հավատքի սկզբում ձեր նախնի-
ների թևերի հովանու տակ են գտնվել, սուրբ խաչիդ տերութեան զօ-
րութեամբ, անհաղթ թագաւորներիդ նախախնամող ողորմութեամբ ու
անվհհեր փութով առաջնորդում էին հավատացչալ հօտին՝ յուրաբան-
չյուրը իր ժամանակ հանգիստ սրտով ու հաստատուն հավատով, որը

թեանն Քրիստոսի. և մեք փառաւորապէս օրհնեցուք զանուն թո՛ ինքնակալ և բարեյաղթ բարեացապարտ Քաղաւոր, օգոստոս Կոստանդինոս՝ կայսր Հռովմայեցոց:»

Իսկ իբրև ընթերցեալ եղև այս թուղթ առաջի Կայսեր և ՚ի միտ էառ տակաւին, որ զեռևս շուրջ զմեօք էին զեղեալ հարաւային շարարկածք և զզղրդումն և զկործանումն մեր և դարձեալ զելս կենաց բարեացապարտ և երջանիկ արքային Սմբատայ, զոր մարտիրոսական հանդիսի վիճակացն համարէին լինել վերընկալուլ՝ ապա վաղվադակի առաքէ ՚ի խնդիր ինձ և թագաւորելոյն Աշոտոյ արքայորդոյն զոմն Քէղոքոսս Վասիլկոսս բազմահարկի պատուասիրութեամբ և ընտանեբար սիրոյ հարազատութեամբ՝ բնդ ուշի ևս կապեալ զսէր կատարման հօր իւրոյ Բասիլ, որ բնդ հօր նորա Սմբատայ էր. և փութացուցեալ երթալ ՚ի միասին տեսանել և տնօրինել զհասարակացն օգուտս: Եւ վասնզի արքայորդի Աշոտ էր յամուրս տէրութեան իւրոյ դարեալ դադարեալ. իսկ ես ՚ի Տարօն գաւառի զետեղէի՝ վասն այնորիկ նախ առ իս շուեաց եկն Վասիլկոսն: Իսկ իմ ապա զհրաւիրումն երթալոյ նմա յանձն առեալ՝ առ արքայորդին Աշոտ յինէն յուղարկեցաւ: Որոյ երթեալ և զկայսերական հրամանն առաջի ընծայեալ՝ յօժարական կամօք կազդուրեալ Աշոտոյ, շուէ զնայ վաղվադակի զճանապարհայն: Եւ բազում հիւրամեծասիրութիւնս և արքայական պատիւս յիշաւանս այնր պողոտայի գտեալ՝ երթայ ապա ՚ի հանդիպումն մեծի Կայսերն: Եւ անդ առ ՚ի նմանէն մեծավայելուլ գտահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն զահեղէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն՝ ոչ իբրև զայս ոմանս պատուաւորս, այլ իբրև զթագաւորազուն բողբոջ՝ զրեթէ բնդ իւրոյ իսկ Կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր և թաղաւորական հրահանգաց հանդիսի ճոխացուցանէր: Ապա միանգամայն իսկ և ուստր զնա մարտիրոսի և որդի սիրելի Կայսր իւր անուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց փառօք և երևելի ոսկեհուն հանդերձիւք և ոսկետուտուն վառիւք և կամար ականակապ ընդ մէջ ածէր ոչ միանգամ կամ երկիցս՝ այլ բազում անգամ նոքա զայս արարեալ, և երկվարս սրավարս և ահիպարանոցս զեղեցիկ զհինուք և զարդուք առաջի կացուցանէին, և այլ ևս բազում ըմպակս և սպաս և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծաթեղէն նմա պատրաստէին: Այլ և իւրոցն ևս նախարարաց զկնի տաբելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տային, և բազում հոռօս և առատանձեռն ոռճիկս նոցա յարդարեալ կազմէին՝ մինչև ՚ի դարձ նորա այսրէն:

Իսկ իմ շուեալ զնացի ՚ի գաւառն Դերճան. և ամսօրեայ աւուրս ինչ ՚ի նմա զետեղեալ՝ թէպէտև ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրա-

համար և մենք փառավորապէս կօրհնենք ձեր անուեր, ինքնակալ, մեծահաղթ ու բարչացապարտ թագավոր՝ հոռմեացիների զերափառ Կոստանդինոս կայսրս:

Իսկ երբ այս թուղթը կարգացին կայսրի առաջ, ևս տակաւին հասկացավ, որ մեզ դեռևս շրջապատել են հարավային շար փորձանքները, սասանումը, կործանումը և դարձյալ բարչացապարտ ու երջանիկ Սմբատ արքայի հյանքի վերջը, որին համարում էին լինելու վիճակների մարտիրոսական հանդեսի հաղորդը, ապա ինձ ու թագավոր կարգած Աշոտ արքայորդուն փնտրելու համար շտապ ուղարկում է ոմն Թեոփորոս Վասիլկոսին մեծ պատվասիրութեամբ, մտերմութեամբ, սիրով ու հարազատութեամբ՝ հիշելով նոն իր վտխճանված հօր՝ Բասիլ սերբ, որ կար նրա հօր՝ Սմբատի հետ: Նրանք շտապեցին միասին գնալ, տեսնել ու անօրինել ընդհանուրի օգուտը: Քանի որ արքայորդի Աշոտը դագուր էր առել իր տերութեան ամբողջներում, իսկ ես տեղավորվել էի Տարսն գավառում, զրա համար Վասիլկոսը նախ ինձ մտտ եկավ: Իսկ ես նրա մտտ գնալու հրավերը հանձն առնելով՝ նրան ուղարկեցի Աշոտ արքայորդու մոտ: Նա գնում, կայսերական հրամանը ներկայացնում է նրան ու հոժար կամքով զօրացնելով Աշոտին՝ իսկույն շարժվում զընում է իր ճանապարհը: Եվ այդ ճանապարհի իջևաններում մեծարվելով մեծ հյուրասիրութեամբ ու արքայական պատվով՝ զնում է հանդիպելու մեծ կայսրի հետ: Եվ այնտեղ նրա կողմից մեծավայելուլ զահով ավելի քարձք պատվի է արժանանում, քան բոլոր զահեղեցիներ՝ բնդունելով փառքի մեծութիւնը, և դա ոչ թե մյուս պատվավոր անձանց նման, այլ իբրև թագավորազուն ծնունդ: Կայսրը նրան զրեթե իրեն հավասար էր ցույց տալիս և մեծարում թագավորական հանդիսութեանը: Կայսրը նրան միաժամանակ անվանում էր նահատակի ուստր և իր սիրելի որդին. նրան զարգարում էր ծիրանազգեստ փառքով, երևելի ոսկեհուն հանդերձներով, ոսկեծայր շղարշե շորով և մեջքին կապում էր ականակուռ զոտի: Եվ նրանք գա անում էին: ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ շատ անգամ. նրա առաջ բերում էին սրբնիմաց ու բարձրավիզ երկվարներ՝ զեղեցիկ զենքերով ու զարդերով զարդարված: Բացի զրանցից, նրա համար պատրաստում էին ոսկեղեն ու արծաթեղեն բազմաթիվ դավաթներ, սպասքներ և այլ զարդեր: Պակաս պատիվ չէին տալիս նաև նրա՝ իրենց հետևից տարած նախարարներին, որոնց համար պատրաստում էին առատ ու բազմազան ուտելիքներ, պարեն, մինչև նրա վերադարձը այնտեղից:

Իսկ ես շարժվեցի զնացի Դերճան գավառ և մոտավորապես մեկ ամիս այնտեղ մնացի: Թեպետ հրավիրակը հաճախակի ինձ սիրալիրու-

լիք կամօք երթալ 'ի պալատն առ Կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ զմտաւ ածեալ թէ զուցէ գտցի ոք և ընդ ակամբ հայեցի զանդ երթալն իմ 'ի Քաղկեդոնիտոսն յարակցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցաւ դնալ 'ի դայթակզութիւն մտաց տկարաց: Ապա ըստ ըզձակերտ իմոյս կամաց շոգայ յայրն սուրբ, յորում և նախ իսկ սուրբ կի՛նն Մանի և ապա զկնի երիցս երանեալ Լուսաւորիչն մեր է 'ի նմա բնակեալ: Ուր և տկար մարմնովն զանմարմնոցն բերեալ յինքեան ըզվարս՝ յաղթեցին բնութեան կարեաց և անդր քան զհրամանն զհանդէս առաքինութեանն լցին սրբափայլ կրօնիք կենսականօք. և անհամեմատ երանութեանցն արժանացեալք՝ փառաց պարծանօք պսակեցան 'ի Քրիստոսէ: Տեսի և անդ փոքր ինչ փսրուած այրի 'ի ծործորս քարանձաւի միոյ զժուարամուտ դրամբք և անհամբոյր առ 'ի բնակել սակըս քարածեռ խոշորութեանն. յորում և տէրունեան սեղան 'ի նմա կանգնեալ միշտ Քրիստոսի բնակելոցն 'ի նմա նուիրականաց պատարագաց: Զկնի ապա ահիւ սրտի շոգայ կացի ընդ քարածեռ վիմին. յորում և լուսաւորութեանս մերոյ Առիթն երկօրեայ 'ի նմա սովակեցեալ սպասէր կատարման սրբոյն Մանեայ. և անդ ամենազօր տէրութեանն Քրիստոսի երկրպագեալ՝ շոգայ 'ի բարեհամ աղբերիկն, յորմէ զովացեալ սուրբքն յինէին 'ի տապոյ քրտնահար երկոցն և հոգևոր մշակութեանցն. որ և երաւտոյ վիմօք պարփակեալ շուրջանակի և դրամբք պատուեալ: Եւ յորոյ տեղով մատուակեալն իսկ էր յարբուցումն իւր սուրբ և անբիծ ձեռն Գրիգորի՝ 'ի նմին տեղույ և ես թշուառականս ափոց կամօք իմովք արժանի գտայ ճաշակել շուր յաղբերէ փրկութեան նորոգողին զմեզ, զորոյ և զաթոնն իսկ ընկալայ՝ երանի՛ թէ և զօրինակն: Առի հող օրհնութեան և 'ի փլուզեալ դարակէն, յորում պատուական զանձն հոգևոր 'ի հովուաց էր ծածկեալ. յորոյ վերայ շինեալ էր եկեղեցի նախ քան զայս իմով հրամանաւ 'ի մահարձանաց ինչ կրով ձուլածոյ: Տեսի անդ 'ի ծործորս և յամուրս քարանձաւաց բնակեալ արս կուսակրօնս խարազանազդեացս գետնախշտիս բոկազնաց խոշորաձաշակս մշտամտունչ յաղօթս և յաղբոսալի պաղատանս՝ աշակերտք արդար վաստակոց և ծնունդք առաքինութեան: Եւ սորա ոչ թերեւ միախոռն 'ի միասին բնակեալք, այլ ցանկցիր առ ստորոտով լերինն կալեալ կայանս. որք և բաղմաշխատ քրտամբք երկոց իւրաքանչիւրոք զհարկաւոր պէտս մարմնոցն վճարէին: Եւ իմ ապա այսպէս 'ի նոցանէն օրհնեալ՝ շոգայ 'ի զիւզն Թորգան՝ 'ի տեղի զբօսանաց պարտիզկանն սրբոյն Գրիգորի, յորում գաւձք իմաստութեան և անմահու-

թյամբ հրավիրում էր գնալ պալատ, կայսրի մոտ, սակայն ես չէի կամենում [գնալ]՝ մտածելով, որ զուցե գտնվի մեկը և կամածի իմ այնտեղ գնալուն ու ինձ քաղկեդոնական համարի: Եվ այդպես ես չկամեցաւ գնալ տկար մտքի գայթակղությամբ: Այնուհետև իմ ըզձակերտ կամքով գնացի այն սուրբ այլքը, որտեղ նախ՝ սուրբ կին Մանին, իսկ նրանից հետո երիցս երանելի մեր Լուսավորիչն է բնակվել: Ուր և իրենց տկար մարմնով վարելով անմահներին հատուկ կյանք՝ [նրանք] հաղթեցին մարդկային տկարություններին ու առաքինության պատվերից առավել այնտեղ լցրին կենսական սրբափայլ կրոնով, և արժանանալով անհամեմատելի երանությունների՝ նրանք Քրիստոսի կողմից պսակվեցին փառքով ու պարծանքով: Այնտեղ ես տեսա նաև այրի մի փոքրիկ փորվածք մի՛ քարանձավի խորշում՝ զովարամուտ զոներով և խոշոր քարածայռի պատճառով բնակվելու համար անհարմար: Այնտեղ միշտ դրված էր տերունական սեղանը Քրիստոսի բնակիչների համար՝ նվիրական զոհ մատուցելու նպատակով: Հետո սրտի զոռով գնացի ու կանգնեցի քարածայռ վեմի մոտ, որտեղ տեղավորվելով մեր լուսավորության առիթը [Գր. Լուսավորիչը]՝ երկու օր սպասում էր սուրբ Մանիի վախճանին: Այնտեղ երկրպագելով ամենազօր Քրիստոսի տերությանը՝ գնացի քաղցրահամ աղբյուրիկի մոտ, որից սրբերը զովանում էին քրտնահար աշխատանքից ու հոգևոր ծառայությունից հետո: [Աղբյուրիկը] շրջափակել էին կարծր քարերով ու զոներ դնելով: Եվ այն տեղից, որտեղից Գրիգորի սուրբ ու անբիծ ձեռքը շուր էր լցրել խմելու համար, նույն տեղից և ես՝ թշվառականս, իմ կամքով արժանի գտնեցի բոով շուր ճաշակել մեզ նորոգողի փրկության աղբյուրից: Ես ընդունեցի նրա [Գրիգորի] աթոռը, երանի՛ թէ նրա նման, ես օրհնության հող վերցրի փուլ հկած բլրակից, որի մեջ հոգևոր հովիվների կողմից պահված էր պատվական զանձը: Նախքան այս, իմ հրամանով նրա վրա եկեղեցի էր կառուցված՝ կրից ձուլված մահարձաններով: Ես տեսա, որ այնտեղի ձորերում ու քարանձավներում բնակվել են կուսակրոն մարդիկ, որոնք մազե կոշտ զգեստներ էին հագնում, պառկում գետնին, քայլում բոկոտն, ապրում աղքատ՝ [կատարելով] մշտամբոռունչ աղօթքներ ու աղբոսալի պաղատանքներ, — նրանք արդար աշխատանքի աշակերտներ և առաքինության ծնունդներ էին: Եվ նրանք ոչ թե իրար խառնված միասին էին բնակվում, այլ ցրված էին լեռան ստորոտում և ունեին իրենց բնակատեղիքը: Նրանցից յուրաքանչյուրը բազմաշարչար աշխատանքով ու քրտինքով էր հոգում իրեն անհրաժեշտ կարիքները: Եվ ապա ես նրանց կողմից այսպես օրհնվելով՝ գնացի Թորգան գյուղը, սուրբ Գրիգորի զբոսանքի պարտեզը, որտեղ պահ-

թեան ծածկեալ կան, այսինքն՝ կենդանի ոսկերք սրբոցն, որք անցին ընդ կարգս աշխարհիս ամենայն ճշմարտութեամբ և յանձնատու լուսոյն փայլեցին իբրև զարեգակն, և հրով Հոգւոյն վառեալք շահագործեցան դամբարափայլ անշէջ լուսով՝ ի փառս Աստուծոյ: Եւ անդ երկկօթս արարեալ և երկրպագութիւն տէրունեան հատուցեալ՝ հատի նըշխար ի ծառոյ անտի հացուց, զոր սրբոյ Լուսաւորինն էր տնկեալ իւրովք ձեռօքն: Եւ ապա ընդ կրունկն անդրէն ՚ի լեռնակողմն ՚ի մենաստանսն դարձեալ և ամիսս իբրև ինն ընդ նոսին աղօթակցեալ՝ հրապուրեցայ ՚ի շողմարար շոգմոգեալ բանից մերոց թագաւորացն, և դաւաճանեալ ՚ի խոստմանց նոցա բարեաց որ ըստ Աստուծոյ՝ դարձայ յերկիրս Հայոց: Ոչ ինձ ապա ըստ խոստմանն հատուցումն ինչ ՚ի նոցանէն տեսեալ. այլ նանրացեալ խորհրդովք և խաւարազգած մտօք խոտորեցան զկնի ապիրատութեան և զղրեալ սասանեցաւ ողորմելի աշխարհս մեր ՚ի մերոց պատի: Եւ ես կրկին կարօտէի տարաբնակ լինել ՚ի բնակութենէ աստի, և առ նոյն սուրբ այրի բնակիլ, թէ մահ տեղի տայ կատարել. այլ այս երբ Տէր կամեսցի:

Բայց մինչդեռ քարքն դառնաշունչ ՚ի Գլին քաղաքի որջացեալ կայր և համակէր միշտ ՚ի շար խորհուրդս խածանել շար թունօք իւրովք զթագաւորն Գագիկ, կամ թէ համագունդ իսկ զամենայն նախարարսն ընդ նմա, և արկանել սպառսպուռ յեղծումն և յապականութիւն. այլ նա յուսացեալ ՚ի Տէր ոչ սակաւ ինչ ձայն ամբողի աղխատրոյզս շփոթից ՚ի վերայ նորա ածեալ բողեալ հեղոյր կուսակալաց և գործակալաց նորա և զօրաց և զօրապետաց ըստ այնմ մարդէ Հերայ և Զարեանդայ, և Մարանդայ և Նախջաւանայ. և գրեթէ ՚ի բազում արուրս ասպատակաւորաց նորա և զօրաց և զօրապետաց ընդդէմ զինեայ մարտի քաջութեան՝ արեան ճապաղիս հեղոյր: Եսկ ապա զայն ամենայն ուժ պնդութեան տեսեալ շար ոստիկանին, որ իբրև զանարգ ոք և զարհամարհեալ միշտ առ ՚ի նմանէն առ ոտն հարեալ լինէր՝ խանդացեալ ընդ իրսն և զայրացեալ մրմոռեալ յոյժ, անցեալ դիմեալ երթեալ դիգէր առ ինքն զանթիւ զօրաց կարաւանս. զնայր զայր հասանէր զկողմամբք Մարգաստանի և Տոսք գաւառի՝ մեծամեծն փքայր շնջել շարդել շաղխել հարկանել խորտակել բազկել և ՚ի միջոյ ՚ի բաց կորուսանել և ՚ի սուր սուսերի մաշել միանգամայն իսկ զտոհմ և զղարմ և զգաւակ: Իսկ իբրև զայն ամբոխ բազմութեան Տանկաստան զօրացն տեսին տարմաբար եկեալ հասեալ ՚ի վերայ, և զմտաւ ածեալ զիւրայոց ևս ոմանց թուլասրտից ձեռս լքեալս առ ՚ի պատերազմել, և եթէ ոչ ուղիղ գան ՚ի հարթ հաւասարութիւն, այնուհետեւ առաջի ածեալ զոչ կարողելն կա-

վել են իմաստութեան ու անմահութեան զանձերը, այսինքն՝ կենդանի ոսկորները այն սրբերի, որոնք այս աշխարհից անցան-զնացին ամենայն ճշմարտութեամբ և անմատչելի լույսով փայլեցին իբրև արեգակ, և վառվելով [Սուրբ] Հոգու հրով՝ պայծառացան լուսափայլ անշէջ լույսով ի փառս Աստուծու: Եվ այնտեղ գիշերելով ու տերունական երկրպագութեան կատարելով՝ ես մի կտոր կտրեցի հացի այն ծառից, որը սուրբ Լուսավորինն էր տնկել իր ձեռքով: Եվ ապա ետ դառնալով զնացի դեպի լեռնակողմում գտնվող մենաստանը և մտաավորապես ինը ամիս աղոթելով նրանց հետ՝ հրապուրվեցի մեր թագավորների կեղծավոր ու քուս խոսքերից ու խարվեցի նրանց բարի խոստումներին, որոնք ըստ Աստուծու են, և վերագարձա Հայաստան: Բայց ես չըտեսա ոչ մի հատուցում նրանց խոստման համաձայն, այլ փուչ խորհրդով ու խավար մտքով նրանք շեղվեցին դեպի անիրավութեանը, և զղրդալով սասանվեց մեր ողորմելի աշխարհը մերոնց պատճառով: Եվ ես կարոտում էի կրկին այստեղից գնալ օտար աշխարհում բնակվելու, նույն սուրբ այրում ապրելու, եթե մահը տեղի տար, և եթե դա Տերը կամենար:

Բայց մինչդեռ դառնաշունչ, թունավոր օձը բուն էր դրել Գլին քաղաքում ու միշտ համակված էր շար մտադրութեամբ ու շար թունով խայթելու Գագիկ թագավորին, կամ թե բոլոր նախարարներին նրա հետ միասին ամբողջութեամբ գցելու ավերածութեան ու ապականութեան մեջ, նա [Գագիկը], հույսը դնելով Տիրոջ վրա, քիչ իրարանցում ու խառնակութեան չէր առաջ բերում, լցնում նրա, նրա կուսակալների, գործակալների, զորքի ու զօրապետների վրա, որոնք Հեր, Զարեանդ, Մարանդ և Նախջավան երկրամասերից էին: Եվ նա բազմաթիվ օրեր խիզախ մարտեր էր մղում նրա ասպատակների, զորքի ու զօրապետների դեմ՝ շատ արյուն թափելով: Իսկ երբ այդ ամբողջ ուժը տեսավ շար ոստիկանը, որն, իբրև անարգ ու արհամարհված անձ, միշտ դատապարտվում էր նրա կողմից, նախանձելով այդ դեպքերին, հույժ զայրանալով ու մոնչալով, անցնում գնում է և իր շուրջն է հավաքում անթիվ զորքերի քարավաններ: Հետո նա գնում, գալիս ու հասնում է Մարգաստանի¹⁰⁷ ու Տոսք գավառի¹⁰⁸ կողմերը և մեծ-մեծ հոխորտում էր շնջել, շարդել, շախջախել, կոտորել, խորտակել, թեկը կոտրել, մեջտեղից վերացնել ու ամբողջովին սրի քաշել նրա տոհմը, ցեղն ու զավակներին: Իսկ երբ տեսան, որ տանկական¹⁰⁹ զորքի ամբողջ բազմությունը եկել հասել է իրենց վրա, հիշելով յուրայիններից որոշ վախկոտներին՝ պատերազմից հուսալքվելը, թե նրանք չեն կարող հավասարապես միաբանվել, այնուհետև որոշեցին զկարողանալը դուրս բե-

տարել և կալ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ՝ ապա շուեալ գնացեալ առ գաղթն՝ և ևս զնոսա զգուշաբար իմն ամրապահեստ առնէին. և ինքեանք առհասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեալ և վառեալ ՚ի զէնս և ՚ի զարդս ելանէին ՚ի ստորոտ ամուր լեռանց և խորածորս և յամուրս քարանձաւաց, և այսր անդր սրավառեալ սեթևեթեալ սլացեալ երթային զային ընդ հետամտելոյ թշնամեացն զկնի նոցա: Իսկ ՚ի տարուբեր երթեկեկութեանց նոցա կոհակաց ՚ի կոհակս առ ՚ի յարշաւասոյր շլացութեանցն՝ որ ըստ Սողոմոնին «Իբրև զուս այծնմանց վազս առեալ ընթանային ՚ի վերայ լեռանց Բեթելայ»՝ ոչ կարէին զկնի նոցա բերիլ գրոհք թշնամեացն, և ոչ զկամս անձանց զինչպիտութեան իրեանց կատարել: Եւ զբեթէ իբր յափշտակութեամբ իմ: յիմարեալք խելացնոր կարծեօք իբրև ամիսս երկուս՝ ապա անցեալ թողեալ ՚ի բաց զնացեալ երթային զհարաւային կողմամբն Ռոստկալ գաւառին ՚ի Հեր և ՚ի Սաղամաս, և անտի ՚ի քաղաք Ատրպատականի ՚ի տեսչութեանն Աստուծոյ: Բայց սպարապետին Աշոտոյ անդուլ և անդադար մշտնջենաւոր միամբտութիւն ծառայութեանն ոչ յիշեցան շար բռնադատին Յուսիփայ և ոչ վստահացուցին զանսաղապ սիրտ նորա, զի միշտ ՚ի խորհրդոց շարաց արբանեկէր: Եւ իբրև հանդերձեցաւ նա ելանել զկողմամբք Վասպուրականի՝ ապա զմեծ և զբարեպաշտ տիկինն՝ զմայր սպարապետին. և զերկուս ևս զքորս նորա ընդ կողմն նախշաւանայ յուղարկէր ՚ի Պարսս Ատրպատականի, ՚ի զիպահուց զնոսա կացուցեալ ըստ պայմանի պատանդաց: Զկնի սուղ ինչ արուրց ապա և զինքն իսկ զսպարապետն Աշոտ ՚ի դուռն կոչէր ստիպով սաստիկ. որոյ և վաղվաղակի իսկ շուեալ զնացեալ առ ահի ընտանեկացն՝ պատուասիրաբար զնա ընդունէր և առատածեռն ոռճիկս նմա կարգէր և պարզնս և պատիւս նմա յարդարէր: Բայց թագաւորն Գագիկ և համազունք իւր և նախարարք իբրև տեսին զզրահեղեղ ուղիս շարին շորացեալ ցամաքեալ և անցեալ զնացեալ՝ առհասարակ փառաւոր առնէին զնախախնամօղն Աստուած. և ապա դառնային յիրաքանչիւր զաւառս ՚ի քաղաքս և ՚ի գերդաստանս և ՚ի զհուլս և ՚ի տունս՝ ոչինչ վնասեալ ՚ի հինէ շար ոսոխին, բայց ՚ի սակաւուց ինչ՝ որք պարաւանդեալք ՚ի թշնամուցն ոչ կարացին ժամանել անկանել յամրացեալ գաղթն: Նաև մեծիմաստ և բարեխորհուրդ և արդարակորով իշխանն Անձևացեաց՝ Ատոմ, ոչ սակաւ զօրութեամբ մատուցանէր թիկունս օգնականութեան թագաւորին Գագիկայ. և ինքն ըստ իմաստայեղձ խորագիտութեանն՝ մանաւանդ թէ աստուածային իսկ այցելականութեամբ ՚ի բաց տարեալ մղեալ վարատէր չաշխարհէ և ՚ի

րել ու կովով կանգնել թշնամու դեմ: Ապա նրանք մեկնում գնում ևն գաղթականների մոտ և նրանց զգուշաբար պահում էին ապահով աւանվտանգ կերպով: Իրենք առհասարակ միասնաբար սպառազինվելով զենքերով ու զարգերով՝ դուրս էին գալիս ապահով լեռների ստորոտները, խոր ձորերն ու քարանձավները, և այստեղ-այնտեղ սպառազինվելով, զարդարվելով ու սրենթաց ընթանալով՝ գնում-գալիս էին իրենց հետապնդող թշնամիների հետևից: Իսկ նրանք երթեկեկում էին տեղից տեղ, բլուրից բլուր սրենթաց սլանալու պատճառով, որ ըստ Սողոմոնի «Իբրև այծնմաների ուլեր վազելով գնում էին Բեթել լեռների վրա»¹⁰, և թշնամիների գրոհները չէին կարող հասնել նրանց հետևից, ոչ էլ նրանք կարող էին իրենց կամքը ինք: ազուրի կերպով կատարել: Եվ հափշտակվելով ինչ-որ խելացնոր կասկածանքով ու հիմարանալով՝ [մնացին] մոտավորապես երկու ամիս, ապա Աստու նախախնամութեամբ թողեցին, անցան զնացին Ռոստկայ դավառի հարավային կողմերը՝ Հեր և Սաղամաս, իսկ այնտեղից՝ Ատրպատականի քաղաքը¹¹: Բայց շար բռնակալ Յուսուֆը շիշեց Աշոտ սպարապետի անդուլ, անդադար, մշտնջենական հավատարմությունն ու ծառայությունը, և ոչ էլ դրանք աներկմիտ դարձրին նրա սիրտը, որովհետև այն միշտ ծառայում էր շար խորհրդին: Եվ երբ նա պատրաստվեց դուրս ելնելու Վասպուրականի կողմերը, ապա մեծ ու բարեպաշտ տիկնոջը՝ սպարապետի մորը և նրա երկու քույրերին ուղարկում է նախազմանի կողմերը, Ատրպատականի պարսկական մասը՝ բանտարկելով նրանց իբրև պատանդ: Մի քանի օր անց [ոստիկանը] շատ շտապ արժունիք է կանչում նաև Աշոտ սպարապետին: Սա իսկույն մեկնում գնում է՝ մերձավորների վախենալու պատճառով: [Յուսուֆը] նրան ընդունում է մեծ պատվով, նրա համար նշանակում է առատ օրապարեն, տալիս պատիվ ու պարգևներ: Բայց Գագիկ թագավորը, նրա ազգակիցներն ու նախարարները, երբ տեսան, որ շորացել, ցամաքել, անցել ու զնացել է շարի՝ գետի նման անտեղի հոսող հեղեղը, առհասարակ փառավորում էին նախախնամող Աստուծուն: Այնուհետև յուրաքանչյուրը վերադառնում է իր գավառը, քաղաքները, կալվածքները, գյուղերն ու տները՝ շվնասվելով շար ոսոխի ավազակներից, բացի մի քանիսից, որոնք կապկաված լինելով թշնամուց՝ չկարողացան հասնել ընկնել ամբողջում տեղավորվածների մեջ: Նաև խելացի, խոհեմ, արդարամիտ Անձևացյաց իշխան Ատոմը ոչ քիչ զորութեամբ օգնություն էր ցույց տալիս Գագիկ թագավորին: Նա ինքը իմաստալից խորագիտութեամբ, մանավանդ աստվածային նախախնամութեամբ դուրս տանելով՝ արտաքսում, դուրս էր մղում աշխարհից ու իր հոր տնից շար ավազակները

տանէ հօր իւրոյ զբոլոր ուղիս շարութեան շարալլուկ շար հինիցն առանց բանի պատերազմաց. և յամենայն ՚ի հրացայտ շարութեանէ հրաբորբոքն Յուսփայ ամբապահեստ լինէր ՚ի հովանի թեոցն Աստուծոյ: Այլև իշխանն Մովկաց՝ Գրիգոր, եղբարք իւրով Գուրգենաւ բազումս յարգարէր ընծայէր զսակ հարկի ծառայութեան անաչի Գագկայ ՚ի հալածանս անդ. և ինքն խորափիտ և դժուարաժայտ և ամուր աշխարհաւն իւրով փրծանէր ողջ ամբողջ ՚ի գերշացն նեղաց:

Արդ՝ իբրև զայս ամենայն լուեալ արքայորդին Աշոտ, մինչդեռ էր ՚ի Հռովմայեցոց տէրութեանն՝ ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստմամբք խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն ՚ի հայրենի տէրութիւնն ՚ի Կայսերէ՝ յայտ արարեալ նմա թէ այց արար Տէր և յաջողեաց ՚ի բարութիւն աշխարհին Հայոց: Իսկ կայսր Կոստանդին ըստ ժամանակի լրութեան բարւոյն սիրալիք սրտիւ հաւանեալ խնդրոյն Աշոտոյ, ապա ևս յոգնապատիկ պատրաստէր նմա պարգևս և պատիւս և բազում կարասիս և երևելի զարդս և զէնս և նժոյգս ոսկեղէնս և ոսկէսանձս, և բազում ևս գանձիք զնա փարթամացուցեալ, և բազում զօրավարս և զօրս Հռովմայեցիս ՚ի ձեռս նորա զումարեալ՝ յուղարկէ շիրական աշխարհս: Որոյ լուեալ երթեալ անցեալ զբազում օթևանօք, և եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր՝ զբազումս նուաճեալ ՚ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր. և ՚ի բազմաց նորընծայ իմն հիրամեծարութեան ակն կալեալ սպասէր: Իսկ վասնզի մեծ դաստակերտն Կողբ դիմագրաւ ընդդէմ նորա գտանէին շարութեամբ՝ ոչ երբէք հաւանական միտս ՚ի հնազանդութեան սակի ստացեալ, վասն այնորիկ իսկ ՚ի գերութիւն Յունականացն զնոսա մատնէր: Եւ ապա Աշոտոյ սպարապետին Հայոց ՚ի սմին իսկ յայսմ ժամու եղև իսկ և իսկ լառնալ յոստիկանէն Յուսփայ՝ եկեալ հասեալ մտեալ ՚ի մայրաքաղաքն Դվին: Եւ քանզի խորամանկ ոստիկանն խորհրդաբար ՚ի մտի եղեալ՝ սուր հակառակութեան ՚ի մէջ նոցա արկանել, այսպիսաբար նանրական մտօք թագ կապեալ սպարապետին Հայոց և սուսեր ընդ մէջ ածեալ՝ առաքէ յաշխարհ իւր. որ գրեթէ գիրկ ընդ խառն ՚ի դիմի միմեանց հարան՝ ինքն և հոմանուն իւր արքայորդին: Իսկ իբրև եկն և ետես զաշխարհս առհասարակ սպառեալ սատակմամբ և զայլս վաճառակուր լեալ և զմնացեալսն ցանկցիր անկեալ և սփռեալ յօտար ազգս, և սիրելի դաստակերտն իւր վանեալ վարատեալ և գերեալ յարքայորդոյն Աշոտոյ և ՚ի Հռովմայական զօրացն, և զայլս ևս զգերդաստանս նորա և զգեօղս յաւարի առեալ. ապա այնուհետև երկաքանչիւրքն նոքա իբրև զօտարածին թշնամիս ընդ միմեանս ՚ի գրգռութիւն մարտից մարտուցեալ՝ ջանահնար լինէին զմիմեամբք ելանել ՚ի

շարալլուկ շարութեան բոլոր հորձանքները առանց պատերազմի: Եվ նա հրաբորբոք Յուսփի բոլոր հրացայտ շարութեաններից ապահով կերպով պահվում էր Աստու թեների հովանու տակ: Նաև Մովկաց իշխան Գրիգորը իր եղբայր Գուրգենի հետ միասին մեծ ծառայություն էր մատուցում Գագիկին, որը այնտեղ հալածանքի մեջ էր, իսկ ինքը իր խորափիտ, ժայռոտ ու ապահով աշխարհով ողջ ու առողջ ազատվում է գերողների ու նեղողների ձեռքից:

Երբ այս ամենի մասին լսում է արքայորդի Աշոտը, որը դեռևս գտնվում էր հռոմեական տերութեան մեջ, մեծ շնորհակալությամբ ու բարեխոհ ծառայական խոստումներով կայսրից հրաման է խնդրում, որպեսզի այնտեղից վերադառնա իր հայրենի տերութիւնը՝ հայտնելով նրան, թե Տերը այցելեց և հայ ժողովրդին բարի հաջողություն բերեց: Իսկ Կոստանդին կայսրը այդ բարի ժամանակը լրանալիս սիրալիք սրբտով համաձայնելով Աշոտի խնդրանքին՝ նրա համար պատրաստում է բազմապատիկ պարգևներ, պատիվ, շատ ունեցվածք, երևելի զարդեր, զենքեր, նժույգներ՝ [զարդարված] ոսկեղեն զարդերով ու ոսկե սանձերով, ինչպես նաև բազում այլ գանձերով նրան հարստացնելով ու նրա միջոցով հավաքելով հռոմեական բազմաթիվ զորավարներ ու զորք, ուղարկում է իր աշխարհը: Անցնելով բազմաթիվ իջևաններով՝ նա գալիս-հասնում է իր աշխարհը և շատերին նվաճելով՝ զցում է իր ազգեցութեան տակ: Շատերից նորընծա հշուրամեծարություն ակնկալելով՝ նա սպասում էր: Եվ քանի որ նրանք տեսնում են, որ Կողբ մեծ դաստակերտը շարութեամբ դիմագրավում է նրան, և կրքեք էլ շկարողանալով նրանց հնազանդեցնել իրեն, այդ պատճառով նրանց հունական գերութեան էր մատնում: Հենց այդ ժամանակ Հայոց Աշոտ սպարապետը իսկույն վերադառնում է ոստիկան Յուսփի մոտից և գալիս, հասնում ու մտնում է Դվին մայրաքաղաքը: Եվ քանի որ խորամանկ ոստիկանը մտադրվել էր նրանց միջև թշնամանք գցել, դրա համար փուշ մտքով թագ դնելով Հայոց սպարապետի գլխին, սուրը կապելով մեջքին՝ նրան ուղարկում է իր աշխարհը: Նրանք՝ ինքը և նրա հոմանուն արքայորդին, գրեթե գիրկընդխառն բախվեցին միմյանց: Իսկ [սպարապետը] երբ եկավ և տեսավ, որ [մեր] աշխարհը առհասարակ դատարկվել է [բնակիչներից], մի մասը սպանվել է, մի մասը վաճառվել, իսկ մնացածները ցրվել, ընկել ու սփռվել են օտար ցեղերի մեջ, և իր սիրելի դաստակերտը գերվել է, [բնակչությունը] ջրվել արքայորդի Աշոտի ու հռոմեական զորքի կողմից, իր կալվածքներն ու գյուղերը կողոպտվել են: Ապա այնուհետև նրանցից յուրաքանչյուրը օտար թըշնամու պես գրգռվելով միմյանց դեմ մարտնչելու համար՝ ճար էին

հակառակութիւնս և 'ի կոիւս: Եւ վասնզի 'ի վերայ երկոցունց նոցա թագաւորական անունս կառուցեալ եղեալ էր 'ի նախանձ շարակնութեան յաշաղման ընդ միմեանս բերեալ, վասն այնորիկ առաւել ընդզըզեալ զլարէին՝ իւրաքանչիւրոք 'ի նոցանէ զիւրն խնդրելով կացուցանել: Յայսմ վայրի եկն ապա մեծ իշխանն Սիւնեաց Սմբատ 'ի Վասպուրական կողմանէ անտի առ արքայորդին Աշոտ. և բազում պատուսէր և սնրտ հարազատութեամբ ընկալաւ զնա՝ մեծապանծ պատուով շքեղացուցեալ: Եկն և մեծ Հայկազունն Վասակ՝ եղբայր մանկազրաւ իշխանին Գրիգորոյ, և զնա ևս 'ի նոյն պատիւ պերճութեան վայելչական կարգօք մեծարէր: Եւ ապա հոմանունքն երկուքեան, որք զթագաւորական անուն ժառանգեալք էին՝ առաւել ևս սաստկացուցանէին 'ի մէջ իւրեանց զաղմուկ խռովութեան: Իսկ իմ ապա ըստ դիպաց ինչ 'ի ժամ դիպօղ ժամանեալ եկեալ հասեալ 'ի հեռաստանէ հալածանացն, և տարուբերեալ և համոզեալ 'ի մէջ նոցա՝ զվայելուչ եղբայրական լծակցութիւն պատրաստել 'ի մէջ նոցա ջանահար լինէի: Ըստ որում ապա յունկնդրութիւն ինձ եկեալք երկաքանչիւրքն և հաւանական միտս ստացեալ՝ 'ի պայման միաբանական և խաղաղաւէտ սիրոյ հաստատեցի նոցա: Իսկ ապա թագաւորն Աշոտ արքայորդին շուէր զնայր երթայր հասանէր 'ի կողմանս Գուգարաց մերձ յամրոցն մեծ, որ 'ի լեզու Վրաց Շամշուղէ, այսինքն՝ Երեք նետն անուանի. վասնզի հօր նորա զազան զայնոսիկ շուրջ զամրոցան սեպհականացուցեալ էր իւր և զեղբարս երկուս՝ Վասակ և Աշոտ 'ի տոհմէ Գնթունեաց բերդապահս և վերակացուս նահանգին այնմիկ կացուցեալ: Իսկ սա զնոյն հնազանգութեան կարգ առ 'ի նոցանէն առ իւր պահանջէր զալ 'ի մտերմութիւն ժառայութեան: Եւ վասնզի նուագունս և սակաւս անդր գտանէր ոտձիկս զօրացն. վասն այնորիկ զզօրսն իւր 'ի մօտակայ գաւառն առաքէր երթալ հոգալ պտանել զապրուստ իւրեանց՝ մինչև անդրէն ընդ կրունկն ինքն դարձցի: Եւ ինքն ապա վայելուչ եղբարքն Աբասայ և երկերիւր յիսուն արամբք երթեալ առկայացեալ դարէր դադարէր մերձ յամրոցն՝ որ կոչէր Սակուրէթ: Իսկ Վասակ և Աշոտ իբրև տեսին զայն, թէ կարաւան սպային սպառսպուռ առ 'ի նմանէ պակասեալ է և առ 'ի յումեքէ հուպ ընդհուպ չիք նմա օգնականութիւն. այնուհետև ստնքացեալք ստուարացեալք և կիցս ընկեցեալք՝ միանգամայն իսկ գումարտակ զզօրս իւրեանց առնէին ծածկաբար, ընդ ինքեան ունելով և զսիրելիսն իւրեանց յանրակ գործոյն զսպայազօրսն Տփխեաց և զծործորոցն Կովկասու, և իբրև արանց աւելի քան զչորեքհազարաց սուսերամերկաց վահանաւորաց նիշակաւորաց վաղակաւորաց. և ապա յեղակարծումն ժամու 'ի վերայ հասեալ՝ ասպատակ սփռէին: Իսկ զայնպիսի նոցա

փնտրում դուրս զալ իրար դեմ կովի ու պատերազմի: Եվ քանի որ նրանց երկուսի վրա էլ դրված էին թագավորական անուններ, նրանք միմյանց նկատմամբ լցվում են նախանձով ու շարակնությամբ և այդ պատճառով ավելի ընդզվելով՝ զայրանում էին, և նրանցից յուրաքանչյուրը պահանջում էր իրեն [թագավոր] կարգել: Այդ ժամանակ Այունյաց մեծ իշխան Սմբատը Վասպուրականի կողմից եկավ արքայորդի Աշոտի մոտ, [վերջինս] մեծ պատվով ու մոտիկ հարազատի նման ընդունեց նրան՝ շքեղացնելով մեծապանծ պատվով: Եկավ նաև մեծն հայկազուն Վասակը՝ անժառանգ Գրիգոր իշխանի եղբայրը, որին նույնպես նա մեծարում է նույն շքեղ պատվով ու վայելուչ կարգով: Եվ ապա երկու անվանակիցները, որոնք ժառանգել էին թագավորական անուն, էլ ավելի էին սաստկացնում թշնամանքը միմյանց միջև: Իսկ իս հալածանքներից [ազատվելով]՝ հարմար պահին հեռաստանից եկա, հասա և բանակցելով նրանց հետ ու համոզելով նրանց, ջանում էի նրանց միջև վայելուչ եղբայրական լծակցություն ստեղծել: Ըստ որում նրանք երկուսն էլ եկան ինձ ունկնդրելու, և ստանալով համաձայնություն՝ նրանց հաստատեցի միաբանական զաշինքով ու խաղաղավետ սիրով: Հետո արքայորդի Աշոտ թագավորը շվում, գնում հասնում է Գուգարքի կողմերում [գտնվող] այն մեծ ամրոցը, որը վրացերեն Շամշուղե¹³², այսինքն՝ Երեք նետ է կոչվում: Քանի որ նրա հայրը սեփականացրել էր այդ ժողովուրդներին ամրոցի ամրոցը շրջակայքով, երկու՝ Վասակ ու Աշոտ եղբայրներին, որոնք Գնթունիների տոհմից էին, այդ նահանգի բերդապահներ ու վերակացուներ է կարշում: Իսկ սա նույն հնազանդության կարգով նրանցից պահանջում էր զալ իր մոտ հավատարիմ ծառայություն: Եվ որովհետև նա այնտեղ քիչ ու սակավ օրապարեն է գտնում իր զորքի համար, այդ պատճառով զորքը ուզարկում է մոտակա զավառը՝ գնալու ու հոգալու իրենց ապրուստը, մինչև ինքը այնտեղից ետ դառնա: Եվ ինքը [Աշոտը] այնուհետև իր գեղեցիկ եղբոր՝ Աբասի հետ երկու հարյուր հիսուն մարդկանցով գնում, տեղավորվում ու դադար է առնում այն ամրոցի մոտ, որը Սակուրեթ¹³³ էր կոչվում: Իսկ Վասակն ու Աշոտը երբ տեսան, որ ամբողջապես պակասել է հեծելազորի քարավանը, ու որն է մեկի կողմից շղա անմիջական օգնություն, այնուհետև խտանալով, ստվարանալով, քացի տալով՝ միաժամանակ թաքուն իրենց զորքն էին հավաքում՝ իրենց հետ վերցնելով նաև իրենց սիրելիներին, որոնց համալրում էին Տփխիսի ու Կովկասի ձորերի զորագնդերը, մոտավորապես շորս հազարից ավելի սուսերածիգներ, վահանավորներ, նիզակավորներ, վաղակավորներ [սուր ունեցողներ]: Եվ ապա անսպասելիորեն հարձակվում են ու աս-

տեսեալ սաստիկ հէնս և գոռլթս բազմութեան դօրաց զիրեամբք շուրջ պատեայ՝ ապա բազմապազատ արտասուօք յօգնականութիւն վբարձր բազուկն Տեառն Աստուծոյ կարգային, որ կարողն է միով զհազարսն հալածել. և կնքեալ զինքեանս նշանաւ խաշին՝ ահազին իմն զդրդամբ ճակատս մարտից ընդդէմ յարգարէին և արիաբար առնարար առնազէն ասպազէն ՚ի վերայ շահատակեալք՝ առ ՚ի թթթել ական վաղվաղակի հերձեալ ընդ մէջ զջուրս ասպարափակ ռազմին բազմութեան ընդ կր-րունկն դարձուցանէին. և երկերիւրօք միայն արամբքն զշորեք հազար սպառազէնս նոցա ջնջեալ ջարդեալ վանեալ վարատէին: Զոմանս ՚ի սուր սուսերի և ՚ի սլաքս նետից և ՚ի տէգս նիզակաց հաշեալ մաշեալ սա-տակէին. զոմանս իսկ ձերբակալ արարեալ զՍառակինսսն սատակէին. և զոմանց զունչս և զականջսն կտրէին. իսկ ՚ի քրիստոնեայս խնայեալ կապուտ կողոպուտ արարեալ զնոսա թողութիւն երթալ զնալ ՚ի բաց, և գրեթէ ոչ ոք ՚ի նոցանէ ճողոպրեալ զտանէր, բայց միայն Վասակն սակաւ արամբք փախստեայ անկեալ յամրոցն Շամշուղէ: Արդ՝ այս այսպէս իրազործեալ, քանզի որպէս նկանակն Գեղէտնի գարձեալ հո-լովեալ ՚ի բանակն այլազգեաց և լիզաշինջ զնոսա արարեալ՝ ինքն Աշոտ եղբարքն իւրով դառնայ գնայ խնդութեամբ և յաղթութեամբ բազ-մաւ և մեծաւ աւարաւ զկողմամբք Վրաց աշխարհին առ յաւէտ սիրե-ցեալն իրեանց իշխանն Գուրգէն:

Բայց հեղահամրոյր իշխանն Սիւնեաց ընդ կրունկն յարքայորդուցն դարձեալ յԱրագած լեռնէ անտի՝ շուէ հանձնալի եղբարք իւրոց հրե-ցունց՝ Սահակայ Սիւնեաց տեսն և Բարգէշի Վասակայ. վասնզի նո-քա զեռ ընդ գեռ եկեալ անցեալ էին յաշխարհ տէրութեան իրեանց ՚ի փախստէնէ անտի հրոսակի նոցա Յուսիայ: Եւ ապա վայելաբար սիրով ՚ի միասին միախորհուրդք զմիտս կառավարեալք՝ տիրէին ՚ի վերայ սեպհական իշխանութեանն իրեանց. զուն ՚ի վերայ գործել շի-նել և նորոգել զհայրենի տէրութիւնն՝ դանկեալն և զկործանեալն ՚ի թշնամեաց: Այլ և կոնայք ևս երկաքանչիւրոցն եղբարք զբաւեալքն ՚ի գերութեան՝ զերծեալք ՚ի ձեռաց զերչացն, յետ երկեամ մի դային հանգ-չէին ՚ի գահս և ՚ի սենեակս տերանց իրեանց: Բայց և Հայկազուն ևս եղբարքն Սահակ և Վասակ՝ բնաբար կուտակալք գաւառացն որ շուրջ զեղերր Սովակին Կեղամայ, յայտմ ՚ի սոյն աուրս եկեալք ՚ի հեռաս-տանէ հալածանացն՝ տիրէին պայազատեալք զաշխարհս տէրութեան իրեանց: Իսկ թաղաւորն Աշոտ՝ — վասն որոյ այժմ բանս ճառէր վասն նորա — լուեայ զմիւս թաղաւորէ հոմանուն իւր հօրեղբորորդոյ, եթէ ոչ եկաց մնաց ՚ի սահմանեալ ուխտին որ ՚ի մէջ նոցա, այլ ընդ իւրով ձեռամբ նուաճեալ կասցոյց գաւառս և զազարակս որ շուրջ զՎաղար-

պատակում: Իսկ նրանք, երբ տեսան, որ իրենց շրջապատակ են ավա-զակներն ու զորքի բազմությունը, ապա բազմապազատ արցունքներով օգնության էին կանչում Տեր Աստուծու բարձր բազուկին, որը կարող էր միայնակ հազարներին հալածել: Եվ իրենց խաշակներով՝ ահազին պրդոյունով ճակատամարտ էին տալիս և զենքով, ձիերով արիաբար, ստանարար հարձակվելով նրանց վրա՝ անմիջապես ճեղքում են նրանց ուղղամտակաւոր վահանափակ բազմության խմբերը ու նրանց եւս դարձ-նում: Եվ միայն երկու հարյուր մարդով բնաջնջում, քշում ու հալածում են նրանց շարս հազարանոց սպառազինված զորքը: Նրանցից ոմանց են նրանց շարս հազարանոց սպանում, նետերի սլաքներով, նիզակների տեղերով: Սարակինսներինց ոմանց բռնում սպանում էին, ոմանց էլ քիներն ու ականջներն էին կտրում: Իսկ քրիստոնյաներին խնայելով ու կողոպ-տելով՝ թողնում էին, որ գնան-հեռանան. բայց նրանցից գրեթէ ոչ մեկը չէր կարողանում փախչել, բացի միայն Վասակից, որը մի բանէ մարդկանցով փախչում ընկնում է Շամշուղե ամրոցը: Ահա սա այս-պես իրազործելով, ինչպես Գեղէտնի նկանակը դարձաւ գլորվելով օ-տարների բանակի մէջ ու նրանց բնաջնջելով, ինքն Աշոտը իր եղբոր հետ ետ է դառնում ու ուրախությամբ, մեծ հազթանակով, բազմաթիվ ավարով գնում է Վրաց աշխարհի կողմերը, իրենց միշտ սիրելի Գուր-գէն իշխանի մոտ:

Բայց Սյունյաց բարեհամբուրդ իշխանը, արքայորդու մոտից, [այն է՝ Արագած սարից ետ դառնալով, գնում ու հանդիպում է իր ավագ եղբայրներին՝ Սյունյաց տեր Սահակին և Վասակի Բարգէշին, բայց որ նրանք հենց նոր եկել անցել էին իրենց տերության աշխարհը՝ փախ-չելով Յուսուֆի հրոսակներից: Եվ ապա վայելաբար ու սիրով միա-սին համախոհ կերպով մտածելով՝ տիրում են իրենց սեփական իշ-խանությանը: Նրանք ջանք էին թափում շինել ու նորոգել հայրենի տերությունը՝ թշնամիների կողմից տապալվածն ու կործանվածը: Եղ-բայրների կանայք, որ գտնվում էին գերության մեջ, ազատվելով զե-րիշների ձեռքից, մի երկու տարի անց զալիս նստում են իրենց տերերի գահերին ու բնակվում իրենց սենյակներում: Հայազգի Սահակ ու Վա-սակ եղբայրները՝ Գեղամա ծովակի ափերին գտնվող զավառների բուն կուտակալները, այդ նույն օրերի բնաջնջում [ազատվելով] հալածանք-ներից և փախված հեռուտաններից, տիրում են իրենց տերության նա-հանդներին: Իսկ Աշոտ թագավորը, որի մասին խոսվում է այժմ, լր-հանդի, որ թագավորում է իր անվանակից մյուս հորեղբորորդին, և որը հավատարիմ չի մնացել իրենց միջև հաստատված դաշինքին, այլ նվա-ճելով իր ձեռքի սակ է գցել Վաղարշապատ բազաթի շուրջը եղած ա-

շապատ քաղաքաւ, սակս այսորիկ հետաքրքիր լեալ 'ի թշնամութիւն
ընդ միմեանս և ամբոխս մարտկաց և հոյս հինից պատրաստեալ մինչ-
դեռ Աշոտ անկասկածաբար կայր նստեալ զօղեալ 'ի գիւղն որ վաղա-
վերն անուանի— յեղակարծումն ժամու յառաւօտին պահու յանկար-
վորէն 'ի վերայ ժամանեալ՝ շուիրս շախչախս շարդոցաց 'ի վերայ զօ-
րու նորա ածէր. և միաձի միահանդերձ զինքն և զհասարակ գունդն
վարատեալ փախստականութեամբ՝ առհասարակ յաւարի առնոյր գա-
մենայն կապուտ կողոպուտ նոցա և զգէնս և զգարդս և զձիս և զշորիս
բազում յոյժ: Եւ ինքն դարձեալ լուեալ 'ի վաղարշապատ քաղաք առ-
կայացեալ արձանանայր 'ի նմա: Իսկ միւս ես Աշոտ շոգաւ նստաւ 'ի
Դվին քաղաքի:

Իսկ ես ապա ժամանեալ անդ 'ի մէջ նոցա՝ ոչ սակաւ ինչ բանս
յանդիմանութեան և լուտացօղ ապառում խոռովութիւն 'ի վերայ ար-
քայորդոյն ածէի արտօսրաթոր տոչորմամբ սակս այնպիսի մահահոտ
զբժողութեանցն զոր արար: Եւ թէպէտ բողոք բարձեալ ջանահար լի-
նէի բառնալ 'ի միջոյ նոցա զշար սերմանացանի որումնն, զի մի՛ գոցի
'ի նոսա խմորք ցաւոց— որ թէն առ ժամայն տեղի տուեալ բանին հա-
ւանական սնուցանէին կամս 'ի հաշտութեան սակի—սակայն ոչ կացեալ
մնայեալ 'ի բանն բարեղգեացս, այլ վաղվաղակի 'ի շար մախանս
դարձեալ հակամիտէին, և այնպէս տակաւին ընդ միմեանս դատէին
կշտամբութեամբ շարի և բորբոքեալ նախանձու: Եւ ապա երկաքան-
շիւք նոքա հետամուտք լեալք միմեանց և զմիմեամբք պարայածեալք՝
առհասարակ զդրդեալ սասանեալ աւերեալ քանդեալ կործանեալ լինէր
սեպհական տէրութիւն աշխարհին իրեանց. և զմեծութիւն և զփառս
իւրեանց ազգի օտարի տուեալ՝ 'ի փարթամութիւն այլոց և յազբատու-
թիւն ինքեանց տարածեցին զձանապարհս իրեանց: Եւ այսպէս զեր-
կեամ մի ելուզակօրէն զկնի իրերաց զոռոյթս աային: Իսկ ես աւա՛ղ
եղկելի անձին իմոյ կարգայի, զի բազում անգամ ընակեաց անձն իմ
ընդ այնոսիկ ոչք ատէին զողջոյն, վասն զի ես էի խաղաղարար և յոր-
ժամ խօսէի՝ նոքա մարտնչէին ընդ իս: Իսկ թագաւորն արքայորդին
գնացեալ առնու 'ի կնութիւն իւր զգուստր իշխանին մեծին Սահակայ,
որ Սեաղայն յորջորջէր. և անդ զպարսն պարեալ և կաքաւսն յորինեալ՝
առաքէ նմա ոստիկանն Յուսուփ թագ արքայական և զգարդս զգնատուց
պատուականս և պայծառս և վայելուչս, և ձիս ոսկեասանձս պատուա-
կան զինուք և զարգութ, և հեծեալս յօղնականութիւն նմա զունդ Իս-
մայէյեան: Իսկ նորա պսակեալ թագին, որ առաքեցաւ յոստիկանէն՝
և բազում կարասիս և զանձս նա ոստիկանին առաքեալ՝ առեալ ապա
ևս ընդ իւր զգօրս իշխանին Սահակայ աներոյ իւրոյ՝ դայ յու՛ հասանէ

վաններն ու ազարակները, այդ պատճառով հետաքրքրվում է միմյանց
միջև եղած թշնամութեամբ և պատրաստելով մարտիկների ու ավա-
զակների խմբեր, և միևնույն Աշոտը առանց կասկածելու փակվել, նըս-
տել էր վաղաժերն կոչվող գյուղում, վաղ առավոտյան անսպասելի-
րեն¹¹⁴ հանկարծակի վրա հասնելով, մեծ կոտորած ու շարդ է տալիս
նրա զորքին: Եվ նրան մի ձիով, մի հագուստով ու նրա ամբողջ զորքը
քշելով փախուստի է մատնում, ամբողջովին ավար է վերցնում նրանց
ամբողջ կողոպտածը, շափազանց շատ գենքեր, զարդեր, ձիեր ու ջորի-
ներ: Ինքը դարձյալ մեկնում է վաղաքշապատ քաղաքը և տեղավորվում
ու հաստատվում է այնտեղ: Իսկ մյուս Աշոտը գնաց ու նստեց Դվին
քաղաքում:

Իսկ ես ժամանեցի այնտեղ, նրանց մոտ և արտասովաթոր տառա-
պանքով քիչ հանդիմանական խոսքեր, կոպիտ լուտանքներ ու բար-
կույթուն շթափեցի արքայորդու վրա այն մահահոտ խարդախութեան
համար, որ նա արեց: Եվ թեպետև ըմբոստանալով ջանք էի թափում
նրանց միջից վերացնել շար սերմնացանի որումը, որպեսզի նրանցում
այլևս չգտնվի ցավի խմոր (որ թեև ժամանակավորապես տեղի տալով
համոզող խոսքերին՝ իրենց կամքը սնում էին հաշտութեան դաշինքի
համար), սակայն շմանցին իրենց բարեկարգ խոսքերի մէջ, այլ շտապ
դառնալով դեպի շար նախանձը՝ դարձյալ հակամիտում էին և տակա-
վին միմյանց դատափետում էին շարի կշտամբանքով ու բորբոքված
նախանձով: Եվ ապա նրանց՝ իրար հետամտելու ու միմյանց շուր-
ջը պատվելու պատճառով առհասարակ զդրդում, երերում, ավերվում,
քանդվում ու կործանվում էր իրենց աշխարհի սեփական տերութիւնը:
Եվ իրենց մեծութիւնն ու փառք օտարներին տալով՝ նրանք ուրիշնե-
րին հարստացրին և իրենց աղքատութեան մասնեցին: Եվ այսպես մի
երկու տարի ավազակաբար նրանք իրար հետեից հարձակումներ էին
գործում: Իսկ ես ողբում էի իմ խղճուկ կյանքի համար, որովհետև շատ
անգամ բնակվեցի նրանց հետ, ովքեր ասում էին խաղաղ կյանքը,
քանի որ ես էի խաղաղարարը և երբ խոսում էի, նրանք կովում էին
իմ գեմ: Իսկ արքայորդի թագավորը գնում, կնութեան է առնում Սեաղա
կոչվող մեծ իշխան Սահակի դստերը: Եվ այնտեղ [երբ] պարեր էին
պարում և կաքավում, ոստիկան Յուսուփը նրան է առաքում արքայա-
կան թագ և գեղեցիկ, փայլուն, պատվական զարդարուն զգեստներ,
ոսկեասանձ ձիեր՝ [զարգարված] պատվական գենքերով ու զարդերով,
ինչպես նաև իսմայելյան հեծելազունը՝ նրան օղնելու համար: Իսկ
նա պատկվելով ոստիկանի առաքած թագով՝ նրան է ուղարկում շատ
իրեր ու զանձեր: Այնուհետև իր հետ առնելով իր աներոջ՝ Սահակ իշ-

ի դուռն Գվին քաղաքի, վասնզի ՚ի նմա իսկ առկայացեալ կայր միւս թագաւորն հոմանունն նորուն. և գումարտակ զօրս ապա սփռեալ տա-
րածանէին ՚ի մարտ. Իսկ ես ՚ի խաղաղութիւն միշտ խօսէի ընդ իւրա-
քանչիւրան՝ որպէս միանգամայն և երկիցս և երիցս:

Բայց արքայորդին Աշոտ ՚ի բազմութիւն զօրացն ապաստանեալ և
՚ի քաջութիւն ինքեան նա յուսացեալ՝ ամբարտաւանս և բարձրայօնս
փրայր. ընդ որս ոչ թերևս հաճեալ Տեառն, և իբրև մարտն ընդ մի-
մեանս բաղխեալ ըստ գրգռութեան յուզմանն Գրիգորոյ աներոյ ար-
քայորդուն և որդոյ իշխանին՝ Սևադայի՝ ՚ի փախուստ առաջի նսցա
դառնալին զօրք Աշոտոյ արքայորդոյն, և զբազումս ՚ի զօրացն սրոյ
ճարակ տալին ըստ էմաստնոյն բանի, թէ Տէր ամբարտաւանից հա-
կառակ կայ. ապա գնացեալ շուեալ երթեալ արքայորդին առ մեծ իշ-
խանն Վրաց Գուրգէն և զօրս բազումս ՚ի նմանէ գումարտակեալ՝ դար-
ձեալ գայր հասանէր ՚ի Վաղարշապատ քաղաք. Եւ յայնմ նուագի ապա
ոչ տուաւ նոցա առ ՚ի յինէն թոյլ մարտի ընդ միմեանս հարկանիլ,
այլ բաղխեալ իմ զգործարանս իմաստից նոցա՝ խրատու բարոյ զունկն
մատուցանէին, յօգտութիւն սիրոյ ընդ միմեանս իմաստութեամբ բե-
րեալք: Զայսու ժամանակաւ ապա իշխանն Սիւնեաց Սահակ, որ սեպ-
ճանեալ փոխի ՚ի կենացս, թողլով իւր ուսար մի մանկիկ տղայ փո-
խանորդ. և զնեն զնա ՚ի քնարանի առ դուրս ձեռակերտ եկեղեցւոյն
խրոյլ ՚ի գիւղն նորատունս:

Բայց թագաւորն Աշոտ արքայորդին շուեալ զնայ առ մեծ իշխանն
Սահակ աներ իւր. և ապա զկնի իւր զնա համապունդ հանդերձեալ խ-
րովքն զօրք Երթայ զնայ յՈւտի գաւառ առ ՚ի հնազանգել զբիրտ
ապստամբութիւնն Մովսիսի, զոր իւր իսկ կացուցեալ էր զնա իշխան
և հրամանատար ճուղարարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառի: Անդ
ապա մեծ քորեպիսկոպոսն, որ պայազատէրն իսկ զմասն Գուգարաց
մերձ ՚ի Գրունս Ալանաց՝ գայր հասանէր զօրու բազմաւ ՚ի թիկունս
օգնականութեան թաղաւորին: Իսկ Մովսիսի տեսեալ զբազմութիւն զօ-
րացն տարմաբար հորդան տունայ ՚ի վերայ նորս՝ ապա և նա գու-
մարտակ մեծ առնէ յանդուզն և անճոռնի զօրաց, զրեթէ իբրև զյոր-
ձանս ինչ ուղիսից ընդ դառ ՚ի վայր հեղեալ, որք և ընգվզեալ փութա-
լին հանել մերժել զթագաւորն իրեանց: Իսկ նա պատգամ առ Մով-
սէսն յղէր, զսատուցեալ հպարտութիւն բարուցն ջեռուցանել՝ և զայլ ՚ի
հնազանդութիւն և կեալ ՚ի խաղաղութեան և ՚ի հանդարտութեան): Բայց

* «Ենակեցեր՝ առէ, ՚ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ չեռուցեալ մեղկիս
զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուց, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ՚ի հան-
դարտութեանս (Մով. Խորեն. Պատ. դիրք ա. գլ. ժա):

խանի զօրքը, գալիս հասնում է Գվին քաղաքի դարպասների մոտ,
քանի որ այնտեղ էր տեղավորվել նրա անվանակից մյուս թագավորը:
Եվ ապա զօրք հանելով՝ նրանք կռվում են միմյանց դեմ: Իսկ ես յու-
րաքանչյուրի հետ խոսում էի խաղաղության մասին մեկ, երկու, երեք
անգամ:

Վրաց Աշոտ արքայորդին, ապավինելով իր զորքերի բազմությանը
և հույսը դնելով իր քաջության վրա, հոխորտում էր ամբարտավան ու
գոռոզ կերպով: Դա թերևս հաճելի չէր Տիրոջը, և երբ նրանք կռվով
միմյանց բախվեցին՝ արքայորդու աներոջ՝ Սևադա իշխանի որդու՝ Գրի-
գորի զրգմամբ, նրանց առաջ փախուստի է գիծում Աշոտ արքայոր-
դու զօրքը, և զորքից շատերին էլ սրի են քաշում՝ ըստ այն իմաստուն
խոսքի, թե Տերը ամբարտավաններին հակառակ է¹¹⁶: Հետո արքայոր-
դին մեկնում գնում է Վրաց մեծ իշխան Գուրգենի մոտ և նրանից ստա-
նալով մեծ զորք՝ դարձյալ գալիս հասնում է Վաղարշապատ քաղաքը:
Եվ այս անգամ ես ոչ թե թույլ տվեցի, որ նրանք կռվով հարձակվեն
միմյանց վրա, այլ շարժեցի նրանց միտքը, և նրանք ունկնդրում էին
իմ բարի խրատները ու [զրանք] հասկանալով՝ միմյանց նկատմամբ
սեր էին գրսևորում: Այդ ժամանակներում Սյունյաց Սահակ իշխանը,
որը սեփականաբար տիրում էր Գեղամա ծովակի ափերին ընկած գա-
վառներին, վախճանվելով հեռանում է այս կյանքից՝ իրեն փոխանորդ
թողնելով մի փոքրիկ տղայի: Նրան թաղում են նորատունք գյուղում
իր կառուցած եկեղեցու մոտ գտնվող գերեզմանոցում:

Արքայորդի Աշոտ թագավորը գնում է իր աներոջ՝ Սահակ մեծ իշ-
խանի մոտ: Եվ ապա իր հետեից նրան գինելով՝ իր ամբողջ զորքով
դնում է Ուտի գավառը՝ հնազանդեցնելու Մովսեսի բիրտ ապստամբու-
թյունը, որին հենց ինքն էր կարգել իշխան ու հրամանատար Ուտի
գավառի այն վայրենի ցեղերի վրա: Այնտեղ մեծ քորեպիսկոպոսը, որ
տիրում էր Գուգարքի այն մասին, որը գտնվում է Ալանաց դռան¹¹⁶
մոտ, մեծ զորքով գալիս հասնում է թագավորին օգնելու համար: Տեա-
նելով, որ մեծ զորքը խմբովին հարձակվում է իր վրա՝ Մովսեսը ևս
կազմում է հանգուցն ու անճոռնի մեծ զորք և զրեթե դառիվայրից հո-
սող հեղեղի նման իջնում է ցած: Նրանք բնգվզելով շտապում էին
հանել հեռացնել իրենց թագավորին: Իսկ նա պատգամաբեր է ուղար-
կում Մովսեսի մոտ՝ տաքացնելու նրա հպարտ բնավորության սառնու-
թյունը՝ հնազանդվելու և սպրելու խաղաղ ու հանգիստ¹¹⁷: Բայց նա

* «Ե՛րև ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ստում է, սակայն տաքացրո՛ւ և
մեղմացրո՛ւ քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ՝ հնազանդվելով խա-
ղաղ ապրի՛ր» (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, դիրք Ա, գլ. ԺԱ):

նա յաւելտ իմն խորոխտ խստութեամբ զպատասխանիս պատգամացն դարձուցանէր: Ապա խոհեմ և ուշիմ թագաւորն հանդերձ իշխանան Սահակաւ կուռ վառեալ զգօրս իւրեանց յաղեղն և 'ի սուտեր և 'ի տէգ նիզակաց՝ արս ընտիրս հոյակապս, առաջինս և ահնկինս կազմէին. և շուեալ իբրև զհրոսակ իմն վաղվաղակի հասանէին յափն ձորոյն, յորում ամրացեալ կայր Մովսէս համագունց իւրայօքն զօրօք. և անդ ապա ահագին իմն դրդամամբ շահատակեալ ահս պակուցանօղս 'ի վերայ նոցա հեղուին: Իսկ զայնպիսի ոյժ պնդութեան տեսեալ զօրացն Մովսիսի՝ յանկարծակի ցան և ցիր այսր անդր յարձակմամբ փախըստէիւ հեռանային ուրոյնանային՝ միայն թողլով զՄովսէսն: Ապա և ինքն վաղվաղակի խուճապեալ ելեալ 'ի ձորակէն յարևմուտս կոչս հապճեպով փախստեայ զնայր անկանէր յաշխարհն Սիւնեաց առ իշխանն Սմբատ. զի թերևս 'ի սագրելոյ նորա հետի աղագս գտանել վարթասցի իւրայոցն տարակուսանաց: Եւ մինչդեռ թագաւորն առկայացեալ յՈւտի գաւառի համոզել նուաճել զխստապարանոց աւագակուտ մարդիկ աշխարհին, յանկարծակի զիմեալ շուեալ զնացեալ Մովսէսն 'ի Սիսական կողմանցն՝ 'ի մտի դնէր երթալ առ մեծ քորեպիսկոպոսն Սանարաց և բարւոյ խոստմամբ միաբան ընդ իւր զնա կացուցանել և գրաւաթափ իւրոյ տէրութեանն լինել: Զայն անցս աղէտի ընդ հուպ զգացուցեալ թագաւորին՝ վաղվաղակի զհետ աճապարել կրթի. և ձի 'ի ներքս տարեալ 'ի սաստիկ վառեալսն և 'ի կազմեալսն Մովսիսի և մօտ առ նա հասեալ և զագուցեալ զլխանոցն երկաթի վաղերբ դիպեցուցեալ՝ շեշտ ընդ մէջ ճեղքէր զամուր զլխանոցն, և չերկիր զնա հարստեալ. և ընդ կրունկն դարձեալ առեալ ընդ իւր զՄովսէսն տանէր, և խարեալ զաշտ նորա խաւարեցուցանէր կուրութեամբ. վասն զի որ կամաւ կուրութիւն լինքն կրէ՝ ոչ երբէք կարէ նա դալ յառողջութիւն: Իսկ իբրև այս այսպէս 'ի կամս անձին եղև իրագործեալ, ապա շուէ զնայ առ թագաւորն 'ի գաւառն Շիրակ և սիրալիր սրտիւ առ ինքն կոչէ զեղբայր իւր զԱբաս, զոր իշխան իշխանաց էր կացուցեալ, և զիշխանն Վրաց Գուրգէն զնորուն աներ՝ չնևս զիտելով զոր առ 'ի նոցանէն էր նմա նիւթեալ դաւաճանութիւն շարակնութեան նախանձու: Եւ հանդիպեալ միմեանց 'ի զիւղն Որոմանի՝ մեծապատիւ զնոսա առնէ ըստ օրինի թագաւորաց բազմապարզև բարութեամբք:

Եւ վասնզի ոչ լինէր յաջողեալ նոցա յայնմ տեղի բանալ նոցա զդուռն կորստական ըստ երկնային այցելութեանն՝ յուղարկի՝ 'ի նոցանէն. և եկեալ առկայանայ առանց իմիք կասկածանաց 'ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս: Իսկ նոցա 'ի ձեռն պատրուակի սիրոյ զգաւելն թագաւորին խորհեալ և հնարս որոգայթից նիւթեալ՝ յանկարծակի 'ի

պատգամաբերին ավելի հանդուգն պատասխան է տալիս: Ապա խոհեմ ու ուշիմ թագաւորը Սահակ իշխանի հետ միասին կուռ սպառազինելով աղեղով, սուտերով, նիզակների տեղերով իր զորքին՝ ընտիր ու հոյակապ մարդկանց, որոնք և կազմում էին նրա առջևի մասը ու ձախ կողմը, հրոսակի նման շվելով՝ իսկույն հասնում են ձորափ, որտեղ ամրացել էր Մովսեսը իր զորքով: Եվ այնտեղ մեծ իրարանցում առաջացնելով ու գրոհելով՝ ահ ու սարսափ էին զցում նրանց վրա: Իսկ Մովսեսի զորքը, տեսնելով նրանց զորքի այդքան մեծ ուժը, հանկարծակի ցանուցիր այս ու այն կողմ արշավելով ու փախչելով, հեռանում էր ու մեկուսանում՝ միայնակ թողնելով Մովսեսին: Ապա և ինքը շատ շուտ խուճապահար դուրս գալով ձորակից՝ հապճեպ փախչում է դեպի արևմուտք և գնում ընկնում է Սյունյաց աշխարհը, Սմբատ իշխանի մոտ, որպեսզի թերևս կարողանա նրա օգնութեամբ ճանապարհ գտնել յուրային տարակուսողների համար: Եվ մինչդեռ թագաւորը, տեղավորվելով Ուտի գավառում, այդ աշխարհի համառ ու ավագակաբարո մարդկանց համոզում էր իրեն ենթարկվել, Մովսեսը հանկարծակի շվում գնում է Սիսական կողմերից՝ մտադրվելով զնալ Սանարքի մեծ քորեպիսկոպոսի մոտ, բարի խոստմամբ նրան իրեն միաբան դարձնել և իր տերութունը գրավով ազատել: Այդ աղետալի անցքերը անմիջապես հասկանալով՝ թագաւորը աճապարում էր իսկույն հետեւել նրան: Նա ձի նստելով ու քշելով Մովսեսի լավ սպառազինված ու պատրաստված [մարդկանց] մոտ, մոտենում ու սրով խփում է նրա երկաթյա զլխանոցին, ամուր զլխանոցը մեջտեղից շեշտակի ճեղքում է և այն մխրճում հողի մեջ: Հետո ետ դառնալով ու իր հետ վերցնելով Մովսեսին՝ տանում է ու փորելով նրա աչքերը՝ կուրացնում է: Եվ որովհետև ով կամովին կուրութուն է կրում, նա երբեք չի կարող առողջանալ: Իսկ երբ սա այսպես իր կամքով կատարվեց, ապա նա շվում գնում է Շիրակ գավառը, թագաւորի մոտ և սիրալիր սրտով իր մոտ է կանչում իր եղբայր Աբասին, որին իշխանաց իշխան էր կարգել և նրա աներոջը՝ Վրաց Գուրգեն իշխանին՝ շիմանալով, որ նրանք են իր դեմ նյութել շարակն նախանձով դավաճանութուն: Եվ երբ [նրանք] միմյանց հանդիպում են Որոմանի գյուղում¹¹⁷, նա բազմապարզև բարութեամբ թագաւորներին վայել պատիվ է տալիս նրանց:

Եվ որովհետև նրանց չի հաջողվում այն տեղում բացել նրանց կորստյան դուռը՝ ըստ երկնային նախախնամութեան, [թագաւորը] հեռանում է նրանց մոտից, գալիս ու առանց ինչ-որ կասկածանքի տեղավորվում է Երազգաւորք քաղաքագյուղում: Իսկ նրանք, մտածելով սիրո պատրվակով թագաւորին դավելու մասին և որոգայթներ նյութե-

վերայ յարձակելին բազկել զնա անյայտարար: Իսկ ապա փոքր ինչ յառաջ իրազեկ լնալ թագաւորն և ստիպով առեալ ընդ իւր գուստր Աբասայ եղբօր իւրոյ և զգաղթն Երազգաւորից և հազիւ 'ի խարդաւանական որսորդութեանցն ճողոպրեալ՝ շուէ գնայ յՈւտի գաւառ:

Իսկ նոցա եկեալ և ոչ գտեալ մարթնցուցանել զոր կամէիրն՝ ամօթ զանձամբ արկեալ և յետկոյս մնացական գաղթն յաւարի առեալ՝ դառնային: Եւ յայնմհետէ ապա սաստիկ թշնամութիւն 'ի մէջ նոցա զեղեալ ընոյր յայսպիսի խորհեցեալ մահահոտ շարութենէ: Բայց Վասակ, որ սեպհականաբար պայազատէր զտէրութիւն Գեղարքունոյ՝ կարծիս իմն երկիրոյ զարքայէ 'ի մտի եղեալ՝ խնդրէր առ 'ի նմանէ յետկար երդման, զի անկասկած լիցի 'ի մտանելն առ նա և յելանելն. զոր իմ իսկ ընկալնալ յարքայէ զնամակն՝ և տուեալ առ Վասակ: Ապա շուէ գնայ առ թագաւորն, և յառաջնում նուազին իբրև զհակամիտ գործակից և զեղբայր սիրելի հաւատարմացուցեալ իւր ընդունէր զնա պատուով մեծաւ: Իսկ զկնի ապա հրապուրեալ յոմանց, որք ասէինն թուղթս առ նա գտեալ զմիւս թագաւորին Աշոտոյ և Գուրգենայ աներոյ իւրոյ՝ ի ձեռն սուրհանդակի միում լի ամենայն խորամանկ խորհրդովք. սակս այսոքիկ կալեալ կապէ զնա երկաթի կապանօք և զնէ յամրոցի անդ, որ Կայեանն կոչի: Իսկ ես թէպէտև սաստկագոյն բան յանդիմանութեան 'ի վերայ ածեալ թագաւորին՝ պաշարեցի զնա կշտամբութեամբ մեծաւ վասն ստելոյ ուխտին երդման և կապելոյ զՎասակն, և ընդ իւրով ձեռամբ զտէրութիւն նորա նուաճելոյ. սակայն նա 'ի Վասակ զվնասն տարեալ մղեալ հանէր և փոքր ինչ՝ աւուրս ժամ եղեալ՝ յանձն առնոյր արձակել 'ի կապարանէն և հաստատել զնա յաշխարհ տէրութեան իւրոյ: Սակայն և ես սակս այնորիկ թոյլ առժամայն տուեալ՝ զի մի՞ թերեւ ըստ մանկական բարուցն զազանական ինչ ստացի կամս, և զանկազմն դրժեալ գործեսցէ իր, որ այսպէս ապա այլում տեղոյ զայս սոսիկ թողի հոգալ՝ երկնաւոր այցելութեանն յանձն արարեալ:

Չայսու ժամանակաւ ոմն Հազարացի, Փարկինի անուն իր՝ ոստիկան 'ի Հայս յամիրապետէն անտի առաքեալ և ընդ իւր բերեալ թագ՝ զնէր 'ի գլուխ թագաւորին Գաղկայ՝ երեքկին զնա պսակեալ 'ի վերայ Հայաստանեայցս, և այլևս բարեվայելուչ զարդօք զնա շքեղացուցեալ: Ապա և թագաւորն ևս ոչ սակաւ ինչ պատիւս և պարգևս առատաձիրս նմա շնորհէ. այլ և ամիրապետին ևս բազումս առաքէ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ զկէսն 'ի սակն արքունի և զայլսն 'ի նպաստ օժտութեան: Բայց ոստիկանն Յուսուփ յաւէտ իմն ընդ այսոսիկ զշարեալ՝ սհազինս

լով, հանկարծակի հարձակվում են նրա վրա՝ գաղտնի ջարդելու համար: Բայց մի փոքր առաջ իրազեկ լինելով այդ մասին՝ թագավորը շտապ իր հետ վերցնում է իր եղբայր Աբասի տղային, Երազգավորքի գաղթականներին և հազիվ ճողոպրելով խարդավանական որսորդութեան խայծից, շարժվում գնում է Ուտի գավառը:

Իսկ նրանք գալով ու շկարողանալով դտնել այն, ինչ կամենում էին, ամաչելով ու ետ մնացած գաղթականներին վերցնելով, վերադառնում են: Այնուհետև սաստիկ թշնամություն է լինում նրանց միջև՝ այսպիսի մտածված մահահոտ շարություն պատճառով: Բայց Վասակը, որ սեպհականաբար իշխում էր Գեղարքունի տերությունը, արքայի մաշօքն կասկած ունենալով, նրանից խնդրում է երդմագիր, որպեսզի քապահով կերպով մտնի նրա մոտ ու դուրս գա: Եվ ես արքայից ընդունեցի նամակը ու տվեցի Վասակին: Հետո շարժվում-գնում է թագավորի մոտ, որը սկզբում նրան ընդունում է մեծ պատվով՝ իբրև հոժարակամ գործակցի ու հավատարիմ սիրելի եղբոր: Իսկ հետո հրապուրվում է ոմանց կողմից, որոնք ասում էին, թե մյուս Աշոտ թագավորի ու իր աներ Գուրգենի թուղթը նրա մոտ են գտել մի սուրհանդակի միջոցով, որը լցված էր ամեն տեսակի խորամանկ մտքերով: Այդ պատճառով նրան բռնելով՝ կապում է երկաթյա շղթաներով ու փակում այն ամրոցում, որը կոչվում է Կայան: Իսկ ես թեպետև սաստիկ հանդիմանական խոսքեր թափեցի թագավորի դիմին, նրան խիստ կշտամբեցի՝ երդումը դրժելու, Վասակին շղթայելու ու նրա տերությունը իր ձեռքի տակ պցելու համար, սակայն նա մեղքը զցում էր Վասակի վրա և մի քանի օր ժամանակ պահանջելով՝ հանձն էր առնում նրան արձակել կապանքներից ու հաստատել իր տերությունում: Գրա համար ես էլ ժամանակավորապես թույլ տվեցի, որ թերևս մանկական բնավորության պատճառով նա շկատարի իր դավանական կամքը ու անշնորհ բան շանի: Եվ դա ես այդպես թողեցի ուրիշ տեղում հոգալու համար՝ այն հանձնելով երկնավոր նախախնամությունը:

Այդ ժամանակներում Փարկինի անունով մի հազարացի սովորապետի կողմից ուղարկում է Հայաստան որպես ոստիկան, որը իր հետ բերելով թագը՝ դնում է Գաղիկ թագավորի դիմին՝ երրորդ անգամ նրան պսակելով [թագավոր] Հայաստանի վրա. ինչպես նաև նրան զարդարելով բարեվայելուչ զարդերով: Թագավորը ևս ոչ սակավ պատիվ ու առատ պարգևներ է շնորհում նրան: Բացի դրանից նա ամիրապետին ևս առաքում է ոսկու և արծաթի շատ գանձեր՝ կես մասը որպես արքունի տուրք, իսկ մնացածը որպես օգնություն նպաստ: Բայց ոստիկանն Յուսուփը դրանց համար ավելի շարանալով, սարսա-

կրճտէր զատամունսն 'ի վերայ թագաւորին Գագկայ, սպառնացեալ լի ապականութեամբք և մօտալուտ բանիք: Բայց հոյակապ իշխանն մեծ Սահակ, որ որդիացուցեալն էր փեսայութեամբ զթագաւորն Աշոտ, հրապուրեալ 'ի բանս թովչաց ոմանց շարախորհաց՝ ընկլոյզ զիմաստութիւն իւր մեծ, և ապա սկսաւ շարիս իմն 'ի վերայ թագաւորին նիւթել, իբր յօտար թշնամույ: Եւ իբրև սառնամանիք ցրտութեան ձմեռայնոյն 'ի բաց եղաւ, ապա երկաքանչիւրք նոքա զօրաժողով լինէին 'ի մարտ ընդ միմեանս պատերազմել. և այնուհետև հասեալք 'ի մի վայր 'ի գեօղն Ախայեանս՝ ճակատս ուզմի մարտկաց ընդդէմ միմեանց պատրաստէին: Ապա մեծամեծք աւագանւոյն յանդիմանեալ զերկաքանչիւրսն՝ իբրև զհպարտս և անձնասէրս զնոսա լինել և սկիզբն զինքեանս ամենայն լաւութեան և քաջութեան ցուցանել. և այսպէս համոզեալ՝ 'ի մէջ նոցա դաշինս հաստատեն խաղաղութեան: Եւ ապա բազում ուխտ երգմանց զրով կնքեալ տան իբերաց քրիստոսադիր կիտիւն և միջնորդութեամբ սրբոյ նշանի խաչին: Եւ ապա թագաւորն ընդ կրունկն դարձեալ վաղվաղէ շուէ զնայ ընդ դուռն Գվին քաղաքին. և անդ բազում արեան ճապաղիս 'ի նոցանէն հեղեալ և առհասարակ յաւարի առեալ զնոսա՝ հնազանդեցուցանէր զամբարտաւան և զբիրտ ապստամբութիւն նոցա ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ: Աստ ուրեմն ապա մեծ իշխանն Սիսական տոհմին՝ Սմբատ, երիս ևս եղբարքքն հանդերձ ցասմնական իմն սրտիւ դժգմեալ ընդ Հագարացոյն, որ յայնժամ զգաւառն Գողթան բռնակալեալ պայազատէր՝ խնորէին առ 'ի նմանէն յինքեանս զարձուցանել զսեպհական իւրեանց ամրոցն Երնջակ և զառ ստորոտով նորա զգաւառն, զոր Յուսիպոս ստիկանին առեալ տուեալ էր 'ի ձեռս Գողթան բռնակալին. այլ նա իբրև յարթունուստ գայն նմա շնորհեալ համարէր և ոչ առնոյր յանձն տալ: Իսկ ապա երկաքանչիւրքն կողմանք զօր գումարեալ զունդ կազմեալ՝ իբր հրոսանուէր իմնդ զրդմամբ մարտ ընդ միմեանս հարկանէին: Եւ իբրև ջուրի ուզմին կազմեցաւ և ասպատակն զմիմեամբք սփռեցաւ և զունդն Հագարացոյն աղմկեալ յետկոյս հարան մերձ 'ի պարտել, անդ ապա զօրն Գաբաւոնացի իշխանին Սմբատայ, որ 'ի թիկանց կուսէ կային Վասակայ եղբօր նորուն 'ի ձախակողմ թևոյն յանկարծօրէն խորհրդեամբ շարի համազունդ ընդ Վասակայ ձի 'ի ներքս տարեալ և առհասարակ 'ի վերայ յարուցեալ դիաթաւալ զբաջն և զկորովին Վասակ արկանէին. և ինքեանք թիկունս առ 'ի զնալ դարձուցեալ՝ շուէին 'ի նախաւան քաղաք: Իսկ զդիակ դեղեցիկ երիտասարդին բարձեալ եղբարցն 'ի տեղուչէ ճակատուն՝ տարեալ եղէն ընդ հարս իւրեանց, արարեալ կոծ մեծ 'ի վերայ նորա:

Փնելի կերպով ատամներն էր կրճտացնում Գագիկ թագավորի վրա՝ նրան սպառնալով լիակատար ավերածութեամբ և վերահաս [վտանգի] խոսքերով: Բայց զորավոր իշխան մեծն Սահակը, որ փեսայութեամբ որդիացրել էր Աշոտ թագավորին, խարվելով շարախորհ մարդկանց թովի խոսքերից, խեղդեց իր մեծ իմաստությունը և սկսեց շարիքներ նյութել թագավորի՝ իբր օտար թշնամու դեմ: Եվ երբ ձմեռային ցուրտ սառնամանիքը վերջացավ, նրանք զորք են հավաքում միմյանց դեմ կովիւու համար: Այնուհետև հասնելով մի տեղ՝ Ախայանք գյուղի մոտ՝ նրանք միմյանց դեմ ճակատամարտի էին պատրաստվում: Ապա ավագանու մեծամեծները, հանդիմանելով նրանցից յուրաքանչյուրին, իբրև ամբարտավանների ու հասարկների, և ամեն մի լավութեան ու քաջութեան սկիզբ իրենց համարելով ու այդպիսով համոզելով՝ նրանց միջև խաղաղութեան դաշինք են հաստատում: Եվ ապա բազում երդմնագրեր կնքելով՝ տալիս են իրար քրիստոսադիր կարգով ու սուրբ խաչի նշանի միջնորդութեամբ: Հետո թագավորը ետ է դառնում ու շտապ ըվում գնում է Գվին քաղաքի դարպասների մոտ: Այնտեղ նրանցից շատ արյուն թափելով և նրանց առհասարակ կողոպտելով՝ նա լռեցնում է նրանց ամբարտավան ու բիրտ ապստամբությունը և նրանց զցում իր ծառայութեան տակ: Այստեղ Սիսական տոհմի մեծ իշխանը՝ Սմբատը, և նրա երեք եղբայրները, ցասումնայից սրտով դժգոհելով հագարացուց, որն այն ժամանակ բռնի կերպով իշխում էր Գողթան գավառի վրա, նրանից խնդրում են իրենց վերադարձնել սեփական Երնջակ ամրոցը՝ նրա ստորոտում գտնվող գավառի հետ միասին, որը Յուսուֆ ոստիկանը վերցրել տվել էր Գողթան բռնակալի ձեռքը, բայց նա այն իբրև արքունիքի կողմից իրեն շնորհված էր համարում և հանձն չէր առնում տալ: Իսկ հետո յուրաքանչյուր կողմ, զորք հավաքելով, զունդ կազմելով, ավագանիների նման զրգոված հարձակվում են ու կովում միմյանց դեմ: Իսկ երբ ուղղամտակատար կազմվեց, և հեծելազորերը հարձակվեցին միմյանց վրա, հագարացիների զորքը աղմկելով ետ մղվեց, և նրանք մոտ էին պարտվելուն, ապա այդ ժամանակ այդտեղ Գաբավոնացի Սմբատ իշխանի զորքը, որ գտնվում էր նրա եղբայր Վասակի թիկունքում, ձախ թևից հանկարծակի շար մտադրությունամբ ձի հեծած հարձակվում և քաջ ու կորովի Վասակին գետին է փռում: Իրենք ետ են դառնում վերադառնալու համար և զնում են նախաւան քաղաքը: Իսկ զեղեցիկ երիտասարդի դիակը վերցնելով ճակատամարտի տեղից՝ եղբայրները տարան ու թաղեցին իրենց հայրերի մոտ՝ մեծ լացուկոծ անելով նրա վրա:

տրն՝ ապա և նա զհարիւրսն զիւր յետկոյս թողեալ, որ լքեալքն էին յերկայն ուզոյ ճանապարհան, միայն երկերիւրօքն իջանէր ՚ի բլրակէն. ընդդէմ նոցա: Եւ անդ ապա տարածեալ զյետկար երզմանն իշխանին, առաջի երեսաց Աստուծոյ՝ այսպէս և յինքեան ասէր. «Եթէ ես ինչ սխալեցի, կամ ստեցի այսմիկ երզման՝ հատո Տէր Աստուած զվնաս ստութեան իմոյ ՚ի գլուխ իմ. և եթէ իշխանն ստունգանեաց սմա՝ ՚ի նա հատուցեալ զվնաս իւր, փրկեա զիս ՚ի տարապարտ մահուանէս, զոր չիթեալ ամեն ՚ի վերայ իմ»: Եւ ապա զյետկար քարտին ՚ի գրաստախաշին սրբոյ կապեալ, զոր սովորն էր միշտ առաջի իւր շրջեցուցանել, յանկարծակի զմի զինուորութիւն երկերիւրք նոքա զինուորեալք և ՚ի ձայն բարձր ազաղակեալք՝ ձի ՚ի ներքս տանէին: Եւ նախ ինքն իսկ յասպարիսին շահատակեալ և յական թօթափել իբրև հողմ ինչ զնոսա փոթորկեալ՝ և ոչ մի ոչ մնաց որ ՚ի տեղիս ճակատուն. և ոչ բնալ իսկ երկուք ՚ի միասին ՚ի նոցանէն գտանէին, այլ ցան և ցիր սփռեալ ընդ գլուխս կոհակացն և ընդ հովիտս և ընդ խորածորս և ընդ անտառախիտ մայրիս, ոչ թերևս առ ՚ի նոցանէն վրիպեալ որ ՚ի փոքուն մինչև ցմեծն, բայց միայն երկուք նոքա՝ իշխանն Սահակ և Գրիգոր որդէ նորուն, զոր ձերբակալ արարեալ տանէին: Եւ ապա զամբոցն առհասարակ զԳարգմանայ թագաւորն ինքն գրաւեալ և զբովանդակ աշխարհն յիւր անուն նուաճեալ ճնազանդէր: Իսկ ապա ՚ի նանիր պալատցումն իմն երկվուցի մահու ՚ի մտի եղեալ թագաւորին, զի թէ թողից, ասէ՛ զիշխանն և զորպի նորուն, զմահն իմ այս գուշակէ. և եթէ ՚ի զիպահոջ զայդպիսի երեւի արս կացուցից և զերժ յայլոց ձեռաց լինիցի զոցա, զորօրինակ Վասակայն, և այնպէս անշուշտ մահ իմ առ դուրս կայ: Եւ այնպէս անխորհուրդ երկվուցի զպածեալ՝ կուրացուցանէ զաշտ երկոցունց նոցա, ոչ առեալ ՚ի միտ զայցելութիւնն Աստուծոյ, որ յայնմ նուագին զնա ապրեցոյց, թէ կարող ևս է նոյն Աստուած ոչ տալ թոյլ դարձեալ դաւանս կրել ՚ի խափանեալ երկիւղէն, Եւ այսպէս զործեալ իր դանձութեան՝ անվստահ զսիրտ ամենեցուն կացոյց՝ ՚ի բացէ ՚ի նըմանէն տրոհեալ: Բայց փոքր ինչ յառաջ քան զայս ոստիկանն Յուսուփ ապստամբութեամբ բազմաւ ընդվզեալ յիսմայելեան ամիրապետէ և ՚ի պարարտութենէ պորտոյն անգուշեալ՝ առաքէ ապա զոմն ՚ի նախարարաց իւրոց ամիրապետն անհուն իմն զօրօք հրոսակ նմա, որ թէպէտև զմի նուագ և զերկուս ընդդէմ զինեալ՝ հարուածս ՚ի վերայ արքունի զօրացն հասուցանէր. սակայն ոչ կարացեալ զդէմ ունել՝ ձերբակալ զնա ամենին, խաղացուցեալ տարեալ կապանօք վարեալ առ ամիրապետն: Եւ այսպէս յայց ելեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ փրկեաց զթագաւորն Գագիկ ՚ի գազանական շարաբարոյ սպառնալեաց նորա:

հետևում է թողնում իր հարչուրավոր զինվորներին, որոնք հուսալքվել էին երկար ճանապարհի պատճառով, և միայն երկու հարչուրով է իջնում բլրակից նրանց դեմ: Այնտեղ իշխանի երզմնագիրը փռելով Աստուծու դիմաց, նա ինքն իրեն ասում էր այսպես. «Ե՛ն ես ինչ-որ տեղ սխալվեցի կամ զրժեցի այս երգումը, Տիր Աստված, հատուցիր իմ սուտ հանցանքը՝ իմ գլխով, իսկ եթե իշխանը դեմ գնաց դրան, նրան հատուցելով իր հանցանքի դիմաց՝ փրկիր ինձ այս անտեղի մահվանից, որ նյութելով գցում են ինձ վրա»: Եվ ապա հրովարտակի ձեռագիրը գրաստի վրա սուրբ խաշին կապելով, որ սովոր էր միշտ իր առջևից ման ածել, նրանցից երկու հարչուրը հանկարծակի զինվելով ու բարձր ձայնով աղաղակելով՝ ձի են հեծնում: Նախ ինքը գրոհում է հրապարակում ու ակնթարթորեն հողմի նման փոթորկում նրանց վրա, և ձակատամարտի տեղում ոչ ոք չի մնում: Նրանք նույնիսկ երկուսով բնավ մեկտեղ չէին մնում, այլ ցանուցիր սփռվելով բլրակների գագաթներին, հովիտներում, խոր ձորերում, անտառներում, թերևս նրբարանցից ոչ մեկը՝ փոքրից մինչև մեծը, չի մոյորվում, բացի երկուսից՝ Սահակ իշխանից ու նրա որդի Գրիգորից, որոնց բռնում ու տանում են: Եվ ապա թագավորը Գարգմանի ամբողջ ամբողջությամբ ինքն է գրավում ու ամբողջ երկիրը նվաճելով՝ իրեն է ենթարկում: Իսկ հետո թագավորը մահվան երկյուղի նանիր ահը սրտում մտածում է. «Եթե իշխանին ու նրա որդուն բաց թողնեմ, ասում է, դա կգուշակի իմ մահը, իսկ եթե այդպիսի երեւի մարդկանց բանտում պահեմ, ապա նրանց կազատեն ուրիշները, ինչպես, օրինակ, [վարվեց] Վասակը, և այդպիսով իմ մահը ստույգ դառն ետևում կլինի»: Եվ այդպես անիմանալի երկյուղ կրելով՝ նա կուրացնում է նրանց երկուսի աչքերը՝ չըմբռնելով Աստծու նախախնամությունը, որն այն անգամ փրկեց նրան, եթե նույն Աստված ի վիճակի է թույլ շտալ դարձյալ խաբվելու խափանված երկյուղից: Եվ այդպես դառն գործ կատարելով՝ բոլորի սիրտը կասկած զցեց ու նրանից հեռացրեց: Բայց դրանից մի փոքր առաջ Յուսուֆ ոստիկանը մեծ ապստամբություն բարձրացնելով՝ ընդվզում է Իսմայելյան ամիրապետի դեմ: Բայց բանի տեղ շինելով այդ՝ ամիրապետը իր նախարարներից մեկին մեծ զորքով ուղարկում է նրա վրա, որը թեպետև մեկ-երկու անգամ զինվելով՝ արքունի զորքին մեծ հարված է հասցնում, սակայն չի կարողանում դրա դեմն առնել, նրան բռնում են և շղթայակապված քշում-տանում են ամիրապետի մոտ: Եվ այսպես Աստծու շնորհը այցելելով Գագիկ թագավորին՝ նրան փրկեց նրա գազանական ու շարաբարո սպառնալիքներից: Բայց երբ բռ-

Բայց իբրև կալան զՅուսուֆ ըմբռնեալ լինէր յամիրապետէ անտի. ապա ոմն 'ի ծառայիցն յաւետ իմն 'ի պատուաւորաց' Սրուկ անուն, որ իշխանն և հրամանատար էր ամենայն տան նորա, բռնազբօսաբար տիրէր աշխարհի տէրութեան Յուսուֆայ:

Եւ յետ սակաւ աւուրց ապա և յամիրապետէն իսկ փոխանակ Յուսուֆայ ոստիկան հաստատեցաւ: Եւ ապա նա ևս առաւել քան զՅուսուֆ ըստ նմին սակի դնէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան ընդ Աշոտի, և Շահանշահ զնա անուանէր: Բայց ոստիկանն Սրուկ դեռևս ոչ մոռացեալ 'ի սրտէ զմախանս շար թունիցն, զոր 'ի թագաւորն Գագիկ հնարէին միշտ թափել' յետ ոչ բազում ինչ աւուրց հորդան իւրոյ զօրուն տուեալ, առաքէ զկողմամբ ճուաշ գաւառի: Որ թէպէտ բնակիչք գաւառին իրազգած յառաջագոյն շար հինին լինէին. սակայն ոչ կարացեալ սպասապուտ գաղթի յամրոցսն, նոքա իբրև զկայծակն 'ի վերայ հասեալ և ապատակս ընդ երեսս գաւառին սփռեալ' բազում աւարառութեամբ կապուտ կողոպուտ առնէին. այլ և զոչ կարացեալսն աճապարել անկանել յամրոցս վայրացն 'ի գերութիւն վարէին զներգեալ արսն և զկանայս և զմատաղ մանկտի: Իսկ ապա զայն տեսեալ թագաւորին Գագիկ և ըստ հանճարագիտութեան իւրում 'ի մտի եղեալ զոչ կարողին կալ ընդդէմ Սրուկայ մարտի պատերազմի' 'ի հնազանդութեան պայման ընդ նմա զբանս իւր փոխարեքէ: Եւ ապա զոմն Գէորգ Հաւնունի 'ի կրօնաւորական կարգէ բազում ընծայիւք և պատարագօք առ ոստիկանն Սրուկ առաքէ, խնդրելով զհաշտութիւն առ 'ի նմանէ. որոյ առեալ և ընկալեալ' տայ յետկար երգման ոչ ևս յաւելուլ կալ 'ի նոյն ոխո՞ր միտս ընդ թագաւորին:

Եւ դադարեալ այսպէս ասպատակ հինին՝ հարթալարմար հանգչէին յաշխարհ տէրութեան թագաւորին Գագիկայ 'ի կայս հանգստեան իւրեանց՝ յապահովացեալք յարտաքնոց յայնցանէ հրոսակաց: Բայց յետ այսորիկ ստուգեալ մերկացեալ երևէր ապստամբութիւնն քանանիտ Գնթունոյն Վասակայ, որում հաւատացեալ էր պահպանութիւն ամրոցին Շամշուլտէի. և ի դերն ելանէր նորայն խոկացեալ դաւաճանութիւն և թիկունս Աշոտոյ դարձուցանէր, որ Շահանշահն անուանէր. և անձնատուր ի Գուրգէն իշխան Վրաց լեալ՝ նմա զմեծ ամրոցն տալ խոստանայր, միայն թէ իւրում նահանգից տայցէ նմա այլ ևս ամրոցն Կրուստ քան զնա: Իսկ նա զհայցեալն 'ի Վասակայ վաղվաղակի կատարեալ և յետկար երգման կնքեալ տայ տանել նմա. որոյ հաւատարիմ բան 'ի յերգմանն եղեալ և ելեալ յամրոցէն շուեալ զնայ առ իշխանն Գուրգէն: Եւ վասնզի նախ քան զայս սպանաւ Աշոտ եղբայր Վասակայ 'ի սպայակոյտ զօրացն Վուրի աշխարհի. սակս այնորիկ 'ի ձեռն

նեցին Յուսուֆին, նա բանտարկվում է այն ամիրապետի կողմից: Հետո նրա պատվովոր ծառաներից մեկը՝ Սրուկը, որ նրա ամբողջ տան իշխանն ու հրամանատարն էր, բռնութեամբ տիրում է Յուսուֆի տիրութեանը:

Եվ մի քանի օր անց իր իսկ ամիրապետի կողմից Յուսուֆի փոխարեն [նոր] ոստիկան է հաստատվում: Նա էլ Յուսուֆից առաձիւ նույն կարգով խաղաղութեան ու միաբանութեան դաշինք է կնքում Աշոտի հետ՝ նրան անվանելով Շահանշահ: Բայց ոստիկան Սրուկը, դեռևս իր սրտից չհանելով շար թույնի նախանձը, որ միշտ աշխատում էր թափել Գագիկ թագավորի վրա, ոչ այնքան շատ օրեր անց իր զորքը հանելով՝ առաքում է Ճվաշ գավառի կողմերը: Գավառի բնակիչները թեպետ նախապես իրազեկ էին շար ավազակի մասին, սակայն բոլորը չկարողացան փախչել ամրոցները, [որովհետև] նրանք [թշնամիները] կայծակի նման հարձակվեցին, ասպատակեցին ամբողջ գավառը՝ մեծ ավար առնելով ու կողոպտելով: Եվ ովքեր չկարողացան աճապարել ու ընկնել տարրեր վայրերի ամրոցները, նրանց՝ տկար տղամարդկանց, կանանց և մատղաշ երեխաներին, զերութեան են տանում: Իսկ երբ այդ բանը տեսավ Գագիկ թագավորը և իր իմաստուն մտքով հասկացավ, որ անկարող է կռվով կանգնել Սրուկի դեմ, նրա հետ սկսեց խոսել հնազանդութեան պայմանով: Եվ ապա հոգևոր դասից Գեորգ Հավնունի անունով մեկին բազում ընծաներով ու նվերներով առաքում է ոստիկան Սրուկի մոտ՝ նրանից խնդրելով հաշտություն, [նվիրներն] առնելով ու ընդունելով՝ նա տալիս է երգմանագիր, որպեսզի այլևս թագավորի դեմ ոխակալու՞թյուն չանի:

Եվ այդ ձևով ավազակների ասպատակութեանները դադարելուց հետո Գագիկ թագավորի տերութեան մեջ բոլորը հանգիստ ապրում էին: Իրենց բնակատեղիքում՝ ապահով լինելով արտաքին այդ հրոսակների [հարձակումներից], Բայց դրանից հետո բացահայտվում է քանանացի Վասակ Գնթունու ասպտամբութեանը, որին վստահված էր Շամշուլտէ ամրոցի պահպանութեանը: Երբ զուլս չի գալիս նրա մտածած դավաճանութեանը, նա փախչում է Աշոտի մոտից, որը Շահանշահ էր անվանվում: Եվ անձնատուր լինելով Վրաց Գուրգեն իշխանին՝ [Վասակ Գնթունին] խոստանում է նրան տալ մեծ ամրոցը, միայն թե նա իր նահանգից նրան տա Կրուստ ամրոցը: Իսկ նա անմիջապես կատարելով Վասակի խնդրանքը և երգմանագիր կնքելով՝ տալիս է տանելու նրան: Նա հավատարիմ լինելով երգմանը և զուրս գալով ամրոցից՝ չվում զնում է Գուրգեն իշխանի մոտ: Եվ քանի որ նախքան այդ Վուրի աշխարհի հեծելազորի կողմից սպանվել էր Վասակի եղբայր Աշոտը,

ձեռասուն կրտսերացն իւրոց հաւատայ զամրոցն 'ի շուին իւրում: Իսկ 'ի հանգիսի սորա իշխանին Գուրգենայ՝ իսկ և իսկ առեալ զնա ընդ կրունկն անդէն դարձուցանէ, ածելով 'ի դուռն ամրոցին առ ինքն տալ հայցէր: Իսկ պահնակք ամրոցին ոչ կամեցան տալ նախ քան զառնուլն առ ինքեանս զՎասակ: Եւ իբրև մարտ ընդդէմ մարդկան ամրոցին իշխանն յարդարէր, Վազվազակի՝ ապա պահնակքն զգացուցին Շահանշահի. և նա աճապարեալ զայ յանրոկ գործոյն: Եւ իբրև եկն 'ի տեղին՝ 'ի բաց քեցեալ եղև Գուրգէն 'ի դրանէ ամրոցին: Բայց պահնակքն և ոչ առ նա ևս կամեցան տալ զամրոցն՝ մինչև առ ինքեանս առեալ իցեն զՎասակ. իսկ նա պատնէշ պաշարման շուրջ զամրոցուս եղեալ 'ի ժամ դիպող առնուլ սպասէր: Բայց Գուրգենի բազում հրդամբ ըզպահնակսն հաւանեցուցեալ վասն զՎասակ տալ ցնոսա՝ հրաւիրեցան ապա զօր առաքել, զի առ նոսա զամրոցն տայցեն: Իսկ իշխանին առաքեալ իբրև արս երեք հարիւր քաջակորովս աղեղնաւորս և վահանաւորս և սուսերաւորս, որք իբրև հասին զվայրս մտից գաղտնի դրանն բացեալ նոցա՝ առհասարակ յամրոցն զեղան: Իսկ մարդիկք ամրոցին՝ իմացեալ զմահառիթ նենգաւոր շունչ պատրանաց նոցա զոր հանգերձեալ էին կատարել, և 'ի բաց զնեքքնաբերդն լքեալ թողեալ, 'ի վերնաբերդ անդր համագունդ հորդան տային՝ սաստիկ մարտ ընդ զօրուն Գուրգենայ եղեալ, զի թերևս արտաքս զնոսա կարասցեն կորզել: Իսկ Աշոտոյ ոչ զիտելով զգործ իրին՝ այսպէս նմա կարծեցեալ թուէր, իբր թէ ընդ միմեանս մարդիկ ամրոցին ընդհարեալք մարտնչին: Եւ ապա ինքն իսկ արտաքուստ 'ի ներքս մարտ ընդ վերնաբերդն դնէր. իսկ նոցա բացագանչութեամբ ձայն վերուստ 'ի վայր զգացուցանէին արքայի զառարկուածսն իրին, իբր թէ վասն նորա առ 'ի նոցանէն այն բան պատերազմի ընդ սպային Գուրգենայ իրագործի: Իսկ նա ձայն առ նոսա արձակէր, զի «Թէ վասն իմ, ասէ՛՛ նկրտիք յայդպիսի մրցմունս, ասէ, ընդէ՛ր ոչ ինձ բացցի դուռնդ՝ զի ես մտից և դիւրեալ վճարեցից զայդ հանդէս և բազմապարզև զձեզ արարից 'ի բոլոր բարութիւնս»: Եւ ապա բացաւ նմա դուռն ամրոցին՝ և մտեալ իսկ և իսկ առհասարակ զզօրն Գուրգենայ ձերբակալ առնէ: Եւ յետ փոքր ինչ ատուրց առհասարակ զամենեանս զնոսա անպիտանս առնէ յաշաց և յընչոց և յականչաց: Եւ այնուհետև ապա հիւսիսական ազգքն այնորիկ ընդ ձեռամբ նորա նուաճեալ հնազանդէին 'ի ծառայութիւն, և ըստ ազոդակ այցելութեանն Աստուծոյ երթալով երթայր և զօրանայր:

Յետ այսց եղելոց և գործեցելոց իրաց՝ դարձեալ անտի Շահանշահն կոչեցեալ զայ հասանէ յուտի գաւառ. և անդ ապա զնուաճեալսն ընդ ինքեամբ զաղխատրոյն բանիւք համոզեալ, և եթէ որ սիրէր զայ-

դրա՝ համար երբ նա մեկնում է, ամրոցը վստահում է իր կրտսեր սաներին: Իսկ երբ նա հանդիպում է Գուրգեն իշխանին, իսկույն վերցնելով նրան՝ այնտեղից ետ է դարձնում, բերում ամրոցի դռան մոտ և պահանջում այն իրեն տալ: Իսկ ամրոցի պահակները չկամեցան տալ, մինչև որ իրենք շտանան Վասակին: Երբ իշխանը կոխվ է սկսում ամրոցի մարդկանց դեմ, պահապանները անմիջապես հայտնում են Շահանշահին, և նա աճապարելով գալիս է գործը գլուխ բերելու: Եվ երբ նա եկավ այդ տեղը, Գուրգենը հեռացվեց ամրոցի դռնից: Բայց պահապանները ամրոցը նրան էլ չկամեցան տալ, մինչև որ իրենք շտանան Վասակին: Իսկ նա շրջապատելով ու պաշարելով ամրոցը՝ սպասում էր հարմար պահի այն գրավելու համար: Բայց Գուրգենը մեծ հրդամբ պահապաններին համոզում էր Վասակին նրանց տալ, ապա պահանջում են զորք ուղարկել, որպեսզի ամրոցը նրանց տան: Իսկ իշխանն ուղարկում է մոտավորապես երեք հարյուր քաջակորով աղեղնավոր, վահանավոր ու սուսերավոր մարդկանց, որոնք երբ հասան, նրանց առաջ գաղտնի բացեցին մուտքի դռները, և նրանք բոլորը լըցվեցին ամրոց: Իսկ ամրոցի մարդիկ, ճանաչելով իրենց խարոզ մահառիթ ու նենգավոր շունչը, որ պատրաստել էին կատարել, և ներքին բերդը լքելով ու հեռանալով, հարձակվում են վերին բերդի վրա՝ սաստիկ կոխվ տալով Գուրգենի զորքի դեմ, որպեսզի թերևս կարողանան ներանց գուրս հանել: Իսկ Աշոտը յիմանալով իրողութիւնը՝ կարծում էր, թե ամրոցի մարդիկ միմյանց հետ ընդհարվելով՝ կոխում են: Եվ ապա ինքը դրսից կոխում էր վերին բերդի դեմ, իսկ նրանք վերևից ներքև բացականչելով՝ արքային հասկացնում էին հակասության պատճառները, որպես թե նրա համար է այդ պատերազմը իրենց կողմից իրագործվում Գուրգենի ազնվական զորքի դեմ: Իսկ նա ձայն էր տալիս նրանց՝ ասելով. «Եթե ինձ համար եք ձգտում այդպիսի կոխվների, ապա ինչո՞ւ իմ առաջ չի բացվում այդ դուռը, որպեսզի ես մտնեմ ու հեշտությամբ կատարեմ այդ հանդեսը և առատորեն ձեզ տամ բոլոր բարիքները»: Եվ ապա նրա առաջ բացվեց ամրոցի դուռը, և ներս մտնելով նա իսկույն ձերբակալում է Գուրգենի ամբողջ զորքին: Եվ մի քանի օր անց նրանց բոլորին զրկում է աշքերից, քթերից ու ականջներից: Այնուհետև հյուսիսային այդ ցեղերը, նվաճվելով նրա կողմից, հնազանդվում են ծառայելու նրան, և Աստուծո հաջող նախախնամությամբ նա առաջ էր գնում ու հզորանում:

Այս դեպքերը կատարվելուց հետո դարձյալ այն Շահանշահ կոչեցյալը գալիս-հասնում է Ուտի գավառը: Այնտեղ իր ձեռքի տակ նրվաճվածներին նա համոզում էր խառնակ խոսքերով, և եթե մեկը սի-

տուժն խորհրդոց ապիրատութեան՝ նշմարէր զայն. և որպէս սանձիւք
ոմամբբ բարեզգեաց բանիւք 'ի բաց ճնշեալ զխեցրեկագոյն բարս նո-
ցա՝ ածէր ընդ ինքեանմբ 'ի հաստատուն խորհուրդս: Եւ ապա զօր 'ի
նոցանէ գումարեալ՝ լուէր գնայր երթեալ հասանէր 'ի կողմ Կոտայս
գաւառի. և իսկ և իսկ հրովարտակ յառաջընթաց անտի առաքէր առ
միսս ևս կոչեցեալն Աշոտ, որ թագաւորեալն էր՝ որդի հորեղբոր նո-
րուն. զի նախնականն իւրեանց բնականօքն շարժմամբ բարոյականին
առ 'ի յօգտակար վայելչսն ճեպիցին գալ հանդիպիլ միմեանց սիրոյ և
խաղաղութեան արգասեօք, և տիրական կեանք նոցա հասարակաց մի՝
անխնամեսցին, և աշխարհ նոցա մի՝ եղիցի խոպանացեալ սպառսպուռ
փշաբեր և մացառախիտ և լինել 'ի դադարս ելուզակաց: Սապէս և առ
իս ևս յետկար գրոյ տուեալ, զի մի՝ դանդաղիցիմ երբէք երթալ դիրել
պատրաստել 'ի մէջ նոցա զքաջավայելուչ խաղաղութեանն պայման.
և մի՝ տայցեմ թոյլ զթագուցեալ հաղբսն և զվատթարութիւն խոզվու-
թեանն յինքեանս շաղաշարել:

Իսկ թագաւորն Աշոտ ևս հաւանական միտս ստացեալ և սիրով
սրտի դբանն բնկայեալ և վաղվաղակի շու յուղի անկեալ՝ երկաքան-
չիւրք մեք շոգաք 'ի հանդիպումն անուանեցելումն Շահանշահի: Եւ անդ
ապա իմով թելադրութեամբ և բանի խրատու, որ զիմեալ 'ի լսելիս
յսողացն հանդչիր՝ զպաշարումն մառախլապատ և միգապատ ափշու-
թեան մտաց շարին յանձանց 'ի բաց մերկացեալ՝ ամենայն իրօք յա-
քակցելին յինքեանս զկատարեալ խաղաղութեանն դաշինս առհաւատ-
չեալ երգմամբ զնոյն հաստատել: Եւ իսկ և իսկ երկաքանչիւրք նորա՝
եկեալ հասեալ 'ի դուռն մայրաքաղաքին Գվնայ և անդ զմոլորութիւն
պաշտօնէիցն հեթանոսաց յինքեանս գրաւեալ՝ ընդ ձեռամբ նուաճէին
և բազում կայտիոս և խնճոյս ցնծութեան զմիմեամբք զեղեալ. և ընդ
կրունկն դարձեալ Շահանն կոչեցեալ շահ՝ խաղայ գնայ անդէն 'ի սի-
րեցեալն իւր յմտի գաւառ: Եւ մինչդեռ զճանապարհացն երթայր, ձայն
դուժի աղմկի ընդառաջ եղև նմա 'ի նմին իսկ յայնմ մարզէ. զի Ամ-
բամն այն անուանեալ՝ որ քստ ուժեղականութեան Յլիկ 'ի բազմաց յոր-
ջորջէր, և զնա իսկ էր կացուցեալ Շահանն շահ հրամանատար 'ի վերայ
գործոյ աշխարհին, իսկ նա շարիմացութեամբ 'ի մութ թաթաւեալ և
ալլապէս զինքն կերպարանեալ՝ 'ի բաց որողէր 'ի հնազանդութենէ Շա-
հանն կոչեցեալ շահի, և լքեալ խոտեալ անարգեալ զքնիկ տէրութիւն
իւր՝ հաճէր հաւանէր մտանել ընդ լծով ծառայութեան անբնիկն Գուր-
գենայ, որ իշխան իշխանաց էր Գամրաց աշխարհին. նա և զայս ևս
զբոլոր նախարարութիւն այնմ նահանգի գոռոյթ ընդ ինքեան տուեալ

քում էր ապիրատ մտքերը ուռճացնել, նա նկատում էր այն: Ոմանց
սանձելով բարի խոսքերով՝ նա զսպում էր նրանց աղճատված բնավո-
րութիւնը և զցում իր ազդեցութեան տակ հաստատուն խորհուրդներով:
Եվ ապա նրանցից զորք գումարելով՝ գնում հասնում է Կոտայք գա-
վառի կողմը: Եվ այնտեղից իսկույն իրենցից առաջ հրովարտակ է ու-
ղարկում մյուս նույնպէս Աշոտ կոչեցյալին՝ նրա հորեղբոր որդուն, որը
թագավորում էր, որպէսզի իրենց նախկին բարեսեր բուն շարժմամբ
շտապեն դեպի օգտակար վայելքները՝ պալու և միմյանց հանդիպելու
սիրո ու խաղաղութեան գործով: Եվ թող նրանց բոլորի տիրական կյան-
քը շանտեսվի, նրանց աշխարհը խոպանացած, բոլորովին փշաբեր ու
մացառախիտ շլինի և ելուզակներից հանդիստ մնա: Այսպիսի գրու-
թյուն տվեց նաև ինձ, որպէսզի ես երբեք չուշանամ գնալ և նրանց
միջև գյուրաբար քաջավայելուչ խաղաղութեան դաշինք հաստատել, ինչ-
պէս նաև թույլ շտամ, որ նրանք թաքուն որոգայթ ու վատթար թշնա-
մո միջուն պատրաստեն:

Աշոտ թագավորը ևս համաձայնվում է, այդ խոսքերն ընդունում
սրտի սիրով ու իսկույն ճանապարհ է ընկնում, և մենք երկուսով զնա-
ցինք հանդիպելու վերոհիշյալ Շահանշահին: Եվ այնտեղ իմ թելադրան-
քով ու խրատական խոսքերով, որոնք լսողների ականջներին էին հաս-
նում, ես նրանց միջից գուրս հանեցի շարի ապուշ մտքի մառախլապատ
ու միգապատ պաշարումը: Եվ նրանք ամեն ինչով միանում էին կա-
տարյալ խաղաղութեան դաշինքին՝ հավատարիմ խոստմամբ ու երգ-
մամբ այդ նույնը հաստատելով: Եվ իսկպէս նրանք՝ երկուսն էլ, գա-
լիս հասնում են Գվին մայրաքաղաքի դուռը և այնտեղ պաշտամունքով
մոլորված հեթանոսներին իրենց կողմը դրավելով՝ իրենց էին ենթար-
կում և միմյանց հետ անում էին մեծ խնջույք ու ցնծութիւն: Եվ Շա-
հան կոչված շահը ետ է դառնում ու այնտեղից շարժվում գնում է իր
սիրած Ուտի գավառը: Եվ մինչդեռ նա իր ճանապարհն էր գնում, այն
երկրից նրան հասավ գուժի ձայն, որ այն Ամբամ կոչեցյալը, որը իր
ուժեղութեան համար շատերի կողմից հորջորջվում էր Յլիկ [անունով],
և Շահանշահն էլ հենց նրան էր հրամանատար կարգել երկրի գործերի
վրա, իսկ նա շարամտորեն միան մեջ թաթախվելով ու իրեն այլ կեր-
պարանքով ներկայացնելով, գուրս է գալիս Շահան կոչված շահի հնա-
զանդութեան տակից: Եվ լքելով, արհամարհելով, անարգելով իր բնիկ
տերութիւնը՝ նա ցանկանում ու համաձայնվում է մտնել ոչ բնիկ՝ Գա-
միրի աշխարհի իշխանաց իշխան Գուրգենի լծի տակ: Եվ այդ նահան-
գի մյուս բոլոր նախարարների հետ միասին հարձակվելով՝ նա նույն

ի նոյնն յարդարէր ապստամբութիւն: Եւ ապա առձեռնպատրաստ զամբողջն Տարըշոյ առեալ՝ ՚ի նմա ամրապահեաւ առնէր զընտանիս տան իւրոյ. զի ինքն և իւրքն պարապորդ գտեալ՝ ժամանեցեն ամբառնալ զինքեանս յանբոկ գործոյն և զթագուցեալ հաղթան դիրեաւ վճարել:

Իսկ Աշոտ երթեալ շուեալ զնացեալ հասեալ յաշխարհն Ուտիացոց և տեսեալ, զի առհասարակ յետսկոյս առ ՚ի նմանէն մղեալ անցեալ զանցեալ և թիկունս դարձուցեալ էին, և ոչ ոք այնուհետև գտաւ նմա օգնական՝ բայց ՚ի սակաւուց ոմանց աննշանից: Այսպէս ահա բացածանօթացեալ նմա աղէտք իրին՝ ապա դէմ եղեալ տարադէմ գնաց շուէ առ թագաւորն Եգերացոց, վստահս սրտի տուեալ աներկբայ յուսով առեալ զնախնի սիրոյն զաշինս, զի թերևս պտուղս ախորժելիս նմա առ ՚ի նմանէն հնձեցի: Իսկ թագաւորն Եգերացոց զհանդիպումն Աշոտոյ բազմաբաշխ ձեռածրիւք և սիրալիք սրտիւք ընկալեալ՝ ամենայնիւ յամենայնի յարակցէր նմա ՚ի բոլոր սրտէ և յանձնէ և ՚ի զօրութենէ: Եւ ապա զմեծն տուեալ նմա օգնականութիւն և զօր բազում զումարեալ՝ զրեթէ իբր օգապարիկ իմն երիվարօք և երկաթակուռ զրահիւք և զարհուրեցուցիչ սաղաւարտիւք և լանջապանակ երկաթագամ տախտակօք կրծից և վահանօք ամբօք և ՚ի զէնս և ՚ի զարզս և ՚ի տէգս նիզակաց վառեցելովք՝ տայ զայն ամենայն ՚ի ձեռս նորա, զի նոքօք հանգերձ վրէժս ՚ի թշնամեացն առցէ: Իսկ նա վաղվաղակի սպայակոյտ գնդին տարմարար իմն եկեալ հասեալ և իբրև զմի այլ զբազումս ընդ ինքեան խրախուսեալ՝ կարծէր կարել կարկատել մօտ ընդ հուպ զեյն իրին և զզէն զինուորութեան իւրեանց առ ձեռն ՚ի թշնամիսն թափել: Այլ Ամրամն այն՝ Յիլիկն յորջորջեալ, և ընդ նմա այլ ևս ապստամբ սրիկայքն զօր բազում յօգնականութիւն իւրեանց յամենայն ուստեք զումարտակ արարեալ՝ որջացեալ ամրացեալ կային ՚ի մէջ անտառախիտ մայրեանցն առ ափն Կուր գետոյ: Իսկ Աշոտոյ իբրև ոչ յաջողեցաւ մարտ ընդդէմ թշնամեացն յարդարել զնել, ապա և ինքն հորդան իւրոյ զօրուն տուեալ՝ անխորհրդաբար անկանէր յանձուկ և ՚ի նեղուց վայրս ամբոցի միոյ. զի ոչ ումեք լինէք հնար ելանել ՚ի տեղուղէ ճնտի առնել սակս շուրջանակի մացառախիտ մօրացեալ թաւալոցացն, բայց ՚ի միոյն յայն ՚ի նեղ և յանձուկ վայրացն՝ որ մտինն: Եւ այսպէս կամաւ իբրև ՚ի բանտ ըմբռնեալ՝ ոչ բաւէին կարել արտաբուստ ՚ի ներքս առնուլ ոռնիկս յուտել, կամ ջուր ՚ի զովացումն, կամ խար երիվարաց. և ՚ի խորհրդոցն անհաստատութենէ նեղեալք տառապեալ տագնապեալ տարակուսեալ լինէին առ հասարակ զօրքն ամենայն: Եւ այսպաէս զմիտս իւրեանց թուլացուցեալ՝ բանս գաղտնիս յունկն թշնամեացն արկանէին. զի զԱշոտ կալեալ կապեալ շայցեն նոցա, և իւրաքանչիւր նոքա ա-

ապստամբութիւնն էր պատրաստվում: Եվ ապա անմիջապէս զբաժնելով Տավուշ ամբողջը՝ նա ապահով կերպով այնտեղ է պահում իր տան անդամներին, որպէսզի ինքը և յուրայինները, պարապ մնալով, ժամանեն ու կարողանան գործը զուլս բերել և թաքցրած որոգայթներն էլ հեշտութեամբ վերացնել:

Իսկ Աշոտը, երբ գնում հասնում է ուտիացիներէ աշխարհը, տեսնում է, որ բոլորը իրենից երես են թեթել, անցել-գնացել ու փախել են, և դրանից հետո նրան ոչ մի օգնական չգտնվեց, բացի մի քանի աննշան մարդկանցից: Երբ նրան անհայտ են մնում այդ դեպքերն ու աղետները, դիմում է օտարութեան և գնում է եգերացիների թագաւորի մոտ՝ աներկբա հույսով իր հետ ունենալով սիրտ նախկին դաշինքը, որպեսզի թերևս իրեն ախորժելի պտուղներ քաղի նրանից: Իսկ եգերացիների թագաւորը, հանդիպելով Աշոտին ու նրան ընդունելով բազմապատիկ պարգևներով, սիրալիք սրտով, ամեն ինչով ու ամեն բանում ամբողջ սրտով, մարմնով ու զօրութեամբ միանում էր նրան: Եվ ապա նրան տալով մեծ օգնութեան ու զումարելով մեծ զորք՝ զրեթե օգազնաց երիվարներով, երկաթակուռ զրահներով, զարհուրեցուցիչ սաղաւարտներով, լանջապանակ երկաթագամ տախտակներով, ամուր վահաններով, զենքերով, զարդերով ու նիզակների տեղերով սպառազինվելով՝ այդ ամբողջը տալիս է նրա ձեռքը, որպէսզի նրանց միջոցով թշնամուց վրեժ առնի: Հեծելագնդով խմբովին անմիջապէս գալով ու հասնելով և շատերին մի մարդու նման խրախուսելով՝ նա մտածում էր կարել-կարկատել մոտակա դեպքերի ելքը ու անհապաղ իրենց զենքը թափել թշնամիների վրա: Բայց այն Ամրամը, որ Յիլիկ էր հորջորջվում, և նրա հետ նաև մյուս ապստամբ սրիկաները, ամենուրեք իրենց օգնող շատ զորք հավաքելով, բուն էին դրել ու ամրացել ծառախիտ ախտառում, Կուր գետի ափին: Իսկ երբ Աշոտին շի հաջողվում թշնամու դեմ կռիվ տալ, ապա իր զորքը ճանապարհ հանելով՝ ինքն անմտաբար ընկնում է մի ամբողջի անձուկ ու նեղ տեղիքը: Եվ ոչ ոք չէր կարողանում դուրս ելնել շուրջը մացառախիտ ու սղմոտ լինելու պատճառով, բացի միայն նեղ ու անձուկ այն տեղից, որ նրանք մտան, եվ այդպէս կամավոր կերպով իբրև բանտում փակվելով՝ նրանք չէին կարողանում դրսից ներս բերել մթերք՝ ուտելու համար, կամ ջուր՝ հովանալու համար, կամ էլ կեր՝ երիվարների համար: Եվ ամբողջ զորքն առհասարակ նեղվում էր, տառապում, տարակուսում անհաստատ մտքի պատճառով: Եվ այդպէս թուլացնելով իրենց կամքը՝ իրենց գաղտնի խոսքերը թըշնամու ականջն էին պոստ, որպէսզի Աշոտին բռնեն, կապեն ու տան նրանց ձեռքը, և իրենցից յուրաքանչյուրը, անվնաս կերպով դուրս ել-

ռանց ամենայն վնասուց ելեալ շուեալ գնացեն յիւրաքանչիւր տեղիս: Այսմ իրազեկ Աշոտի լեալ և ահիւ բազմաւ ըմբռնեալ՝ առ ինքն լոծ-
լեայն զմերձաւորսն և զխորհրդածուսն իւր կապակցէր դաշանց երգ-
մամբ. և իբրև օդապարիկ իմն սրաւար երիվարս պատրաստեալ՝ լե-
ղակարծումն ժամու զմէջ գիշերան հեծեալ հատեալ ընդ մէջ սպայա-
կոյտ զօրուն անցեալ գնաց՝ դէմ եղեալ յամրոցն, որ կոչի կաքաւաքար,
և անտի ուր յաջողեցցի երթալ: Զայն տեսեալ թշնամեացն և զկիրճն
մտիցն տեղուցն այնմ պաշարմամբ կալեալ՝ առհասարակ զօրսն կա-
պուտ կողոպուտ առնէին, մինչ զի ոչ մի ոք ՚ի նոցանէն կարէր ճողոպ-
րել. բայց միայն մարդասիրեալ ՚ի նոսա, որպէս և քրիստոնէից իսկ
կարգք պահանջեն զի մի՛ ոք մեռցի ՚ի նոցանէն և մի իսկ: Եւ ապա
յայնմ օրէ հետէ և անդր ոչ յաջողեցան հետեանք արշաւանաց Աշոտի
որպէս յերեկն և յեռանդն: Թուի ինձ եթէ զողջախոհութիւնն զայն՝ զոր
նախն էր ստացեալ, յանմաքուր բղջախոհութիւն փոխարկեալ և զքաղց-
րութիւն պաշտամանն Աստուծոյ յանձնէ ՚ի բաց վարատեալ, և ըստ
օրինակի Փարիսեցւոյն զանբարտաւան կամս կամեցուցեալ իւր, վասն
այնորիկ թերես դատապարտեալ անկանէր՝ ոչ ժամանեալ ՚ի կատարս
փրկութեան իւրոյ:

Բայց թագաւորն Գագիկ՝ աստանօր իբր զվճիտ իմն միտս զգաստս
ստացեալ ինքեան մարուր խորհրդով, զանգոյսս ՚ի գոյ ածէր և զմեր-
ձակայն իւր կեանս յօգուտ բազմաց դաստիարակէր. վասն զի նկարէր
միշտ ՚ի սրտի իւրում ՚ի շարութենէ անխզելի մնալ և առ նմանութիւն
ստացողին մերձ գոյ, և ըստ առաքելական բանին. «Եթէ հնար ինչ լի-
ցի՝ ընդ ամենայն մարդկան գիտազուրկութիւն ունել»: Այսպէս ապա սո-
վորակի իմաստութեամբն հաճէր հաւանեցուցանէր զբազմաձեալ դրա-
ցիս իւր և զմերձաւորս՝ յաւակամ համամիտ համախոհութեամբ ՚ի սէր
իւր և ՚ի հնազանդութիւն կապակցելով և բարգաւաճանս հարուստս առ
թշնամիսն ցուցանէր սիրելի եղբարքն իւրով Գուրգենաւ, և այլ ևս հա-
մազգեօք և առ ՚ի յիւրմէն համապատուելովքն: Զոմանց ձեռածիբ ըն-
ծայիւք զմիտս հաճեալ հաւանեալ ըստ համբաւոյ խաղաղութեան. իսկ
այլոց խժականաց և անզգաստից ատեցողացն զբարիս յեղափոխ պա-
տերազմաւ և մարտիւ ամբոխից ՚ի դիմի հարեալ՝ ՚ի հարկէ յոտին կա-
ցուցանէր: Այլ և զահ երկիւղի ամիրապետին ոչ զանխլանայր, այլ ըստ
ակամայ հարկիցն սակի հաճէր հաւանեցուցանէր պարտավճար լեալ
բոնադատին. և առ վշտի վտանգին ուսեալ զհնարաւորութիւն, զի գապ-
րուստ անձին և զբազմաց օգուտ գտանել մարթապէ: Եւ ամս հարուստ
մի գալստ արարեալ՝ սուրբ հիմունք Եկեղեցւոյ անվրդով մնացեալ կանգ-

նելով մեկնի-գնա իր տեղը: Դրան իրազեկ լինելով ու մեծ վախով
լուսնիւղով՝ Աշոտը իր մերձավորներին ու խորհրդատուներին լսելուցն
կուպում է իր հետ դաշինքի երգմամբ: Եվ երբ պատրաստում է օդա-
պարիկ ու սրբնթաց երիվարներ, գիշերվա կեսին անսպասելիորեն ձի
հեծնելով, հեծյալ գնդի միջով կտրելով-անցնելով՝ նա գնաց դեպի այն
ամրոցը, որ կոչվում է Կաքավաքար, իսկ այնտեղից գնալ, ուր հա-
ջողվի: Թշնամիները, այդ բանը տեսնելով և այգտեղի մուտքի կիրճը
պաշարելով ու պահելով, առհասարակ կողոպտում էին զորքին, այն-
պես որ նրանցից ոչ ոք չէր կարող ճողոպրել, բացի միայն նրանցից,
ում զթում էին, ինչպես քրիստոնյաների կարգերն են պահանջում, որ
նրանցից ոչ ոք, ոչ մի մարդ չպետք է մեռնի: Եվ այդ օրվանից հետո
Աշոտի արշավանքները հաջողութուն չունեցան, ինչպես երեկ և անց-
յալ օրը: Ինձ թվում է, որ այն ողջախոհութիւնը, որ նա սկզբից էր
ստացել, փոխարկելով անմաքուր բղջախոհութեամբ, իրենից հեռա-
նելով Աստուծու քաղցր պաշտամունքը և փարիսեցիներին¹¹⁸ նման զըր-
սկորելով իր ամբարտաւան կամքը՝ թերևս այդ պատճառով էլ գա-
տապարտվեց՝ չհասնելով իր փրկութեան վերջին:

Բայց Գագիկ թագավորը, մաքուր խորհրդով այստեղ դրսևորելով
նստակ ու զղաստ միտք, անգոն վերածում էր գոյի և իր մերձակա-
քում եղողներին զաստիարակում էր օգտակար բաների համար, քանի
որ նա միշտ իր մտքում պատկերացնում էր շարութեանից անվնասելի
մնալ ու մտտիկ լինել ստացողի [արարչի] նմանութեանը՝ ըստ ա-
ռաքյալի այն խոսքի, թե «Եթե հնարավոր լինի, [պետք է] բոլոր մարդ-
կանց հետ խաղաղութիւն պահպանել»¹¹⁹: Այսպես սովորական իմաս-
տութեամբ նա հաշտեցնում ու համաձայնեցնում էր իր բովանդակ հա-
րևաններին ու մերձավորներին՝ լավակամ ու համամիտ համախոհու-
թեամբ, սիրով ու հնազանդութեամբ նրանց կապելով իր հետ, իսկ թըշ-
նամիներին նկատմամբ մեծահոգութիւն էր ցուցաբերում իր սիրելի եղ-
բայր Գուրգենի և նաև իր կողմից պատվի արժանացած համազգիների
հետ միասին: Ոմանց իր ձեռքով ձրի նվերներ տալով՝ հաշտեցնում էր,
համաձայնեցնում խաղաղութեան հռչակման համար, իսկ բարին ատող
մյուս հեթանոսներին ու շխարավողներին փոփոխական պատերազմ-
ներով ու ամբոխի կովով հարվածելով՝ բռնի կերպով ոտքի է կանգ-
նեցնում: Բայց նաև ամիրապետի ահն ու երկյուղը անհայտ չէր մնում,
և նա հարկադրված համաձայնեցնում էր՝ պարտահատուց լինելով բըր-
նակուրին: Եվ վտանգի համաձայն ուսումնասիրում է հնարավորութեանը,
որպեսզի իր համար ապրուստ և շատերի համար էլ օգտակար բան
կարողանա գտնել: Եվ մի ամբողջ տարի այսպես անելով՝ եկեղեցու
սուրբ հիմքերը կանգուն էին մնում: Եվ աշխարհի ապահովութեան հա-

նէին. և շինութիւն և խաղաղութիւն և նորոգութիւն և յապահովութիւն աշխարհի բնաբար բերիր. և լիութիւն և պտղաբերութիւն 'ի շնորհացն Աստուծոյ պարգևէր, և իբրև յանքոյթ իմն նաւահանգստի, այսպէս զետեղեալ բնակէին 'ի կայս հանգստեան իւրեանց, և ըստ իմաստնոյն բանի. «Գովեցաւ իմաստութիւն յելս ճանապարհաց, և առ զրունս հզօրաց յաճախեաց զբարբառ իւր»:

Իսկ ապա յայնմ վայրի ոչ սակաւ ինչ խուժան շփոթից 'ի վերայ հեղոյր Հագարացոյն բռնակալի' որ ամիրապետն անուանէր. վասնզի հակառակորդ թշնամիք նորայ յայտ եկեալք յնգիպտական նահանգէն 'ի կողմանց Արարացոց և յայնմ մարզէ Թուրքաստանի մարտամբոխ հեծելագօրք և սրիկայք և սրավարք 'ի միասին հորդան տունեալք քինախնդիր լինէին՝ վրէժս ջանային առնուլ 'ի բռնադատէ անտի յաղագս նեղութեանն որ առ 'ի նմանէն նոցա բերիր: Եւ ապա շուրջ զՔաղաքաբանիստ քաղաքան Բարիլոնի և գրեթէ 'ի բոլոր աշխարհս տէրութեան նորա զեղեալք՝ բազում բախմունս պատերազմաց սաստկապէս յարդարէին. և հեղմամբ արեանց կոտորելոցն ոռոզանէին զառատորեն զամենայն և զբազումս գերի առեալ տանէին. և զէն զապատ գաւառաց և աւանաց անապատ առնէին: Իսկ հրամանատարք և խորհրդածուր ըրանն արքունի զայնպիսի հասեալ կալեալ աղէտս տեսեալ՝ զպատճառս վնասուն արկածից զմիմեամբք արկանել ճեպէին. և ապա կոչս մի ընդ միւսոյ կուսին մուրցացի ընդհարեալ, ապա և ռամիկ խոռովչացն ևս 'ի հանդիսի անցեալ գրգռէին զաղմուկ. և ապա այնուհետև այր իւրաքանչիւր զսուր յազգեր կապեալ՝ բազում ճապաղիս արեան 'ի միմեանց հեղուին: Եւ յիրաւի թմբութիւն շարեաց անզգամութեան նոցա զողկոյզս դառնութեան լեզույ ճմլէր 'ի հնձանս Սողոմայ: Աստ ապա ոմն խորհրդածու զրանն արքունի՝ որում անունն Մոնոս լիւրեանց լեզուն ճանաչէր, 'ի մէջ անցեալ խորհուրդ ընդ ամիրապետին զնէր հնարիմաց փաստաբանութեամբ, զի զուստիկանն Պարսից, Հայոց և Վրաց և Աղուանից գժուսուի, զոր ինքնին իսկ էր կալեալ և ածեալ ամիրապետին, հայցէր արձակել 'ի պաշարմանէ բանտին և 'ի կապարանէն և 'ի նոյն առաջին զահ նահապետութեան հաստատել. վասնզի այր հանճարեղ է, ասէ՛ նա և այր պատերազմող և հոյակապ և ահարկու լսողացն զնա և տեսանողացն. և ասէ, թէ և անցեալ է ընդ կորզան կրթանի խրատու ձերոյ առ 'ի շնեղանչել և 'ի շէղել դարձեալ ապրստամբութիւն. և նովաւ դադարին յարձակմունք և հէնք թշնամեաց 'ի կուսակալութեան պետութեան իւրոյ: Եւ այսպէս համոզեալ զամիրապետն և զհրաման ընկալեալ՝ այնուհետև հանեալ արձակէ և առաքէ

մար շինությունը, խաղաղությունն ու նորոգումն ընթանում էին բնականորեն: Աստծու շնորհներից պարգևվում էին լիություն ու պտղաբերություն, և իբրև ապահով նավահանգստում տեղավորվելով՝ բնակվում էին իրենց բնակատեղերում՝ ըստ այն իմաստուն խոսքի, թե «Իմաստությունը մեծարվեց ճանապարհների վերջում, և հզորների դրոների մոտ հաճախակի կրկնեց իր խոսքը»:

Իսկ հետո այն վայրում քիչ խառնակություն ու իրարանցում չէր թափվում հագարացի բռնակալի վրա, որ ամիրապետ էր անվանվում, բանի որ նրա հակառակորդներն ու թշնամիները, զալով եգիպտական նահանգից, Արաբիայի կողմերից և Թուրքաստանի այն մարզից հեծյալ զորքը, սուսերավոր ավազակները, սրբնաց զինվորները միասին հորդալով, քինախնդիր էին լինում և ձգտում էին վրեժ առնել բռնակալից այն նեղության համար, որ նա պատճառեց իրենց: Եվ ապա լցվելով Բարիլոն թագավորանիստ քաղաքի շուրջը ու նրա տիրության գրեթե բոլոր երկրներում՝ նրանք բազմաթիվ սաստիկ բախումներ ու պատերազմներ էին հորինում: Ապանվածների թափած արյամբ ոռոգում էին շատ վայրեր, շատերին էլ գերի էին տանում և շեն ու ապատ գավառներն ու ավանները անապատ էին դարձնում: Իսկ արքունի դռան հրամանատարներն ու խորհրդատուները, երբ հասնում ու տեսնում են այդպիսի աղետներ, շտապում էին նման պատահարների ու վնասների պատճառները իրար վրա գցել: Եվ ապա մի կողմը մյուս կողմի հետ բռունցքով ընդհարվելով, այնուհետև մտնելով հրապարակ՝ նրանք զրգրում էին նաև ռամիկ խոռվարարներին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր մարդ, սուրբ ազգրից կապելով, մեկը մյուսից շատ արյուն էին թափում: Եվ հիրավի նրանց անզգամության շար թմբությունը Սողոմի հնձանում ճմլում էր լեզու դառն ողկույզները: Այստեղ արքունի դռան մի խորհրդատու, որի անունը իրենց լեզվով Մոնոս էր, խոսելով ամիրապետի հետ, հնարագետ փաստեր էր մեջ բերում, որ Պարսից, Հայոց, Վրաց և Աղվանից սաստիկան Յուսուֆին, որին հենց ինքն էր բռնել-բերել ամիրապետի մոտ, խնդրում էր արձակել բանտից ու կապանքներից և հաստատել նույն առաջին նահապետության զահի վրա, բանի որ, ասում է, նա հանճարեղ մարդ է, կովող, հոյակապ ու ահարկու լսողների ու տեսնողների համար: Նաև ասում է, թե նա անցել է ձեր խրատներից ու փորձից՝ շնեղանչելու ու դարձյալ շթեքվելու դեպի ապստամբությունը, բայց նրա միջոցով դադարում են թշնամիների ու ավազակների հարձակումները իր պետության կուսակալությունում: Եվ այդպիսով համոզելով ամիրապետին ու հրաման ստանալով՝ հետո նրան դուրս է հանում և զորքով ուղարկում [նստելու] իր կուսակա-

ղնա գումարտակա զօրու յառաջին գահ կուսակալութեան իւրոյ: Եւ այսպէս ձեռնընդիլ Մոնոսն զՅուսուփն իւր առնէր՝ և համակամ համախոհ և կամարար իւր և օժանդակ ՚ի թշնամիսն իւր թափել զթոյնս վրիժուց շարութեանն:

Իսկ նա իբրև զուսուցիկ փքոյ շփոթեալ՝ և վարդիշ իմն օդով սրավարեալ՝ և յորդաշու լեալ ընդ Միջագետս Ասորոց և ընդ այլ ևս բազում օթեանն անցեալ զանցեալ՝ գայ հասանէ վաղվադակի յաշխարհն Կորդուաց: Բայց թագաւորն Գազիկ վաղվադ նախ ուրեմն իրազգած լեալ նորայն գալստեան՝ և առհասարակ աշխարհի տէրութեանն իւրոյ հորդան տունալ ՚ի փախուստ՝ ընդ ինքեան առեալ տանէր զգաղթ կարաւանին և ամբացուցեալ զնոսա ՚ի ծործորս լերանցն Կոզովտի և Մաղկոտան՝ ՚ի մտի զնէր զմխիթարութիւնն՝ որ առ ՚ի նմանէ բերիւր: «Զի թէպէտն սոսափեալք յեղափոխութեամբք շարժիցիմք՝ ասէ, սակայն ժողովորդ Քրիստոսի ոչ անկցի թերևս ՚ի ձեռս գերչացն և ոչ տացին ՚ի կերակուր գազանաբարոյ Իսմայէլական երկաթոյն՝ և ոչ վարատեսցի կանոնումն Քրիստոնէական օրինաց յանկանոն կրօնիցն Հապարուս»:

Եւ այնպէս զաղթ կարաւանին ՚ի թիկանց կուսէ կացուցեալ թագաւորն և եղբայր նորուն՝ Գուրգէն, ազատագունդ բանակաւ և հեծեալաբար զնդին ՚ի զէնս և ՚ի զարդս և ՚ի տէգս նիզակաց վառեալք՝ միշտ յառաջապահք լինէին՝ իբր անթթիթ իմն ակամբք և մեծաւ զգուշութեամբ: Սոյնպէս և մեծ իշխանն Անձևացեաց Ատոմ հանճարիմաստ խոհականութեամբ, վաղընդփոյթ նախահոգակ խորհրդով զաշխարհ տէրութեան իւրոյ ամբառնայր ՚ի գլուխ ամուր լերանց աշխարհին՝ ամբուպահեստս առնելով ՚ի խորածորս և ՚ի խոխում վիհս փոսոց և ՚ի ծործորս բլրոց՝ առաջապահս և նա՛ զաղթին լինելով իւրայօքն զօրօք բազմի վառելովք:

Բայց ոստիկանն Յուսուփ՝ փոքր ինչ աւուրս զետղ առեալ ՚ի սահմանս Կորդուաց և շուեալ անտի՝ գայ հասանէ բանակի յաշխարհն Անձևացեաց, ոչ թերևս զրգոնալ ինչ անդ զաղմուկ շարութեան, այլ իբրև օձի զթոյնս ՚ի բաց եղեալ՝ զեսպանս առ իշխանն Ատոմ առաքէր՝ ալ նմա զսակ հարկացն արքունի. և ըստ սովորական հրահանգացն տունալ տալ զօժտութիւնս նորա՝ որպէս զի ընկալեալ երթացէ գնասցէ ՚ի բաց՝ անվտանգ և անվնաս զաշխարհն թողլով: Իսկ նա ենթադրելով իմաստութեամբ զմերձակայ զրպարտութեանն բռնութիւն առ ՚ի յօգուտ բազմաց զնել՝ ոչ ևս խնայէր գանձս և կարասիս և վաղվադակի հատուցանէր նմա ըստ ձեռին բաւականի զմնասս հարկին կրկին յա-

լութեան առաջին գահին: Եվ այդ ձեռնասուն Մոնոսը Յուսուփին գրավում է իր կողմը՝ նրան զարձնելով իրեն համակամ, իր համախոհը, յամակատարն ու օգնականը՝ իր շար վրեժի թույնը թշնամիների վրա թափելու համար:

Իսկ նա ինչպես փշած-ուռած բան, օգով սրընթաց¹²⁰ սուրալով, սլանալով ասորական Միջագետքով և բազմաթիվ այլ օթեաններ անցնելով զնալով, շուտափույթ գալիս հասնում է Կորդուաց աշխարհը¹²¹: Բայց Գազիկ թագավորը, ինչ-որ մեկի միջոցով ավելի շուտ տեղյակ լինելով նրա գալստյանը, առհասարակ իր տերութեան բնակիչներին նախապահ է զգում փախուստի համար և հետը վերցնելով մի խումբ փախստականների՝ տանում տեղավորում է նրանց Կոզովտ ու Մաղկոտն լեռների ծործորներում՝ հիշելով այն մխիթարութիւնը, որ բխում էր նրանից: «Որովհետև, ասում է, վախկոտներս թեպետև փոփոխութեաններով կը շարժվենք, սակայն Քրիստոսի ժողովուրդը թերևս չի ընկնի գերիշների ձեռքը և զազանաբարո իսմայէլական սրին կերակուր չի տրվի ու չի բաշքայվի քրիստոնեական կրօնի օրենքը՝ հազարացիների անկանոն կրօնի ազդեցութեամբ»:

Եվ այսպես զաղթականների կարավանը թիկունքում կանգնեցնելով՝ թաղավորը և նրա եղբայր Գուրգէնը ազնվական բանակով ու հեծեալ գնդով՝ սպառազինված գնեցրով, զարդերով ու նիզակների տեղերով, միշտ առչելի կողմն էին պահում՝ [հետևելով] մեծ զգուշութեամբ ու անթթիթ աշքերով: Նրանց նման նաև Անձևացաց մեծ իշխան Ատոմը և հանճարեղ խոհեմութեամբ նախապես հոյսացող խորհրդով իր տերութեան բնակիչներին շուտափույթ բարձրացնում է երկրի առաջիկ լեռների զագաւթները՝ նրանց ապահով կերպով պահելով խոր ծործորում, նեղեղաաններում, վիհերում, բլուրների ծործորներում՝ յուրալին զինված մեծ գործի հետ պահապան լինելով զաղթականների համար:

Բայց ոստիկան Յուսուփը, մի քանի օր մնալով Կորդուքի սահմաններում, մեկնում է այնտեղից և գալիս հասնում ու բանակ է դնում Անձևացաց աշխարհում՝ թերևս այնտեղ ոչ թե շարութեան ու խոսովութեան հարուցելով, այլ իբրև օձի թույնը հեռացնելով՝ Ատոմ իշխանի մոտ սուրհանդակներ է ուղարկում՝ նրան տալու արքունի սուրբը: Եվ սովորական կարգով [Ատոմ իշխանը] թուլատարում է սույ նրա նվերները, որպեսզի վերցնի, գնա ու հեռանա՝ աշխարհը թողնելով անվտանգ ու անվնաս: Նա իմաստուն կերպով ենթադրելով մոտակա անիրավ բռնութեանը՝ մտածում էր շատերի օգուտի մասին, չի խնայում զանձերն ու ունեցվածքը և իսկույն նրան վճարում է պահանջվող գումարը՝ այն կրկնակի ավելացնելով: Բացի դրանից, նա նաև իր ձեռքով

ւելուածով: Այլև ընծայս ձեռածիրս առատապէս պարգևէր՝ և մնացելոցն հարկաց ըստ ծանունս խնդրողին պատանդս յազատատոհմէ տուեալ լինէր, զոր առեալ ընկալեալ՝ շուէ զնայ ընդ կողմն լերինն Ականկաց ՚ի գաւառն Աղբակոյ: Եւ տեսանէ անդ զաշխարհն ամենայն առհասարակ թափուր և ունայն ՚ի բնակչաց մնացեալ. այլ և տեղեկացեալ ևս ստուգագէտ իմացուածի, թէ ոչ կարէ ժամանել հասանել շարիմացութեան խորհրդոյն՝ զոր յօղեալ եղեալ է ՚ի մտի իրում վասն թագաւորին Գագկայ, և այնուհետև ապա իբրև Հնդիկ իմն զսևութիւն թխութեանն յանձնէն ՚ի բաց մերկացեալ՝ յընտանի սպիտակութիւն սրտի զկամս իւր փոխաբերէր, և դեսպանս առ թագաւորն առաքէր մօտալուտ և դիրագորով հաշտութեան. սակայն ըստ ընշաքաղցն լինելոյ և օգտածարաւ ՚ի բանի անդ զբազում ամաց զհարկս արքունականս՝ այլ և զօժտութիւնս ևս ընծայից առանձին հայցէր տալ նմա, յուշ ևս նմա արարեալ միանգամայն իսկ զերախտիս թագակապութեանն և ձեռնեքէցն զնա առնել առ ՚ի տիրելոյ նմա զբոլոր Հայաստանեայս: Իսկ թագաւորն ծանուցեալ զայտումն խորհրդոյն Յուսիպայ, եթէ ոչ գոյ նմա կար հակամէտ լինիլ ՚ի վատթարն և կամ ուղղել ինչ զնպատակ շարիմաց խորհրդեանն, սակայն քաջավայելուշ իմաստիւ անխզելի զմիտս իւր ՚ի շարութեանէն պահնակեալ պատրաստէր. և վարանականօք ոճամբք քարտի ղ առնէր զերկրորդն՝ տալ կրկին կամ երեքկին զսակ հարկին և զամենայն բեկարս արքունի և ոչ հարկանիլ ընդ միմեանս սրակոխ կոտորածիւ ՚ի պատճառս քինախնդրութեան վրիժուց.» զի պտուղ պատերազմաց մահ է՝ ասէ, և մահու հրաւիրանք յատակս դժոխոց հայի»: Եւ այնուհետև անխնայ զիրն ստացուածս առաջի արկանէր, և առհասարակ յամենեցունց ՚ի մերձատրաց և յազատաց և յոսմկաց և յանուակաց ժողովեալ արծաթ և ոսկի և կարասիս բազումս և ձիս և ջորիս՝ տայր տանել նմա առատ ձեռածրիք. զոր առեալ ընկալեալ մեծաւ շնորհակալութեամբ՝ վազվազակի շուէ յուղի անկեալ զնայ զկողմամբք Հերայ և Զարեանդ գաւառի ՚ի նահանգս Ռստկաց: Եւ վասնզի ինքն ՚ի մեծ քաղաքն դէմ եղեալ էր երթալ յմա, որ ՚ի Պարս անդ է՝ առաքէ զոմն նսր անուն ոստիկան ՚ի Հայս, որ Սրուկն ՚ի բազմաց յորջորջէր. և ինքն կայ մնայ անդէն՝ մինչև ոստիկանս և պետս և գործակալս յարդարեալ կացուցանէ ՚ի կողմանս Աղուանից և Ատրպատականի:

՚Ի սմին իսկ յայս ամի սզգրն ապստամբքն այնոքիկ, զորմէ կանխեցաք յառաջագոյն և ասացաք, օր վրիժուց հատուցման գտեալ և

առատ պարգևներ էր տալիս, իսկ նրանց շատ պահանջած հարկերի մնացորդի փոխարեն ազնվական տոհմից պատանդներ էր տալիս, որոնց վերցնելով՝ [Յուսուֆը] մեկնում գնում է Ականխս լեռան¹²² կողմերը, Աղբակ գավառը: Եվ այնտեղ նա տեսնում է, որ ամբողջ երկիրը թափուր ու դատարկ է մնացել բնակիչներից: Նա նաև ստույգ կերպով տեղեկանում է, որ շի կարող հասնել ու [կատարել] իր շար խորհուրդը, որ իր մտքում պատրաստել էր Գագիկ թագավորի համար: Այնուհետև իբրև սեամորթ իր սևուցյունը իրենից հանելով՝ իր կամքը սրտի սովորական սպիտակությամբ էր փոխարինում և թագավորի մոտ սուրհանդակներ է ուղարկում մոտալուտ բարեգութ հաշտության համար: Սակայն ընշաքաղց ու խիստ շահասեր լինելու պատճառով նա պահանջում էր տալ շատ տարիների արքունական հարկը, այլև խնդրում էր առանձին իրեն տալ նվերներ ու ընծաներ՝ միաժամանակ նրան հիշեցնելով նրան թագադրելու երախտիքը ու նրան ազատություն տալը՝ տիրելու համար ամբողջ Հայաստանին: Իսկ թագավորը ծանոթանալով Յուսուֆի ուռճացած մտադրությանը և իմանալով, որ նա ուժ չունի հակամիտելու դեպի վատթարը կամ ուղղելու շարամիտ խորհրդի նպատակը, սակայն վայելչագեղ իմաստությամբ իր անխզելի միտքը այն շարությունից պահում ու պահպանում էր: Եվ ինչ-որ տարակուսանքով նախընտրելի էր համարում երկրորդը՝ կրկնակի կամ եռակի անգամ տալ արքունական հարկը, արքունի բոլոր բեգարները և վրեժի քինախնդրության պատճառով սրախողխող կոտորածով միմյանց լրախվել: Որովհետև «պատերազմների պտուղը մահն է, ասում է, իսկ մահվան հրավերը նալում է դժոխքի հատակին»: Այնուհետև առանց խնայելու իր ունեցվածքը նրա առաջն էր գնում, և առհասարակ բոլորից՝ մերձավորներից, ազնվականներից, ուսմիկներից, ոչ ուսմիկներից, հավաքելով շատ արծաթ, ոսկի, գուլք, ձիեր, ջորիներ, տալիս էր տանելու նրան իր ձեռքով տրված առատ նվերների հետ միասին: Դրանք առնելով ու ընդունելով մեծ շնորհակալությամբ՝ նա իսկույն, ճանապարհ է ընկնում ու գնում է Հեր ու Զարեանդ գավառների կողմերը, որոնք գտնվում են Ռստկաց նահանգում: Եվ քանի որ ինքը դիմել էր զնալու մեծ քաղաքը՝ Ռա, որը գտնվում է Պարսկաստանում, Հայաստան ոստիկան է ուղարկում նսր անունով մեկին, որը շատերի կողմից Սրուկ էր անվանվում: Ինքը մնում է այնտեղ, մինչև որ Աղվանքի ու Ատրպատականի կողմերում կարգում է ոստիկաններ, պետեր ու վերակացուներ:

Հենց այս նույն տարում այն ապստամբ ցեղերը, որոնց մասին նախապես ասացինք, գտնելով վրեժի հատուցման օրը և տիրելով

կալեալ զկիրճս ուղեգնացաց անապատին Հնգարու, զոր 'ի նոցանէ տուն Աբրահամու ստաբանի, առհասարակ 'ի սուր սուսերի գնոսա մաշէին՝ որ աւելի ասեն լեալ քան զերեսուն: Հազար ոգիս զկոտորելոցն, և զկանայս ամիրապետին և զայս ևս պատուաւորսն, որ անավաստակ տքնութեամբ ուղևորէին զանվարձ պողոտայն՝ գնոսա գերի առեալ տանէին. և զբազում կապուտս կարասեաց և զգանձս ոսկուց և արծաթայ յաւարի առեալ՝ գնային իւրաքանչիւր յաշխարհ իւրեանց: Իսկ փոքր ինչ յառաջ քան զպատմելս զայստսիկ՝ մի 'ի պատուաւոր ծառայիցն Յուսփայ՝ Սրուկն անուն, այն որ զկնի արկանելոյն 'ի բանտ զՅուսուփն զոստիկանութիւն քաղաքավարութեան նորա կալեալ ճոխացուցանէր՝ նա սատակեալ մեռանէր յԱրտաւել քաղաքի. ուր և ժամանակ իսկ լինէր՝ Յուսուփն առնոյր զքնդարձակ թանգարանսն զանձուց և կարասեաց նորա 'ի լիութիւն ընչաքաղցութեանն իւրոյ: Իայց նսրն, որում Սրուկն փաղաքշարար յորչորջէին և ոստիկան 'ի Հայս 'ի Յուսփայ առաքեցաւ, իբրև շուէ երթալ հասանէ 'ի Նախշաւան քաղաք՝ զետեղեալ 'ի նմա աւուրս ինչ սակս 'ի նմա կնոջ նորա գոլոյն, տեղի տայ հաշտութեանցն հեթանոսական սովորութեանց. ապա վաղվաղակի ընդառաջ լինի նմա Բաբգէն կրտսեր եղբայր Սմբատայ Սիսական իշխանին՝ անհաստատ իմն երևմունս երազոց 'ի սրտի իւրում ստեղծանելով, զի թերևս 'ի դնել նորա ուխտ ընդ մահու՝ առցէ ընկալցի լինքն զհայրենի ժառանգութիւնն, զոր միապետէրն իսկ եղբայր նորուն Սահակ, և զզրկանս զայս իւր վարկանէր: Իսկ նսրն առժամայն բանայր նմա զգրունս գրոց խորամանկ խորհրդով՝ և հակիրճ և համառօտ բանիւ խոստանայր տալ նմա զվիճակ ժառանգութեան իւրոյ: Վասնզի դէտակն կալեալ սպասէր և եղբօր նորուն Իսահակայ ըստ սմին սակի գալ առ նա, զի գերկաքանչիւրսն գնոսա դաւաճանեալս կապտեսցէ, և այնուհետև կոչեցաւ նա և նա 'ի Նսրայ տէրն Սիւնեաց Սահակ՝ սիրալիբ սրտի զթողք: Իսկ նսրն յօժարեալ իբր 'ի կողումն իմն արքունական՝ վաղվաղակի զայ հասանէ առ նսրն բազում օժտութեան ընծայիւք. և իբրև թմրութեամբ իմն անզգայացեալ՝ գնէ դաշինս ընդ դժոխոց՝ ոչ նկարեալ 'ի սրտի իւրում զիմաստութիւն և ոչ 'ի մտի եղեալ զկատարեալ զիտութիւն և ոչ նայեցեալ 'ի վախճան խորհրդոյն: Իսկ նսրն խարդաւանեալ զխորամանկութիւն և երկաքանչիւրս գնոսա շրթամբք, ալ ոչ սրտի՝ իւր յաքակցեալ, հրաւիրէ երթալ նոքօք 'ի մայրաքաղաքն Դվին.» զի յապահովացեալք, ասէ՝ 'ի նմա իւրաքանչիւր ումեք՝ զիւրաքանչիւրոցն զօգուտն հոգալ մարթասցուք: «Այսպէս ապա դաւոյ գրծոխութեան շու

Հազարի անապատի կիրճին, որը նրանց կողմից սուտ կերպով որպես Աբրահամի տունը¹²³ է անվանվում, առհասարակ նրանց բուրբին սրի են քաշում: Եվ ասում են, որ կոտորվածները երեսուն հազար հոգուց էլ ավելի էին, իսկ ամիրապետի կանանց և այլ պատվավոր մարդկանց, որոնք սնավաստակ շարշարանքով ուղևորվում էին անպտուղ ճանապարհով, նրանց գերի էին տանում: Եվ մեծ կողոպուտ, ոսկու և արծաթի գանձեր՝ ավար առնելով՝ նրանցից յուրաքանչյուրը գնում էր իր աշխարհը: Իսկ իմ այս պատմածից մի փոքր առաջ Յուսուփի պատվավոր ծառաներից մեկը, որի անունը Սրուկ էր, նա, որ Յուսուփին բանտ զցնելուց հետո ընդունելով նրա ոստիկանութեան պաշտոնը, ճոխացնում էր այն, մեռնում է Արտավէլ¹²⁴ քաղաքում, ուր և ժամանակ է լինում, որ Յուսուփը իր ընչաքաղցությունը հագեցնելու համար կողոպտի նրա մեծատարած թանգարանների գանձերն ու ունեցվածքը: Իայց նսրը, որը փաղաքշարար Սրուկ էր կոչվում, որպես ոստիկան Հայաստան է առաքվում Յուսուփի կողմից: Երբ նա գնում հասնում է Նախշավան քաղաքը, այնտեղ է մնում մի քանի օր՝ իր կնոջ այնտեղ լինելու պատճառով և տեղի է տալիս հեթանոսական սովորությունների հետ հաշտվելուն: Այդ նույն ժամանակ նրան ընդառաջ է գնում Սիսական Սմբատ իշխանի կրտսեր եղբայր Բաբգենը՝ իր մաքում ստեղծելով երազների անկալուն աեսիլք, ըստ որի ինքը եթե դաշինք կապի մահվան հետ, ապա կառնի, կընդունի իր հայրենի այն ժառանգությունը, որին տիրում էր իր եղբայր Սահակը, և այս զրկանքը նա իրենը կհամարի: Իսկ նըսրը ժամանակավորապես խորամանկ մտադրությամբ նրա համար բացում էր զթության դոնները և հակիրճ ու համառօտ խոսքերով խոստանում էր նրան տալ իր ժառանգութեան մասը: Քանի որ նա ուշադրությամբ սպասում էր, որ նրա եղբայր Իսահակը նույն պայմանով գա իր մոտ, որպեսզի նրանց՝ երկու զավաճանողներին էլ կողոպտի: Այնուհետև նսրը սիրալիբ սրտով ու գութով իր մոտ կանչեց նաև Սյունյաց տեր Սահակին: Եվ համաձայնվելով ու այն համարելով որպես արքունական հրավեր՝ [Սահակը] մեծ ընծաներով ու նվերներով իսկույն դալիս հասնում է նսրի մոտ: Եվ ասես թմրությամբ անզգայացած՝ նա դաշինք է կապում դժոխքի հետ՝ իր սրտում շպատկերացնելով իմաստությունը, շհիշելով կատարյալ զիտությունը և ոչ էլ նայելով խորհրդի վախճանին: Իսկ նսրը նրանց երկուսին էլ խորամանկորեն խաբելով և՛ խոսքով, ոչ թե սրտով կապելով իր հետ՝ նրանց հրավիրում է իր հետ գնալ Դվին մայրաքաղաքը, «որպեսզի, ասում է, ամենքս էլ այնտեղ ապահով լինելով՝ կարողանանք հոգալ յուրաքանչյուրի օգուտի մասին»: Այսպես նենգորեն խաբվելով և ճանապարհ

յուզի անկեալ գնային. իբրև մօտ եղեն 'ի քաղաքագիւղն Քարունջոյ՝ ընդառաջ լինէին նմա գլխաւոր գահերէցք և հոյակապ նահապետք ազգատոհմի քաղաքին 'Իվնայ: Իսկ նա իբրև ետես զառձեռնապատրաստ եկեալ հասեալ աջողութիւնն իւր, 'ի բաց մերկանայր այնուհետև յանձնէ զգաղտնի պատրուակ շարին. ձեռն զնոթօք արկեալ՝ 'ի կապանս երկաթի շղթայից առհասարակ զնոսա պաշարեալ, իբրև արս աւելի քան զքառասուն դնէր 'ի բանտի. և այն օր երկօթս յորում էր արարեալ դարէր դադարէր: Եւ իբրև լույսն զգիշերն մերկանայր, այնուհետև յուղտըս և 'ի ջրբիս զկապեալսն բարձեալ՝ մտանէ 'ի քաղաքն 'Իվին, ընդ իւր տարեալ զՍահակ Սիւնեաց տէր եղբարբն իւրով Բարգենի: Իսկ 'ի մտանել նորա 'ի քաղաք անդր և 'ի դիպահոջ զկապեալ հեթանոսն զնել, ապա զՍահակ և զԲարգէն 'ի միասին ըմբռնեալ և վարեալ 'ի տոռունս և 'ի շղթայս երկաթի կապանաց՝ զնէր 'ի բանտի: Եւ այսպէս յահաշունչ հարաւահողմ խաբէութիւն զանձինս նոցա մատնէր 'ի բանդս և 'ի կապանս և 'ի պատիժս մահու:

Զայսպիսի աղէտս պղտորութեան և զմրուր դառնութեան լուեալ իմ՝ զոր արբին հաւատացեալ տեարք մեր այլ և հեթանոսք ևս 'ի զրահեղեղ ամպրոպաց շարութեան Հագարացոյն, ոչ սակաւ ինչ փղձկեալ եղէ ևս նեղասրտութեամբ, որ ըստ բնութեան մարդկութեանս են ճահաւորութիւնք: Յետ որոյ և գոյժ ևս աղմկի 'ի հաւատարմաց ոմանց հնչէր յականջս իմ՝ վաղվաղել խոյս տալ և 'ի բաց գնալ 'ի պատնէշ պաշարմանէն, որ սպառնացեալն էր մեզ: Իսկ որ ընդ իմն էին կղերք եկեղեցոյ՝ առեալ զահ երկիւղի դեգերէին 'ի դուրս տան իմոյ, աղաչէին ինձ գնալ երթալ 'ի բաց և տեղի տալ բարկութեանն՝ յուշ արարեալ զտէրունական հրամանն, հալածիլ քաղաքէ 'ի քաղաք և մի՛ կալ հակառակ շարին: Այս ևս աստանօր ոչ եթէ յառժամանակեալ 'ի մահուանէ ինչ պակուցեալ խուսափեցի, այլ 'ի մտի եղեալ զանհնարին մոլեգնութիւն հեթանոսական մոլորութեանն, զի մի՛ թերևս թաքուցեալ հաղբք դիւրախորտաք պատրանաց նորա անկցի զմանկամբք եկեղեցոյ, կամ թէ խառնումն ինչ շփոթից ընդ անարգութիւնս հեթանոսացն մեզ բերցի՝ որ արտաքոյ է բոլոր կրթական քաջողութեան. և այսպէս իբր լիմարեալք իմն 'ի մտաց՝ զարժանն հայցէաք 'ի շնորհացն Աստուծոյ՝ ածել մեզ 'ի ցուցակութիւն: Եւ իբրև խաւար գիշերին 'ի բաց եղեալ և լոյս առաւօտին ծագեցաւ, յանկարծակի յական թօթափել դարձեալ խաւար գիշերային զմեօք արկաւ. ընդ որս և առհասարակ սքանչացեալ մեր՝ տեսաք զի խաւարեալ էր արեգակն յառաւօտին պահու: Եւ ապա ըստ ընտրողութեան իրին խորհրդածեալ, եթէ ոչ է ժամանակ խաւարելոյ արեգականն՝ իմացաք հաւաստի նշան բացերեակի մեզ 'ի Տեառ-

ընկնելով [նրանք] գնում էին: Եվ երբ մտեցան Քարունջ քաղաք-գլուղին¹²⁵ նրան [Յուսուֆին] ընդառաջ են գալիս Դվին քաղաքի գլուխավոր գահերեցներն ու ազգատոհմի հուշակավոր նահապետները: Իսկ երբ նա տեսավ, որ իր հաջողությունը պատրաստ եկել հասել է, այնուհետև բացում է իր թաքցրած շար դիմակը. նրանց բռնելով ու առհասարակ շղթայելով երկաթյա կապանքներով՝ ավելի քան քառասուն մարդու բանտ է գցում: Եվ նույն օրը, երբ նա իջեանել էր, նա այնտեղ դար ու դադար է առնում: Երբ լուսանում է, նա շղթայակապվածներին բարձում է ուղտերի, ջորիների վրա և մտնում է Դվին քաղաք՝ իր հետ տանելով նաև Սյունյաց տեր Սահակին՝ նրա եղբայր Բարգենի հետ միասին: Իսկ այն քաղաքը մտնելիս նա շղթայված հեթանոսներին բանտ է գցում, ապա Սահակին ու Բարգենին միասին բռնելով ու երկաթյա կապանքներով շղթայելով՝ բանտարկում է: Եվ այսպես մահաշունչ¹²⁶ հարավահողմ խաբէութունը նրանց մատնում է բանտի, կապանքների ու մահապատժի:

Երբ ևս լսեցի այսպիսի պղտոր աղետների ու դառն մրուրի մասին, որ շար հագարացու փոթորկալի գետի նման հոսող ջրից խմեցին մեր հավատացյալ տերերը և հեթանոսները, նեղսրտությամբ ևս պակաս չճուղվեցի, որ հատուկ է մարդկային բնավորությանը: Դրանից հետո հավատարիմ մարդկանց զուլժն էր հնչում իմ ակտնջներում՝ շտապել, խույս տալ և դուրս գնալ պատնեշած այն պաշարումից, որ սպառնում էր մեզ: Իսկ եկեղեցու այն կղերականները, որ ինձ հետ էին, վախեցած զեզերում էին իմ տնից դուրս և ինձ աղաչում էին զնալ նրա մոտ ու իջեցնել նրա բարկությունը, հիշեցնելով տերունական հրամանը՝ հալածվել քաղաքից քաղաք, բայց շարին չհակառակվել¹²⁷: Բայց ևս այստեղ ոչ թե ժամանակավոր մահվանից վախենալով խուսափեցի, այլ հիշեցի հեթանոսական մոլորության սաստիկ մոլեգնութունը, որպեսզի թերևս եկեղեցու մանուկները շրնկնեն նրա խաբէության սատանայական թաքուն ծուլակը, կամ թե մեզ խառնի հեթանոսների անարգանքին, որ հեռու է ամեն մի փութաջան ողջամտությունից: Եվ այսպես, որպես մտքով հիմարացածներ, Աստծու շնորհներից արժանն ենք խնդրում՝ մեզ ի ցույց դնելու համար: Եվ երբ դիշերվա խավարը նահանջեց, և բացվեց առավոտյան լույսը, հանկարծակի դարձյալ մեզ ակնթարթորեն պատեց դիշերային խավարը: Դրա վրա առհասարակ զարմանալով՝ մենք տեսանք, որ առավոտյան պահին արեգակը խավարել էր: Եվ ապա ճիշտ դատողությամբ խորհրդածելով այդ դեպքի մասին, թե արեգակի խավարելու ժամանակը չէ, մենք ակնհայտորեն իմացանք, որ այդ հավաստի նշանը մեզ ցույց է տրվել Տեր

նէ Աստուծոյ ցուցեալ. և այնուհետև շտապ ազնայի եղբայրութեանն հասարակաց ստիպեր զիրաքանչիւրսն ՚ի քսաց գնալ ՚ի սպառնալիաց փորձութենէ անտի: Զայսպիսի տարակոյտք ապա ոչ թերևս հեղգացայ լուծանել և ոչ կապիլ ՚ի գարշապարս մեղաց նոցա. այլ անապարհցի գնալ ՚ի բաց անտի բացորոշութեամբ Քախ քան զհասանել վտանգին: Զառաջին գտարացոյցսն ինձ հիմն եղևալ զՆեղիաս մարդարէ և զՊետրոս զուխն առաքելոց: Այսպէս ապա էլեալ ՚ի վանաց անտի այրից ՚ի կացրցից սրբոյն Խաչակայ, որ ՚ի ծործորս լերինն Գեղայ ՚ի ձորակի միոջ՝ զէպուղիզ գնացաք և էլաք ՚ի վերին վանս, ուր կայանքն անասնոցն էին: Եւ անտի շուեալ գնացաք ՚ի միանձնացելոցն կուսակրօնից միայնարանս, որ ՚ի Սեան կղզուջ՝ ունայնացեալ ՚ի բոլոր ստացուածոց, ասնոց և անասնոց, և միայն գիրկութիւն անձանց հոգացեալ՝ և ՚ի նմա միանգամայն իսկ զհասարակաց եղբայրութեանն վեզուս բնդ մեզ ևս շարժել ՚ի յօրհնութիւնսն Աստուծոյ, աներկբայ յուսով կատարեցաք անդ աւուրս շորս: Ապա ամենեցուն մեր միտք իբր ՚ի մակոյկս ինչ վերելակեալ, և իրաքանչիւրք լիւր խորհուրդս սրտին նաւազարեալ վաղվազակի իբր յշտեմարանէ իմերէ դժածկեայսն յառաջ բերէք բանի, առ ՚ի յայտնել զի խորոջ կայսն: Եւ էր այսպիսի՝ զի զարձեալ ընդ կրօնին երթիցուք ՚ի կողմնաւոր վայրս ուրեք՝ մերձ ՚ի հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ, և զոր ակամայ կամօքն թողաք լքաք ՚ի բաց պինջն և գտացուածսն և զպաճար անասնոց՝ վայն կամաւորաբար տացուք յրեմայումն Հագարացոյն նորայ. զի թերևս ՚ի կամացն Աստուծոյ հաճեալ հասանցին միտք նորս, և մի՝ ևս սպառնալու անզաւակեցի մայր Սիօն ՚ի մանկանց առադաստի. և մեր ՚ի սրբարանս մեր դագարեալ՝ օրհնեցուք զանուն Աստուծոյ մերոյ: Եւ այսպէս ընտանեզոյն տեսողացն և լսողացն պայն խորհուրդ համարեալ եղև: Եւ դարձեալ շու յուղի անկեալ շուքաք մինչև ՚ի ձեռակերտ ամրոցիկն իմ Քիւրական, զոր ստացեալն էր իմ գանձի զնոյ, ուր և շինեալ յարդարեալ իսկ էի եկեղեցի հաստահեղոյս կոփածոյ բարամբք պերճապաճոյն պճնուղութեամբ և նկարակերտ յօրինուածով՝ և վանս կուսակրօն միանձնացելոց զնս հաստատեալ: Իսկ ՚ի հասանելն մերում անդ՝ իսկոյն իսկ հրովարտակ առ նորն առաքելցի, յուշ առնելով նմա զդարձուրեցուցանող իրագործութիւն որ առ ՚ի յիւրմէն իսկ յայլ ոմանս ներգործեցաւ՝ բանտ և կուպանք և շարշարանք անհնարին մահու, և եթէ վասն այսպիսույ իրիբ բռնմանց պակուցեալ ՚ի բաց պնացի. և արդ՝ եթէ արդէն իսկ տացցիս ինձ յետկուր երգման՝ աներկբայ մտօք զետեղեալ կացից մնացից ՚ի դրօնս եկեղեցոյ տան իմոյ օրհնել զԱստուած ՚ի սրբութեան նորս և ըստ ձեռին բաւականի միշտ անդանդաղ եղէջ

Աստու կողմից: Այնուհետև այդ տագնապը կրօնական միաբանութեան ամեն մի անգամի ստիպում էր հետո գնալ այդ սպառնալիքների փորձությունից: Ես թերևս շնորհացա քանդել այսպիսի տարակուսանքը և ոչ էլ կապվել նրանց մեղքերի գարշապարին, այլ շտապեցի հեռանալ այնտեղից նախքան վտանգը հասնելը: Գրա առաջին օրինակը ինձ համար հիմնադրել են Նեղիաս մարգարեն և առաքյալների գլխավորը՝ Պետրոսը: Եվ այդպես դուրս գալով այն քարայրի վանքից՝ սուրբ Խաչակի կացարանից, որ գտնվում է Գեղա լեռանը՝ ծործորներում, մի ձորակում, ուղիղ գնացինք ու բարձրացանք վերին վանքը, ուր անասունները պահելու տեղերն էին: Եվ այնտեղից շփվելով՝ գնացինք կուսակրոնները պահելու մենաստանը, որը գտնվում է Սեան կղզում. նրանք զբոսնում էին ամբողջ ունեցվածքից, ասուններից ու անասուններից և միայն իրենց փրկութեան մասին էին հոգում: Այնտեղ ամբողջ միաբանութեանը մեզ հետ միասին ձայն բարձրացրեց Աստու օրհնութեան համար, և մենք աներկբա հույսով այնտեղ քահանայադործեցինք շորս օր: Ապա մեր բուրբի մտքերը ասես ինչ-որ մակույկի վրա են նստում, յուրաքանչյուր օր իր սրտի խորհուրդներով է նավարկում, և մենք անմիջապես ինչ-որ շտեմարանից խոսքով դուրս էինք բերում զազանիքները՝ հայտնելու համար խորքում եղածները: [Կործր] այսպիսին էր, որ դարձյալ ես դառնանք դեպի ինչ-որ տեղ, սուրբ հայրապետանոց եկեղեցուն մոտիկ, որը և ստիպված լքեցինք՝ թողնելով ունեցվածքը, զույքը, անասունների հոտերը և զրանք կամավոր կերպով ավեցինք որպես բնձա հագարացի նարին, որպեսզի թերևս Աստու կամքով նա հաշտվի ու համաձայնվի, և այլևս մայր Սիօնը իսպառ չզրկվի առաջագետի մանուկներից, իսկ մենք դադար առնելով մեր սրբավայրերում՝ օրհնենք մեր Աստու անունը: Եվ անստեղծների ու լսողների կողմից այդ օրհնենք մեր Աստու անունը: Եվ անստեղծների ու լսողների կողմից այդ խորհուրդը շատ ավելի հարազատ համարվեց: Գարձյալ ձանադարհ իրապարհը շատ ավելի հարազատ համարվեց: Գարձյալ ձանադարհ լինելով՝ գնացինք մինչև իմ ձեռակերտ Բյուրական ամրոցիկը, որ ևս զենել էի դանձով, ուր և տաշած քարերով կառուցել ու բարեկարգել էի հաստահեղոյս այս եկեղեցին՝ գեղեցիկ պարզարանքով ու նորակերտ հորինվածքով և այն հաստատելով որպես կուսակրոն ճյուղավորների վանք: Իսկ երբ մենք հասանք այնտեղ, նարին իսկույն հրովարտակ առաքելի՝ նրան հիշեցնելով դարձուրեցուցիչ այն անցքերի մասին, որ ուրիշների նկատմամբ կատարվեցին հենց նրա կողմից, [այն էլ] բանտ, կուպանք, մահվան գաժան շարշարանք: Եթե այսպիսի ցատկից ու սպառնալիքներից վախենալով՝ հեռացա, ապա այժմ եթե ինձ տաս երգմանդիր, աներկբա մտքով անզավորվելով, կմնամ իմ տան եկեղեցու դռանը՝ օրհնելու Աստուն իր սրբութեան մեջ և հնա-

զընծայա բարօրութեան առաքել քեզ տրիտուր, Իսկ լընթեռնուլ նորա
զգրեալսն առ 'ի յինէն' վաղվաղակի յետկար կրդման գրէ ըստ իրեանց
Կուրանին օրինաց, որ ինչ միանգամ վստահելի են բանք դեմին նոցա.
և այնպէս ազատ զմիտս իմ առնէ 'ի բոլոր երկիւղէ կարծեաց և 'ի
մարտից արտաքնոց և յարհաւրաց ներքնաց, որ 'ի մարմնի են վտանգք
և որք արտաքոյ մարմնոյ: Եւ այնուհետեւ ապա կարծեցեալ եղև ինձ
այնուիկ յետկարիւ առ 'ի յօգտակարսն վայելսն ճեպել և դարել դա-
դարել 'ի գրունս մերոցն սրբարանաց 'ի կամս Աստուծոյ: Իսկ ոմն
հնացեալ աւուրբք շարութեան և դատաւոր անկանոն կրօնիցն Մահ-
մետի կատարեալ ատելութեամբ միշտ ջանայր եղծանել զքրիստոնէու-
թիւն և զօրացուցանել զհեթանոսական աղանդն: Եւ այսպէս զայլան-
դակ մտացն զփղծկումն և զդառնամաղձութիւն սրտին յունկն նարայն
արկանէր. «Ոչ պարտ է՝ ասէ, քեզ և ոչ արծան ուխտ խաղաղութեան
ընդ քրիստոնէից վատթարելոց դնել՝ մանաւանդ ընդ օրէնագրին նոցա
խոտորիչ աղանդոյն, որ միշտ վարդապետէ հաւատոյն մերոյ դաւանս
հայհոյել, և շունս և գայլս Արարացիս զաշակերտեալսն Մահմետի ա-
նուանէ: Արդ՝ ընդէ՞ր այդպէս ուխտիւ խաղաղութեան քո ընդ նմա ա-
ռաւել ևս տոչորես, և յորզագոյնս ևս տարածես զաղանդ նոցա. իսկ
եթէ ընծայաբեր գիտութեան նորա ցանկացցի անձն: քո՝ տասնապատիկ
տուժեսցի քեզ այն, միայն թէ լուիցես ինձ. այնուհետեւ առաքեա զօր
բազում, զի նախ զվանս ամբողջի այրին առցես քեզ, վասնզի 'ի նմա
կան գանձք և կարասիք բազումք և զարդք գեղեցկայարմարք եկեղեցեաց
շարաղանդ կաթողիկոսին: Եւ ապա զնոյն ինքն զմարտամբոխ ժողովսն
լէգէոն զօրուն իսկ և իսկ ընթացեալ փութացուցես 'ի խնդիր առաջ-
նորդի մուրուքեանն քրիստոնէից, զի կալեալ կապեալ ածցեն քեզ և
ընդ նմին զինչս և զստացուածս յաւարի առեալ բերցեն քեզ: Եւ թէ
երբէք խառնաղանչ ամբոխ ընդդիմացցի՝ բազմահեղ արեան կոտորու-
ծըս 'ի վերայ նոցա հատուցեն անխնայաբար»: Զսոյն գայս և որք
ըստ նմայն համամտութեանն էին խորհողք ասէին. և այսպէս իբր
զգազան շար 'ի խածատել զնա զարթուցեալ և յանարգել բարս հեթա-
նոսութեան զնա յորդորեալ՝ վաղվաղակի առաքէ զօր բազում հեծելովք
և լէգէոն վառելովք 'ի վանս կուսակրօնիցն, որ յայրի անդ յարեւելից
հիւսիսոյ գեղաքաղաքին Գառնոյ: Որ իբրև շոգան յեղակարծումն ժա-
մու երթեալ մտեալ յայր անդր՝ ըմբռնեցին զմիանձուսն որ 'ի նմա
և բազում գանկից և շարշարանաց զնոսա մատնեալ՝ զստացուածս թա-
քուցեալս 'ի նոցանէ պահանջէին. մինչև ոմանք 'ի շարշարելոց անտի

բավորին շափ շեմ հապազի փոխարենը բարօրութեան ընծաներ միշտ
առաքել քեզ: Իսկ երբ նա կարգում է իմ գրածը, անմիջապես երգում-
նագիր է գրում իրենց կրօնական [գրքի] Աւուրանի համաձայն, ըստ
որի միանգամայն վստահելի են նրանց հավատի խոսքերը: Եվ այդպես
նա իմ միտքն ազատում է կասկածների բոլոր երկյուզներից, արտա-
քին կոխմներից ու ներքին արհամարհներից, որոնք մարմնում և մարմ-
նից դուրս եղած վտանգներ են: Այնուհետև ես կարծում էի, թե այդ
երգմնագրով [կարելի է] արագ հասնել օգտակար վայելքներին և Աստ-
ծու կամքով դար ու դադար առնել մեր սրբավայրերի դռներում: Իսկ
մեկը շար օրերի [զեպքերով] ապականված և Մահմեդի դատաստան
կրող անկանոն կրոնի ատելութեամբ լցված՝ միշտ ջանում է եղծանել
քրիստոնեությունը ու զորացնել հեթանոսական աղանդը: Եվ այդպես
անհեթեթ մտքի նեղսրտությունն ու սրտի դառն մաղձի [ուրբ] ընկնում
է նաբրի ականջը: «Իսկ,— ասում է նա,— չպետք է խաղաղության դա-
շինք կնքես վատթարացած քրիստոնյաների հետ, մանավանդ նրանց
խոտորիչ աղանդի օրենսդրի հետ, որը միշտ քարոզում է հայհոյել մեր
հավատքի դավանանքը և Մահմեդի աշակերտներին անվանում է արա-
բացի շներ ու գայլեր: Ուրեմն ինչո՞ւ ես այդպես փափագում նրա հետ
խաղաղութեան դաշինք [կնքել] և ճոխաբար տարածել նրանց աղանդը:
Իսկ եթե ցանկանում ես քեզ նվիրաբերել նրա ստույգ գիտությունը,
տասնապատիկ կտուժես, միայն թե ինձ լսես: Այնուհետև մեծ զորք
առաքի՛ր, որպեսզի նախ գրավես քարայրի ամբողջ վանքը, քանի որ
նրանում կան շատ գանձեր, կահկարասիներ և հերետիկոս կաթողիկոսի
եկեղեցիների գեղահարմար զարդեր: Եվ ապա իսկույն զնալով՝ այդ
նույն բազմամբոխ զորքի գնդերին կփութացնես որոնելու մուրթյալ
քրիստոնյաների առաջնորդին, որպեսզի բռնեն, կապեն և նաև ավար
առնեն ու նրա հետ բերեն քեզ գույք ու ունեցվածք: Իսկ եթե խառնի-
ճաղանչ ամբոխը երբևէ ընդդիմանա, անխնայաբար նրանց կհասցնես
մեծ կոտորած ու արշունահանություն»: Ովքեր մտածում էին նրա նը-
ման, նրանք ևս ասում էին այս նույն բանը: Եվ այսպես իբր շար գա-
զան խոցոտելու համար նրան արթնացնելով և հորդորելով անարգելու
նրա հեթանոսական բարքը՝ շտապ ուղարկում է մեծ զորք՝ սպառա-
զինված հեծելազոր ու հետևակ, կուսակրոնների վանքը, որ գտնվում է
Գառնի գյուղաքաղաքի հյուսիսարևելյան կողմի քարայրում: Եվ երբ
նրանք զնացին, անսպասելիորեն մտան այն քարայրը, բռնեցին նրա-
նում եղած մենակյացներին և նրանց ձեռնով ու բազմաթիվ շարշա-
րանքների ենթարկելով՝ նրանցից պահանջում էին թաքցրած ունեցված-
քը: Մինչև որ այդ շարշարվողներից ոմանք թեպետև ոչ այդ ժամանակ,

է, և թէ ոչ գոյ ճար ճորդարել փախստեամբ սակս բազում կանանց և մատաղ մանկուտոյ՝ այլ և ծերոց ևս անաւագից, որոց անկարելի էր և անյարմար և տեղի փախստեան ևս կորուսեալ. ասպա ըստ գրեցելումն՝ խոյս տուեալ գնացին ՚ի շտեմարանս իւրաքանչիւր նորա և փակեցին զգրուես առաջի իրեանց, և խուսափեալք փախուցեալք թաքուցան ընդ պատուարաւ պարսպի իրեանց ՚ի բքոյ ամբարշտութեանն՝ ապաստան եղեալք յօգնականութիւն ամենազօրին Աստուծոյ:

էին ոմանք և յելելոցն յամրոց անդր զօրականք, որք իշխանաց աշխարհակալիս էին զինուորեալք քանզի իբրև լուսն զշարաշշուկ զշարիմաց զխորհուրդս Իսմայէլականացն՝ գիմեալք ուստեք ուստեք մտունէին յամրոց անդր՝ թիկունս տալ հաւատացելոցն մինչ ՚ի կէտ մըրցման հանդիսի մահու: Այսպէս առհասարակ նոցա ասացեալ այր ցընկեր իւր. «Մինչ ցայս վայր՝ ասէին, զօրավարաց մերոց հանդիսացաք հաճոյանալ ՚ի կեանս կենցաղօգուտս. իսկ այժմ իբրև զբարւոք զինատրս վշտակիցք լիցուք Քրիստոսի և հաւատացեալ ժողովրդեան նորա»: Եւ այսպէս զմահ ընդ կեանս խառնեալք՝ զբարւոք պատերազմին զընթացն ըղձային լնուլ:

Իսկ ապա զօրքն Իսմայէլեան՝ ըստ օրինի բքոյ իմն շփոթեալ փոթորկեալ եկին հասին ՚ի դուռն ամրոցկանն անհնարին անօրէն զըրրգմամբ և հեթանոսական անարգել մոլութեամբ: Եւ ապա ասպարափակ լեալ շուրջանակի լեզեոն հետեակ զօրուն, և թիկնապահ նոցա լեալ հեծելազօր վառելոյ գնդին ՚ի մէջ անցելոյ՝ այնուհետև շահատակէին գաղտնաբար ՚ի վերայ յարձակեալք: Զայսպիսի մահաոխթ ոճիրս իբրև տեսանէին մարդիկք ամրոցին՝ ՚ի բռնութենէ իմն հարկեալք լինէին այր առ այր և մարդ առ մարդ կուտակիլ ելանել զեղուլ ՚ի զլուխս պարսպացն. և այն օր սակաւ ինչ ընդ կոյսս կոյսս հարեալք ընդ միմեանս՝ մինչև զիշերն մերձեցաւ և տիւն մերժեցաւ: Իսկ ՚ի միւսում առաւօտուն պահու մինչգեռ էր աղջամուղջ, առհասարակ մարդիկ ամրոցին ՚ի դուռն քաւարանին սրբոյ մերձ եկեալք՝ հայցէին ՚ի սրբոյ եպիսկոպոսէն տալ նոցա զմեղսաքաւիչ մարմինն և զարիւն Տեառն: Իսկ նա հրեշտակական շրթանցն շարժմամբ և նազելի բարբառով առաւել քան զմեր բանս վարդապետէր նոցա, յորոց աշակերտեալն էր զճշմարտութիւնն, և միանգամայն իսկ զվիճակաւոր կղերիկոսն հանդերձ զինուորան գնդի: և այլ ևս աշխարհակոյտ մարդկան յարգարէր ՚ի խորհրդածութեան պաշտօնն ամբառնալ զմիտս իրեանց առանց ամենայն վնասուց, և խնդրել զհաստատութիւն հաւատոցն որ ՚ի Քրիստոս: Զի մի՛ զրգուիցին սիրտք ձեր ՚ի միամտութենէն որ ՚ի Քրիստոս

և որ ճար շար ճորդարելու՝ բազմաթիվ կանանց ու մատաղջ երեխաների, այլև այն ծերերի ու տկարների համար, որոնց փախուստի տեղը անհնար ու կործանարար էր: Ապա ըստ գրածի՝ նրանք խույս տալով անհնար ու կործանարար էր: Ապա ըստ գրածի՝ նրանք խույս տալով գնացին իրենց մառանները և նրանց առաջ փակեցին դռները: Եվ նրանք խուսափեցին, փախան ամբարշտ բքից ու թաքնվեցին իրենց պարսպի պատերի տակ՝ ապավինելով ամենազոր Աստծու օգնութեանը:

Այն ամրոց բարձրացած զինվորներից ոմանք ինքնակալ իշխանների զինվորներն էին: Նրանք երբ լսեցին իսմայելյան շարաշշուկ ու շարամիտ խորհուրդը, այստեղից-այնտեղից մտան այն ամրոցը՝ ապավինելով հավատացյալներին մինչև կովի ու մահվան վերջին կետը: Նրանցից ամեն մեկը առհասարակ իր ընկերոջը այսպես ասաց. «Մինչև այս պահը, ասում էին, կենցաղօգուտ կյանքով ձգտում էինք հաճոյանալ մեր զորավարներին, իսկ այժմ, իբրև բարի զինվորներ, վշտակից ենք լինում Քրիստոսին և նրա հավատացյալ ժողովրդին»: Եվ այդպես մահը կյանքին խառնելով՝ նրանք ցանկանում էին ավարտել պատերազմի բարի ընթացքը:

Իսկ հետո իսմայելյան զորքը շփոթված, փոթորկված բքի նման եկավ հասավ ամրոցիկի դուռը անհամար ու անօրեն զորքմամբ ու հեթանոսական անարգել մոլութեամբ: Եվ ապա վահաններով շրջափակելով լեզեոն հետեակ զորքը, և միջով անցնող հեծյալ զինված զունդը պաշտպան կանգնելով նրան՝ այնուհետև թաքուն գործում էին՝ հարձակվելով միմյանց վրա: Ամրոցի մարդիկ երբ տեսնում էին այսպիսի մահաոխթ ոճրագործությունները, ինչ-որ բռնությունից հարկադրված էին լինում տղամարդ տղամարդու, մարդ մարդու վրա կուտակվել, ելնել ու լցվել պարսպի զլխին: Եվ այն օրը այս ու այն կողմերում նրանք մի փոքր միմյանց բախվեցին, մինչև որ զիշերը մոտեցավ, և ցերեկը նահանջեց: Իսկ հաջորդ առավոտ, քանի զեռ աղջամուղջ էր, ամրոցի մարդիկ առհասարակ, մոտենալով սուրբ քավարանի դռանը, սուրբ եպիսկոպոսին խնդրում էին իրենց տալ Տիրոջ մեղսաքավիչ մարմինն ու արյունը: Իսկ նա հրեշտակային շրթունքների շարժմամբ ու պաշտիլի ձայնով առավել, քան մեր խոսքերը, քարոզում էր նրանց, որոնցից սովորել էր ճշմարտությունը, և միաժամանակ թեմական կղերականներին զինվորների գնդերի, ինչպես նաև տարբեր տեղերից հավաքված մարդկանց հետ պատրաստում էր եկեղեցու սուրբ խորհրդի պաշտամունքով ընդվզել առանց որևէ վնասի ու պահանջել Քրիստոսի նրկատմամբ հավատի հաստատություն, «որպեսզի ձեր սրտերը չզրգրվեն Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատարմությունից պատերազ-

յազազոս պատերազմիդ, որ նեղէլ գմեզ. և մի՛ կացուցանիչք՝ ասէ, զուսս ձեր շանցատրիս կառուցմամբ իբրև յախտենականի, և ապա տէր իսկ յայց ելեալ ձեզ իւրով մարմնովն և արեամբ, զոր ընդունելոց էք զմեզացն զկարծս դատապարտեսցէ վասն մարմնոյ իւրոյ, որ է եկեղեցի՝ որ էք դուք. և տացէ ձեզ զգաստութիւն յազօթել աշխարհակալիս խաւարի այստու շարութեան, որ շուրջ զմեօք կան մածեալ: Զի մի՛ ապականեսցեն զգնասն յուսոյ, որով Քրիստոսին զգնատարեցաչք ՚ի մերկութենէ նախահօրն. և մի՛ յափշտակեսցեն յանձանց ձերոց զքրիստոսադրոշմ զկնիք աւազանին սրբոյ: Եւ այսպէս իբրև հրով զմիտս նոցա վառեալ՝ զամենեցուն լեզուս շարժէր յօրհնութիւնս ամենեցունցն Աստուծոյ, պնդակազմ գնա առնելով ՚ի մշտնջենաւոր աղօթսն: Եւ ապա մատուցեալ զսարսափելի զպատարագն գառ ՚ի Քրիստոս, և զխորհուրդն փրկական մարդկան բաշխէր առհասարակ արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց և ամենայն շափու հասակի խորհրդական աւանդութեամբ ըստ սակի յետին թողակի: Իսկ բոմբինս ազազակի և մարտ ամբոխի Իսմայէլեան զօրուն ևս քան զես սաստկանալք, և հնչմունք և կայթմունք և կաքաւք զինուց նոցա և վահանաց հնչեցուցանէին զերևս երկրին ըստ գիւտոյ բնակչացն նակովոսն զաւառի: Ապա և մարդիկք ևս ամբոցին բագձաձեալ շրջապատ ՚ի զուխս պարսպացն և ակնակառոյց առ Աստուած լեալք, զի օգնեսցէ նոցա ՚ի պատերազմի նեղչացն, և մի՛ դրդուեսցին, ՚ի դիւախրոխտ մոլորութենէ հեթանոսացն: Եւ այնպէս ապա մարտ ՚ի վերուստ ՚ի վայր եղեալ՝ բազում արեան ձապաղիս ՚ի թշնամեացն հեղուին և զբազումս թաւալզոր խազացուցանէին: Իսկ եպիսկոպոսն սուրբ հանդերձ այլ ևս կղերկոսօք հանապազօր կանխէր յազօթս և ՚ի խնդրուածս. զի՛ արխիւրոուշտ և անդառագեղ զազանացն մի՛ ևղիցի վարատեալ օձտել զգաստութիւն հօտի Տեառն, զոր և ընտրեաց իսկ իւր Տէր ՚ի ժառանգութիւն և ՚ի ժողովուրդ սեպհական, մարմին իւր և անդամ տնուանելով: Այլ և խրախոյս ևս քաջախերութեան ամենայն իրօք մարդկանն մատուցանէր, մի՛ կապիլ ՚ի տոռունս մեղաց որ ըստ մարմնոյ և մի՛ մղիլ ՚ի վախից յառժամանակեալ մահուանէս. այլ զհոգոյն մաքրել զգաստութիւն և հայել յկրս գնացից իրեանց և շարշարակից Քրիստոսի լինել և նմանող հաւատոցն որ առ Աստուած: Նաև սարկաւազն ևս թէ՛ղորոս, որ վերակացու շիւլուածոյ եկեղեցւոյն էր և մարդիշ մարդկանն՝ ոչ սակաւ ինչ թեւազրութիւն նոցա ընծայէր ասելովն. «Հիւանդացեալքն, ասէ՛ ՚ի մարդկանէ թէ՛ և ՚ի մահ աշխատիցին, սակայն առողջութեանն յուսով թեթևանան: Արդ՝ մի՛ աճապարեսցէ այս վտանգ հիւանդութեան որ զմեօքս է՝ տարապարտ մեռուցանել զձեզ մարմնով. այլ հոգւով զօրանալ և ճեպիլ

մի պատճառով, որը նեղում է մեզ: Եվ ասում է, ձեր ոտքերը մի՛ դնեք հանցավորիս կանգնեցնելով իբրև հավիտենականի, և ապա Տերը իր մարմնով ու արյամբ այցի գալով ձեզ, որ ընդունելու եք մեղքերի կասկածանքով, կդատապարտի իր մարմնի համար, որ եկեղեցին է, որը դուք եք: Եվ նա ձեզ կտա զգաստութիւն հաղթելու աշխարհը բռնած դուք եք: Եվ նա ձեզ կտա զգաստութիւն հաղթելու աշխարհը բռնած այս շար խավարին, որ պատել է մեր շուրջը: Որպեսզի շապականեն յույսի զգեստը, որ նախահոր մերկութիւնից հետո Քրիստոսով զգեստավորվեցինք, և թող ձեզանից չհափշտակեն սուրբ ավազանի քրիստոսադրոշմ կնիքը»: Եվ այսպէս նրանց միտքը վառելով իբրև հրով՝ բոլորի լեզուները շարժում էր ամենքի Աստուծուն օրհնելու համար՝ ներքան դարձնելով հաջատաուն մշտնջենական աղոթքների մեջ: Եվ ապա մատուցելով սարսափելի զոհ՝ Քրիստոսի համար՝ մարդկանց փրկող խորհուրդը նա առհասարակ բաշխում էր տղամարդկանց, կանանց, ծերերին, երեխաներին ու ամեն հասակի համեմատ խորհրդական աւանդութեամբ և սուրբ հաղորդութեան պայմանով: Իսկ իսմայելեան զորքի ձայնը, ազմուկը և ամբոխի կռիվն է՛լ ավելի էր սաստկանում: Նրանց ցատկոտելը, ոստոստելը, զենքերի ու վահանների ձայները զբզրեցանում էին գետինը, ինչպէս նակովոս զավառի բնակիչներն են զբրբացնում էին գետինը, ինչպէս նակովոս զավառի բնակիչներն են գտնում: Հետո ամբոցի մարդիկ, շուրջըլոր հավաքվելով պարիսպներին գլուխներին, աչքները հառում են առ Աստված, որպեսզի նա օգնի իրենց նեղող այդ պատերազմում, և իրենք շնորհակալվեն հեթանոսների դիվահնար մոլորութեամբ: Եվ այդպէս մարտ մղելով վերից վար՝ նրանք շատ թշնամիների արյուն էին թափում և շատերին էլ թավալզոր էին անում: Իսկ սուրբ եպիսկոպոսը այլ հոգևորականների հետ միասին [վտանգը] միշտ կանխում էր աղոթքներով ու խնդրանքով, որպեսզի արյունոտուտ ու անվանդակ զազանները չցրեն ու չբայցայեն Տիրոջ զգաստ հոտը, որին և ընտրեց Տերը որպէս ժառանգութիւն և սեփական ժողովուրդ՝ [դրան] անվանելով իր մարմինն ու մարմնի մասերը: [Եպիսկոպոսը] ամեն ինչով խրախուսում ու քաջալերում էր մարդկանց, որպեսզի մարմնապես չկապվեն մեղքի պարանով և վախից չհեռանան անցավոր մահից, այլ մաքրեն հոգու զգաստութիւնը, նայեն իրենց ընթացքի վերջին, Քրիստոսին շարշարակից լինեն և նմանվող այն հավատին, որ [ունեն] առ Աստված: Թեղորոս սարկավազը ևս, որ եկեղեցու շենքի վերակացուն էր և մարդկանց կրթութողը, նրանց քիչ խրատ չի տալիս՝ ասելով. «Հիվանդ մարդիկ, ասում է, թեև տառապում են մահվան [պատճառով], սակայն թեթևանում են առողջութեան հույսով: Ուրեմն, հիվանդութեան այս վտանգը, որ կամեզանում, թող շարագացնի ձեզ մեղքնել մարմնով, այլ հոգով զօ-

պէս առհասարակ սոքա իբրև զսպառազէնս զրահից՝ զհաւատս ճշմարտութեան զգեցեալ զփառացն և զլուսոյ պաճուճանս զգեատարիչ արժանի գտան և անթառամ պսակօքն պայծառանալ: Բայց սարկաւագն Թէոդորոս ոչ էր ընդ նոսա՝ ի ժամ կատարման նոցա, զի նախ քան զայն ի թշնամեացն նետաձգութեանց վիրատրեալ անկեալ դնէր: Իսկ շար գահիճքն խնդրէին և զնորայն ևս հատանել զգլուխն. այլ նա ոչ ինչ կրէր զվիշտսն և ոչ ևս նեղասրտութեամբ փղծկէր ըստ մանկական տիոց՝ քան թէ ախորժ յօժարութեամբ զպարանոցն կարկառէր. և այսպէս հատեալ զգլուխ նորա՝ զմահ իւր եղ կնիք հաւատարիմ ճշմարտութեան հաւատոց իւրոց, և վերագրեցաւ յորդիս Աստուծոյ: Իսկ զայլ ևս մարդիկ ամբողջին խոնարհ արարեալ ՚ի տեղի շարշարանաց՝ և ածեալ իբրև զտշխարս ՚ի սպանդ Իսմայէլեան երկաթոյն, որ ոչն ևս առնու յագուրդ՝ տային կերակուր. և հատեալ զգլուխս բնաւից նոցա, զի առեալ տարցեն ոստիկանին և պարծանս քաջութեան նոքօք ինքեանց ստացին: Որք այսպէս և նոքա առհասարակ ՚ի ժամ կատարմանն ասէին. «Տէ՛ր Աստուած ամենակալ ամենագութ ամենախնամ, գոհանամք զքէն, որ ետուր համբերութիւն ժուժկալութեան ՚ի պատերազմիս. զի մեք զքեզ ոչ մոռացաք և ոչ ստեցաք ուխտի քում և ոչ դարձաք յետս սրտիք մերովք, և արժանի արարեր զմեզ հասանիլ ՚ի մասն վիճակի սրբոցն ՚ի լոյս: Արդ՝ ընկալ զմիաբանութիւնս մեր ՚ի խաղաղութիւն. և շահեա դու զորդիս սպանելոց քոց»: Եւ այսպէս բարերարութեան բարեաց ՚ի բարերարէն արժանի գտան: Էին ոմանք և հեթանոսք ՚ի բնակչաց տեղոյն հողագործ մշակութեան պարապեալ՝ և հարկս մեզ հարկէին: Եւ իբրև այս եղև՝ նոքա ՚ի մի վայր ժողովեալ ձայնս առ թշնամիսն արձակէին յիրեանց լեզուն, «Թէ՛ մեք ձեզ նմանեալ ՚ի ժողովրդենէ Մահմետի առաքելոյ եմք». և այնպէս ՚ի լսել դահճացն ամենկիմբ ՚ի բաց ՚ի նոցանէն քերեցին զսուրս իրեանց, զի ոչ և մի ոք ՚ի նոցանէ ոչ վրիպէր: Եւ սոյն այս հեթանոսք խանդաղատանօք աղաչէին զմի մի ՚ի հաւատացելոցն երթալ խառնիլ ՚ի նոսա և ապրիլ յանհնարին մահուն երկիւղէ: Բայց նոքա բացէ ՚ի բաց գնացեալ ասէին. «Մեր կեանքն Քրիստոս է և մեռանելն շահ»: Եւ այսպէս համաշունչ սուրն ծարաւի ոչ կարաց երկմտեցուցանել և ոչ զմի սք ՚ի սիրոյն Քրիստոսի: Եւ այսպէս ՚ի միում աւուր ՚ի միում ժամու առհասարակ ամենեքեան նոքա զենմունք կատարեալք ընծայեցան Քրիստոսի ՚ի հոտանուշից՝ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ, որ զանուն պտղոյ քաղցրութեան իւրոյ յաշխարհի թողեալ՝ արտախորակեցաւ քրիստոսեան պսական, և սուրբ քահանայքն որք ընդ նմին հանդիսացան՝ Մովսէս ՚ի կուսանաց կարգէ, և միւս Մովսէս յամուսնացելոց, և եղբարք ամուսնացելոյն

զրահով սպառազինվածներ, զգեստավորվեցին ճշմարիտ հավատով՝ արժանի լինելով հագնելու փառքի ու լույսի պաճուճանքը և վարդարվելու անթառամ պսակով: Բայց Թեոդորոս պարկավազը նրանց վախճանվելու ժամանակ նրանց հետ չէր, որովհետև դրանից առաջ նա թշնամիլու ժամանակ նրանց հետ չէր, որովհետև դրանից առաջ նա թուրքովին հիճները պահանջում էին կտրել նաև նրա գլուխը, բայց նա բոլորովին չէր վշտանում և ոչ էլ մանկական տարիքի համեմատ նեղսրտում էր, այլ սիրով ու հոժարութեամբ պարզում էր պարանոցը, եվ այդպես հատեցին նրա գլուխը, և նա իր մահով իրենց ճշմարիտ հավատի հավատարիմ կնիքը դրեց ու վերագրվեց Աստուծու որդիներին [334]: Իսկ ամբողջի մյուս մարդիկ, շարշարանքների փոխարեն նվաստացվելով ու ոշխարհի նման սպանվելու բերվելով, տրվում էին իսմայելյան սրի բեռնաբեր, որը երբեք չէր հաղենում: Եվ երբ կտրում են նրանց բոլորի զբրանը, որը երբեք չէր հաղենում: Եվ երբ կտրում են նրանից իրենց լուխները, դրանք առնում տանում են ոստիկանին, որ նրանից իրենց թաշուկյան համար փառք ու պատիվ ստանան: Նրանք վախճանվելիս ասում էին այսպես. «Ամենակալ, ամենագութ, ամենախնամ Տէր Աստուած, քեզանից գոհ ենք, որ մեզ կովում դիմանալու համբերութեամբ, քեզանից գոհ ենք, որ մեզ կովում դիմանալու համբերութեամբ, որ մենք քեզ չմոռացանք, չդժեցեցինք քեզ հետ դրած մեր ուխտը, մեր սրտերով և տղարձանք, և դու արժանի արիւր մեզ հասնելու սրբերին վիճակված բաժնին՝ լույսին: Արդ՝ խաղաղութեամբ ընդունիր մեր միաբանութեանը և շահիր քո սպանվածների որդիներին»: Եվ այդպես նրանք բարերարի կողմից բարերարութեան արժանացան: Եվ տեղի բնակիչներից կային հեթանոսներ, որոնք զբաղվում էին հողագործութեամբ և մեզ հարկ էին տալիս: Եվ երբ այս բանը եղավ, նրանք մի տեղում հավաքվելով՝ իրենց լեզվով ձայն էին տալիս թշնամիներին, թէ «Մենք էլ ձեզ նման Մահմեդ առաքյալի ժողովրդից ենք»: Եվ երբ այդպես դահիճները լսեցին, ամբողջովին նրանցից հեռացրին իրենց սուրը, և նրանցից ոչ մեկն էլ չմեղանշեց: Եվ այն նույն հեթանոսները հավատացյալներին մեկ առ մեկ պաղատանքով աղերսում էին գնալ խառնվել նրանց հետ և փրկվել մահվան սարսափելի երկյուղից: Բայց խառնվել նրանց հետ և փրկվել մահվան սարսափելի երկյուղից: Բայց նրանք հեռու գնալով՝ ասում էին. «Մեր կյանքը Քրիստոսն է, և մեռնելը՝ օգուտ»: Այդպիսով մահվան ծարավի սուրը ոչ մեկին չկարողացավ երկմտել տալ Քրիստոսի սիրուց: Եվ այդպես նույն օրում, նույն ժամին բոլորն առհասարակ զոհաբերվելով ընծայվեցին Քրիստոսի առնուչ հոտին, [այն է]՝ Սահակ սուրբ եպիսկոպոսը, որն աշխարհում թողնելով իր ծննդյան քաղցր անունը՝ պսակվեց Քրիստոսի թագով, սուրբ քահանաները, որոնք նահատակվեցին նրա հետ միասին. կուսակրոններից՝ Մովսեսը, ամուսնացածներից մյուս Մովսեսը, ամուսնա-

Մովսեսի՝ քահանայք Դաւիթ ՚ի կրօնաւորական կարգէ և Սարգիս յաշխարհական. իսկ Սահակ, որ ՚ի տղայական հասակէ աշացու գոյով և կատարեալ գիտութեամբ և ամենայն առաքինական երկօք էր պայծառացեալ՝ և սա իբրև գոյխար ՚ի զենումն ածեալ, անմատոյց և անմահական լուսովն լուսաւորեցաւ: Սապէս և երանելի այրն Աստուծոյ Սողոմոն, որ ՚ի Սագաստան աշխարհէ եկեալ բնակէր առ մեզ խտամբեր վարուք և առաքինահրաշ կարգօք քաղաքավարէր ՚ի մարմնի իբրև զանմարմին և զնա ՚ի նմին ժամու գլխատեալ՝ աստուածապայծառ և անճառելի լուսերանգ պսակաւն պսակեցաւ: Յետ ամենեցուն սոցա և սարկաւազն Քէրդորոս, զորմէ կանխաւ ասացաք, որ ՚ի թիւ սրբոցն վերագրեցաւ համբերութեամբ բազմաւ. ընդ ամենեանն՝ սոքա ութ թուով: Իսկ այլ բազմութիւն արանց, որ յայնմ աւուր սպանան ՚ի զինուորական կարգէ և յաշխարհական, աւելի քան զերկու հարիւր ոգիս, որոնց անուանք նոցա գրեալ են ՚ի գպրութեան կենաց: Եւ գրեթէ ոչ ոք ապրեցաւ յարանց տեղոյն այնորիկ, բայց ՚ի սակաւուց ոմանց, որ նախ քան զհնձումնն սրոյն ելեալ գնացեալ էին ՚ի գործս վաստակոց ձեռաց իւրեանց: Իսկ յեկեղեցոյ մանկանց սարկաւազ մի՝ Գէորգ անուն, ապրեցաւ յանհնարին մահուն երկիւղէ, զի վայելացեալ այրն ճանանչիւր ՚ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյն. և վասն այնորիկ ոչ արկին զնա ՚ի բովս եռանդեան շարութեանն, զի թերևս աոցեն ինչ ՚ի նմանէ ըստ բարուց տղրկի առ ՚ի ծծել զարիւն նորա: Իսկ նա ոչ կացեալ հակառակ շարին՝ գոյիւ շափ զկեանս իւր ՚ի նոսա թողեալ, ինքն շուէ զնայ առ մեզ. և սա իսկ զհետեանս բանի զրուցացս այսոցիկ մեզ բացատրէ մի ըստ միոջէ: Այս ամենայն եղև յերեքհարիւրորդի երեսներորդի երկրորդի թուականութեանն Քորդոմեան և յԱՏԿի ամսոյ՝ որ օր տասն էր:

Իսկ շարալուկ Իսմայելեանն զօր զկապուտ կողպուտ սպանելոցն և զառ և զաւար և զպաճարս անասնոց բազմաց ՚ի մի վայր ժողովեալ ջոյիրս տուեալ, այլ և զտղայս սպանելոցն և զկանայս գերի առեալ, և զպատուական գլուխս կոտորելոցն ՚ի գրաստս բարձեալ՝ խրախոյս տալին խաւարային զնդնմամբ և լկտի երգօք և պարուք. և այսպէս առհասարակ զամենայն ինչ զորս և ըմբռնէին՝ առեալ շուեալ գնային: Անդ էր տեսանել զձայն աղաղակի և ողբք անհանդուրժելի և արտօսրաթոր կականումն և սաստիկ պաղատանք կանանց և տղայոց բազմաց, և սարսափելի սասանումն հարուածելոցն տոչորէր զսիրտս ամենայն շողացն և ՚ի դառն արտօսք զարթուցանէր: Իսկ նոցա ըստ բազում ցաւոց սրտից իւրեանց ոչ այլ ինչ բերիւր ՚ի մխիթարութիւն քան

ցած Մովսեսի եղբայրները՝ քահանաներ Դավիթը՝ կրօնավորների դասից, և Սարգիսը՝ աշխարհականներից: Իսկ Սահակը, երեսա հասակից կույր լինելով ու փառավորվելով կատարյալ գիտությամբ ու ամեն տեսակի առաքինի գործերով, ևս իբրև ոչխար բերվելով զոչ մատուցվելու, փայլեց անմատչելի ու անմահական լույսով: Նրա նման նաև Աստուծո կրանելի մարդ Սողոմոնը, որ եկել էր Սագաստան աշխարհից և, իբրև մարմնով անմարմին, բնակվում էր մեզ մոտ ճգնավորական կյանքով ու զարմանալի առաքինի կարգով: Նրան ևս գլխատեցին նույն ժամին, և նա պսակվեց աստվածապայծառ անասելի ու լուսերանգ պսակով: Բուր սրանցից հետո [նահատակվեց] նաև Քերդորոս սարկավազը, որի մասին նախապես ասացինք՝ ով մեծ համբերության շնորհիվ սրբերի շարքը դասվեց. բոլորի հետ սրանք թվով ութն են: Իսկ մարդկանց մյուս խմբերը՝ [բաղկացած] զինվորական դասից ու աշխարհականներից, որոնք սպանվեցին այն օրը, երկու հարյուր հոգուց ավելի էին, որոնց անունները գրված են կյանքի գրքում: Եվ գրեթե ոչ ոք չփրկվեց այնտեղի մարդկանցից, բացի մի քանիսից, որոնք նախքան սրով հնձելը ելել գնացել էին իրենց ձեռքի գործերը կատարելու: Իսկ եկեղեցու սպասավորներից Գեորգ անունով մի սարկավազ փրկվեց մահվան մեծ երկյուղից, որովհետև վայելուչ այդ մարդը համարվում էր եկեղեցու ժառանգավոր: Այդ պատճառով նրան շփոթեցին նախորդ շար օրվա հնոցի մեջ, որպեսզի թերևս նրանից վերցնեն ինչ-որ բան՝ տղրուկի նման ծծելու համար նրա արյունը: Իսկ նա շահակառակվելով շարին և իր ունեցվածքը ամբողջությամբ թողնելով նրանց, շարվում զայն է մեզ մոտ ու այս զրույցների հետևանքները մեկ առ մեկ բացատրում մեզ: Եվ այս ամենը կատարվեց Քորդոմյան թվականության երեք հարյուր երեսներկուերորդ տարում [883 թ.], անհկան ամսի տասին:

Իսկ շարալուկ Իսմայելյան զորքը սպանվածների կողպատածն ու ավարը և բազում անասունների նախիրները հավաքելով ու խմբելով մի տեղում, ինչպես նաև սպանվածների երեխաներին ու կանանց գերի վերցնելով, սպանվածների պատվական գլուխները գրաստներին բարձելով՝ քաջալերվում էին մութ ձայնով և լկտի երգերով ու պարերով: Եվ այդպես առհասարակ այն ամենը, ինչ ձեռք էին գցում, առնում գնում էին: Այնտեղ կարելի էր տեսնել [ու լսել] աղաղակ, անտանելի ողբ, արտասովաթոր կական, բազում կանանց ու երեխաների սաստիկ պաղատանք, և ծեծվողների սարսափելի սասանումը տոչորում էր բոլոր լսողների սրտերը ու արթնացնում դառն արտասուքներ: Իսկ նրանց, իրենց սրտի մեծ ցավի համաձայն՝ որևէ բան չէր բերվում որպես մխի-

թէ հարց և եղբարց, արանց և որդուց նոցա տարապարտ արեանց հնդումն, որք Քրիստոսի ընծայեցան նուէրք: Եւ այսպիսի յուսով քորացեալք և ձեռս 'ի վեր համբարձեալք խնդրեցին 'ի Տեառնէ ապրեցուցանել զնոսա յանօրէն գերշացն անարգել պղծութեանց, ասելով այսպէս. «Մի՛ եկեացէ 'ի վերայ մեր ոտք ամբարտաւանից՝ և ձեռք մեղաւորաց մի՛ զողացուցին զմեզ:» Ունէին ևս ընդ գերելոցն զօրն Իսմայէլեան արս երկուս բեռնակիրս առաջի իւրեանց՝ մի 'ի գինուորական կարգէ, միւսն յաշխարհական. որոց անուանք երկաքանչիւրոց նոցա համանունաբար միմեանց Կիւրակոս ճանաչիւր: Իբրև յանդիմանելոն ոստիկանին պղծոյ և առաջի մատուցին և զպատուական դուխան ընտրելոցն Աստուծոյ և զկապուտ աւարին, յաւէտ իմն զուարթացեալ զուարճանայր. իսկ և իսկ հրամայէ զգերեալսն առհասարակ լուծանել թողուլ 'ի բաց ուր և կամիցին երթալ. զի խնդրուածք սրբոց սպանելոցն իշատակեցան առաջի Աստուծոյ և այցելութիւն նորա փրկագործել ետ զնոսա 'ի գթութիւնս առաջի ամենալն գերշաց նոցա: Իսկ սակաւք ինչ իբրև ոգիք տասն, որք թագուցան 'ի թշնամեացն անտի տղայք հասակաւ, — զոր սուղ ինչ յետոյ ստացայ ես զնոսա 'ի գինս արծաթոյ — ազատեալք այսպէս. յանկանոն կրօնից նոցա: Իսկ 'ի միւսում աւուրանդ գերկուս արօն համանուանս, զոր զկնի գերելոցն բեռնակիրս ինքեանց ածեալ էին՝ հրամայէ զնոսա առաջի դատապարտ դատաւորաց կացուցանել. զի կամ պաշտենցեն զանօրէն օրէնս նոցա և կամ սրով վատնեցին: Իսկ իբրև ածան և հարցան 'ի դատաւորաց անտի՝ նոքա զուարթագին աչօք ճառագայթաւետեալք, և 'ի վեր ելս 'ի սրտի զննելով ասէին: Ոչ օրէն է մեզ քրիստոնէիցս ուրանալ զՔրիստոսի աստուածաշատութիւն և դառնալ յանաստուած աստուածածանօթութիւնն Մահմետի. և մեր վասն անուանն Քրիստոսի պատրաստ եմք 'ի մեռանել և ոչ կեալ խղճիս: Իսկ իբրև ծանեան զանհրապոյր միտս նոցա՝ այնուհետև հանեալ զիրաքանչիւրս զնոսա 'ի թէատրոն անդր՝ ճարակ անողորմ սրոյ տային: Եւ այսպէս 'ի բովս հրաբորբոքս կամաւոր մահու փորձեալք և զտեալք և քննեալք՝ որպէս և քննի արծաթ, բարձրացան 'ի բարձունս բարձրութեան երկնից ընդ հրեշտակս դասակցելով՝ առեալք զպսակն լուսոյ և կենաց յանձինս իւրեանց: Եղև կատարումս սրբոցս այսոցիկ յամսեանն Ահկի՝ որ օր եօթնևտասն էր:

Բայց զգինուորսն զայնոսիկ, որք մատնեցին զամբոցն 'ի ձեռս հեթանոսաց՝ զնոսա ևս առեալ ընդ ինքեանս զկնի գերելոցն՝ տարան ասոստիկանն. զի զղարձ փոխարինի երախտեացն զոր ցուցինն՝ հատուցնոցա, այլ և զգահեկանացն ևս տարնորս բաշխեցէ տացէ նոցա: Եւ

թարություն, որքան հայրերի, եղբայրների, ամուսինների ու որդիների, այսինքն՝ նրանց արչան անտեղի հոսելը, որոնք ընծայաբերվեցին Քրիստոսին: Եվ այդպիսի հույսով սրտապնդվելով ու ձեռքերը վերև բարձրացնելով՝ նրանք Տիրոջից խնդրում էին իրենց փրկել տալ անօրեն գերիշնների անարգել պղծություններից՝ ասելով այսպես. «Ամբարտավանների ոտքերը թող մեզ վրա չգան, և մեղավորների ձեռքերը թող մեզ չողացնեն»: Իսմայելյան զորքերը գերիների հետ իրենց առչկից տանում էին նաև երկու բեռնակիր տղամարդու, որոնցից մեկը գինվորական գասից էր, մյուսը՝ աշխարհական, նրանց երկուսի անունն էլ նույնն էր՝ Կիւրակոս: Երբ նրանք ներկայացան պիղծ ոստիկանին ու նրան մատուցեցին Աստծու ընտրյալների պատվական դուխաները և կողոպտան ու ավարը, նա է՛լ ավելի ուրախանալով՝ զվարճանում էր: [Ոստիկանը] տեղնուտեղը հրամայում է բոլոր գերիներին բաց թողնել, և նրանք թող գնան, ուր կկամենան, որովհետև սուրբ սպանվածների խնդրանքը հիշատակվեց Աստծու առաջ, և նրա նախախնամությունը գթությամբ փրկել տվեց նրանց իրենց բոլոր գերիշների առաջ: Մտաւիտրապես տասը հոգու, որոնց թաքցրել էին թշնամիները երևիա հասակում, ես ստացա կարճ ժամանակ անց արծաթյա փրկագնով՝ այսպես ազատելով նրանց անկաճոն կրօնից: Իսկ հաջորդ օրը այն երկու համանուն տղամարդկանց, որոնց գերիներից հետո որպես բեռնակիրներ իրենք էին բերել, [ոստիկանը] հրամայում է կանգնեցնել դատապարտող դատավորների առաջ, որպեսզի նրանք կա՛մ պաշտեն, նրանց անօրեն կրօնը, կա՛մ սրով սպանվեն: Իսկ երբ բերվեցին և հարցաքննվեցին դատավորների կողմից, նրանք զվարթ աչքերով ճառագայթավորվելով ու ձեռքները՝ սրտներին դնելով՝ ասում են. «Մեզ՝ քրիստոնյաներիս, վայել չէ ուրանալ Քրիստոսի աստվածապաշտությունը ու ճանաչել Մահմեդի անաստված կրօնը, և մենք Քրիստոսի անվան համար պատրաստ ենք մեռնել, քան թե ապրել արատավոր կերպով»: Իսկ երբ իմացան նրանց անխաբ մտադրությունը, բոլորին հանելով հրապարակ՝ անողորմ սրի ճարակ են տալիս: Եվ այդպես հրաբորբոք բովում կամավոր կերպով մահով փորձվելով, զտվելով ու քննվելով, ինչպես որ արծաթն է փորձվում, նրանք բարձրացան երկնքի բարձունքները՝ դասվելով հրեշտակների շարքը և ընդունելով կյանքի ու լույսի պսակը: Այս սրբերի վախճանը եղավ ահեկան ամսի տասնյոթին:

Բայց ամբողջ հեթանոսների ձեռքը մատնող գինվորներին ևս վերջրին իրենց հետ ու գերիների հետևից տարան ոստիկանի մոտ, որպեսզի նրանց ցուցաբերած երախտիքի փոխարեն հատուցի նրանց, ինչպես նաև բաշխի տարեկան դահեկանները ու տա նրանց: Եվ երբ նը-

իրբն յանդիման ոստիկանին եղեն և ակն ունէին փոխարինի վարձուցն հատուցման, նա իսկոյն իսկ հրամայէ սրով սատակել զնոսա: Եւ այնպէս ըստ արժանի իրեանց կողոճմամահ լեալ՝ հատու յոյս կենաց նոցա. և առ նոսա լցաւ իմաստնոյն պեւտիկոսի բան հաւատարիմ, եթէ «Յոյսք առ կենդանեօքս՝ անյոյս մեռանին»:

Աստ ապա հրաման հասեալ առ նոր ՚ի Յուսիփայ ոստիկանէն մեծէ շուիլ գնալ յԱտրպատական աշխարհ և զապտամբեալ Գաբաւունացիսն կողմանցն այնոցիկ կա՛մ ՚ի հնազանդութիւն նմա համոզել և կա՛մ մարտի պատերազմի սրակոխ առնել: Իսկ նա զմի ՚ի ծառայից իրոց պատուաւորաց՝ Բշր անուն, ոստիկան ՚ի Դվին քաղաքի հաստատէր, նմա յանձն արարեալ զՍիսական տեարսն՝ զՄահակ և զԲարզէն, զի լինիցին ՚ի դիպահուջ ՚ի բանտի և ՚ի կապանս, մինչև ՚ի դարձ իւր այսրէն, և ինքն շուեալ գնալ ըստ հրամանի ոստիկանին Յուսիփայ: Իսկ Բշրն այն, որ յետ ընդ կրունկն թողալ՝ ժողով սպայակոյտ զօրու բազմի գումարտակ արարեալ, ելանէ զկողմամբք գեղամաշէն գաւառին Մազազայ՝ քինախնդիր լինելով Շահանն կոչեցելոյ շահ վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա: Եւ վասնզի նա յանմարտնչելի ամբողջին ՚ի Սեան կղզուոյ առկայանայր, և Բշրն, զոր խնդրէր՝ այնմ ոչ եհաս, այնուհետև խորհէր ձեռն զդաւառօքն արկանել և զսակաւամասնեայ մնացորդս մարդկանն գերել և աւար հարկանել և ճարակ սրոյ տալ: Վասնզի աւելեբեալ և անմարդացեալ էր առհասարակ ՚ի բնակչաց աշխարհն ամենայն յաւարառութենէ թշնամեացն. սակայն և այնպէս ոչ յաջողեցան նմա շարիմաց խարդաւանութեան խորհուրդքն: Վասնզի ոմն ՚ի պատուաւորաց անտի Շահանն կոչեցեալ շահայ՝ Գէորգ անուն, ելեալ շերջէր զգաւառօքն սակաւամասնեայ շինութիւն աշխարհին ամբացուցանել ՚ի հինից թշնամեացն: Իսկ Բշրն ՚ի դիմի նմա հարեալ լեղակարծումն ժամու՝ իսկոյն առնոյր Գէորգն զահ երկիւղի, զի ոչ աւելի քան զքսան այր ընդ նմա էին, և Բշրայն իբր զհազար այր. սակայն ՚ի Տէր յուսացեալ՝ ՚ի կրթութիւն յաղթութեան ընդդէմ նոցա դեգերէր: Եւ ապա քաջապինդ քաջողջութեամբ սրտի ընդդէմ նոցա արիաբար շահատակաւ՝ ձի ՚ի ներքս տանէր և զբազումս ՚ի նոցանէ թաւալզոր խաղացուցանէր: Եւ թէպէտև յիւրոցն ևս արանց սակաւք ոմանք սրավարեալք ՚ի թշնամեացն անկանէին. սակայն մոլորահողմ խաբէութիւն մտաց Իսմայէլականացն ընդ կրունկն ՚ի փախուստն զնոսա առաջի նորա դարձուցանէր: Իսկ նոցա անարգել մոլեգնութեամբ զմառախուղ ստուերաց խաւարի զանձամբ արկեալ՝ զոր միանգամ գտանէին զճանապարհայն սրոյ ճարակ տային՝ զզգօն և զանպարտ քահանայսն, և զերկրազործ մշակսն, և զխաշնարածսն, և զճանապարհորդսն, և զաղբասան ևս: Եւ

որանք ներկայացան դատիկանին և փոխհատուցում էին ակնկալում, նա իսկույն ևեթ հրամայում է սրով կոտորել նրանց: Եվ այդպես նրանք իրենց արժանիքի փոխարեն տանջամահ եղան, և կտրվեց նրանց կյանքի հուշքը: Հենց նրանց է վերաբերում իմաստուն քերթողի վստահելի խոսքը. «[Ում] հուշքը կենդանի մարդկանց վրա է, նրանք անհույս մեռնում են»:

Այստեղ նսրբին մեծ ոստիկան Յուսուփից հրաման է հասնում՝ շարժել գնալ Ատրպատական աշխարհը և այն կողմերի ապստամբած գաբավունացիներին կա՛մ համոզել նրան հնազանդվելու, կա՛մ կրքավելով սրակոտոր անել: Իսկ նա իր պատվավոր ծառաներից մեկին, որի անունը Բշրը էր, Դվին քաղաքում հաստատում է ոստիկան՝ նրան հանձնելով Սիսական տեղերին՝ Մահակին ու Բարզենին, որպեսզի նրանց շղթայակապ պահեն բանտում մինչև իր վերադարձը այդտեղ, և ինքը չվում-գնում է Յուսուֆ ոստիկանի հրամանով: Իսկ այն Բշրը, որ հետևում թողնվեց, հեծյալ մեծ զորք է հավաքում և դուրս դուրս գեղամաշեն Մազազ գավառի կողմերը՝ վրեժխնդիր լինելու Շահան կոչվող շահից իրենց շահագանգվելու համար: Եվ քանի որ նա տեղավորվել էր Սեան կղզու անմատչելի ամրոցում, և Բշրը, որ փնտրում էր նրան, չհասավ, այնուհետև մտածում էր ձեռք գցել այդ գավառները և մնացած քիչ մարդկանց էլ գերել, կողոպտել ու սրի ճարակ տալ: Չնայած ամբողջ աշխարհը թշնամիների ավարառությունից առհասարակ ավերվել ու անմարդաբնակ էր դարձել, սակայն այդպես էլ նրան շահողվեց [իրագործել] իր շարամիտ ու նենդ մտադրությունը, քանի որ այն Շահան կոչված շահի պատվավոր մարդկանցից Գեորգ անունով մեկը ելել ու շրջում էր այն գավառներում՝ թշնամի ավազակներից ամբացնելու երկրի սակավամասն բարեկարգությունը: Իսկ Բշրը երբ անսպասելիորեն դուրս է գալիս նրա դեմ, Գեորգը իսկույն սարսափահար է լինում, որովհետև նրա հետ քսանից ավել մարդ չկար, իսկ Բշրինը մոտավորապես հազար մարդ էր: Սակայն Տիրոջ վրա հույս գնելով [Գեորգը] սպասում էր նրանց հաղթելու հույսով: Եվ ապա քաջապնդված ու սրտապնդված՝ [նա] ձի է հեծնում և արիաբար դրոհելով նրանց դեմ՝ շատերին թավալզոր անում: Թեպետև իրենց մարդկանցից քչերը նույնպես սրահարվելով թշնամիների կողմից սպանվում էին, սակայն մոլոր ու խաբված իսմայելցիները նրանց առաջ փախուստի էին մատնվում: Իսկ նրանք անարգել մոլեգնությամբ, իրենց պատելով խավար ստվերների մառախուղով, ում որ գտնում էին ճանապարհի վրա, սրի էին քաշում՝ հեզ ու անպարտելի քահանաներին, երկրագործներին, խաշնարածներին, ճանապարհորդներին և անգամ՝

այսպէս զանպարտան պարտաւոր մահու արարեալ և հատեալ զգլուխս նոցա՝ ընդ իւր առեալ տանէր ՚ի Դվին քաղաք փախստիւ պարծանաց՝ իբր թէ անձին քաջութեամբ և մարտիւ բազմաւ զայն գործեալ էր նորա յազթութիւն. որք էին թուով աւելի քան զքսան տարապարտ հատեալ գլուխքն: Եւ ապա աւուրս հարուստ մի դարեալ զագարեալ՝ զօրու բազմի դարձեալ հորդան տալ կրկին քան զառաջինն և ասպազէն առնազէն զնոսա վառեալ՝ շուէ զնայ յեզր ծովակին հանդէպ ամրոցին Սեան կղզուոյ, զի թերևս անզգուշարար ՚ի վերայ հասեալ Շահանն կոչեցեալ շահայ՝ որոգայթս մահու կամ կապանաց նմա մարթասցէ հասուցանել: Իսկ նա իբրև ետևս զայն ոյժ պնդութեան առ զուրս եկեալ հասեալ՝ վաղվաղակի պատրաստէ նաևս մետասան, և ամբառնայ ՚ի նաևս անգր իբրև արս եօթանասուն ազատս և զծառայս իւր լայնալիճ աղեղամբք՝ արս քաջակորովս և հմուտս ՚ի ձգտումն նետաձգութեանց, որ գրեթէ ՚ի մազոյ ոչ վրիպէին: Ապա և ինքն ևս ընդ նոսին ՚ի նաևս վերելակեալ զնային ծովամարտիկ առ թշնամիսն. և միջամուխք լեալք յաջողաձեռն նետաձգութիւնս՝ զմտնս միականիս ՚ի թշնամեացն առնէին, և զայլս բազումս կարեվէր վիրաւորեալ սատակէին: Եւ այնպէս հատեալ շարժեալ ՚ի բաց զմարտ ռազմի բազմութեան թշնամեացն ՚ի փախուստ առաջի նոցա դառնային: Իսկ Բշրն այն ամօթ զանձամբ արկեալ՝ ջանայր վրէժս փոխանակ այնր պահանջել, և զէպ ուղիղ զնացեալ յամրոցն Գեղայոյ, զի թերևս անզգուշարար ՚ի վերայ հասեալ՝ ստնանել ինչ նմա մարթասցէ. սակայն և անտի ևս ձեռս ՚ի գլուխ ելանէր: Վասնզի Գէորգն այն, զորմէ նախն պատմեցաք վասն մարտի քաջութեան նորա, ըստ գիպաց իմն յամրոցի անդ հանդիպեցաւ: Եւ իբրև ետես զայն ամբոյս հասեալ մերձ ՚ի դուռն ամրոցին՝ ապա վառեալս ՚ի զէնս և ՚ի զտրդս և ՚ի տէգ նիզակս, և այլ ևս արս սակաւս ընդ ինքեանս առեալ՝ արտաքս առ թշնամիսն յամրոցէն ելանէր: Եւ ապա միամարտեալ ընդ սպայակոյտ զօրուն՝ նախ կարթակոտոր զերիվար Բշրայն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հազիւ յայլ ձի աշտանակեալ փախչէր. և ապա այլոցն ևս մարտակցացն աջակցեալ Գէորգայ՝ տապաստ արկանէին զլորովս ՚ի թշնամեացն և ՚ի փախուստ զնոսա դարձուցանէին. և առ նմա յարաոոցեալ լինէր մակաստութիւն միայն առ բազումս՝ ասել թէ «Դաւիթ արուորագոյն քան զԳէթայցիսն:» Իսկ կարաւան թշնամեացն այսանակ ձաղանօք զնացեալ մտին ՚ի Դվին քաղաք, և բազում սպառնալեօք ջանային վրէժս ՚ի բնակչաց ամբոյն պահանջել:

աղքատներին: Եվ այդպէս անմեղներին մեղապարտ դարձնելով ու կտրելով նրանց գլուխները՝ նա առնում տանում էր իր հետ Դվին քաղաքը անապարձ փախուստով՝ [ասելով], թե իբր այդ հաղթանակը ինքն է տարել քաջագործութեամբ ու մեծ կովով. նա իր հետ տարել էր ավելի քան քսան անտեղի կտրած գլուխներ: Եվ շատ օրեր դար ու զադար առնելով ու դարձյալ հանելով առաջինից ավելի մեծ զորք և նրանց զինելով ասպազեն ու առնազեն զենքերով՝ նա շարժվում գնում է ծովակի ափը, Սեան կղզու ամրոցի դիմաց, որպեսզի թերևս հանկարծակի Շահան կոչեցյալ շահի վրա հարձակվելով՝ կարողանա զցել մահվան թակարդը կամ շղթայակապ անել: Իսկ նա երբ տեսավ, որ այն մեծ ուժը եկել հասել է դռներին, շուտափույթ պատրաստում է տասնմեկ նավ, նրանց վրա բարձրացնում յոթանասուն ազնվական մարդու և լայնալիճ աղեղներով զինված իր ծառաներին, որոնք քաջակորով ու նետաձգութեան մեջ հմուտ մարդիկ էին և գրեթե մազից էլ չէին վրիպում: Ապա ինքն էլ նրանց հետ նավ է բարձրանում, և նրանք գնում են թշնամիների դեմ ծովամարտ տալու: Եվ հաջողությամբ նետեր արձակելով՝ նրանք թշնամիներից ոմանց միաշքանի են դարձնում, իսկ շատերին էլ լսխտ խոցելով ու վիրավորելով սպանում են: Եվ այդպէս նրանք կտրում ու հեռացնում են թշնամիների բազմութեան ռազմաճակատը, և թշնամին նրանց առաջ փախուստի է դիմում: Իսկ այն Բշրըր ամաշելով ձգտում էր դրա փոխարեն վրեժ լուծել: Եվ նա ուղիղ գնում է դեպի Գեղայոյ ամրոցը¹³², որպեսզի թերևս հանկարծակի հարձակվելով՝ կարողանա նրան վնասել, սակայն այնտեղ էլ նա տալիս է իր գլխին, քանի որ այն Գեորգը, որի խիզախ կովի մասին նախապէս պատմեցինք, այդ պահին հանդիպեց նրան այն ամրոցում: Եվ երբ նա տեսավ, որ ամբոյսը հասել է ամրոցի դռների մոտ, զինվում է զենքերով, զարդերով, տիզավոր նիզակներով և իր հետ վերցնելով նաև մի քանի այլ մարդկանց՝ ամրոցից դուրս է գալիս թըշնամիների դեմ: Եվ ապա մենակ կովելով ամբողջ զորքի դեմ՝ նա նախ սրով շարդուփշուր է անում Բշրրի երիվարը, այնպէս որ [նա] հազիվ մի այլ ձի հեծնելով փախչում է: Եվ ապա մյուս մարտակիցները ևս աջակցելով Գեորգին՝ թշնամիներից շատերին գետին էին փռում և մնացածներին փախուստի մատնում: Եվ նրանք շատերի նկատմամբ վարվում են առավել սաստկութեամբ՝ ասելով, թե «Դաւիթն ավելի կտրիճ է, քան զթագինները»¹³³: Իսկ թշնամիները խմբովին այդպիսի անարգանքով զնացին մտան Դվին քաղաքը և մեծ սպառնալիքներով ջանում էին վրեժ լուծել ամրոցի բնակիչներից:

Իսկ ես, որ նախ շոգայն 'ի թագաւորազանց բողոքոջն Աշոտոյ՝ առ նմին կացեալ մնացի մինչև ամառայինն յաշունն յեղանակեալ յեղափոխէր, բազմաբար բարեաց մտաց բարութիւն և լրութիւն սիրոյ առ 'ի նմանէն ընկալեալ առատաձեռնութեամբ 'ի բոլոր մասունս պիտառութեանց: Եւ ապա առ 'ի նմանէն յգարկեալ շոգայ առ թագաւորն Հայոց Գագիկ, ըստ միշտն հրաւիրման 'ի կոչման նորա. վասն զի հայրապետանոց տունն հանդերձ գիւղօք և գերդաստանօք առ հասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեալ էր նսրայն, և մեք անբնակ իմն վայրակացեալ, և ոչ որ ոչ էր այն՝ որ գուն 'ի վերայ գործէր ոգւով շափ սակս նորոգման մայրաքաղաք եկեղեցւոյն, և հոգևոր մշակութեամբ հանդիսանայր առ 'ի դարձուցանել զգերութիւն նոր Սիօնի. զի յոյժ պակասումն և լըքումն լինէր ամենայն պատերազմող ձեռն: Իսկ իմ եկեալ առ մեծ թագաւորն Գագիկ, և նա ընդունէր ածէր և յանձանձէր զմեզ ամենայն հոգևոր սիրոյ հարազատութեամբ և հաստատուն հաւատով և աներկբայ լուսով, և աներկեան սիրով պաշտպանեալ հանդերձ եղբարքն իւրով 'Նուրգենաւ՝ անկարօտ զհարկաւոր պէտս մարմնոյ լցուցանէր, և ապա զսովորական իմաստութիւնն քաղցրացուցեալ իւր աներկբայ մտօք յուսացուցանէր զմեզ, զի ոգւով շափ ջան 'ի մտի եղեալ հոգացցի վասն զարձի մերոյ 'ի բնակութիւնս մեր. մանաւանդ եթէ վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաստատութեան սրբոյ եկեղեցեաց՝ որպէս և քրիստոնէից իսկ կարգք պահանջեն ամբողջ զհաւատոցն սրբոց պահել չջորութիւն. այլ այս երբ Տէր կամեսցի:

Բայց աստանօք ոստիկանն նսր եյեալ 'ի Պարս Ատրպատականէ՝ գայ շուէ ընդ կողմն Սիւնեաց սպայակոյտ մարտիկ զօրու հանգերձ: Եւ վասն զի իշխանն Սիւնեաց Սմբատ 'ի սեպհական իւրում գաւառի անդ դարեալ դադարէր 'ի Վայոց ձոր, 'ի ճահ իւր առնոյր ոստիկանն ըստ խոտորնակ մտացն կա՛մ ծածկաբար 'ի վերայ ընթանալ առ 'ի ըմբռնել զիշխանն և կա՛մ մարտամբոխ վառելովք վանել զնա առ 'ի զերկ և յափշտակել: Բայց իբրև ետես զնա յաւէտ զգուշացեալ բազում հեծելազօր գնդի և ամբոցօք ես վայրիցն բազձաձեալ՝ այնուհետև խաղաղութիւն ընդ նմա խօսէր. և բազում օծտութիւնս յիշխանէս Սմբատայ ընկալեալ, և յանձն ևս առեալ արձակել թողուլ զեղբայրս նորա 'ի կապարանէ բանտին՝ և ինքն շուէ գնայ 'ի քաղաքն Դվին: Եւ իսկ և իսկ առեալ զտարապարտ սակն պարտուց դահեկանաց 'ի կրտսերոյ եղբօրէն անուամբ Բարգենի՝ և արձակէ առաքէ զնա առ իշխանն Սրմբատ. իսկ զՍահակ եղբայր նորուն դեռնս 'ի դիպահուչ թողեալ, մինչև

Իսկ ես, որ նախ գնացի Աշոտ թագաւորազուն ժառանգի մօտ, այնտեղ մնացի մինչև ամասն եղանակի աշնան փոխվելը՝ բոլոր կարիքների համար առատաձեռնութեամբ նրանից ստանալով բազմաթիվ բարիքներ ու լիակատար սեր: Եվ ապա նրա մոտից ճանապարհ ընկնելով՝ գնացի Հայոց Գագիկ թագաւորի մօտ՝ նրա մշտական հրավերի ու կանչի համաձայն: Քանի որ նսրը հայրապետանոցը գյուղերի ու կալվածքների հետ միասին առհասարակ նվաճել էր, և մենք էլ որպէս անտուն մարդիկ դրսում էինք մնացել, ոչ ոք չկար, որ մահն աշքն առած ջանք թափեր աթոռանիստ եկեղեցու նորոգման համար ու հողեւոր ծառայութեամբ աշխատեր նոր Սիոնի գերիներին վերադարձնելու համար, որովհետև խիստ պակասել ու թուլացել էին բոլոր կովոզները: Իսկ իր բնակ Գագիկ մեծ թագաւորի մօտ, նա ընդունում էր մեզ և հող տանում հոգևոր սիրո ամբողջ հարազատութեամբ, հաստատուն հավատով ու աներկբայիչ հուշով: Իր եղբայր Գուրգենի հետ միասին անկեղծ սիրով պաշտպանելով մեզ, առատորեն կատարելով մարմնի անհրաժեշտ պետքերը և ապա քաղցրացնելով սովորական իմաստությունը՝ նա իր աներկբա մտքով հուշս էր տալիս մեզ, որ հոգաշափ ջանք թափելով հող կտանի մեր բնակավայրերը վերադառնալու մասին, մանավանդ որ ամբողջ աշխարհի խաղաղութեան և սուրբ եկեղեցիների հաստատուն լինելու համար հենց քրիստոնյաների կարգերն են պահանջում ամբողջական պահել սուրբ հավատի դրությունը, բայց դա այն [ժամանակ], երբ Տերը կամենաւ:

Այդ ժամանակ դուրս գալով պարսկական Ատրպատականից՝ ոստիկան նսրը հեծելագնդի մարտիկների հետ միասին շարժվում գալիս է Սյունյաց կողմը: Եվ քանի որ Սյունյաց Սմբատ իշխանը դար ու դադար էր առել իր սեփական գավառում՝ Վայոց ձորում, ոստիկանը հարմար պահի էր սպասում խաբուութեամբ կամ ծածուկ վրա հասնել՝ իշխանին բռնելու կամ զինված շատ մարտիկներով նրա հետևից ընկնելով նրան գերելու-հափշտակելու համար: Բայց երբ [Սմբատը] նրան տեսավ մեծ հեծելագնդով ավելի զգուշացած ու ապահով վայրերում տեղավորված, սկսեց նրա հետ խոսել խաղաղութեամբ: Եվ շատ նվերներ ընդունելով Սմբատ իշխանից ու հանձն առնելով բանտի կապանքներից արձակել ու բաց թողնել նրա եղբայրներին՝ ինքը շարժվում գնում է Դվին քաղաքը: Եվ Բարգեն անունով կրտսեր եղբորից անմիջապես առնելով անօրինական տուրքն ու պարտքը՝ նրան արձակում և ուղարկում է Սմբատ իշխանի մօտ, իսկ նրա եղբայր Սահակին դեռնս թողնում է բանտում, մինչև որ նրանից ևս սոնի դահեկանների

առցէ 'ի նմանէ ևս զդահեկանացն պարտապանութիւնն խոստման, և ապա արձակեացէ և տացէ նմա 'ի ձեռս սեպհական տէրութիւնն իւր:

Բայց բնակիչք ամրոցին Քեղեայ իբրև լուան զգալուստ ոստիկանին և 'ի մտի եղին զյոյժ մոմոռման սպառնութեան առ 'ի նմանէն նոցա, զահի հարեալք և ահիւ բմբռնեալք և կարծիս 'ի մտի եղեալ անհաստատ խորհրդով, թէ գուցէ մատնեսցի ամրոցն 'ի ձեռս ոստիկանին և այնպէս անհնարին տանջանաց և մահու մատնեսցին: Եւ ապա այսպիսի անզգուշալի երկիւղի զանձինս տուեալ՝ ամենեկին բնախին իսկ ունայնացուցեալ լին 'ի բաց զամրոցն 'ի բնակչաց անտի: Եւ ապա զօրականք զինուորացն ևս ելեալ գնացին 'ի կամս անձանց զինչպիտութեան իւրեանց. իսկ ոստիկանին յետ երկեամ մի աւուրց իմացեալ զթափրանալ ամրոցին 'ի բնակչաց անտի՝ յինքն գրաւէ առնու և ընդ ձեռամբ նուաճէ առանց իրիք աշխատութեան, և շուրջանակի զգեօղս և զաւանս և զազարակս յիւր անուն պայազատէ:

Այսուհետև մի՛ բացածանօթացի թերևս 'ի մէնջ յարակացեալ իմն հունձք շար մշակացս, որ մատախլապատ միգապատ պաշարմամբ զմեզ հնձէ: Զի թէ ըստ սահմանելումն 'ի մեզ Ստեղծողին՝ 'ի վեր յերկինս զհայեցուածս մեր պատրաստեալ էաք և առ նմանութիւն կերպարանի Ստացողին ընթացեալ, ապաքէն կեցուցանող զօրութեամբ Տեառն փրկեալք ինչէաք և ոչ ևս մատնեալք 'ի ձեռս թշնամեաց մերոց. այլ և տապաստ ևս ընդ ոտիւք արկեալ զհակառակորդսն և տկարութեամբ ազաւաղեալ ընկեցեալ յերկիր և երանելի զմեզ 'ի վերայ երկրի 'ի բազմաց քարոզեալ: Զի թէ ժողովրդեան իմոյ, ասէ՛ լուեալ էր ինձ, կամ Իսրայէլի զճանապարհս իմ գնացեալ էր՝ որպէս զոչինչ մի խոնարհ արարեալ էր իմ զթշնամիս նորա և 'ի վերայ նեղչաց նորա արկեալ էր զձեռն իմ: Այլ վասնզի ըստ կարգի պաճարաց և անսանոց անմտից երկրապիշք եղեալք և այլապէս 'ի մեզ ինքեան ցուցաք զօրինակ պատկերին և նմանութեան Տեառն, վասն այսորիկ թշնամիք Տեառն ստեցին մեզ. և յանտառաբոյժ խոզից և յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաք իբրև զկառ զոռհաց՝ և 'ի գլուխս մեր կուտեցան քարինք ձորոյն նաբովրայ:

խոստացած պարտքը և ապա նրան ևս բաց թողնի ու տա իր սեփական իշխանությունը:

Բայց Քեղի ամրոցի բնակիչները, երբ լսեցին ոստիկանի զալրստյան մասին և հիշեցին իրենց նկատմամբ ցուցաբերած նրա սաստիկ սպառնալիքն ու մոռնչույնը, վախեցան, սարսափահար եղան և անհիմն կերպով կասկածեցին, թե զուցե ամրոցը հանձնվի ոստիկանին, և իրենք էլ այդպես մատնվեն սաստիկ տանջանքների ու մահվան: Եվ ապա այսպիսի անզգուշ երկյուզի մատնվելով՝ բնակիչները ամբողջությամբ լքեցին ու դատարկեցին այն ամրոցը: Եվ ապա պահապան զորքը ևս ինքնազուրկ կերպով գուրս եկավ ու գնաց: Իսկ օստիկանը, մի երկու օր անց¹³⁴ իմանալով, որ ամրոցը դատարկվել է բնակիչներից, առանց որևէ շարժարանքի գրավում է այն, գցում իր ձեռքի տակ և իր անունով սեփականում նաև շրջակայքի գյուղերը, ավաններն ու ագարակները:

Այսուհետև մեզանից թող անհայտ չմնա մեր՝ շար մշակներին զիմաց եղած հունձը, որ մատախլապատ ու միգապատ պաշարմամբ կոտորում է մեզ: Որովհետև եթե մեզ համար ստեղծողի սահմանելուն համապատասխան մեր հայացքները հառնեինք դեպի վեր՝ դեպի երկինք բարձրացնելու համար և եթե ընթանայինք արարչի պատկերի նման, ապա ուրեմն Տիրոջ կենդանացնող զօրությամբ կփրկվեինք և այլևս չէինք ընկնի թշնամիների ձեռքը, այլ հակառակորդներին մեր ոտքերի տակ տալով, տկարացնելով, անարգելով ու գետին ղցելով՝ մենք երկրի վրա շատերի կողմից կքարոզվեինք որպես երանելի [մտրդիկ]: Որովհետև, ասում է, եթե իմ ժողովուրդը լսեր ինձ, կամ թե ես գնայի Իսրայելի ճանապարհով, ինչպես որ նրա թշնամիներին ես չէի նվաստացրել, ես իմ ձեռքը կգնեի նրա նեղիչների վրա: Բայց քանի որ անբան անասունների հոտերի նման մենք երկրապիշ եղանք և մեզանում Տիրոջ պատկերն ու նմանությունը այլ ձևով ցույց տվեցինք, այլ պատճառով Տիրոջ թշնամիները խաբեցին մեզ: Եվ մենք վայրի խոզերի ու ճանապարհի անցորդների կողմից կօխտովեցինք իբրև բանուկ ճանապարհի ցեխ, և մեր գլխներին կուտակվեցին նաբովր ձորի քարերը:

ՍԱԿՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԱՆՈՒԱՆ ԻՐՐՈՅ:

Թագաւորք աստուածաւերք և բարեպաշտօնք, իշխանք և պետք և հրամանատարք Հայոց, եղբարք մեր և առաքեալք եկեղեցւոյ և փառք Քրիստոսի՝ աղերս առաջի մատուցանեմ ձեզ զպիտառութիւն զայս բանի: Զի իբրև ցուցող հայելի՝ ՚ի միտս անբասիրս սովաւ զձեզ հրաւիրեալ, և զյանդուզն և զանկարգ ճամարտակելն արտալած արարեալ՝ անպատուհաս էս մնացից յահեղ մորկէ աստի և յահպին ալեացս փրկելոց և դիզացելոց և կուտակելոց և դիմեցելոց ՚ի վերայ Ասքանազեանս գրոհի: Սարսափեալ զո՛փացեալ զողացաւ սիրտ իմ, զի տիգօք աշաց խաղաց Տէր ՚ի վերայ մեր սակս անօրէնութեանց մերոց. և վասնզի ցարդ ևս յարակալեալ անդնդապտույտ ալեացն յորդութիւնք խորութեանցն և ոչ հանդարտեաց, վասն այսորիկ էս բոնադատեցայ գալ յայս և առնել տալ տաղնապեալ զՊատմութիւնս: Նախ ՚ի կրից աստի զիս փութացուցեալ, որ շուրջ պատեալ պաշարեաց զմեզ. և ապա ՚ի հրամանէ թագաւորաց ՚ի վերայ հասելոյ՝ որ զիմս ճմլեալ բաղխեաց զիմաստիցս գործարան և հաւանեցոյց ոչ ի՛նչ զոլ ինձ յայսմիկ դանդաղելի: Սակայն ոչ գրաւորական անձայն տառիք միայն որ ՚ի վերջան զիս է ձգտումն իրի զմտաւ ինչ ածեալ. այլ բոլորաձայն հնչմամբ հագագասփիւռ ձայնի դարուց ՚ի դարս զայս ձեզ աւանդեալ ուղղախոհ իմացուածիւ: Զի մի՛ անհասութիւն ծիրունեան զրուցաց այլոց ոմանց վէպս ինչ խարեալ խղճի մտաց կարօտ զձեզ կացուցէ. այլ զի զաշս արձակեալ յարտադրութիւն բանիս մաքրական մտօք անբաղայապէս՝ ՚ի մասնաւոր ասացելոց աստի տեսցի զկնի եկելոց իւրաքանչիւրոց անցնիրն զրուցաց ստուգութիւն ըստ ընթերցանութեան հանդիսի բանիս. և այս ցայս վայր հերիքասցի:

Այլ էս ալուհետև մաղթանս առաջի ձեզ ընթերցողացդ մատուցից, մի՛ բերիլ ձեզ ևս վերստին յայս տեղի տանջանաց, յորս այժմ առ հասարակ թմբեցաք ՚ի ծուխ մեղաւորաց: Այլ ախորժաբար լսող լինել աղերսալի իմոյս բանից և բազաձայնութեան խրատու՝ լինել ձեզ զաւակ լաւագունի պատարագելոյն Սեթայ և գրիլ յորդիս Աստուծոյ:

Հայոց աստվածասեր ու բարեպաշտ թագավորներ, իշխաններ, պետեր, հրամանատարներ, մեր եղբայրներ, եկեղեցու առաքյալներ, Քրիստոսի փառքեր, աղերսանքով ձեզ եմ մատուցում այս պիտանի պատմութիւնը, որպեսզի իբրև ուղեցույց հայելի, սրանով անբասիր մըտքով ձեզ հրավիրելով և ձեր հանդուզն ու անկարգ ճամարտակութիւնը արտահայտելով՝ էս անպատիւ մնամ այս ահեղ մորթիկից և Ասքանազյան ազգի վրա եկած, դիզված, կուտակված, փրփրած ահագին ալիքներից: Սարսափելով ու տաղնապելով զողաց իմ սիրար, որովհետև Տերը աշքերի տեղերով խեթ նայեց մեզ վրա անօրենութիւնների պատճառով: Եվ քանի որ ցարդ տեկեց անդնդապտույտ ալիքների հորձանքը և չհանդարտվեց, այդ պատճառով էս ստիպված եղա զայ այստեղ և ստեղծել այս տաղնապալի պատմութիւնը: Նախ ինձ շտապեցնող նեղութիւնից, որ պաշարեց մեզ, և ապա՝ թագավորների վերահասու հրամանից, որ ճմլեց իմ գիտակցութիւնը և համաձայնեցրեց, որ էս չհպաղեմ այս [գործի] մեջ: Սակայն էս այս գրավոր անձայն տառերով դեպքի նկարագրութիւնը ոչ միայն ինձնից վեր համարեցի, այլև կուրդի ամբողջ ձայնով ու հնչմամբ ճշգրտորեն ձեզ ավանդեցի դարերից դար [եկող] այս պատմութիւնը: Որպեսզի ոմանց հնազուն զրուցներն ու պատմութիւնները ձեզ չհասնելը խարանելով ձեր միտքը՝ ձեզ զուրկ չթողնի, այլ որպեսզի մաքուր մտքով ու անպարտավելի կերպով աչք ձգելով այս իմ աշխատութիւնը՝ այս մասնավոր զրուցներին միջոցով ցույց տրվի հետո եկողներից յուրաքանչյուրի պատմութիւն ճշգրտութիւնը մեկ առ մեկ իմ այս պատմութիւն ընթերցանութիւնը. և այս միևնույն այստեղ թող բավակախացնի ձեզ:

Բայց էս ձեզ, ընթերցողներիդ, մաղթանք կ'մատուցեմ, որպեսզի դուք վերստին չընկնեք այս տանջանքների մեջ, որ մենք այժմ առհասարակ թմբել ենք մեղավորների ծխով: Այլ ախորժաբար լսող եղեք իմ այս աղերսալի խոսքին և միաբանութեան խրատին, [որպեսզի] դուք ավելի լավ զավակներ լինեք զոհված Սեթին և զրվեք Աստուծու որդիների շարքում և ոչ թև եղբայրասպան անիծյալ կայենի դարմիրն:

այլ ոչ խառն ընդ անիծեալ եղբայրազրան Կայենի զարմից կապիլ 'ի կնատ և 'ի մեղմեխ և 'ի վայրաքարչ դստերս մարդկան: Մի' 'ի շար ուղիսից սանդարամետին զրահեղեղ սատակմամբ ողողեսցիք՝ որպէս յայնժամ երկնասահան և երկրահոսան ջրահեղձոյց մարդիկ նոյեան գարուն. այլ աւետարանական ուսմանս արկելոյ 'ի ծով զուսպ և ամփասի վարուք ժողովել կարթիւք յարքունական կայանս: Մի' անկանոն կրօնիւք ամբարձջիք 'ի տանիս նանրութեան, և հրացայտ ցոլութեան ծծմբոյ դիւաշունչ հողմոյ զձեզ պտուտկեալ տոշորիցէ կորստեան կիզմամբն. այլ ելեալք 'ի Սողոմայ՝ այլ և 'ի Սեղովրայ. չևս իմանաք բարձրութիւնն սքանչելապէս լերանցն յախտենից թեակոխեսցիք, ուր պայծառապէսն իսկ բորբոքի շահ սրբութեան զգուշացելոցն յարթնութեան: Մի' խոտորեսցիք յարքունական 'ի կուռ պողոտայէն յաջ կամ յահակ՝ թողացուցեալ զկամս ձեր զկնի պատրանաց պատրողին. վասն զի յերկոցունց կողմանց դարանակալէ՝ աւազակաց բազմութիւն, և մահ է բաժին անկելոցն 'ի ձեռս նոցա: Մի' մեղիցէ ձեզ կարծեցեալ արեգակն տուրնջենային և կամ լուսին գիշերոյ դիւամուր խոզութեամբ, որ մերոյն բնութեանս կրիւք խաբեացն զմեզ և խաբէ. այլ զանց արարեալ զփաղաքչական խորհրդովք ախորժից յողողղելոցն, զի ճշմարիտ արեգակնն արդարութեան ծագեսցի 'ի սիրտս ձեր սիրովն աստուածայնով: Մի' քրէիքուր վարուց շարութեամբ նաւաբեկեալք՝ ապաշուեսցիք զուղիղ և զճշմարիտ ղձեր վարս, և կոխածս գահաց եղիջիք իբրև զաղն անհամեալ. այլ ողջ ամբողջ և անխախտ մնացցիք 'ի պարսաւադիտէն զրժողէ՝ խնդութեամբ ժամանել 'ի նաւահանգիստ կենաց: Մի' զպարծանս հարցն առաքինութեանց ձեզ բաւական վարկեալ և 'ի նոյն ապաստանեալ՝ պղերգութեամբ անձանց 'ի վիհս խորափիտս ընկղմեսցիք. զի թէ հօր հմտաբար տեղեկութեամբ ղեկավարեալ իցէ, զի՞նչ օգուտ յայնմանէ որդոց բերցի՝ եթէ 'ի նաւաբեկութեան կորնչին. վաստն զի ոչ ինչ շահ զհօրն հմտութիւնն կարծեմ լինել որդոց նաւաբեկութեան: Մի' օտարացեալք եղիջիք 'ի մօրէ, որ վերստին ղձեզ ծնաւ նորոգատուր բանին կենդանականաւ 'ի յոյսն կենդանի: Մի' խաբիցիք յարգանդէ վրիպեալք կամ թէ մերկացեալք յայնմանէ լուսաւոր և փրկական զգեստուն, որով վայելչապէս զգեստաւորեցայք յարգանդէ աւազանին: Մի' խօսիցիք ստութիւն՝ զառեալն իբրև զչարեալ նանրապէս համարել, և ժխտող լինել Որդոյն սիրելոյ աստուածական պատգամացն լեռնացելոց. այլ եռանդնասէր սրտի ջերմութեամբ հեռանալ յայնմանէ, որ ինչ վնասակար և հակառակ է հոգւոյ, և 'ի բաց զտխրութիւն տարերցս սնտուոց մերկանալ մաքուր մտօք: Այսպէս թերևս և սրովբէա-

հետ միասին կապվեք մարդկանց թույլ, նենդ ու ստորաբարչ դուստրերի՝ հետ: Եվ զժոխքի շար, անտեղի ջրհեղեղի միջոցով սպանվելով շողողվեք, ինչպես այն ժամանակ, Նոյյան դարում, երկնքի սահանքներից հոսող ու գետնից դուրս բխող ջրերից խեղդված մարդիկ, այն ավետարանական ուսմանով զգվելով ծով՝ զուսպ ու պարկեշտ վարքի շնորհիվ կարթերով հավաքվեք արքունական բնակատեղերում: [Որչունչ հողմի ծծմբի հուր ցայտեցնող ցոլացումը ձեզ պտտեցնելով՝ շայրի ու կիզելով չկորցնի, այլ դուրս գալով Սողոմից, ինչպես նաև Սեղովրից՝¹⁸⁰ դուրս սքանչելապես ձգտեք թռչել մշտական լեռների առավել իմանալի բարձրութեան վրա, ուր պայծառորեն բորբոքվում է զգուշացողների սուրբ շահը՝ [մարդկանց] արթուն պահելու համար: Արքունական հաստատուն ճանապարհից մի՛ շեղվեք աչ կամ ձախ՝ ձեր կամքով հետևելով խաբողի պատրանքներին, որովհետև երկու կողմերում էլ դարանակալում է ավազակների բազմությունը, և նրանց ձեռքն ընկնողների բաժինը մահն է: Եվ ձեզ թող չվնասի ցերեկվա կարծեց-յալ արեգակը կամ էլ գիշերվա լուսինը դիվամուլ խոզութեամբ, որ մեր բնավորութեան պատճառով խաբեց մեզ և խաբում է, այլ փաղաքչական խորհրդով զանց արեք տատանվողների կամքը, որպեսզի արդարութեան ճշմարիտ արեգակը աստվածային սիրով ծագի ձեր սրբտերում: [Որպեսզի] հանցավոր ու վատթար վարքով նավաբեկվելով՝ չզղչաք ձեր ուղիղ ու ճշմարիտ վարքի համար և ճանապարհի վրա ոտնակոխ շինեք իբրև անհամ աղ, այլ ողջ-առողջ ու անխախտ մնաք պարսավասեր դավադրից՝ ուրախութեամբ ժամանելու կյանքի նավահանգիստը: [Որպեսզի] առաքինի հայրերի փառքը բավարար համարելով ու դրան ապավինելով՝ ձեր ծուլութեան պատճառով խոր փոսերի ու վիհերի մեջ շխրվեք, որովհետև եթե հոր հմուտ իմացութեամբ [նավք] զեկավարվի, դրանից որդիներին ի՞նչ օգուտ, եթե նավաբեկութեան ժամանակ բոլորը կորչեն, քանի որ, կարծում եմ, հոր հմտութեանից նավաբեկված որդիներին օգուտ չի լինի: Մի՛ օտարացեք մորից, որ վերստին ձեզ ծնեց նորատուր կենդանի խոսքով կենդանի հույսի համար: Մի՛ խաբվեք արգանդից վրիպելով կամ թե մերկանալով այն լուսավոր ու փրկական զգեստից, որով վայելչապես զգեստավորվեցիք ավաղանի արգանդից: Սուտ մի՛ խոսեք՝ առածը անտեղի շատած¹⁸⁷ համարելով և մի՛ ժխտեք սիրելի Որդու լեռնացած աստվածային պատգամները, այլ փութաջան սրտի ջերմութեամբ հեռացեք այն բաներից, ինչ հակառակ ու վնասակար է հոգուն, և մաքուր մտքով ձեզանից հեռու վանեք սնտոխ տարրերի տխրությունը: Այդպիսով՝ թերևս դուք էլ կթեկոխեք սերովբեական եռյակ դասի խոր խորհրդի մեջ ու վեցթև-

կանացն ևս յերեւակ դասու խորին խորհուրդս թեակոխեցիք և իւրք, և վեցթեան երազաշարժ գործեօք իմն զօրհնաբանականսն ըստ պիտոյս բաժանեցիք՝ ոմամբք խումապելով զպպիլ, ոչ ևս արժանի ըստ որումն վարկեալ և ոչ զաշս ՚ի յերկինս ամբառնալ, իսկ այլովք ոմամբք վերջարժիլ ՚ի մշտնջենական փառատրութիւնս ըստ վստահելոցն պարագահութեանց ՚ի պաշտօն աստուածայնոյ փառացն, ապա հանդիսապէս արժանի գտցիք յետ այսմ սուղ ժամադրութեան, կենացս մտանել և յամբ իմանալի Աինէական լերինն: Ոչ ՚ի փորձ հրոյ ՚ի վայր բերեալ ըստ պայմանի խոռոյ յաւորն բնարութեան, այլ ամպաշու թեօք սլացեալք ՚ի վերին Սիոմն ՚ի հայցել զտեսութիւն Տեառն: Ոչ վիմով ծերպի զեղչել և վետոյսն միայն տեսանել, այլ զբովանդակ նկարագիր փառացն Հօր դէմ յանդիման նկատել: Եւ զայժմու փոքր ՚ի շատէ խելամտութեամբս զանց արարեալ՝ ծանօթք եղիջիք պատրաստական վայելութեանն և յայնժամ գիտասցիք զնա որպէս և նայն ծանեալ զձեզ:

Արդ՝ այսքան բան ձեզ խրատու լինէն բաւականացի: Բայց անարժանս ևս և հեղզապաշաւս Յովհաննէս՝ նուաստ կաթողիկոս Հայոց, աղաչանս առաջի մատուցանեմ ընթերցողացզ ձեզ և լսողաց բանի: Պատմութեանս՝ արժանի յիշատակի զիմս վարկանել անուն ՚ի մաքրամատոյց նուիրական աղօթս ձեր, զի երկաքանչիւրոցս՝ ինձ և ձեզ, թերևս ՚ի Տեառնէ տացի վարձս հասուցման յետնումն աւուր այցելութեան նորա, որ է օրհնեալ միշտ և փառատրեալ յամենայն արարածոց յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

Վ Ե Ր Զ

յան արագաշարժ գործիքով օրհնութեան երգերը կբաժանեք ըստ անհրաժեշտութեան, որով ոմանք տագնապելով կզսպվեն՝ ոչ որեւէ մեկի նման արժանի համարվելով և ոչ էլ աշքերը երկինք բարձրացնելով, իսկ եմանց հետ էլ աստվածային փառքի պաշտամունքին ապավինող իսկ եմանց հետ էլ աստվածային փառքի պաշտամունքին ապավինողների շրջագայութեամբ¹³⁸ կշարժվեք դեպի վեր, դեպի մշտնջենական փառատրութիւնը, ապա դրանից հետո արժանի կլինեք հանդիսավորապէս մտնելու կյանքի ու մահվան համար սահմանված կարճ ժամանակամիջոցի ու Սինեական լեռան¹³⁹ իմանալի ամպի մեջ: Ոչ էլ ընտրութեան օրը [պետք է] վայր բերել հրով փորձելու համար, ինչպես չոր ճյուղերը, այլ ամպերի մեջ թռչելով [պետք է] սլանալ դեպի վերին Սիոն՝ հայցելու համար Տիրոջ տեսութիւնը: Պետք չէ քարով ծերպը բողբոջել և միայն հետևի մասը տեսնել, այլ փառքի Հօր ամբողջ պատկերը պետք է դեմ հանդիման լավ տեսնել: Եվ առայժմ փոքրիշատե խելամտորեն [այն] զանց անելով՝ ծանոթացեք պատրաստական վայելչութեանը և այն ժամանակ կձանաչեք նրան, ինչպես որ նա ճանաչեց ձեզ:

Արդ՝ այսքանը իմ կողմից թող բավական լինի ձեզ, որպես խրատու: Բայց ես՝ անարժան, ծուլ ու խղճուկ Հովհաննէսս, Հայոց նըվաստ կաթողիկոսս, ձեզ՝ ընթերցողներին և իմ այս պատմութիւնը լսողներին, աղաչում եմ՝ ձեր աստվածահաճո նվիրական աղօթքներում իմ անունը հիշատակութեան արժանի համարել, որովհետեւ ձեզ յուրս՝ քանչյուրիս՝ ինձ ու ձեզ, թերևս Տերը վարձահատուցց լինի իր այցելութեան վերջին օրը. Տերը միշտ օրհնյալ է ու փառավորված բոլոր արարածների կողմից հավիտյանս հավիտենից. ամէն:

Վ Ե Ր Զ

ՄԱՆՈՒԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ անվանի պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին պետք է ծնված լինի 845—850 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Նա ծնվել է Այրարատ նահանգի Դրասխանակերտ գյուղում: 898—929 թթ. եղել է հայոց կաթողիկոսը, ուստի հայտնի է նաև Հովհաննես կաթողիկոս անունով:

Ստույգ պարզ չէ Հովհ. Դրասխանակերտցու նաև մահվան թվականը. ենթադրվում է, որ նա մահացած պետք է լինի 929 թ.: Նա ինքնակենսագրական բավականին տեղեկություններ է հաղորդել իր «Հայոց պատմության» մեջ:

Հովհ. Դրասխանակերտցին իր կրթությունն ստացել է Սևանա կղզու վանքում, իրեն նախորդող Մաշտոց կաթողիկոսի մոտ: Այդ մասին գրում է ինքը. «Թեպես իմ մանկությունից սկսած աշակերտել հմայդ սուրբ մարդուն՝ Մաշտոցին, բայց նաև մեր միջև մարմնական ազգակցություն ու հարազատություն կա» (էջ 124):

Դրասխանակերտցուց մեզ է հասել երկու աշխատություն՝ «Շարից հայտնաբերուցն Հայոց յայտարարութիւն. երանելոյն Յովհաննիսի կաթողիկոսի Հայոց» (տե՛ս «Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հուարմունքի գրոց պատմագրաց» գրքում, Վաղարշապատ, 1893, էջ 272—277) և «Պատմութիւն Հայոց»:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին առաջինում կաթողիկոսների շարքին սկսում է Բարզղուղիմեսոսից ու Թադևոսից և հասցնում է մինչև իր աթոռակալությունը՝ յուրաքանչյուրի վերաբերյալ հաղորդելով կենսագրական համառոտ տվյալներ: Առավել կարևոր է նրա «Հայոց պատմությունը», որը գրել է կյանքի վերջին տարիներին՝ ներկայացնելով նախնական ժամանակներից մինչև 924 թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այդ մասին վկայում է ինքը իր գրած առաջաբանում՝ առելով. «Ծնչեմ ուզում առաջաբանի վրա երկար ժամանակ վատնել, որովհետև ցավագին ծիրությունը՝ մահը պատրաստ պահում է դռան հետևում,

և տաղնապն ու տառապանքը ստիպում են հապճեպորեն պատմել մեզ չասած անցքերի, ազևտների ու անհամար խռովությունների պատմությունները» (էջ 6):

Հովհ. Դրասխանակերտցու պատմությունը բաղկացած է առաջաբանից, բուն նյութից, որ բաժինների ու գլուխների չի բաժանված, և վերջաբանից: Մինչև 9-րդ դարի կեսի պատմության նյութը նա քաղել է Աստվածաշնչից և իրեն նախորդող պատմիչների գործերից, իսկ 9-րդ դարի երկրորդ կեսի ու 10-րդ դարի առաջին քառորդի պատմությունը նկարագրել է իր տեսածով ու լսածով, հաղորդակից ու մասնակից լինելով իր ժամանակ կատարված զեպքերին: Պատմության այդ մասում, որ ավելի կարևոր է ու արժեքավոր, Հովհ. Դրասխանակերտցին մանրամասնորեն պատկերում է հայ ժողովրդի ծանր կացությունը արաբական լծի տակ, մասնավորապես արաբ ոստիկաններ Յուսուֆի, Նաբրի, Ափշինի, Բշերի հարձակումները Հայաստանի վրա, 850—852 թթ. արաբական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայտազրական պայքարը, Սմբատ Առաջինի նահատակությունը, հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, հայ ժողովրդի ազատագրման համար Աշոտ երկաթի մղած պայքարը և այլն: Դրասխանակերտցին, ճշգրտորեն է հասկանում ու զնահատում արաբ բռնակալների զավթողական քաղաքականությունը: Այսպես, օրինակ, նա նկատում է, որ ոստիկան Յուսուֆը Սմբատ Առաջինին ծնկի բերելու համար ի հեճուկս նրա Պաղպղում է Գաղիկ Արժրուսուն, և ապա այդ նույն նպատակով թաղարում է նաև Աշոտ սպարապետին, որպեսզի հայ նախարարներին լարի իրար դեմ, և ինքը դրանից օգտվի:

885 թ. Աշոտ Առաջինը Հայաստանի թագավոր է ճանաչվում և՛ արաբական խալիֆայի, և՛ բյուզանդական կայսրության կողմից: Դրան հետևանքով բավականաչափ բարելավվում է հայ ժողովրդի վիճակը, բայց դա դուր չի գալիս ո՛չ խալիֆային, ո՛չ կայսրությանը:

Յուսուֆը մեծ զորքով հարձակվում է Հայաստանի վրա: Նրան և՛ միանում նաև Սմբատից նեղացած հայ իշխանները:

Հայ ժողովրդին կործանումից փրկելու համար Դրասխանակերտցին, որպես Հայոց կաթողիկոս, մեծ նվերներով գնում է Յուսուֆի մոտ: Վերջինս ընդունում է ընծաները, բայց Դրասխանակերտցուն ձերբակալում է: Դրասխանակերտցին մի կերպ փախչում է և երկար ժամանակ դեղերելով Աղվանքում, Վրաստանում ու Ատրպատականում՝ վերջապես գալիս է Հայաստան և նախ տեղավորվում է Տարոնում, ապա հաստատվում է Դվինում:

Հայ ժողովուրդը արաբական զավթիչների դեմ կենսապ ու մահու

կոնիւններ է մղում, և Նիզ գավառում տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը ծանր պարտութիւն են կրում: Մմբատն ամրանում է Երասխաձորի Կապույտ բերդում ու համառ դիմադրութիւն է ցույց տալիս թշնամուն: Հետագայում նա ընկնում է ծանր կացութեան մեջ և որոշում է անձամբ հանձնվել Յուսուֆին, որպէսզի հայ ժողովրդին կարողանա փրկել կործանումից: Բայց Յուսուֆը ձերբակալում է Մմբատին, և ապա նրան գլխատում է ու մարմինը խաշում:

Հոր նահատակվելուց հետո Աշոտ Երկաթը վրիժառուօթյամբ լըցված՝ իր եղբայր Աբասի հետ միասին անընդհատ հարձակումներ է դործում արարների վրա և մեծ հաջողութիւնների հասնում: Նա արաբներից ազատագրում է Բագրեանդի, Շիրակի, Դուրարքի, Տաշիրի գավառները, Վրաստանի մայրաքաղաք Տփլիսը: Բայց Հայաստանում ապստամբութիւն է բարձրանում Աշոտ Երկաթի դեմ: Այդ պատճառով Աշոտը դաշնակիցներ է փնտրում զրոսում՝ Վրաստանում կամ նգերացիների աշխարհում:

Այնուհետև Աշոտ Երկաթը տեղափոխվում է Սևան կղզի և այնտեղից շարունակում է պայքարը Յուսուֆ սուլիկանի Բշըր զորապետի դեմ ու Սևանի ճակատամարտում նրան պարտութեան է մատնում: Հաղթանակ տանելով ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ՝ Աշոտ Երկաթը կտրուղանում է վերականգնել Բագրատունյաց թագավորութեան սահմանները:

Դրասխանակերտցին կողմնակից է միասնական պետականութեան: Այդ պատճառով նա գովեստով է խոսում հայ պետական գործիչների, մտանավորապէս Հայոց սպարապետ Մմբատ Բագրատունու, սրա որդի Աշոտ Առաջինի, սրա որդի Մմբատ Առաջինի, սրա որդի Աշոտ Երկրորդի (Երկաթի) մասին: Նա ընդարձակ տեղեկութիւններ է հաղորդում նաև Վասպուրականի իշխանութեան, Գաղիկ Արծրունու, նրա եղբայր Գուրգենի մասին:

Դրասխանակերտցին դատապարտում է ավատատիրական երկպառակութիւնը, երկրում տիրող խռովութիւնները՝ ասելով, օրինակ. «Նրանք նաև եղբորը եղբոր դեմ էին հանում, ազգականին՝ ազգականի՝ միմյանց նկատմամբ առաջացնելով նախանձ, շարակնութիւն, զրպրոտութիւն և կատարյալ ատելութիւն: Եվ այդպէս խմբովին իրար դեմ դուրս գալով՝ նրանք հակառակվում էին ու կռվում և միշտ սուրբ ազգրին կապած՝ միմյանցից ավելի շատ արյուն էին թափում, քան թշնամիները: Առհասարակ քաղաքները, գյուղերը, ավանները, ազգայականները, ինչպէս նաև իրենց տները քանդում էին իրենց ձեռքով» (էջ 175):

Հովհ. Դրասխանակերտցու պատմութիւնը արժեքավոր տեղեկու-

թիւններ է պարունակում նաև մեր հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների, աղվանների, ինչպէս նաև Հայոց թագավորների և Վրաց Ասորիների հետ կապերի փոխհարաբերութիւնների վերաբերյալ:

Պատմիչը իր աշխատութեան վերջաբանում հայերին դիմելով՝ ասում է. «Արքունական հաստատուն ճանապարհից մի՛ շեղվեք աշ կամ ձախ՝ ձեր կամքով հետևելով խաբողի պատրանքներին, որովհետև երկու կողմերում էլ դարանակալում է ավագանիների բազմութիւնը, և նրանց ձեռքն ընկնողների բաժինը մահն է» (էջ 246):

Հովհ. Դրասխանակերտցին ոչ միայն նկարագրում է գեպքերն ու լիմքերը, այլև դրանց և մանավանդ պետական գործիչների նկատմամբ դրսևորում է քննադատական վերաբերմունք. նա դատապարտում է անդամ Աշոտ Երկաթին՝ բարոյական սայթաքումների համար:

Պատմիչի երկը աչքի է ընկնում նաև լեզվաուճական առանձնատեսութիւններով ու գեղարվեստական արժանիքներով: Նա իր պատմութիւնը գրել է հինգերորդ դարի մեր մատենագիրների լեզվի հետևողութեամբ, միայն թե նրա լեզվում, առանձին տեղերում, կան բառագործածման մեծ կուտակումներ, անհարկի կրկնութիւններ և այլն, որոնք նրա լեզուն երբեմն պարծնում են մանվածապատ ու խրթին: Նրա երկի առանձին հատվածներ ունեն գեղարվեստական արժեք, առանձին կտակներ և կաթողիկոսը, Յուսուֆը և ուրիշներ: Այնուամենայնիվ, Դրասխանակերտցին չունի Մովսէս Խորենացու և Եղիշեի հերոսական-էպիկական շունչը, այլ նա ավելի շատ քնարական ոճի հեղինակ է:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութեան» մեզ հասած ձեռագրերի քանակը հասնում է քսանի, որոնք գտնվում են աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում: Հնագույն ձեռագիրը բնօրինակ է Հուկոբ երեցը 1689 թ. Բաղեշի Ամբղոյու վանքում. զու Մաշտոցի անվան մատենադարանի թիվ 1896 ձեռագիրն է:

Դրասխանակերտցու պատմութեանը առաջին անգամ լույս է տեսել Երուսաղէմում, 1843 թ.: Երկրորդը մոսկովյան հրատարակութիւնն է, որը իրականացվել է Մ. Էմինի ջանքերով 1853 թ.: Էմինյան սույն հրատարակութեան հիման վրա էլ 1912 թ. Քիֆլիսում կալսցել է երրորդ հրատարակութիւնը, որից էլ կատարվել է սույն աշխարհարար տմբողջական թարգմանութիւնը:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութիւնը» օտար լեզվով ունի երեք ամբողջական թարգմանութիւն՝ ֆրանսերեն, վրացերեն, ռուսերեն: Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը, որ կատարել է հայագետ Սեն-Մարտենը, լույս է տեսել 1841 թվականին Փարիզում: Վր-

ցերեն թարգմանությունը իրականացրել է Ե. Յագարեյշվիլին (Քրի-
լիսի, 1965), ուսերեն թարգմանությունը՝ Մ. Դարբինյան-Մելիքյանը
(Երևան, 1986):

Մանկագրությունները կազմելիս օգտվել ենք Աստվածաշնչից,
Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի աշխատությունից, ՉՄՀ-ի հատոր-
ներից, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառա-
բանի» 1-ին և 2-րդ հատորներից, հայ ժողովրդի պատմությանը վերա-
բերող գրքերից, Սուրբ Գրքի և այլ բառարաններից:

1. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Թորգոմը և Աքրանազը Հաբեթի որդի Գոմերի որդի-
ներն էին (ՄՃՆդ., Ժ), իսկ ըստ Մովսես Խորենացու՝ Թորգոմը Հաբեթի որդի
Գոմերի թոռն էր և Հայկի հայրը (Խոր., 1-ին, Ե): Հետևելով պատմա-քրիստո-
գրականակերտիցին հայ ժողովրդին անվանում է Թորգոմյան, Աքրանազյան, Արամ-
յան (ավանդության համաձայն՝ Հայոց Արամ նահապետից սերված) և Հայոց ազգ-
կամ տուն:

2. Բարդուղիմեոսը և Թադեոսը Բրիստոսի 12 առաքյալներից են, որոնք եղել
են քրիստոնեության առաջին առաքելները Հայաստանում, այսինքն՝ հայկական
քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիրներն են, և ըստ այդմ էլ՝ մեր եկեղեցին կոչ-
վում է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի: Ըստ ավանդության՝ նրանք
սպանվել են հայոց Սանատրուկ թագավորի կողմից. Բարդուղիմեոսը՝ 66 թ., Ադ-
բակում, իսկ Թադեոսը՝ 46 թ.:

3. Հեղինակը նկատի ունի Արշակունիների թագավորության անկումը 428 թ.:

4. Հազարը եզրիպատեցի աղակիսն էր Սասնայի տունը (ՄՃՆդ., ԺԶ): Եվ քանի-
որ Սասնան ամուլ էր, Աքրանազը Հազարին կնության է առնում և նրանից որդի է
ունենում: Աքրանազը Հազարի պատվին իրենց համարում են Հազարի սերունդ, իսկ
երկիրը՝ Հազար (Թուրք առ Գաղ., Դ, 24—25):

5. Դրասխանակերտիցն նկատի ունի Նոյ նահապետին, որին իր ընտանիքի
հետ Եֆոզյան (Աստված) պահպանեց ջրհեղեղից, և Նոյը դարձավ մարդկային
ցեղի երկրորդ նախահայրը (ՄՃՆդ., Ե—Թ):

6. Հաբեթը Նոյի ավագ որդին էր, որը ծնվել էր ջրհեղեղից հարյուր տարի
առաջ (ՄՃՆդ., Թ, Ժ): Նա ջրհեղեղից հետո ունենում է յոթ որդի՝ Գոմեր, Մազգո,
Մադա, Հավան, Թորել, Մեսեք և Թիրաս (ՄՃՆդ., Ժ, 2—5, Ա, ՄՃՆց., Ա, 5):

7. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք 1-ին, Ը, Թ:

8. Ընդոծին կոչվում էին հին՝ նահապետական ընտանիքներում ոչ թե տանու-
տերի սերնդից, այլ ստրուկից, աղախանից ծնվածները:

9. Բնագրում աղպես՝ Արմայիս է, իսկ Մ. Խորենացին օգտագործում է Արա-
մայիս ձևով (գիրք 1-ին, ԺԲ):

10. Նույն նփրկերտը, Մարտիրոսյալը կամ Տիգրանակերտը, որ գտնվում է
Աղձնիք նահանգի նփրկերտ գավառում: Ներկայումս այն ավերակ է:

11. Նույն իխական կամ տրոյական պատերազմը, որը մղում էր Միկենին թա-
գավոր Ագամեմոնը Տրոյա քաղաքի դեմ: Այդ պատերազմի պատմությունը հա-
վաքել ու գրի է առել Հոմերոսը մ. թ. ա. 6-րդ դարում, Աթենքում (տե՛ս նրա
«Իլիական» և «Ոդիսական» պոեմները):

12. Հմմտ. Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք 1-ին, ԽԱ (ԽԲ):

13. Ըստ Մ. Խորենացու՝ Արծրունիների նախահայրը Ասորեստանի Սեմեքերիմ
(Սինախերիթ) թագավորի (մ. թ. ա. 705—680 թթ.) որդի Սամասարն է, որը իր
Աղբամեկեք եղբոր հետ սպանելով հորը՝ եկել հաստատվել էր Միմ կոչվող լեռ-
անքում (Սասուն) (Խոր., գիրք 1-ին, ԽԳ (ԽԴ)):

14. Այս և հետագա ընդգծումները բնագրին են:

15. Թողմաս առաքյալը կոչվում էր նաև Երկվորյակ (Մատթ., Ժ, 3, Յովհ.,
ԺԱ, 16, ԺԴ, 5—6, Ի, 19—29, Ղուկ., 2, 13—15):

16. Տե՛ս ծան. 1:

17. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Տայրոս լեռնաշղթան ընկած է Փոքր Հայքի և
Կիլիկիայի միջև:

18. Հեղինակը նկատի ունի այդ քաղաքներում տեղի ունեցած քրիստոնեական
եկեղեցիների հոգևորականության բարձրագույն խավի՝ եպիսկոպոսների տիեզերա-
կան ժողովները:

19. Դրասխանակերտիցն հավանաբար Օվկիանոս ծով անվանում է Միջերկ-
րական ծովը:

20. 387 թ. Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ Բյուզանդիայի և Պարս-
կաստանի միջև. խոսքը այդ մասին է:

21. Պատմիչը ներկայացնում է գրեթե գյուտի և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից
իրականացվող դպրության սկիզբը (տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի):

22. Հմմտ. ծան. 20:

23. Վայո կամ Վայոց ձորը Այունիք նահանգի երրորդ գավառն էր, որը հա-
մապատասխանում է այժմյան Եղեգնաձորի ու Վայքի շրջաններին:

24. Տե՛ս ծան. 3:

25. Այս և հետագա կախման կետերի դեպքում անկա է բնագրի ընդհատում:

26. Այժմյան Էջմիածին քաղաքը, որը հիմնադրել է Վաղարշ Ա-ն (114—146
թթ.), և նրա անունով կոչվել է Վաղարշապատ: Հետագայում այն դարձել է հոռ-
սեական կայազորի կենտրոնը և անվանվել Նոր քաղաք:

27. Արծիկ գյուղը գտնվում է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք
գավառում, Վանա լճի հյուսիսային ափին, հրվանդանի մոտ: Հետագայում ավանը
վերածվել է քաղաքի:

28. Այսբերքը այժմյան Հրազդանի շրջանում գտնվող Ալախարս գյուղն է:

29. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Հարքը Տուրուբերան նահանգի իններորդ գավառն
է: Այն տարածությանը համապատասխանում է այժմյան Բուլանջի շրջանին:

30. Բագրևանդ գավառը հայտնի էր քաղաքով անուններով, ինչպես՝ Բագ-
րևան, Բագրավան, Բագրավանդ, Բագրաբանդ և այլն: Այն ընկած էր Արածանի
գետի վերին ավազանում՝ Հայկական պար, Ծաղկանց ու Կիսաղիկ լեռների միջև:

31. Եսաստ ավանը կամ գյուղաքաղաքը, որ հայտնի էր նաև Առեստավան,
Նաստավան, Առեստովան և այլ անուններով, գտնվում էր Մեծ Հայքի Վասպու-
րական աշխարհի Առեթրանի գավառում, Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափին, նոր
ժամանակների Բերկրի գյուղաքաղաքի մոտ:

32. Խաղամախ դաշտը գտնվում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում,
Մարդաստան գավառի սահմաններում: Հյուրընկալի կարծիքով՝ Խաղամախ անունը
Վաղամախից անվան վրիպակային ձևն է:

33. Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Գարեղյանք գավառի նախարարական
տուն, որի անունը սերում է Աբեղյան նախարարական տան անունից:

34. Տե՛ս ծան. 1:

35. Եգեթիան Մեծ Հայքի Տուշք աշխարհում ընկած գավառ էր: Ընդգրկում էր այժմյան Ամարիսիոյի գետի հովիտը, որը կազմում է Աջարական Ինքնավար Հանրապետության հիմնական մասը:

36. Հայոց նախարարական կամ իշխանական ուժերը կոչվել են «Տանուտիրական գունդ», «Ազատագրող վաշտ» և այլն: Բայց պատմիչն արտեղ Տանուտիրական գունդ անվանումը օգտագործում է երկրամասի իմաստով:

37. Տե՛ս ծան. 10:

38. Կարին քաղաքն է, որը հարույն է նաև Թեոդոսյուխ, Էրզրում, Արցրում անուններով:

39. Խոսքը վերաբերում է Հոսիի Լոս 1-ին Պապի տոմարին, որի հիմնական բանաձևը նետելան էր. «Երկու բնություններ են, որոնք եկել միացել են մի անձնությունում մեզ», այսինքն՝ նրանք Քրիստոսին ընդունում էին որպես մարդ: 449 թ. Եվեռասի ժողովում դատապարտվում է Լոսի Պապի այդ տոմարը: Բաղկերուի 451 թ. Կիլիկիայում ժողովը իբրև դավանության հիմք ընդունում է Լոսի Պապի տոմարը և դատապարտում է Նեստորի մարդաբախտությունը ու իբրև հակադրի անմիտիում ընդունում է «Մի Քրիստոս երկու բնությամբ» բանաձևը: Հետագայում շատ եկեղեցիների կողմից դատապարտվում է այդ բանաձևը և, և մասնավորապես Բասիլիանոս կաթոլիկ 478 թ. մի հրովարտական մեծում է Լոսի Պապի տոմարն ու Քուկեդոնի ժողովը: Հայոց եկեղեցին ևս, դատապարտելով այդ դավանությունը, ընդունում է, որ մեր Տեղ Հիսուս Քրիստոսը մեկն է, այսինքն՝ մեկը ունենք մեկ Քրիստոս, մեկ Որդի, մեկ Տեղ:

40. Կարող ենք ամրացր. գյուղը, ավանը կամ բերդաքաղաքը գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Կոգովիտ գավառում, Մակվա գետի հովտում: Այն եղել է Կոգովիտ գավառի ամենամեծագույն քաղաքը, նրա կենտրոնը: Առաջին անգամ հիշատակվում է Փավստոս Բուզանդի կապված շորորող դարի գեպերի մեջ: 15-16-րդ դդ. հին Կարողեքի տեղում առաջացած բերդաքաղաքը կոչվել է Բալազետ:

41. Խոսքը անկեղծ Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Առնեցու (615-628 թթ.) մասին է, որի անունը պատմիչն օգտագործում է Կոմիտաս ձևով:

42. Դրախտանակերտոցին գործածում է Մարեգոն, Մայրոգանցի ձևերը:

43. Հեղինակը առնիկ է անվանում արարներին, որոնց համար նա օգտագործում է նաև հազարացի, իսմայելացի և սարախինոս անթիմները: Հետագայում տարեկ կոչվեցին թուրքերը:

44. Խոսքը 703 թ. Վարդանակերտում (այն գտնվել է Արարս գետի ափին, այժմյան Արմավիրի շրջանում) հայերի և արաբների միջև տեղի ունեցած կռիվի (բնագրում՝ շառի), ավելի միշտ՝ ճակատամարտի մասին է, որտեղ հայոց գործը Անթառ հազարաունու գլխավորությամբ խաչատուր պարտության է մատնել արաբներին: Այդ պատճառով արաբները այդ ճակատամարտը միշտ աննշքով են միշել:

45. Բնագրում «դեսպակ», մշտը՝ «դեսպան», այսինքն՝ պատգամատեր, պատվիրակ, ստորհանրակ, բանագնաց, ինչպես որ մենք ևնք թարգմանել:

46. Տվին մագե հաստ ու կուպիս հագուստ է:

47. Բնագրում՝ «Տրդատ ի դեսնատրից», խոսքը անկեղծ Հայոց կաթողիկոս Տրդատ Բ Դսանավորեցու (764-767 թթ.) մասին է:

48. Բարխուդազ գյուղը գտնվում էր Տորոսերան աշխարհի Գասնապոլոց գավառում:

49. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Նիգ կամ Նիգատուն գավառը Այրարատ նահանգի 15-րդ գավառն էր և համապատասխանում էր այժմյան Ապարանի շրջանի տարածքին: Նիգ գավառը Գեորգի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր, գավառի կենտրոնն էր Քասաղ ավանը (այժմ Ապարան գյուղ): Իսկ Նիգ գավառի Աղապատը գյուղը, որ հայտնի է նաև Եղապատ-2, Եղապատ-2 և նման այլ անուններով, այժմյան Ապարանի շրջանում գտնվող Մոսկվան գյուղն է:

50. Բազավանը կամ Բագուանը, որ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ արարապարական աղբյուրներում գրվում էր Բագարվան կամ Բագարվան ձևերով, համանուն գավառի կենտրոնն էր, Այրարատ նահանգի 6-րդ գավառը:

51. Հեղինակը նկատի ունի 9-րդ դարի վերջի և 10-րդ դարի սկզբի պատմիչ Ծապուն Բագրատունուն, որի պատմությունն ընդգրկում է Բագրատունիների, մասնավորապես Աշոտ Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունները: Այդ պատմությունից մեծապես օգտվել է Հովհ. Դրախտանակերտցին իր այս պատմությունը գրելիս: Գծքախառքար, Բագրատունու պատմությունը մեզ չի հասել, և սխալմամբ նրան է վերագրվել ու նրա անունով հրատարակվել «Պատմություն Ծապուն Բագրատունու» (1921 թ.) անվանում մի երկ, որի հեղինակին հետագայում տրվել է Անանուն Ջրուցագիր պատմական անունը (տե՛ս «Պատմություն անանուն պրոցեսի. կարծեցյալ Ծապուն Բագրատունու», Երևան, 1971):

52. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Աղբակը վասպուրականի 17-րդ գավառն էր, որն ընկած էր Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Մեծ Զավ (կամ Զար) գետի վերին մասերում: Մեծ Աղբակը Արժրոնի տոհմի ժառանգական հայրենիքն էր:

53. Լաղմու, ԿԳ (ԿԳ), 7:

54. Բնագրում՝ «նովխալ». Նձձ-ն առաջարկում է՝ «նոճիալ» (տե՛ս Հոնթն գլխագրի տակ), մենք թարգմանել ենք այս վերջին ձևը:

55. Կորեղ Կասաղի էր, Մովսեսի հորեղբորդին, որ ապաստմանից Մովսեսի և Անարոնի, Նեստարի՝ նաև Եհովայի մեծ (Թիբ, ԺԶ): Այդ պատճառով երկիրը, լայնելով իր քաղաքը, կոչ ստացավ Կորեի իր երկու ընկերների՝ Կասաղի և Արիսանի մեծ սիստին (Թիբ, ԽԶ):

56. Տե՛ս Բ օրվեր, ԽԶ, 29:

57. Յովել, Ա, 14, Բ, 15:

58. Բյանն Աստված նույն Աստծու Որդին է, այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսը:

59. Խոտիանոսը Երուսղեմի եկեղեցու կողմից ընտրված յոթ ասրիականներից մեկն էր՝ «Սուրբ Հոգով ու հավատով լցված մի մարդ» (տե՛ս Գործ., 2), որին հրեաները տանջեցին ու նահատակեցին, և նա եղավ Քրիստոսի համար առաջին նահատակը կամ վկան (Գործ., Է):

60. Իմա՝ Հակոբոս (հմմտ. Թուղք առ Գաղ., Ա. 19. Գործ., ԺԵ, 13):

61. Ըստ Դրախտանակերտցու՝ մեծ ծովը Ան ծովն է:

62. Ալանաց գյուղը հին և միջին դարերում ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող կիրն էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայում: Այնտեղով հաճախակի վեպի հարավ ներխուժող արևմտյան պատճառով այդ կիրճը կոչվել է Ալանաց դառ, իսկ այժմ կոչվում է Գարիալի կիրճ:

63. Սոփերը նահանգ կամ երկիր էր, որ գտնվում էր Արարական թերակղզում և հայտնի էր իր ոսկու մանրեղով:

64. Բնագրում՝ «գրյուրն մտեղեն» (էջ 208) կամ «մտեղեն բուրգ» (էջ 258), որ նշանակում է «նկա, միտխարի»: Դրախտանակերտցին արտեղ նկատի ունի

Գերացի Գողիարթին, որը միայնակ կալում էր Խարպելի զորքի դեմ: Բայց նրա դեմ դուրս է գալիս Գալիսը և սպանում է նրան (տե՛ս Ա, թագ., ԺԷ):

85. Աստվածաբնջում «Սիոնի դուստր» (տե՛ս Եսայի, Ա, Աաղմու, Թ, 15, 2Բ, 2Տ, Երգ երգոց, Գ, 11, Զաք., Բ, 10, Թ, 9, 13), «որդիք Սիոնի» (Յովել, Բ, 23): բառակազմակերպումները գործածված են Երուսաղեմ քաղաքի բնակիչների և մահավանդ՝ Սիրիա լեռան ու տանարի իմաստով: Դրանցից Դրասխանակերտցին օգտագործում է «Սիոնի մայր» բառակազմակերպումը:

86. Սանդարանտ նշանակում է «անբուժող, վիճ, դժոխք» (Եզեկիել, Ա, 16—17):

87. Բնագրում՝ «Հեգաբել» փոխանակ Յեգաբել-ի (տե՛ս Գ, թագ., ԺԸ, 19, ԻԱ, 5, Դ, թագ., Թ):

88. Տե՛ս ծան. 1:

89. Մշնարիտ արեգակ անվան տակ հասկացվում է Տեր Աստվածը:

90. Տե՛ս Եսայի, ԾԱ, 17:

91. Տե՛ս Աաղմու, ԿԸ (ԿԹ), 21:

92. Տե՛ս Եսայի, ԾԱ, 19:

93. Տե՛ս Եսայի, Գ, 8:

94. Եսայի, Գ, 4:

95. Յովի., ԺԱ, 50:

96. Տե՛ս Ա. կորնթ., Թ, 15, Յովի., ԺԱ, 50, ԺԸ, 14:

97. ԾճճԻ., ԽԹ, 17:

98. Ըստ Հին կտակարանի Պաղեստինի Առողմ քաղաքն այրվեց Գոմեր քաղաքի նեո միասին՝ բնակիչների անբարոյական վարքի պատճառով (տե՛ս ԾճճԻ., ԺԹ): Դրասխանակերտցին նկատի ունի բնակիչների այդ տանջանքներն ու պատիժը:

99. Տե՛ս ծան. 11:

100. Ուտ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Կորդուրը Կորնայք նահանգի ստացին գավառն է: Միջին դարերում Կորդուրը Հեր (նեոսագայում՝ Խոյ) և Զարեանդ գավառների նեո միասին կոչվում էր Ռուսլաց աշխարհ: Կորդուրը լեռնային երկիր էր՝ ընկած Զերս և Փոքր Խաբուր գետերի միջև:

101. Հմնտ, ծան. 78:

102. Բնագրում՝ «և պրկևայ կային գծակոք», վերջին բառի համար, ինչպես տրված է նաև տայրնթերցումներում, ընդունել ենք գծառոք նկր ու այդպես էլ թարգմանել:

103. Տե՛ս Թուղթ առ Հուվմայեցիս, Ը, 7:

104. Բնագրում՝ «որը և ընկալան իսկ գրարթան յաղթութեանն» (էջ 250). ընդգծված բառակազմակերպումը նշանակում է «հաղթանակի սպասք՝ նյութված դափնուց, արմավենուց, ձիթենուց, ծաղիկներից, որ տրվում էր հաղթողին: Դրասխանակերտցին օգտագործում է «քարայական մտղանակ» իմաստով, որ տրվում էր այն հավատացյալներին, որոնք նահատակվում էին քրիստոնեական հավատի կամ Տիրոջ համար:

105. Կորանը այսպեսին ջարտո՝ «ընթերցվածք» իմաստով բառն է, որը մահմեդականության տարբ գիրքն է: Կորանը Մահմեդի բարոզների հավաքածուն է, որը պարունակում է կրոնադավանական, ծիսական և կենցաղային պատվիրաններ, իրավական դրույթներ, խրատներ, առակներ, աղոթքներ, անեծքներ և այլն:

106. Ծիրանի կամ կարմիր գույնի ներկով ներկված կտոր և նրանից կարված

երկար զգեստներ, որոնք սովորաբար հագնում էին թագավորները կամ նրանք, որոնց առանձին արտոնություն էր ընդունվում:

107. Լակոնիայում կամ Ապարտայում (Հունաստան) պատրաստվող բնուի բեռնա:

108. Հմնտ, Թուղթ առ Հուվմայեցիս, Ա, 25:

109. Տե՛ս Եսայի, Ա, 7:

110. Տե՛ս ծան. 64:

111. Գեղեճը կամ Հերոբաաղը Մանասի ցեղից էր, իսրայելցիների քայ ու զգոն դատավորը, որը Աստուր քաղաքում սաղթեց մարիացիներին և երկար տարիներ ապամոլեց իսրայելցիների խաղաղությունը (տե՛ս Դատարք, 2—Ը, Ա, թագ., ԺԲ, 11, Թուղթ առ Երբայեցիս, ԺԱ, 32):

112. Հայեք Կինեցի Քաբերի կրնն էր, որ սպանեց թանախաղների բանակի ապարազեա Սիսարին (տե՛ս Դատարք, Գ, 17—23, Ե, 24—31):

113. Մ. թ. ա. 11-րդ դարում Պաղեստինի մի մասում հրեաները Սալմոնի զբլիսավորությանը ստեղծել էին Խարպել-Հուդայի թագավորությունը, որը մ. թ. ա. 928 թ. տրոհվել էր երկու թագավորության՝ Խարպելի (Պաղեստինի հրուստում) և Հուդայի (Պաղեստինի հարավում): Մ. թ. ա. 167 թ. Հուդայում Ալեկսանդրի դեմ բռնկվում է ժողովրդական ապստամբություն՝ նրեա Մակաբեի գլխավորությամբ: Խոսքը այս Մակաբեի մասին է:

114. Առակք, Ժ, 12:

115. Տե՛ս Եսայի, Գ, 5:

116. Հմնտ. Յովել, Բ, 3:

117. Բնագրում՝ շտեայք, բայց կարծում ենք, որ սխալ է լինի ժտեայք՝ ժտել (վնդրել, շատ աղաչել) բայց. մենք այդպես էլ թարգմանել ենք:

118. Խոսքը համայնի որդի Կեդարի մասին է (ԾճճԻ., ԻԵ, 13). որը կեդարացիների կամ կեդրացիների հայրն էր: Կեդարացիները բնակվում էին Արաբական անապատում, ուղտի սև բրդից պատրաստված վրաններում (Երգ երգոց, Ա, 4):

119. Մարակինոս բառը սերում է Աբրահամի կնոջ՝ Սառայի անունից: Պատմիչը ապակինոսներ է անվանում Եփրատայի և Աֆրիկայի արաբներին (տե՛ս նաև ծան. 48):

120. Խոսքը Եսայի թոռան և Եղիսագի որդու՝ Անտոնի մասին է (ԾճճԻ., ԼԶ, 10—12):

121. Հմնտ. Յեսու, 2, 10:

122. Բեխարը, որ նշանակում է «կովոդ, ծանու, ապստամբ», ապստամբվել է Աստուր դեմ և ընդօրինակել սատանային կամ սաղապելին (տե՛ս Բ. կորնթ., 2, 15):

123. Նաբուգոդոնոսորը, երբ գրավում է Երուսաղեմը, գերում ու հարելուն է տանում Հուդայի թագավոր Հեքոնիային և նրա փոխարեն թագավոր է կարգում իր հորեղբորը՝ Մաթանիային, որին անվանում է Սեղեկիս և նրանից երրում է առնում, որպեսզի նա հավատարիմ մնա Ասորեստանին: Բայց նա իր թագավորության տասնմեկերորդ տարում ապստամբվում է Նաբուգոդոնոսորի դեմ, որը գրավում է Երուսաղեմը և գերում Սեղեկիսային (տե՛ս Երեմիա, ԼԷ, 1—3, ԼԹ, ԾԲ):

124. Զորաբարեղ սերում է Դավթի արքունական տնից, որը Սաղաթիկի որդին էր: Նա հիշատակվում է որպես իրենց հայրենիք վերադարձող հրեաների առաջնորդ և Երուսաղեմի տանարը հիմնադրող (տե՛ս Եղր, Գ, 8—9, Ե, 2, Անգեոս, Ա, 1, Բ, 1—9, 21—23, Զաքարիա, Դ, 9):

105. Ազայեղ ասորիների հեմադադ թագավորի պաշտոնյան էր. որը հավորչա-
տակերով արտոք՝ թագավորում է քառասուն տարի և հաջող պատերազմներ է մղ-
դում Հուդայի ու Իսրայելի դեմ (տե՛ս Գ. թագ., ԺԺ, 15, Դ. թագ., Բ, 28, Ժ, 32,
ԺԲ, 17, ԺԳ, 3, Բ. մնացորդաց, ԻԲ, 5):
106. Տե՛ս ծան. 93:
107. Մարդաստանը (բնագրում՝ Մարգաստան) ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Վան
պորակահի 14-րդ գավառն էր, որ գտնվում էր Մակու քաղաքից դեպի արևմուտք,
Վասպուրականի (Վոտորի) լեռների արևելյան լանջերին:
108. Տոսպը Վասպուրական նահանգի երկրորդ գավառն էր: Հայերը **Տոսպ**
էին անվանում նաև Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վանի) տարածքը: Այն
անունով էր կոչվում նաև Վանա լիճը՝ «Տոսպայ ծով»:
109. Հայ մատենագրության մեջ արարները կոչվում էին տանկներ, երկիրը՝
Տանկաստան, իսկ նրանց վերաբերող երևույթները՝ տանկական (հմտ. ծան. 43):
110. Հմտ. Յուր, ԼԺ, 25, Երգ երգոց, Բ, 8:
111. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Ասորպատականը հայտնի էր նաև Ասորպայական
անունով, արաբերեն, պարսկերեն՝ Ադրբայջան, Ազերբայջան, Ադրբեջան, մայ-
րաքաղաքը Գանձակ շահառուսն էր, որ գտնվում էր Ռոմիա լճի հարավ-արևելքը՝
Ասորպատականը պե՛տյան Իրանական Ադրբեջանն է:
112. Ծածկուղեն, որ գրվում էր նաև **Ծածկուղա, Մածկուղե** և այլ ձևերով, **Մեծ**-
Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիր գավառում, Խրամ գետի ձախ ափին գտնվող
բերդ էր: Այն այժմ րկված է Վրաստանի Հանրապետության Թերթիդարոյի շր-
ջանի Մածկիլո հայաբնակ գյուղից հարավ:
113. Սակուրթ կամ Ասկուրթ բերդավանդ գտնվում էր Մեծ Հայքի Գուգարք
նահանգի Տաշիր գավառում, Կուր գետի Ալգեռ վտակի ափին: 9-րդ դարի վերջին
հիշատակվում է որպես հայ Բագրատունիաց թագավորության կարևոր սահմանա-
լան: Հայոց Ամբաստ Ա թագավորը Սակուրթի հսկողությունը Ծածկուղեի հետ
հանձնարարել էր Գնթոնի իշխաններ Վասակին ու Աշոտին:
114. Բնագրում՝ «Եղակացծունն ժամու», փոխանակ լեղակարծունն ժամու, ինչ-
պես որ մենք թարգմանել ենք:
115. Տե՛ս Առակք, Գ, 34:
116. Չնայած Այանաց դուռը Գուգարաց աշխարհին այնքան էլ մոտ չէր, սա-
կայն պատմիչը մոտ է համարում (տե՛ս նաև ծան. 62):
117. Ռոմանին նույն Արմանի գյուղն էր, որ գտնվում էր Մեծ Հայքի Այ-
րարատ աշխարհի Ծիրակ գավառում:
118. Հին Հրեաստանում Քրիստոսի ժամանակ գոյություն ունեցող կուսակցու-
թյուն. որը ներկայացնում էր ունևոր խավերի շահերը և բարեպաշտության կա-
նոնները կատարում էր մեղեդանդորեն ու երկերեսխանորեն: Դրա հետևանքով էլ
փարիսեցի փոխաբերաբար նշանակում է երկերեսանի, կեղծավոր:
119. Տե՛ս Թուրք տո Հոովմայեցիս, ԺԲ, 18:
120. Բնագրում՝ «վարդի», ճիշտը՝ վարդիչ, ինչպես որ մենք թարգմանել ենք:
121. Տե՛ս ծան. 80:
122. Ականիս լեռը, որ հայտնի է նաև Աբաղալու կատար (այսինքն՝ «աքա-
ղաղի կատար») և Ականիք անոններով, գտնվում է պատմական Հայաստանի
հարավային մասում, Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի արևելյան ծայրամասում,
Վանա լճից հարավ-արևելք, Անձևացիք և Աղբակ գավառների սահմանում. այ-

- ժըմյան Մեծ Ջար գետի նախախողման վտակներից մեկի ձախ ափին: Ականիսը
այժմ համապատասխանում է Մերթեզ լեռան:
123. Արբանաճի տուն կամ տոհմ (տե՛ս Գործ, ԺԳ, 26):
124. Արտավե քաղաքը, որ հայտնի է նաև Արտավի, Արդաբի, Արտավետ
և այլ անուններով, գտնվում էր Ասորպատականում, պատմական Հայաստանի հա-
յրավարևելյան սահմանամերձ շրջանում, Մուղանից հարավ-արևմուտք, Արաքս գե-
տի ստորին հոսանքի աջափնյա Կարասու գետակի սկիզբներից մեկի վրա, Սեչևան
կամ Սիլվան լեռան ստորոտում, հարթավայրում:
125. Հարանջը, ըստ երևոյթին, վարարակ և Հարանունջ գետերի խառնու-
րանում գտնվող քաղաքագյուղն էր, այժմյան Գորիսի շրջանի Հարանունջ գյուղը
(դրա անվան ստուգաբանությունը տե՛ս Այ. Մարգարյան, «Մի քանի տեղանուն-
ների ծագման մասին», ՊՅՀ, 1958, թիվ 4, էջ 129):
126. Բնագրում՝ «յանաշունչ», ճիշտը՝ մանաշունչ, ինչպես որ մենք թարգմա-
նել ենք:
127. Հմտ. Մատր., ԻԳ, 34, 35:
128. Գեղ լեռը, որ հայտնի է նաև Գեղա լեռ, Գեղանդան և այլ անուններով,
գտնվում է Գեղամադա լեռների կենտրոնական մասում, Արտավանի շրջանի Ան-
բերդ գյուղից արևելք: Այն այժմյան Աղանդան գագաթն է:
129. Բնագրում՝ «ի մարան», այլ ընթերցվածներում՝ ի մարտն. մենք այս վեր-
ջին ձևով էլ թարգմանել ենք:
130. **Բրաքիոն** այստեղ նշանակում է կրոնի համար Ըսմասակցողների տարած
հայրենակցը (հմտ. Ա. Պետրոս, Ե, 4, տե՛ս նաև ծան. 84):
131. Բնագրում՝ «ի վեր իս ի սրտի դեղուլ» նախադասության ընդգծված
բառը. մեր կարծիքով, պետք է լինի **ձեռս**. մենք արդյես էլ թարգմանել ենք:
132. Գեղալու ամրոցը կամ բերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Արարատ աշխարհի
Մազազ գավառում, Ազատ գետի հովտում: Այժմ Գեղալու ամրոցը տեղադրում են
Հայաստանի Հանրապետության Արարատի շրջանի Խոսրովի արգելանքի տարած-
քում գտնվող Իմիրզեկի հնավայրից արևելք, բարձր լեռան գագաթին: Առայժիմ անգամ
այդ ամրոցը հիշատակում է Դրասխանակերտցին, որպես Բագրատունի թագավո-
րական տոհմի տիրույթ:
133. Տե՛ս Ա թագ., ԺԷ, 23:
134. Բնագրում՝ «լետ երկնան մի առարց»:
135. Տե՛ս Ծճնդ., Դ, 6:
136. Սեզովր քաղաքը մյուս չորս մերձակա քաղաքների հետ (Սողոմ, Գոմոր,
Սեթոյիս, Արմա) այրվելու էր երկնառաք հրով, բայց Դավոթ միջնորդությանը պահ-
պանվեց: Սկզբում այդ քաղաքը կոչվում էր Բաղա կամ Բաղակ, բայց հետո կոչ-
վեց Սեզովր, որ նշանակում է «վտրք» (տե՛ս Ծճնդ., ԺԷ, 2, ԺԺ, 20—23, 30):
137. Բնագրում՝ «զարեալ» է կարծում ենք՝ սխալ է լինի **զառեալ**. մենք այդ-
պես էլ թարգմանել ենք:
138. Բնագրում դրա փոխարեն գործածվում է «պարագատրեանց», ճիշտ ձևը
պետք է լիներ **պարագատրեանց**:
139. Սինա թերակղզին գտնվում է Կարմիր ծովի Մուեզի և Արաքս ծոցերի
միջև: Այդ թերակղզու Սինա կամ Սինեական լեռան վրա Սաանու օրեկը, այն Լ՛
տառը պատվիրանը, Մովսեսի միջոցով արվեց Իսրայելին (տե՛ս Ելք, ԺԺ, 1-ից
մինչև Թիք, Ժ, 33):

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաս, Աշոտ (Երկաթ) արքայի եղբայր 244, 245, 296, 297, 304—307, 310, 311, 370
 Աբաս սպարապետ, Աշոտ իշխանաց իշխանի եղբայր 138, 139, 146—151
 Աբգար, հայոց թագավոր 34—39
 Աբղիան, ոստիկան 96, 97
 Աբղիմեկեր (Աբղիմեյիթ) ամիրապետ 100—103
 Աբել (Հարել), եպիսկոպոս 72, 73
 Աբիրուն 154, 155, 375
 Աբրահամ ճարտարտես, Արթաթանք գյուղից 74—77
 Աբրահամ, նահապետ 26, 27, 372, 377
 Աբուսեթ (Ապուսեթ), ոստիկան 120, 121
 Ագաթանգեղոս 40, 41
 Ագանենուն, Միկեննի թագավոր 372
 Ադամ, նախահայր 16, 17
 Ադգե, խոյրադիր 38, 39
 Ադրամեյեր, Աեներերիմ թագավորի որդի 373
 Ազալել 278—281, 378
 Ազրմիլ, խոսրովի դուստր 80, 81
 Աթանազիմես (Աթանազիեն) 44, 45, 48, 49
 Ածդահակ Մարացի 24, 25, 28, 29
 Ալբիանոս 54, 55
 Ալեքսանդր (Աղեքսանդր) (Մեծ) Մակեդոնացի 26, 27
 Ալեքսանդր (Աղեքսանդր), հռոմեացիների կայսր 234, 235
 Ալեքսանդր (Աղեքսանդր), Ներսեսի որդի 16, 17, 32, 33
 Ալի արմանի, ոստիկան 136, 137

Ալիստոփել Հասան, տե՛ս Հասան Ալիստոփել
 Ահարոն 375
 Աննատ, իսմայելյան իշխան 176—179
 Ադամեկ 274, 275
 Ամադեկ 278, 279, 377
 Ամասիա, Ներսեսի որդի եղբորորդի 32, 33
 Ամասիա, Արմաշի որդի 18, 19
 Ամատունի 180, 181
 Ամբակ 22, 23
 Ամրամ-Յիլի, տե՛ս Յիլի Ամրամ
 Անակ, Սուրենյան Պահլավներից 40, 41
 Անան, սուրհանդակ 36, 37
 Անահիա Անեցի 94, 95
 Անանուհ Ջրուցագիր 375
 Անատանա, հռոմեացիների կայսր 64, 65
 Անատանա հայրապետ, Ալիոսի գյուղից 92—97
 Անեցի Անահիա, տե՛ս Անահիա Անեցի
 Աննա 156, 157
 Անտիգոնոս 32, 33
 Անտիոքոս 278—281
 Անտիոքոս (Սովտերոն) 26, 27
 Անտոնինոս, հռոմեացիների կայսր 32—35
 Անուշ 24, 25
 Անուշավան 22, 23
 Աշոտ, Արծրունյաց Գրիգոր Գեորգիանի որդի 144, 145
 Աշոտ, Արծրունյաց մեծ իշխան 122, 123, 144, 145, 192—197
 Աշոտ, Արծրունյաց տան մեծ իշխան 138, 139

Աշոտ, Բագարատ իշխանի որդի 122, 123
 Աշոտ, Գեորունյաց սահմից 296, 297
 Աշոտ (Երիտասարդ), Ամբատ արքայի քրոջ որդի 178, 179
 Աշոտ Ծահանջախ, տե՛ս Աշոտ (Երկաթ), Ամբատ արքայի որդի
 Աշոտ, Ծապունի որդի 10, 11, 140, 141, 196, 197
 Աշոտ, ոմն 76, 77
 Աշոտ, Ամբատ արքայի եղբորորդի 218, 219
 Աշոտ (Երկաթ), Ամբատ արքայի որդի 10, 11, 184, 185, 190, 191, 200, 201, 220—223, 244, 245, 272, 273, 286, 287, 294—299, 302, 303, 308—311, 316—325, 340, 341, 354—359, 389—371
 Աշոտ (Առաջին), Ամբատ սպարապետի որդի, իշխանաց իշխան, արքա 134—141, 144, 145, 370, 375
 Աշոտ, Այունյաց գահերեց իշխան 228, 229
 Աշոտ սպարապետ 228, 229, 272, 273, 292—295, 300, 301, 306, 307, 310, 311, 320, 321
 Աշոտ, Վասակ Գեորունու եղբայր 316, 317, 373
 Աշոտ, Վասակ Ախալքան իշխանի եղբայր 128, 129, 144, 145
 Աշոտ, Վասպուրականի մեծ իշխան 174—177, 180, 181
 Ապամաթրա 176, 177, 369
 Ապուսին 270, 271
 Առավեն 24, 25
 Առնակ 22, 23
 Ասպահանյանի Պահլավ 36, 37
 Ասպուրակետ, Զավենի եղբայր 54—57
 Ասքանազ 14—17, 372
 Ավագ այր, տե՛ս Աբգար, հայոց թագավոր
 Ատոմ, Անձևացյաց իշխան 292, 293, 328, 329
 Ատոմ, Անձևացյաց Գորգեն իշխանի որդի 180, 181
 Ատոմ, նահապետ 126, 127

Ատրենքսեն, Աղվանքի թագավոր 220, 221
 Ատրենքսեն, խաչեցի իշխան 130, 131
 Ատրենքսեն, վրաց մեծ իշխան 146—149, 186—189, 200—205, 210, 211, 266, 267, 310, 311, 371
 Արա Գեղեցիկ 20—33
 Արամ 20, 21, 70—73, 372
 Արամանյակ (Արմանյակ) 18, 19
 Արթավ 22, 23
 Արթուն 22, 23
 Արեսացի ազգապետ 280, 281
 Արիսո Ալեքսանդրացի 42, 43
 Արիստակետ, Գրիգոր Լուսավորչի որդի 42—45
 Արմալիս (Արմալիս) 18, 19, 372
 Արմոզ 26, 27
 Արշակ արքա, Տիրանի որդի 48—53
 Արշակ, պարսից թագավոր 26, 27
 Արշակ, Պապի որդի 54—57
 Արշակ, Վաղարշակի որդի 30, 31
 Արշակյան, պարսից արքա 30, 31
 Արշավիր, պարսից Արտաշես թագավորի որդի 34—37
 Արշամ, Տիգրանի եղբայր Արտաշեսի որդի 34, 35
 Արվես, Անտոնյաց Գեորգ նահապետի որդի 190, 191
 Արտաշես, հայոց արքա 38, 39
 Արտաշես, պարսից արքա 34, 35
 Արտաշես, Տիգրան Երկրորդի եղբայր 34, 35
 Արտաշես, Արշակի որդի 30, 31
 Արտաշիր, պարսից Կավան արքայի որդի 78, 79
 Արտաշիր, պարսից Ծապուն արքայի որդի 56, 57
 Արտաշիր, Վասնշայունի որդի 53, 59
 Արտաշիր Ստահրացի 40, 41
 Արտավազդ, Տիգրանի որդի 34, 35
 Արտավան, պարսից արքա 40, 41
 Արտաշակ, Բագարատունի, պարսիկ Ավաղայի կինը 116, 117
 Արքեղալոս (Արքեղավոս) կուսակալ 44, 45
 Արքեղալոս, Հերովդեսի որդի 36, 37

Ափշին, ոստիկան 148, 149, 162, 163, 170, 171, 174, 175, 180—185, 188—193, 196—199, 369

Բար, Տիգրանի որդի 24, 25
Բարզեն հայրապետ 64, 65
Բարզեն, Սիսական Ամբաստանի իշխանի իրաներ եղբայր 332, 333, 354, 355
Բարզեն, Սիսական ճահապետ 120, 121
Բարզեն, Այունյաց Սահակ իշխանի եղբայր 334, 335

Բարզեն, Այունյաց Սմբատ իշխանի եղբայր 298, 299, 358, 359

Բագարա Բագրատունի, հայոց իշխանաց իշխան, կրամանատար 118—123
Բագարատ, իշխան 156, 157

Բագարատ, Շամբատի որդի 28, 29
Բագուկ 22, 23
Բաղամ 26, 27
Բառաբա, արար գործադրույի 96, 97
Բաղան 40, 41
Բախի, հոռմեացիների կայսր 286, 287, 374

Բապիբակու, հոռմեացիների կայսր 374
Բարդուղիմեոս, առաքյալ 8, 9, 38, 39, 42, 43, 50, 51, 368, 372

Բարզավիրա, Ռշտունյաց ճահապետ 32, 33

Բարսեղ, հունաց կայսր 142, 143
Բարսեղ, հոռմեացիների կայսր 234, 235
Բեր, Խոսրովի դուստր 78, 79
Բել (Նեբրովյի) 16—19
Բելիար 276, 277, 377

Բենդադ, թագավոր 378
Բշր, ոստիկան 354—357, 369, 370
Բրզին, կաթողիկոս 60, 61
Բուզանդ Փավստոս 374

Բուզա, գործարար 120—125, 128—137

Գաբիան 32, 33

Գաբուռ, տե՛ս Վասակ (Գաբուռ)

Գազիկ Արծրունի 10, 11, 177, 178, 212—215

Գազիկ, Արծրունյաց Աշուտ մեծ իշխանի եղբայր 180, 181, 196, 197

Գազիկ, Գորգենի եղբայր 176, 177, 216, 217

Գազիկ թագավոր 220, 221, 228, 229, 232—235, 238, 239, 246, 247, 272, 273, 290—295, 306—309, 314—317, 324, 325, 328—331, 358, 359, 369, 370

Գազիկ, Սմբատ արքայի քրոջ որդի 10, 11

Գազիկ, Վաստրոբակյանի իշխան, 178—181

Գաներ 14, 15

Գաննիկ, Գեղամի թողը 20, 21

Գաննիկ, ճգնավոր 44, 45

Գեղեհ 258, 259, 298, 299, 377

Գեղամ 18—21

Գեորգ, Աշուտ Շահանջանի պատվավոր մարդկանցից մեկը 354—357

Գեորգ հայրապետ, Արագածուն գավառից 114, 115

Գեորգ հայրապետ, Գառնիից 140—145, 150, 151, 170, 171, 184, 185

Գեորգ Հավմունի 316, 317

Գեորգ, ասրկավայր 350, 351

Գեորգ, Սևորդյաց ճահապետ 190, 191

Գեորգեոս, սուրբ վկա 52, 53

Գեորգի, ճահապետ 126, 127

Գզակ 22, 23

Գլուտ հայրապետ 62, 63

Գնել Գնունի 32, 33

Գողիաթ (Գեթացի) 258, 259, 376

Գոմեր 372

Գոռակ 22, 23

Գրիգոր, Մովսես իշխան 294, 295

Գրիգոր, Սահակ իշխանի որդի 314, 315

Գրիգոր, Եսեղա իշխանի որդի 362, 393

Գրիգոր (Սուփաճ), Այունյաց Սահակ իշխանի որդի 118—121

Գրիգոր Սուփաճ, Վասակ Գաբուռի որդի 138, 139

Գրիգոր սուրբ 62, 63, 72, 73

Գորգեն, Արասի քրոջ անուսին 148, 149

Գորգեն, Ամենայնից իշխան 180, 181

Գորգեն, Աշուտ մեծ իշխանի եղբայր 176, 177, 196, 197

Գորգեն, Ատրնեսների քրոջ որդի 310, 311

Գորգեն, Գազիկ թագավորի եղբայր 214—217, 234, 235, 246, 247, 324, 325, 328, 329, 358, 359, 370

Գորգեն, Գամիրի իշխան 320, 321

Գորգեն ԳՅունի 252, 253

Գորգեն իշխան, Աշուտ սպարապետի աներ 306, 307

Գորգեն իշխան, Գավիր Բագրատունու եղբոր որդի 176, 177

Գորգեն, հայոց մարզպետ 197, 198

Գորգեն, Մովսես Գրիգոր իշխանի եղբայր 294, 295

Գորգեն, վրաց իշխան 246, 247, 298, 299, 302—305, 310, 311, 316—319

Դադան 154, 155, 375

Դանա, ռձ 238, 239, 276, 277

Դաննիկ ձերունի 46, 47

Դաննիկ մարգարե 132, 133

Դավիր, Ատրնեսների որդի 148, 149

Դավիր, Բագարատ իշխանի որդի 122, 123

Դավիր Բագրատունի, Տարունի մեծ իշխան 176, 177

Դավիր հայրապետ, Սափաճ գավառից 116, 119

Դավիր հայրապետ, Կոստան գավառից 108, 109

Դավիր, Մովսես բահանայի եղբայր 350, 351

Դավիր (Ատրնան), պարսիկ տոհմից 94—97, 99

Դավիր Սահառունի 82, 83

Դարբինյան-Մելիքյան Մ. 372

Դեղատ, Ափշինի որդի 188—193

Դերենիկ Գրիգոր, տե՛ս Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի

Դիոկղեսիանոս, կայսր 40, 41

Եգերացի Կոստանդին, տե՛ս Կոստանդին Եգերացի

Եգեկիկ 376

Եգլտ, ոստիկան 110, 111

Եգր հայրապետ, Սիգ գավառից 78—83, 86, 87

Ենոկա, աստված 372, 375

Եղիա հայրապետ, Աղիովիտի Արճեշ գյուղից 100—103

Եղիա մարգարե 220, 221, 280, 281, 336, 337

Եղիազար 30, 31, 236, 237

Եղիշա 14, 15

Եղիշե, պատմագիր 258, 259, 371

Եղիփազ 377

Ենանոս Բագրատունի 34, 35

Եսայի, Աղվանքի իշխան 130, 131

Եսայի հայրապետ, Նիգ գավառի Արապատուշ գյուղից 110, 111

Եսայիա մարգարե 222, 223, 258, 259, 376, 377

Եսայի 377

Եփա, ճահապետ 236, 237

Երական 88, 89

Երեմիա մարգարե 14, 15, 232, 233, 377

Երվանդ, Տիգրան Մեծի հայր 24, 25

Եփթաղե, քուչանների արքա 76, 77

Զավան 22, 23

Զափեն, Շահակի եղբայր 54, 55

Ջարեմ 24, 25
Ջարմար 22, 23
Ջաջարիա 226, 227, 377
Ջաջարիա հայրապետ, Կոտայք գավառի 20ագ գյուղից 130, 131, 136, 137, 140, 141
Ջաջարիա, Երուսաղեմի հայրապետ 76, 77
Ջենոն, հռոմեացիների արքա 64, 65
Ջորաբարել 278—281, 377

Էմին Մկրտիչ 371

Ընձակ 22, 23

Թաղեսո, առաքյալ 8, 9, 36—39, 42, 43, 50, 51, 368, 377
Թարսիս 14, 15
Թեոդոս, գորավար 52, 53
Թեոդոս, ինքնակալ 52—55, 58, 59
Թեոդորոս իշխան 84, 85
Թեոդորոս Ռշտունի 78, 79, 86—91
Թեոդորոս, ասրկավագ 344, 345, 348—351
Թեոդորոս Վալիկոս 286, 287
Թիրաս 14, 15, 372
Թորել 14, 15, 372
Թովմաս (երկվորյակ), առաքյալ 36, 37, 373
Թորգոմ 14—17, 372

Իշխանիկ, տե՛ս Վասակ, Արուցաց մեծ իշխան
Իսահակ, Սիսական հարգեցի եղբայր 332, 333
Իսահակ, սուրբ 336, 337
Իսմայել 236, 237, 376
Իսրայել հայրապետ 96, 97, 266, 267

Լևոն Առաջին Պապ 374
Լևոն (Լևոնի տոմար) 74, 75, 80, 81, 82, 83, 102, 103
Լևոն, հռոմեացիների թագավոր 202, 203
Լևոն, հռոմեացիների կայսր 162—165
Լուսավորիչ, տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ 384

Խոռեմ, գորավար 76, 77
Խոռեմ, պարսից արքա 78, 79
Խոսրով, Արշակունի արքա 54—59
Խոսրով, հայոց արքա 40, 41
Խոսրով (Առաջին), պարսից Կավառ արքայի որդի 66—69, 78, 79
Խոսրով (Երկրորդ), պարսից Որմիզդ արքայի որդի 70—73, 76—79
Խոսրով, Սասանյան ցեղից 80, 81
Խոսրով, Տրդատի որդի 46, 47
Խոսրենացի Մուշեկ 6, 7, 54, 55, 140, 141, 280, 281, 302, 303, 371—373
Խուզինա, ոստիկան 114, 115

Կամարակաց 93, 99
Կալեց 362, 363
Կալիստոս 156, 157
Կալոյակ 22, 23
Կավառ, պարսից արքա 66—69, 78, 79
Կար 22, 23
Կարթոս 22, 23
Կարենի Պահլավ 36, 37
Կեղար 262, 263, 266, 267, 276, 277, 377
Կեսար 32, 33
Կյուսիմ 14, 15
Կղեղատորն 34, 35
Կյուրակոս, գինվորական բեռնակիր 352, 353
Կյուրակոս, աշխարհական բեռնակիր 352, 353
Կյուրով (Կյուրիոն), սուրբ կաթողիկեի վաներեց 68, 69, 74, 75
Կշուրոս 24, 25
Կոմիտաս (Կոմիտաս) Աղցեցի հայրապետ 76—79, 374
Կոն, տե՛ս Ստեփանոս (Կոն)
Կոստանդին Եզերացի, եզերացիների թագավոր 202, 205
Կոստանդինոս կայսր (Մեծ) 42, 43, 46—79
Կոստանդոս, Կոստանդինոս Մեծի որդի 46—49
Կոստանդին (Կոստանդ), Կոստանդին կայսրի որդի 88, 89, 92, 93

Կոստանդին կայսր, Հերակլի որդի 84—87
Կոստանդին (Կոստանդինոս), հռոմեացիների կայսր 12, 13, 46, 47, 272, 273, 286, 287, 294, 295
Կորիս 154, 155, 375
Կորյուն, պատմագիր 373
Կոռնակ 24, 25
Կարիճ, իշխան 128—131
Կրեսոս, թագավոր 30, 31
Կուտաս, Խոսրով Առաջինի որդի 78, 79

Հաբեթ (Յաբեթ), նահապետ 8, 9, 12—17, 372
Հազար, աղսիսի 84, 85, 280, 281, 372
Հազկերտ (Յազկերտ), Խոսրովի թուր 80, 81
Հազկերտ, պարսից արքա 56—61
Հակոբ (Յակոբ), երեց 371
Հակոբ, սուրբ վկա 158, 159
Համազասպ Մամիկոնյան 90—93
Համամ, Արևելքի մեծ իշխան 174, 175
Հաղել (Յաղել) 260, 261, 377
Հայկ, նահապետ 16—19, 22, 23, 26—29, 372
Հայկակ 22, 23
Հայկակ (մյուս) 24, 25
Հասան Ակիստովել 208—211
Հասան Արծրունի 192—195
Հասան Գեթունի 182, 183, 194, 195
Հավան (Յավան) 14, 15, 372
Հավունի, Հասան-Ակիստովելի աները 208—211
Հարնա 20, 21
Հեզարել (Յեզարել) 230, 281, 376
Հեսու (Յեսու) 22, 23, 377
Հերակլ, կայսր 76—85
Հերակլ քաջ 24, 25
Հերոբազդ, տե՛ս Գեղեճոն
Հերովոդես, արքա 32—37
Հեքոնիա 377
Հիզդրուզիդ (Յիզդրուզիդ), տե՛ս Մաժսիս
Հիսե (Յիսե), ոստիկան 140, 141
Հիսուս (Յիսուս) Քրիստոս 8, 9, 36—

41, 44—47, 52, 53, 58, 59, 62, 63, 66—69, 74, 75, 86, 87, 92, 93, 98, 99, 102—107, 112, 113, 118, 119, 124—127, 130—133, 136—139, 146, 147, 152—155, 160, 161, 168, 169, 192, 193, 214, 215, 224, 225, 234—237, 240—243, 250—257, 268—271, 274—281, 284, 285, 288, 289, 328, 329, 340—349, 352, 353, 362, 363, 374, 375, 378

Հմայակ Մամիկոնյան 62, 63
Հյուրշման, հայազետ 377
Հյուրիանոս, քահանայապետ 32—35
Հոբ (Հովբ) 238, 239, 378
Հու, ոստիկան 116—119
Հոհան (Յոհան) հայրապետ, Կոզ գավառից 74—77
Հոհան (Յոհան) Մանդակունի 62—65
Հոհան (Յոհան) փիլիսոփա (Հոհան Մայրազոմեցի) 80—83
Հովաթ (Յովաթ) հայրապետ, Ուտագից 110—113
Հովել 336, 375
Հովհաննես (Յովհաննես) Ավետարանիչ 48—51
Հովհաննես (Յովհաննես) Գրասիանակերտցի, կաթողիկոս 274, 275, 280, 281, 366—376, 379
Հովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ, Կոտայք գավառի Ովա գյուղից 113, 119, 123, 129
Հովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ-Իմաստասեր 102—107
Հովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ, Գաբելյաններից 66, 67
Հովհաննես (Յովհաննես) Մկրտիչ 40, 41, 44, 45, 50, 51
Հովսեփ (Յովսեփ) 218, 219
Հովսեփ (Յովսեփ) հայրապետ, Արագածոտն գավառից 114—117
Հովսեփ (Յովսեփ) մարգարե 236, 237
Հովսեփ (Յովսեփ), Վայոց ձորի քահանա 60, 63
Հորո (Յորո) 22, 23
Հոսիսիմե, սուրբ տիկին 76, 77
Հրաչե 22—25

Հրդան 22, 23
 Հուրա (Յուրա), մատնիչ 118, 119, 158—161
 Հոլիանոս (Յուլիանոս) 46, 47
 Հուսակ (Յուսակ) 22, 28
 Հուսիկ (Յուսիկ), Վրթանեսի որդի 46, 47
 Հուստիանոս (Յուստիանոս), կայսր 64, 65
 Դանոն հայրապետ, Փոքր Եռաստ գյուղից 66, 67
 Դովա 379
 Դուկաս Ավետարանիչ 50, 51
 Եագոզ 14, 15, 372
 Եագա 14, 15, 372
 Եաղաթիա (Մատաթիա) 280, 281
 Եադիան 220, 221
 Եադանիս, տե՛ս Սեդեկիա
 Եամեմ Գեուցի 80, 81
 Եալեմ (Հեզկիալիս) 66, 67, 98, 99
 Եակարե 260, 261, 278—281, 377
 Եակեղոս 52, 53
 Եակեղոսացի, տե՛ս Ալեքսանդր Մակեղոնացի
 Եաննեղ 84, 85, 96, 97, 122, 123, 132, 138, 186, 187, 140, 191, 252, 253, 338, 339, 348, 349, 352, 353, 376
 Եաննիկ, ոստիկան 96, 97
 Եաննիկ, քաղաքի հրամանատար 164, 165
 Եանիկոզյան եպիսկոպոս 76, 77
 Եադրագունեցի Հոնան, տե՛ս Հոնան փիլիսոփա
 Եանան 377
 Եանդակունի, տե՛ս Հոնան Մանդակունի
 Եանի, սուրբ կին 238, 239
 Եաջոթ, հայրապետ 150, 151, 166, 167, 184, 185, 368
 Եալի ամիրապետ, 92, 93
 Եպտարեան 278, 279
 Եսաթիոս Ավետարանիչ 50, 51
 Եսար Արա Կատիհա 16, 17
 Եսարգարյան Ա. 379
 Եսարիաբ, Աղձնիքի բղեջի 86, 87
 386

Եսարկոս Ավետարանիչ 50, 51
 Եսարտիհե, Կոստանդին կայսեր խոր մայրը 86—89
 Եսերուսահ Արծրունի 52—55
 Եսեկ 372
 Եսերոպ (Մեսրոպ Մաշտոց) 56, 57, 60, 61, 371, 378
 Եհնրատ (մանուկ), Միհրդատի որդի 32, 33
 Եհնրատ, Տիգրան Երկրորդի քրոջ որդի 32, 33
 Եիբայել (մանուկ) 252, 253
 Ելիթար Այրիվանեցի 72, 73
 Եշկան, մարզպան 62, 63
 Եոնոս 328—329
 Եոսոք 14, 15
 Եովսես, Ոսոի գավառի իշխան 302—305
 Եովսես Խորենացի, տե՛ս Խորենացի Մովսես
 Եովսես Կաղանկատվացի 10, 11
 Եովսես մարզաբե 16, 17, 52, 53, 220, 221, 226, 227, 375, 379
 Եովսես հայրապետ, Եղվարդ գյուղից 68, 69, 72—75
 Եովսես քահանա 348, 349
 Եովսես քահանա (մյուս) 348, 349
 Եորիկ, հռոմեացիների կայսր 70—77
 Երվան, ոստիկան 96, 97
 Երուհ հայրապետ, Կոտայք գավառի Ալլաբերք գյուղից 66, 67
 Երուշի, Մոկաց իշխան 180, 181
 Երուշի, Սմբատ արքայի եղբայր 190, 191
 Երուշի, Սմբատ արքայի որդի 220—223, 228, 229
 Երուրացյան 23, 29
 Զուսուֆ, ոստիկան 196—203, 206, 207, 212, 213, 218, 219, 246, 247, 272, 279, 292—295, 298—301, 306—309, 314—317, 326—335, 354, 355, 369—371
 Զարուգոզոց 22, 23, 377
 Զարկեսոս, սուրբ վրա 118, 119, 153, 159

Զեբրուք, տե՛ս Բել
 Զեսար 374
 Զերեն, Առավելի որդի 24, 25
 Զերեն, վրաց իշխան 96, 97
 Զերեն (Մեծ) հայրապետ, Աթանահանի որդի 48—57
 Զերես, Աղվանքի եպիսկոպոսապետ 102, 103
 Զերես հայրապետ, Բագրևանդ գավառից 66, 67
 Զերես հայրապետ 62, 63, 88—95
 Զերես, Տալքի եպիսկոպոս 86, 87
 Զերանիք 16, 17, 32, 88
 Զիկողայու (Նիկողոս), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք 266—269
 Զոյ, նահապետ 8, 9, 12—15, 372
 Զորայր 22, 23
 Զաքի-Աբուկ, ոստիկան 330—333, 336—341, 354, 355, 358, 359, 369
 Ծահակ, պատրիարք 54, 55
 Ծահանգշահ (Ծահանգշահ, Ծահանգշահ), տե՛ս Աշոտ (Երկաթ), Սմբատ արքայի որդի
 Ծամբաթ, հրեա 22, 23
 Ծամիրավ 20—23, 82, 83
 Ծամբազարտ, Ապամունիքի նահապետ 36, 37
 Ծապուն, պարսից արքա 52—57
 Ծապուն Բագրատունի, պատմիչ 10, 11, 114, 115, 134, 135, 144, 145, 375
 Ծապուն, Սմբատ արքայի եղբայր 148, 149, 176, 177
 Ծապուն, Սմբատ արքայի կրտսեր եղբայր 134, 135, 196, 197
 Ծապուն, սպարապետ 10, 11
 Ծավապ Արծրունի 60—63
 Ծեխ, Հիսն ոստիկանի հայրը 140, 141
 Ծերո քոնապետ, Վնդիկի որդի 62, 63
 Ծիմոն (Ծիմոն), սուրբ 228, 227
 Ծմակոն (Շամուկոն) 30, 31
 Ծմուկ Ասորի 60, 61
 Ծուլեմ, սուրբ կոչս 118, 119
 Ըզրա, զորապետ 98, 99
 Ըմար, ամիրապետ 102, 103

Թափ, Թաթեոս ստաբլայի աշակերտների գլխավորը 86, 89
 Թատանիկ 24, 25
 Թրմիզդ, Խոսրովի որդի 70, 71
 Թրմիզդ, Խոսրովի թոռը 80, 81
 Թանույն 24, 25
 Թալ, Արշակի որդի 52—55
 Թալ, Հուսիկի որդի 48, 49
 Թարես 22, 23
 Թարթե 26, 27
 Թարուր, հայր թագավոր 22, 23
 Թեթ 22, 23
 Թերոզ, պարսից արքա 62—65
 Թետրոս, ստաբլայ 336, 337, 379
 Թիլատոս 32, 33
 Թոդոս, ստաբլայ 84, 85, 152, 153, 180, 161, 274, 275, 280, 281
 Թոմպեոս Հոնանեցի 32, 33
 Թրոտիրիազու (Թրոտիրիադես) 218, 219
 Զաքր, ամիրապետ 120, 121
 Թուսոտ, Ասորպատականի իշխան 82, 83
 Թաթենիկ, Արտաշես արքայի կին 38, 39
 Թահակ, Աղվանքի իշխան 220, 221
 Թահակ, Գրիգոր իշխանի եղբայր 202, 203, 230, 231
 Թահակ իշխան, Սյունյաց տեր 116—119, 302, 303, 332—335
 Թահակ, կաթողիկոսաբանի դուստր Եպիսկոպոս 340, 341, 343—351
 Թահակ հայրապետ, Հարք գավառից 66, 67
 Թահակ հայրապետ, Զորավոր գյուղից 96—101
 Թահակ, Սևադայի մեծ իշխան 300—305, 308—315
 Թահակ, Սյրատ արքայի եղբայր 184, 185, 188, 189, 238, 239
 Թահակ, Սիսակյան Սմբատ իշխանի եղբայր 332, 333, 354, 355

Մահակ, Սյունյաց Լմբառ մեծ իշխանի եղբայր 242—245, 358, 359

Մահակ, սուրբ 118, 119

Մահակ սուրբ, Ներսես Մեծի որդի (Մահակ Պարթև կաթողիկոս) 56—61, 78, 79

Մաղաթիկ 377

Մահառունի Դավիթ, տե՛ս Դավիթ Սահառունի

Մամուլ Աննցի 72, 73, 368

Մամվել հայրապետ, Արծկե գյուղից 64, 65

Մանասար, Սեննեբրիմ թագավորի որդի 373

Մանատրուկ, Արշակունի թագավոր 38, 39, 44, 45, 372

Մանդուխտ, Սանատրուկ թագավորի դուստր 38, 39

Մառա, Աբրահամի կին 26, 27, 372

Մավուղ 377

Մարզիս, աշխարհական 350, 351

Մարզիս, Հոհան Մայրազունեցու աշակերտ 82, 88

Մերուկ 316, 317, 332, 333

Սեբեոս 10, 11

Սեդեկիա 278—281, 377

Սեթ 362, 368

Սեղենկիոս, Բարեյունի թագավոր 26, 27

Սեմ, նահապետ 12, 13, 16, 17

Սեն Մարտեն, հայրագետ 371

Սեննեբրիմ, Արծրունյաց նահապետ 22, 23

Սեննեբրիմ (Սինգալեթիթ) արքա 192, 193, 373

Սերգե, նահառակ 86, 87

Սևադա, պարսկական տոհմից 116, 117

Սևուկ, Սևորդյաց նախնի 130, 131

Սիսակ 20, 21

Սիսար 260, 261, 377

Սիոն հայրապետ, Բավոնյաց գյուղից 108—111

Սկալորդի 22, 23

Սղիման ամիրապետ 102, 103

Սմբատ արքա, Աշոտ արքայի որդի 10, 11, 148—151, 160—163, 170—177, 180—221, 226—229, 232—241, 272,

273, 286, 287, 369, 370, 378

Սմբատ Բագրատունի, Սմբատի որդի 96, 97

Սմբատ, Գարսևոնացի իշխան 308, 309

Սմբատ, Սիսական իշխան 212, 213, 308, 309, 332, 333

Սմբատ, Սյունյաց մեծ իշխան 238, 239, 242—245, 272, 273, 296, 297, 304, 305, 358, 359

Սմբատ, Մահակ իշխանի որդի 188, 189

Սմբատ, Սմբատ արքայի եղբորորդի 184, 185, 188, 189, 228—229

Սմբատ տպարապետ 116—119, 122, 123, 130—135

Սմբատ, վարազտիրոցի հայր 78, 79, 82, 83, 88, 89

Սմբատ, Վարազտիրոցի որդի 88, 89

Սմբատ քաջ Բագրատունի 72—79, 82, 83, 88, 89, 278, 279

Սողոմոն իմաստուն 260, 261, 292, 293

Սողոմոն հայրապետ, Գառնիից 112—115

Սողոմոն, հայրերի հայր 112, 113

Սողոն 30, 31

Ստեփանոս (Կոն) 130—133

Ստեփանոս հայրապետ, Դվից քաղաքից 110, 111

Ստեփանոս, սուրբ վկա 158, 159, 375

Սուղեման, ոստիկան 108, 109

Սուր 22, 23

Սուրեն, մարզպան 66, 67

Սուրենի Պանդավ, (Սուրենյան Պանդավ) 36, 37

Սուրհան, տե՛ս Դավիթ, պարսիկ տոհմից

Սուրման 58—61

Սուփան, տե՛ս Գրիգոր (Սուփան)

Սուփան Գրիգոր, Վառակ Գաբրուտի որդի, տե՛ս Գրիգոր Սուփան

Սուփան, Սյունյաց տեր 216, 217

Սուրխանոս, սրբերի գլխավոր 40, 41

Վահագն, Տիգրան Մեծի որդի 24, 25

Վահան, Գողթնի տեր 102, 103

Վահան Մամիկոնյան, Հմայակի որդի 62—67

Վահե 26, 27

Վահրամ, իշխան 70, 71

Վաղարշ, պարսից արքա 64, 65

Վաղարշակ, Պապի որդի 16, 17

Վաղարշակ Պարթև 8, 9

Վաղենտին, զորավար 88, 89

Վաղենտիանոս, կայսր 50, 51

Վաղես, Վաղենտիանոս կալսեր եղբայր 52, 53

Վամ, Բայգամի որդի 26, 27

Վաչուակ 22, 23

Վասակ Արծրունի 192, 193

Վասակ, Գաբազունացի Սմբատ իշխանի եղբայր 308, 309

Վասակ, Գեղարքունիքի իշխան 306, 307

Վասակ, Գլխունի իշխան 296—299, 316—319, 378

Վասակ (Գաբուտ) Սուփանի որդի 120, 121, 136—139

Վասակ, Գրիգոր իշխանի եղբայր 202, 203, 230, 231, 296, 297

Վասակ (Չշխանիկ), Սյունյաց մեծ իշխան 138, 139, 144, 145

Վասակ, Սիսական իշխան 128, 129, 308, 309

Վասակ Սյունի 258, 259

Վասակ, Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի որդին 228, 229

Վասակ, ուրացող 192, 193

Վասակի հաբզեն, Սյունյաց Սմբատ իշխանի եղբայր 298, 299, 310, 311

Վասիկոս 286, 287

Վարազդատ Արշակունի 54, 55

Վարազտիրոց մարզպան, քաջ Սմբատի որդի 78, 79, 82, 83, 88, 89

Վարդակես Մեղացի 22, 23

Վարդ, Վահանի եղբայր 66, 67

Վարդան Մամիկոնյան 66, 67

Վարդան, սուրբ 62, 63, 74, 75

Վարդան, սուրբ Մահակի թոռ 58, 59, 62, 63

Վլիթ, ամիրապետ 102, 103

Վլիթ, ոստիկան 104, 105

Վճդո, Շախարար 62, 63

Վշնան Վահրամ, մարզպան 66, 67

Վառ, պարսից արքա 56, 57

Վառն Երկրորդ, պարսից արքա 58—61

Վռանշապուհ, Խոսրովի եղբայր 56—59

Վատան 22, 23

Վրթանես, սուրբ Արիստակեսի եղբայր 44—47

Տիբեր 24, 25

Տիգրան Երկրորդ, Արաաշեսի որդի 30—35

Տիգրան Մեծ (Երվանդյան) 24, 25, 140, 141

Տիրան, Խոսրովի որդի 48, 49

Տիրան, Տիգրան Մեծի որդի 24, 25

Տրդատ, արքա 42—47, 109, 110, 236, 237

Տրդատ, Արշակի եղբայր 50, 51

Տրդատ (Բ) Դառնավորեցի, հայրապետ 108, 109, 374

Տրդատ Երկրորդ 110, 111

Տրդատ հայրապետ, Ութմա գյուղից 108, 109

Տուրի իշխան, Բագրատունի 38, 39

Բիփաթ (Բիփատ) 14—17

Տագարեշվիլի Ե., թարգմանիչ 371

Յիկ Ամրամ 320—323

Ովստանես, սրտամիչ 10, 11, 68, 69

Ումայի, քաղաքի հրամանատար 164, 165

Փառնակ 22, 23

Փառնավազ 24, 25

Փառնեքսեն, Աշտիշատից 48, 49

Փարավոն 218—223

Փարսիկի, հազարացի 306, 307

Փավոս 24, 25

Փիլիպպե, Ալեքսանդր Մեծի հաղող 26, 27

Փոկաս, կայսր 76, 77

Քաթեր (Կինեցի) 377
Քամ, նահապետ 12, 13
Քամար 36, 37
Քեսուրա 26, 27
Քիտ (Քիտիմ) 14, 15
Քներքես 12, 13
Քայուսարոս 12, 13

Քրիստափոր հայրապետ, Արքայամ-
յան տնից 78, 79
Քրիստափոր հայրապետ, Բագրևան
գավառի Տիրափն գյուղից 66, 67
Քրիստոս, Քրիստոս Հիսուս, տե՛ս Հի-
սուս Քրիստոս

Օգոստոս, կայսր 34, 35

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՆԿ

Աբխազիա 268, 269
Աբովյան, շրջան 379
Ազնա, քաղաք 379
Ազատ, գետ 76, 77, 379
Աթենք 372
Ալանք, Ալանաց դուռ 164, 165, 202,
203, 302, 303, 375, 378
Ալեքսանդրիա 50, 51, 54, 55
Ախալանք, գյուղ 308, 309
Ախուրյան, գետ 196, 197
Ալանիս (Աքաղայու կառար, Ակա-
նիք), լեռ 330, 331, 378, 379
Ակոսի, գյուղ 92—95
Անաստան, քաղաք 76, 77
Աղապատրուշ (Եղապատրուշ, Եղա-
պատրոշ) գյուղ 110, 111, 375
Աղբաթանք, գյուղ 74, 75
Աղբակ, գավառ 126, 127, 330, 331,
372, 375, 378
Աղիոփլու 100, 101
Աղմաղան, լեռնազագար 379
Աղձնիք, նահանգ, Աղձնյաց աշխարհ
20, 21, 28, 29, 36, 37, 108, 109,
176, 177, 372
Աղսուռ (Աղսառն) 246, 247
Աղվանք, Աղվանից աշխարհ 46, 47,
56, 57, 102, 103, 130, 131, 220, 221,
268, 269, 330, 331, 369
Աղցից, գյուղ 76, 77
Աճարիսողակի, գետ 374
Ամասիա, քաղաք 32, 33
Ամարաս, գյուղ 46, 47
Ալարտեք (Ալափարս) գյուղ 66, 67,
373
Այրարատ, Այրարատ գավառ, նահանգ,
աշխարհ, Այրարատյան աշխարհ 20,

21, 84, 85, 262, 263, 368, 378, 374,
375, 378, 379
Աճի, ամրոց 190, 191, 204, 205, 210,
211
Անձնացյաց աշխարհ, գավառ 328, 329,
378
Անուշ, բերդ 52, 53, 56, 57
Անտիոք 50, 51, 54, 55
Աշոցք 188, 199
Աշտարակք, գյուղ 66, 67
Աշտիշատ, գյուղ 48, 49, 60, 61
Ապանունիք 36, 37
Ապարան, գյուղ, շրջան 375
Առաջին Հայք 20, 21, 70, 71
Արեբբան, գավառ 372
Ատեան, ավան 70, 71
Բախա 284, 285
Ատրիստան 22, 23, 70, 71, 76, 77,
84, 85, 90, 91, 190, 191, 378, 377
Ատրիքի Միջագետք 176, 177, 328,
329
Ավեսյաց երկիր 22, 23
Ատրպատական (Ադրբեյջանյան, Ազեր-
բայջան, Ադրբեյջան), տե՛ս Ատրը-
պատական
Ատրպատական, Ատրպատական քա-
ղաք, աշխարհ 82, 83, 148, 149, 162,
163, 188, 189, 192, 193, 202, 203,
212, 213, 244—247, 292, 293, 330,
331, 354, 355, 358, 359, 369, 378,
379
Արաբական անապատ 377
Արաբական թերակղզի 375
Արաբիա 84, 85, 328, 327
Արագած, լեռ 13, 19, 70, 71, 170, 171,
198, 199, 298, 299
Արագածոտն 18, 19

Արագածոտն գավառ 114, 115
Արածանի, գետ 378
Արամոնք, գյուղ 108, 109
Արաքենոն, քաղաք 38, 39
Արարատ, շրջան 379
Աբարս, գետ 374, 379
Արեն 110, 111
Արծկե, գյուղ 66, 67, 373
Արճեշ, գյուղ 100, 101
Արճավիր 18—21, 374
Արճենի 20, 21, 70, 71
Արշարունյաց ամրոցներ 246, 247
Արտազ, գավառ 40, 41
Արտաշատ, դաստակերտ 114—117
Արտաշատ, քաղաք 42, 43
Արտավել (Արտավիլ, Արդարի, Արտավետ), քաղաք 332, 333, 379
Արուն, դաստակերտ 94, 95
Արուն, քաղաքագյուղ 198, 199
Արցախ 232, 233
Աջարիա, ծոց 379
Ափրիկա 377

Բաբելոն 18, 19, 26, 27, 100, 101, 196
197, 226, 327, 377
Բագարան, ավան, գյուղ 74, 75, 146,
147, 196, 197, 228, 229, 340, 341
Բագարանի եկեղեցի 196, 197
Բագավան (Բագուան, Բագարվան,
Բաջարվան), գավառ 60, 61
Բագավան, գյուղ 112, 113
Բագրևանդ (Բագրևան, Բագրավան,
Բագրավանդ, Բագրարանդ), գավառ
66, 67, 112, 113, 178, 179, 244,
245, 370, 373
Բաղա (Բարակ), տե՛ս Ազովիր
Բաղեշ 371
Բաղաց ամրոց 128, 129
Բալազետ, քերթաքաղաք 374
Բասեն (Բասեան) 70, 71, 76, 77
Բավոնյաց, գյուղ 108, 109, 374
Բեթել լեռներ 292, 293
Բեշապուր, գավառ 66, 67
Բերդկաց, գյուղ 96, 97
Բերդենե 36, 37, 240, 241
Բերկրի, գյուղաքաղաք 373

Բզնունք, գավառ 373
Բլուր, գյուղ 60, 61
Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) 52, 53,
373
Բյուրանիա 42, 43
Բյուրական 340, 341
Բուրական ամրոցիկ 336, 337, 340, 341
Բջնի, ամրոց 82, 83
Բուլանքի, տե՛ս Հարք
Բուզարիա 30, 31

Գաբեղյանք, գավառ 373
Գամիր (ք), Գամիրի աշխարհ 14, 15,
320, 321
Գալաների վկայարան 82, 83
Գանձակ 373
Գանճի 20, 21
Գանճի, գյուղաքաղաք 112, 113, 338,
339
Գարդման, բերդ, ամրոց 130, 131, 314,
315
Գարդման, գավառ 82, 83, 130, 131,
232, 233
Գարդմանի աշխարհ 128, 129
Գեղա (Գեղ, Գեղմաղան), լեռ 336,
337, 379
Գեղամ, լեռ 20, 21
Գեղամա ծովակ 96, 97, 202, 203, 232,
233, 298, 299, 302, 303
Գեղամաղա լեռներ 379
Գեղամի դաստակերտ 20, 21
Գեղամի ամրոց 356, 357, 379
Գեղարքունի, Գեղարքունի գավառ 20,
21, 128, 129, 306, 307
Գողթն, Գողթան գավառ 102, 103, 110,
111, 308, 309
Գոմոր 376, 379
Գորիս 379
Գրիգոր սուրբ, եկեղեցի 78—81, 114,
115
Գրիգոր սուրբ, վանք 112, 113
Գուգարք, Գուգարաց երկիր, Գուգա-
րաց աշխարհ 28, 29, 142, 143, 146,
147, 220, 221, 244, 245, 252, 253,
266, 267, 296, 297, 302, 303, 370,
373

Դամասկոս 96—101
Դամասկոսի պարիսպ 280, 281
Դասնավորք, գավառ 374
Դարիայի կիճ, տե՛ս Ալանաց դուռ
Դարա 70, 71
Դարոն 83, 89
Դարույնք 76, 77, 228, 229, 374
Դերջան, գավառ 286, 287
Դիարի, լեռ 373
Դողք, գյուղ 172, 173
Դվին, քաղաք 62, 63, 66, 67, 70—77,
84, 85, 88, 89, 94, 95, 100, 101, 108
—111, 114—119, 122—125, 128, 129,
136, 137, 162—165, 170, 171, 182,
183, 188—191, 193—201, 216—221,
238, 239, 242—245, 272, 273, 290,
291, 294, 295, 300—303, 308—311,
320, 321, 332—335, 354—359, 369
Դրախանակերտ, գյուղ 368

Եզերիա, գավառ 374
Եզիպտական մահանգ 328, 327
Եգիպտոս 92, 93, 192, 193
Եղեսիա 24, 25, 38, 39
Եկեղյաց գավառ 44, 45
Եղեզմաձոր 373
Երիվարք, դաստակերտ 94, 95
Եղվարք, գյուղ 68, 69
Եռաստ (Առեստավան, Առեստվան,
Մասստավան) 373
Եվրոպա 377
Երազգավորք, կավածք 146, 147
Երազգավորք, քաղաքագյուղ 130, 131,
136, 137, 200, 201, 210, 211, 220,
221, 304—307
Երախ, գետ 18—21, 216, 217
Երասխաձոր, Երասխի ձոր 182, 183,
200, 201, 234—237, 370
Երևան 94, 95, 372
Երկրորդ Հայք 20, 21, 70, 71
Երնջակ, ամրոց 238, 239, 242, 243,
308, 309
Երուսաղեմ 32—35, 54, 55, 76, 77, 80,
81, 224, 225, 256, 257, 264, 265,
276, 277, 371, 375, 376, 377
Երրորդ Հայք 20, 21, 70, 71

Եփեսոս 48—51, 54, 55, 374
Եփրատ, գետ 38, 39, 178, 179

Ջարխանդ, գավառ 142, 143, 200, 291,
330, 331, 376
Ջրեակ, գյուղ 114, 115

Էջմիածին, տե՛ս Վաղարշապատ

Ընձաքիսար, լեռ 70, 71

Թալին, գյուղաքաղաք 110, 111
Թեթիթիծղարո 378
Թեոդոսուպոլիս, տե՛ս Կարին
Թիլ, ավան 44, 45, 54, 55
Թողան, գյուղ 44—49, 286, 289
Թրակիա 14, 15, 30, 31
Թուլիս, կղզի 54, 55
Թուրքի, գյուղ 178, 179
Թուրքաստան 72, 73, 326, 327

Իմիրզեկ, հնավայր 379
Իգա 70, 71
Իսրայել 22, 23, 186, 187, 218, 219,
276—281, 360, 361, 375, 377, 378,
379
Իստախ 284, 285
Իրանական Ադրբեջան 378

Լակոնիա (Ազարտա) 377
Լյուրինիա 14, 15

Խազնաք-Գեղի 32, 33
Խաղ, գյուղ 54, 55
Խաղամախի դաշտ 66, 67, 373
Խաչեն, ամրոց 130, 131
Խատան 98, 99
Խոսրովի արգելանոց 379
Խորագոյն Հայք 70, 71
Խրամ, գետ 378

Մաղկանց, լեռ 373
Մաղկատն, լեռ 328, 329
Մանարք 164, 165, 304, 305
Մոփք, Մոփսաց աշխարհ, Մոփսաց գա-
վառ 20, 21, 44—47

Կակազո, գյուղ 116, 117
Կաղաձակիք 373
Կաղզկան, գյուղ 182, 183
Կալլան (Կալան), ամրոց 306, 307, 310, 311
Կանգար (Կանգարք) 232, 233
Կապադոկիա 70, 71
Կապուտ 236, 237
Կապուլտ, բերդ 370
Կարասու, Արաքս գետի վտակ 379
Կարին (Երզրում, Արզրում, Թեոդոսուպոլիս, Թեոդոպոլիս), քաղաք 70, 71, 76, 77, 164, 165, 374
Կարմիր ծով 379
Կարն աշխարհ 70, 71
Կարն ամրոց 182, 183
Կարոց բերդ 148, 149, 190, 191
Կավակերտ, դասակերտ 114—117
Կաքավաքար, ամրոց 324, 325
Կեսարիա (Միծակ) 28, 29, 32, 33, 43, 49, 54, 55, 70, 71
Կիլիկիա 373
Կղարջք 164, 165
Կղարջքի ամրոցներ 216, 217
Կոզ, գավառ 74—77
Կոզովիտ, լեռ 328, 329, 374
Կոդ, լեռ 30, 31
Կողբ, գյուղաքաղաք 80, 81, 196, 197
Կողբ, դաստակերտ 294, 295
Կոստանդնուպոլիս 43—51, 54, 55, 84, 85, 90, 91, 266, 267
Կովկաս 142, 143, 220, 221, 258, 259, 296, 297
Կովկասյան լեռներ 28—31, 164, 165, 202, 203, 375
Կոտայք, գավառ, նահանգ 66, 67, 94, 95, 108, 109, 118, 119, 128—131, 320, 321
Կորդվաց աշխարհ 246, 247, 328, 329
Կորդվաց լեռներ 272, 273
Կորդուք, գավառ 376
Կորճալք, նահանգ 376
Կրուտ, ամրոց 316, 317
Կուր, գետ 164, 165, 322, 323, 378

Հազարի անապատ 332, 333
Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր, Հայք 8—11, 14—23, 32—35, 38—41, 46, 47, 50—53, 56—67, 70—77, 79—81, 84, 85, 88—93, 96—101, 110, 111, 114—117, 120, 121, 136, 137, 150, 151, 162, 163, 174—177, 180, 181, 184, 185, 202, 203, 214, 215, 222, 223, 238, 239, 268—273, 278, 279, 284, 285, 290, 291, 306, 307, 330—333, 369, 372, 373, 378, 379
Հաղիական պար 373
Հայկական Տավրոս, լեռնաշղթա 378
Հարք, գավառ 66, 67, 373
Հացեկաց, գյուղ 56, 57
Հացյաց վանք 48, 49
Հացիվ 70, 71
Հելլադա (Մլադա) 30, 31
Հեր (Խոլ) 142—145, 290—293, 330, 331, 376
Հզուկ (Յոուկ), գյուղ 66, 67
Հնդկաստան (Հնդկաց աշխարհ) 86, 87
Հողոցմանց, գյուղ 60, 61
Հոդս, քաղաքագյուղ 178, 179
Հոփսիմյան վկարարան 76, 77
Հոռն 46, 47, 50, 51, 54, 55, 374
Հոռնեական Մարզ 114—117
Հրեաստան 22, 23, 32—37, 224, 225, 378
Հուդա, թագավորություն 377, 378
Հունարակերտ, քաղաք 164, 165
Հունաստան (Հուլք) 82, 83, 88, 89
Հուրաստան, գետ 116, 117
Ջագ, գյուղ, 94, 95, 130, 131
Ջիրավ 52, 53
Ջորափոր, գյուղ 96, 97
Ջորոփոր 310, 311
Ճվաշ, գավառ 316, 317
Մագագ, գավառ 116, 117, 354, 355, 379
Մակու 378
Մակուրան 86, 87

Մակվա, գետ 374
Մաղագ, գավառ 96, 97
Մայրո վանք 82, 83
Մայրազոմ 82, 83
Մանե (Մանյա) քարայր 42—45
Մասիս, լեռ 18, 19
Մասացոտն 18, 19, 70, 71, 78, 79, 92, 93
Մարանդ 290, 291
Մարգաստան (Մարդաստան) 290, 291, 373, 378
Մարս 14, 15
Մարտիրոսացադիս, մայրաքաղաք, (Մարտիրոպոլիս, Նփրկերտ, Հուստիանունիստ, Տիգրանակերտ) 70, 71, 372
Մարտիրոպոլիս, տե՛ս Մարտիրոսացադիս
Մարտիրոսաց քաղաք 20, 21, 50, 51
Մելիտենե, Մելտինա, քաղաք 20, 21, 50, 51, 70, 71
Մեծամոր 116, 117
Մեծ Ալբակ 375
Մեծ Ջավ (Ջաք), Տիգրիսի վտակ 375, 379
Մեծ Հայք 20, 21, 70, 71, 268, 269, 274, 275, 373, 374, 378, 379
Մեծ Հայքի Մաս 70, 71
Մեծ Հայքի Մեծ Մաս 70, 71
Մերեթ, լեռ 379
Միափոր, գավառ 230, 231
Միծակ, տե՛ս Կեսարիա (Միծակ)
Միկենե 372
Միջագետք 34—37, 70, 71
Միջերկրայք 32, 33
Միջերկրական ծով 373
Մծբին 30, 31, 70, 71
Մոկք 130, 131, 294, 295
Մոկկաց լեռներ 272, 273
Մորան 86, 87
Մորիս, լեռ, տաճար 376
Մոավյան, գյուղ, տե՛ս Աղապատրուշ
Մրեն, քաղաքագյուղ 84, 85
Մուղան 379

Նախճրամոր 200, 201
Նախջավան, քաղաք 100, 101, 110, 111, 170, 171, 212, 213, 216, 217, 290—293, 308, 309, 332, 333
Նակոլոս, գավառ 344, 345
Նաքովր, ձոր 222, 223, 360, 361
Ներքազույն Հայք 70, 71
Նիզ, գավառ 78, 79, 110, 111, 220, 221, 370, 375
Նիգաստուն 375
Նիկիա 42, 43
Նինվե 22—25
Նոր քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ
Նորասունք, գյուղ 302, 303
Նպատ, լեռ 52, 53
Նփրկերտ, տե՛ս Մարտիրոսացադիս
Նփրկերտ, գավառ 372
Շամ 102, 103
Շամշուղե (Շամշուղա, Սամշուղե) ամրոց 296—299, 316, 317, 378
Շամքոր 164, 165
Շարուր, դաշտ 188, 189
Շիրակ, գավառ 114, 115, 148, 149, 188, 189, 198, 199, 210, 211, 238, 239, 244, 245, 304, 305, 370, 378
Շիրակական 146, 147
Շողագա 232, 233
Ռթնտ, գյուղ 62, 63, 96, 97
Ռստան 70, 71, 110, 111
Ովա (Ուլաք), գյուղ 118, 119
Ռրոմանի (Արմանի), գյուղ 304, 305, 378
Ռրմզական մեհյան 62, 63
Ռրսիրանք, գյուղ 126, 127
Չորորդ Հայք 20, 21, 70, 71
Պաղեստին 32, 33, 176, 177, 377
Պարս, տե՛ս Պարսկաստան
Պարսկաստան 58, 59, 62—67, 70, 71, 78, 79, 86, 87, 212, 313, 330, 331, 373
Պոնտոս 20, 21, 28—33, 70, 71
Ջրաբաշխ, սար 40, 41

Ջերմ, գետ 376
Թա, քաղաք 330, 331
Թիս, գետ 32, 33
Ռշտունիք 78, 79, 86—91
Ռատկաց (Ռուսկաց) գավառ, նահանգ, աշխարհ 246, 247, 292, 293, 330, 331, 376
Ռոտով(ք), գավառ 96, 97, 162, 163
Ռուճափ, քաղաք 102, 103
Սագաստան (Սակաստուն) 72, 73, 86, 87, 350, 351
Սակուրեթ (Սակուրեթ), ամրոց 296, 297, 378
Սաղամառ 292, 293
Սամշիլոտ, գյուղ 378
Սասուն 373
Սարդանապատ 22, 23
Սերասափա 50, 51
Սերոյիմ 379
Սեգովրա (Սեգովր) 170, 171, 364, 365, 379
Սեղան (Սիլան), լեռ 379
Սեաքեթ, գյուղ 379
Սևան, ամրոց 194, 195
Սևան, կղզի 96, 97, 168, 169, 230, 231, 336, 337, 354—357, 368, 370
Սևաստիս, մարտաբալար 70, 71
Սև ձով 375
Սիդոնյան Սարեֆթ 220, 221, 280, 281
Սիմ, լեռ 44, 45, 108, 109, 176, 177, 373
Սին, սնունդատ 86, 87
Սինա, թերակղզի 379
Սինա (Սիննական) լեռ 84, 85, 366, 367, 379
Սինգ 86, 87
Սիոն 214, 215, 224, 225, 282, 283, 336, 337, 340, 341, 358, 359, 376
Սիրն, լեռ 156, 157
Սիսական 232, 233, 246, 247, 304, 305
Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ 216, 217, 304, 305, 358, 359, 378
Սիոն (Սիովն) վերին 38, 39, 256, 257, 366, 367

Սննդլիան, գյուղ 66, 67
Սողոմ 326, 327, 364, 365, 376, 379
Սոփեր 200, 201, 375
Սուեզ, ծոց 379
Սուկավ, լեռ 40, 41
Վաղարշակերտ 232, 233, 368
Վաղարշապատ (Լջնիածին, Նոր քաղաք), քաղաք 60, 61, 64, 65, 78, 79, 298, 303, 373
Վաղազերն, գյուղ 300, 301
Վալո (Վայոց) ձոր 60, 61, 358, 359, 373
Վալք 373
Վան, քաղաք 32, 33
Վանա լիճ 373, 378
Վանաց Ջոր 184, 185
Վանանդ 98, 99, 146, 147
Վանանդ, գավառ 180—183
Վասպուրական, Վասպուրականի գավառ, նահանգ (Կասուր) 122—125, 178, 179, 184, 185, 206, 207, 244, 245, 292, 293, 296, 297, 370, 373, 375, 378
Վատնյան դաշտ 46, 47
Վարարակ, գետ 379
Վարդանակերտ 98, 99, 374
Վենետիկ 258, 259
Վժան, գյուղ 170, 171
Վրաց աշխարհ, Վիրք, Վրաստան 24, 25, 56, 57, 89, 89, 188, 189, 216, 217, 246, 247, 266—271, 298, 299, 310, 311, 369, 370, 378
Վրկան (Վրկանք) 72, 73
Վուրի աշխարհ 204, 205, 316, 317
Տանկաստան 378
Տայք 70, 71, 86, 87, 90, 91, 182, 183, 190, 191, 210, 211
Տայոց ամրոց 188, 189
Տայոց գավառ 94, 95
Տաշիր 210, 211, 232, 233, 370, 378
Տաշիրք 198, 199, 246, 247
Տաշրատափ 198, 199
Տավուշ, ամրոց 322, 323
Տավուշ, ձոր 312, 313

Տավրոս, լեռ 44, 45, 120, 121, 373
Տարան 86, 87
Տարոն, գավառ, աշխարհ 44, 45, 56, 57, 60, 61, 76, 77, 120—125, 176—179, 270—273, 286, 287, 369
Տիգրիս, գետ 375
Տիգրանակերտ, տե՛ս Մարտիրոսացյուղիս
Տիգրոն 76—79
Տիրաուիճ, գյուղ 66, 67
Տոսպ, գավառ 180, 181, 184, 185, 290, 291, 378
Տոսպա ծով, տե՛ս Վանա լիճ
Տորոս, լեռ 122, 123
Տրպալիզոն, մարտաբալար 70, 71
Տրոյա, քաղաք 372
Տուշպա (Վան) 378
Տոս 164, 165
Տոս, գյուղ 130, 131
Տուրոսերան, նահանգ 373, 374
Տփղիս (Թրքիսի), քաղաք 164, 165, 188, 189, 246, 247, 296, 297, 370, 372
Ողեաց, գյուղ 78, 79
Ռափ գավառ 130, 131, 142, 143, 164, 165, 180, 181, 198, 199, 220, 221, 228, 229, 302—307, 310, 311, 318—

321
Ուրարտու 378
Ուրծիս, լիճ 378
Փալասկարան, քաղաք 44, 45, 174, 175, 190, 191, 198, 199
Փառածնակերտ, գյուղ 78, 79
Փորակ Լճա (ձորակ) 192—195
Փոքր Եռաստ 66, 67
Փոքր Խաբուր 376
Փոքր Հայք 373
Փոքր Այունիք 46, 47
Քաղիճ 110, 111
Քաղկեդոն (Քաղկեդոնի ժողով) 64, 65, 68, 69, 90, 91, 374
Քասաղ, սոխ 375
Քասաղ, գետ 90, 91
Քարահունջ, գետ 379
Քարավազ, քարանձավ 20, 21
Քարունջ (Քարահունջ), քաղաքագյուղ 334, 335
Քարապատ, իջևան 146, 147
Քեղի, ամրոց 360, 361
Քունաբաստան, գյուղ 66, 67
Օշական, գյուղ 60, 61
Օվկիանոս (Ովկիանոս) 54, 55, 373

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ցառաջարան պատմություն	6
Պատմության առաջաբանը	7
Բան ինքնուրույն սակս յիշատակի անուան իրոյ	362
Իր անվանն արժանի մասնավոր խոսք	363
Ծանոթագրություններ	368
Անձնանունների ցանկ	380
Տեղանունների ցանկ	319

Հովհաննես Կարողիկոս Դրասխանակերտցի

ՀԱՅՈՑ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Վ. Գետրոսյան
 Նկարիչ՝ Հ. Ա. Մամյան
 Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովսափյան
 Վերատպող սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Դազարյան
 Լինոտիպիստ՝ Թ. Շ. Վարդանյան

Հանձնված է շարվածքի 01. 08. 1995 թ.: Ստորագրված է տպագրության 07 02. 1996 թ.: Չափեր 60×84¹/₂բ: Թուղթ՝ տպագրական № 1: Տարածական՝ գրքի տպարկային: Տպագրության բարձր: 23,25 արկմանական տպագրական մանուկ: 21,88 քրատ. մանուկ: Տպարանակ՝ 1500: Պատվեր 106: Գինը՝ պայմանագրային:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան փ. № 1
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Алек Манукяна, № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արտյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52